

ВОЈВОДА
ВАСИЛИЈЕ ТРБИЋ
МЕМОАРИ

НАКОН пуних педесет и двије године од како су написани у Каиру 1944, пред читаоцем су по први пут, аутентични мемоарски записи српског четничког војводе Василија Трбића, који на крајње узбудљив и готово нестваран начин описује високо, патриотски мотивисано четовање у турској вардарској Македонији од 1904. до 1916. године.

У овом штиву први пут излазе на видјело истине о жртвеничком и мукотрпном борењу српских четника-родољуба за спас и одбрану православног живља Јужне Србије од турског насиља и самовоље, као и од тираније бугарских комитских дружина у циљу затирања српске националне мисли и свијести народа на тим просторима.

Књига се чита као најузбудљивији роман; у једном даху, а читалац стиче сазнања и представе о тим догађајима које није никада чуо, нити је о томе могао нешто прочитати из било које званичне историјске литературе.

Војвода Василије Трбић је својим знањем и храброшћу стекао функцију војводе и шефа Горског штаба свих српских четничких чета у Македонији од 1908. године до Првог свјетског рата, па је могао да стекне потпуни увид у све оно што се збивало и како се збивало на том простору кроз личне доживљаје и искуство.

(Из рецензије проф. др Александра Драшковића)

Војвода Василије Трбић
МЕМОАРИ

Књига I

Василий Степанов

Војвода Василије Трбић

МЕМОАРИ
КАЗИВАЊА И ДОЖИВЉАЈИ
ВОЈВОДЕ ВЕЛЕШКОГ
(1898–1912)

КЊИГА ПРВА

БЕОГРАД, 1996.

Приредили:

Проф. др АЛЕКСАНДАР ДРАШКОВИЋ
СТОЈАНЧЕ РИСТЕВСКИ

Уредник:

СТОЈАН ЈАНКОВИЋ

ПРЕДГОВОР

Војвода Василије Трбић је несумњиво једно од најзначајнијих имена у српству, у првој половини овога вијека. Из текста који слиједи овој смјелој тврдњи с почетка, читалац ће се, увјерени смо, и сам освједочити о томе, да је ријеч о личности ван-серијског формата, која је својим дјеловањем као четника; четничког војводе, и на-покон као шефа Горског штаба свих четничких формација српске провинције на тлу Македоније до Првог свјетског рата, не само утицала на историјске токове, него их и сама преусмјеравала и креативно осмишљавала.

Поткрај прошлог и почетком овога вијека, наиме, Македонија је, стицајем околности, постала својеврсно политичко средиште Балкана, на коме су се вишеструко изукрштати интереси сусједних земаља: Србије, Бугарске, Грчке и Османске империје под чијим се суверенитетом налазило то подручје. Ослабљена Турска мање је све могла организовати чврсту, стабилну и, на законима засновану власт у тој покрајини. Користећи повлашћен статус код Васељенске патријаршије у Цариграду – Фанар, Грчка је, иако несловенска земља, остваривала велики вјерски утицај у Македонији, а тај се утицај испољавао кроз црквено богослужење, на једној, и отварањем грчких школа на другој страни.

Од признања бугарске Егзархије од стране Турске, на активно залагање Русије, 1870-тих година, Бугарска је кренула на тихо и заобилазно освајање словенске Македоније пуним гласом, што би се рекло: користећи се максимално притом, својом независном црквом, која је тамошњем живљу изгледала много привлачнијом од грчке цркве и вјероучења на њима неразумљивом језику. Паралелно уз црквену, ишла је и просветна компонента бугарског државног пројекта освајања македонског простора под турским суверенитетом – а то су уједно биле и најједноставније полуге дјеловања на свијест људи, поготово омладине. Ваља напоменути да је словенски живаљ тадашње Македоније био углавном, без чврсте националне свијести, што је истраживачко искуство професора Јована Цвијића недвосмислено потврдило нешто доцније, тако да је будуће национално опредељење тамошњих Словена битно зависило од тога, који ће се спољашњи субјект тамо прије и чвршће инфилтрирати: бугарски или српски. Истипа, највећи дио људи у Поречу, односно у сјеверној и сјеверозападној Македонији, нитимно су се осјећали и понашали као Срби, али дуготрајни прекид актиничких комуникација са матицом; а поготово без присуства легалне српске цркве, та народна свијест је у велико ослабила, што је бугарска страна, не само врло добро знала, већ је ту околност максимално и користила.

Краљевина Србија, дугим низом година кроз деветнаести вијек није показивала скоро никакву активност на том терену, у смислу националне анимације становништва, а поготово не планску и организовану. Иако се не да оправдати, тако по-нашање Србије се може образложити, како чињеницом свог несрећног унутрашњег стања по многим питањима, тако и превеликом опрезношћу од могућих подозрења Турске, а и не само ње.

Турска је, додуше, одобрила оснивање српских школа, осамдесетих година, и њихова се мрежа врло брзо ширила, што је наилазило на све жешће реаговање и отпор Бугарске и њених органа, а она је услиједио и талас дивљачког терора над српским просветним и вјерским особљем на простору Македоније (ваља знати да су, несрећно, српски учители били и свештена лица) као и над виђенијим трговцима, занатлијама и грађанима који су јавно испољавали своју српску припадност.

Организовани бугарски терор, који је до првих година овог вијека тамо достигао алармантне размјере, као и самовоља и насиље Арнаута (Шиптара) и локалних турских власти и бирократије, узроковали су читав низ спонтаних побуна локалног профила, а комитетске дружине су се већ масовније појављивале на том простору. Упаладе су групе и појединци и са србијанске државне територије у турску Македонију; било самовољно, било са прећупним знањем српских државних органа, али је изостајала свака систематска активност српске државе у том смислу, како из речених, тако и из разноразних других разлога. И то је трајало све тамо од 1903—4. године, кад је бугарска комитетска субверзија над угледелим Србима у Македонији достигла истребилачке размјере. Па и тада још увијек званична српска држава није испољила очекивану енергичност у контрааргоновању на такво стање ствари.

Српски родољуби, угледни грађани Београда: др Милорад Гођевац, лекар; Васа Јовановић, адвокат; Велимир Карић, апотекар; Лука Ђеловић, трговац и Жика Рафајловић, капетан српске војске на служби у Врању, оствивају по сопственој иницијативи, илегално, Српски национални комитет, с циљем организовања, финансирања и слања српских добровољачких комитетских чета преко границе у Македонију. Не може се рећи да ово нијесу подржавале и одређене тајне службе српске војске и државе, али је све то почело на овај начин.

Од године 1904. у ову активност се ангажује и Василије Трбић, који ће са војводама: Јованом Бабунским и Глигором Соколовићем, као и многим другим знаменитим Србима, направити истински заокрет већ поодмаклог процеса насиљног побугаривања македонског живља — помоћу бугарских школа и свештеника, разумије се, и све то преобратити на српску страну, бар што се тиче области са десне обале Вардара.

Али, најприје да видимо ко је заправо Василије Трбић, и како се он уопште нашао у тој позицији да преокрене ток догађаја у турској Македонији у српску корист, а и да своју целокупну судбину и живот касније веже искључиво за то поднебље.

Василије Трбић је рођен у селу Бело Брдо, код Дала, у источној Славонији 1881. године, од оца Јевта и мајке Мице. Србин је и његову су фамилију одгајили ти славонски прадеди, најмање четири генерације уназад. Његова животно авантура почиње већ са 11 година када одлази код татке у Параћин, у слободну Србију, ради школовања. О свему, свом даљем животном путу, уосталом, он подробније говори у својим мемоарима, па се ми овдје осврћемо само на кључне детаље, како би читалац имао основни увид у чињенице које ће касније прочитати. Као завршени богослов у Кареји, на Св. Гори, он одлучује да му црквени позив не буде професија. Једноставно, његовом бурном темпераменту, његовој креативној енергији, интелигенцији и целокупном бићу, биле су преуске поповске мантије и строги канонски пролиси живота и понашања. Од многих могућности за чију би усјељеност била гаранција његова стваралачка природа, храброст, а и западно образовање за оно вријеме — Василије Трбић се определио за патриотски позив професионалног хајдука и револуционара. Позив препун ризика, неизвјесности и суровости сваке прсте. Ти су га изазови, по свему судећи, и привукли да загази у непознате поље комитетских авантура, у којима ће освједочено испољити, поред неувјероване храбрости и вештине, још и особите политичке и дипломатске, па ако хоћемо правна, и државничке склоности.

I

Мемоари војводе Василија Трбића су обимно штиво које обухвата период од његова рођења; тачније од његова преласка код рођака у Србију 1892. године па до краја Другог свјетског рата. Тачније, јасно заокружени први период од 1904. године, када се активно укључује у процес четничких (или комитетских, како се најчешће зову) акција у Македонији, па до краја Првог свјетског рата. Онај не мање интересантан интервал до 1904. године је, рекло би се, биографског карактера. Други, органски различит период његових мемоара обухвата вријеме од слома Југославије априла 1941. па до краја Другог свјетског рата 1945. године.

Мешуратно раздобље биографије Василија Трбића, бар на основу ових мемоара, испада „празно“, испокривено, што читаоца може довести пред различите дилеме и недоречености. Нема ту ничег тајанственог. Постоје његови мемоарски списи; срећени, откупљени и својеручно потписани, који обухватају и овај период, и то без икаквих прескока, само што смо ми нашли за сходно да тај дио изоставимо у овом издању. Два су основна разлога да тако поступимо: велика финансијска оскулица у издавачкој дјелатности као основни, а онда обим који би био превелик, што би значајно поскупило трошкове издања с једне, а и цијену коштања купцу, то би неизбежно учинило тешко познашљивом. Надамо се да читалац неће предуго чекати ни овај дио Трбићевих мемоара, само ако се прилике нешто поправе.

Прије него што кажемо било шта о садржају мемоарске прозе Василија Трбића, желимо скренути пажњу читаоца, да ова књига у потпуности мијења наше историјске представе, како о суштини збивања и догађања на тлу Македоније у задњој деценији XIX вијека до краја Првог свијетског рата, тако и значину историографију овог периода, која је у јавном опшитају и дан данашњи!

Наша савишља и представе о, толико надуваном у историографији Илинденском устанку 1903. г. била су посве крива, да не кажемо и нетачна, о чему ће се читалац из прве руке истинито информисати из записа човека који је био не само савременик догађаја, него и аналитичар, и то критички. свега онога што се око тога догађаја збило, а што је он могао сазнати од непосредних сведока, са једне, друге или треће стране. Односно, онако како су илинденске догађаје видјели и доживјели недужни страдалници, тј. становници захваћених области турским омаздама, или пак, како су се те исто драме сагледавале са бугарске, односно турске стране. А В. Трбић је био у прилици као ни један појединац, да такве информације и податке прибави са најкомпетентнијих извора.

Ове тврђе изричито са пуном научном и моралном одговорношћу, не зато што ма ком спису и његовом аутору треба све унапријед вјеровати на часту ријеч, већ зато што су Трбићеве тврдње које се могу прочитати у његовим мемоарима, проверљиве кроз архивске изворе, те као такве су и вјеродостојне.

Трбић је мемоаре написао у Каиру 1944. године, највећим дијелом, а остало је завршавао у Италији 1946, гдје се након ратних вихора нашао као емигрант. Дефинитивну редакцију својих мемоарских списа Трбић је урадио уз помоћ неколицине својих пријатеља, након репатријације, крајем 1946. године. Василије Трбић је, иначе, умро у Београду 1962. г.

Читалац може с разлогом поставити питање зашто ови мемоари нијесу раније објављени, ако је већ тачно да они садрже многе непроцјењиве историјске факте о којима јавност до сада, у највећој мјери, није ништа знала, или, што је исправније, ако је знала, то су била детерана, прилагођена и, идеолошки институционализована знања?

Да не би било неспоразума, треба казати да Трбић није могао бити третиран од комунистичких власти као политички емигрант у негативној конотацији те одреднице, јер он фактички то није ни био. Он је једноставно одлучио преко Грчке испред њемачке најезде, и за све вријеме рата он се није везивао директно ни за избјегличку југословенску владу, нити пак за неки други политички покрет. Он је водио свој рат против српских непријатеља, на њему својствен и могућ начин, у шта ће се читалац и сам увјерити читајући ово штиво.

Можемо назначити два кључна разлога који су одлучивали о томе да се ови списи све дотле налазе испод кључа, далеко од ока јавности: 1. Што цјелокупна садржина ових мемоара у потпуности мијења и директно негира фризирале идеолошке „истине“ о македонској панији. А доводи у питање те прописане „истине“, макар и у најнајавијим назнакама, представљало би неопростиво светогрије за владајућу партијску и идеолошку цензуру, која је била, као што се зна, незаобилазна и неспоредива у својој сасионо и слуганској сервизности; 2. Из сваке Трбићеве ријечи и реченице преионаје се ортодоксни Србин, што је само по себи било довољно да се његово дјело мора ставити на проскрипцију, црну листу. И не само то. Коликогод био критичан и објективан у својим посервацијама и тврдњама, В. Трбић без неукусних глорификација,

исувише афирмативно говори о српском војлику и старјешини; српском генералу и политичару; о српском човјеку уопште. А то је већ само за себе било довољно да се такав спис не би смио наћи ни у каквом плану за објављивање.

II

Василије Трбић је био човјек несумњиве интелигенције, далеко изнад нивоа просјечности, а усто је имао заокружено средње образовање, као и велико животно искуство у различитим срединама и околностима. Познао је бугарски и турски, а сналазио се солидно и са грчким језиком. Све ово су високе и ваљане диспозиције за претпоставку, да је приликом писања и редакције својих мемоарских списа могао и морао имати довољно критичког сензибилитета и моралне одговорности за тачност и истинитост онога што изађе испод његова пера. Теме је, уосталом, гаранција и његова пословична истинолубивост и правичност, као приватне и јавне личности.

Из ових чињеница произилази још један врло значајан квалитет Трбићевог текста, а то је писменост. То је у великој мјери олакшало посао како приређивачу, тако и рецензентима, коректору и другим лицима у ланцу издавачког процеса.

У склопу општих напомена о аутору и његовом мемоарско-историографском делу, својош неколико глобалних опсервација. Трбићев начин писања карактерише изразит осјећај за детаљ, тако да у опису једног конкретног догађаја или ситуације, писац се привидно одвија од матице мисли; крећући се споредним рукавима амбијента и контекста, тако да се у једном моменту стекне утисак да се он потпуно изгубио с главног правца, и да му се загубила шума у оближњем жбуњу. То несмислено производи опширног исказа и увећава обим текста мимо рационалних потреба и мјерила. Иако ове чињенице несумњиво стоје готово у свим фазама и поглављима Трбићева опширног текста, то његово, на први поглед, губљење компаса према назначеном циљу, ипак је само привид.

Јер, он увијек држи курс према најављеном циљу описа, али неодољиво тежи тој детаљности, како догађај не би испао огољен и саопштен лаконским стилном казивања, већ да у очима читаоца буде отворена широка панорама споредних и пратећих елемената. Ти описи су и свестрани и суштествито сликовити да се има утисак, читајући текст, да се налазите пред биоскопским екраном и да непосредно посматрате те вама непознате људе, предјеле и ситуације. Најчешће драмске ситуације. Има, истина и таквих описа који су, коликогод интересантни, ипак преопширни, а понекад и непотребни.

У свим таквим ситуацијама трудили смо се да се матица догађаја ослободи баласта сувишности, при чему се ни чему не би нарушио логичан ред мисли или материјалност садржаја. Над неким дјеловима смо дуго размишљали шта да учинимо: да ли да их избацимо или не? Ако је дилема дуже потрајала, онда је крајња одлука, по правилу, доношена у корист текста, тј. лио првобитно предвиђен за објављивање – остајао је.

Није ријеч о сентименталности ни према аутору ни према тексту, већ се напротив радило о томе, да је процијешено да је неки, наоко споредан опис, користан с друге тачке гледишта, тј. пружа информације читаоцу о нечему што не може лако сазнати из других извора, било да се ради о опису места, људи, историјских догађаја и сл. а који у том моменту нису непосредно везани за оно о чему се ту конкретно говори. Тако, примјериче, кад читамо Трбићеве детаљне описе путовања кроз Албанију, и то у више наврата, ми не пратимо само његово путовање, него индиректно сазнајемо многе интересантне, и углавном, непознате детаље из начина живота људи; њихове обичаје, менталитет, степен културног и цивилизацијског развоја; имовно стање и много којегача усто.

Као изузетно информисан човјек, Василије Трбић нам презентира читаву скалу историјских догађаја и личности, који се у једном широком асоцијативном луку обавијају око једног конкретног догађаја или податка кога је ставио у центар гране. То је прилика за оне мање упућене да узгред науче много тога што су кроз историјска штива пропустили. Међутим, с друге стране се показује да се многе странице

Трбићевих мемоара не могу увијек праволинијски и једноставно пратити и поимати без пристојног контекстуалног познавања ширих, или ближих или даљих историјских депањања.

III

Када у суженом и изопштеном фокусу посматрамо садржину мемоара Василија Трбића, како се једино и може процњивати њихова историографска, па ако хоћете и литерарна вриједност, онда се морамо осврнути на неке њихове кључне вриједносне тачке. Описујући неvjероватно тешке препреке преласка српских четника у Македонију, преко турске границе, те њихово инфилтрирање међу локални живљ и повезивање са домаћим комитетским правцима, као и начин даље кретања и дејства, ми се до појединости упознајемо, како са структуром турске управе, многобројним особинама, наликана и менталитетом цивилине, војне и полицијске бирократије турске државе, тако исто и са политичким циљевима Бугарске у односу на македонско питање и методама њиховог практичног спровођења на терену, и то по двијема основама линијама: тероризм и насиљем преко бруталног понашања њихових комитетских дружина и чети, и путем инсталирања бугарских полова и учитеља у појединим мјестима.

Из конкретних догађаја и ситуација, ми кроз овај текст, као она филму можемо пратити „национално опредељивање“ локалног свијета по сепским насељима, било за бугарску, било, пак, за српску страну, и то на лицу мјеста. Све то у непосредној зависности од тога чије комитетске чете доминирају конкретним тереном, а аналогно томе, и којег су поријекла локални полови и учитељи.

Будући да је временом све више слабио грчки утицај на локално становништво, и то понајвише због језичке препреке, како у богослужењу тако и у комуникацијама уопште, локалном свијету су остајале двије могуће алтернативе националног избора: бугарска и српска. Ипак, македонска национална свијест се ни у траговима нијеге не назире, а киме ли да се осјећа и јавно испољава. Читаа се тај процес може врло јасно и континуирано пратити кроз Трбићеве мемоарске записе, и то на прво конкретним насељима; конкретним људима поименично, па чак и по датумима и годинама.

У овоме засигурно треба тражити један од главних узрока чињеници да се Трбићево име свјесно и злонамјерно затомљивало и на сваки начин осуђивало на вјечни заборава, премда то није и једини разлог, што ће се видјети из неких каснијих догађаја.

Описујући у појединостима своје четовање, и то не само четовање и војевање против турске полиције и регуларне војске, већ истовремено и против бугарских комита као и самовољних шиптарских фисопа који су, занемарујући турску власт, вршили стални терор над словенским живљем у предјелима сјеверозападне Македоније, ми добијамо изузетно значајну и, могло би се рећи комплексну слику живота те словенске популације на македонском тулу.

Кроз читаво опширно штиво мемоарског казивања војводе Василија Трбића, редовито просијана једна импозантна грулација људских ликова; и то како оних по нечему врло знаних и познатих, тако и обичних, анонимних људи, с којима је овај на различите начине и прилике имао контакта. Ту се сусрећемо са личностима турских функционера разних нивоа, од обичних подинајапа и чиновника до паша, судија и функционера, као и са истакнутим бугарским комитетима и идеолозима, те грчким и албанским угледницима и обичним људима, лакако.

Међутим, оно што паља посебно истаћи јесте једна дуга листа српских високих личности оног времена, почев од српског конзула у Скопљу, Живојина Балугџића, па до регента Александра Карађорђевића и Николе Пашића, пукопника Д. Димитријевића Аниса и масе других виших и нижих официра. Што се више приближавало вријеме здружене војне акције балканских земаља против Турске, све је више растао и значај српских четничких акција у Македонији, који су већ увелико дејствовали по тајним пројектима и инструкцијама специјалних војних и дипломатских органа кра-

левине Србије. Те акције су конstantно биле жиле оспливље успјехе, како у окупирању и организовању српских насеобина западно од Вардара, тако и у погледу врло uspješног suзбијања бугарског утицаја на те предјеле.

Уз све дужне ресексе за позитиван допринос томе бројним другим четничким војводама и обичним, истакнутим борцима из народа, понајвећа заслуга за коначан успјех припада и самом Василију Трбићу лично. Сама чињеница да је он наменован за шефа Горског четничког штаба за читаву Македонију 1908. године од стране одговарајућих војних инстанци Србије, говори довољно сама за себе. Тим више када се зна да су тада били на високу гласу и угледу, познате српске војводе: Јован Бабунски, Глигор Соколовић – оба рођени у Македонији – и многи други из тих крајева. А колико је тек српских официра и добровољаца – четника из Србије прошло кроз ватрена искушења македонског осинака, па је, ипак, избор за такву функцију пао на њега – Василија Трбића; човјек аустријског држављанина и посве неукоријењеног, не само у Македонији, него ни у Србији, чак!

Једино објашњење може да опстоји на чињеници да се он сам препоручио за ту деликатну и високо одговорну функцију, својим дјелом, способностима и понашањем. А до ког је степена полагано повјерење у његов рад и његове могућности, најбоље свједочи податак да је у зиму 1912. године позван с терена у Београд, гдје је био примљен код регента Александра Карађорђевића. И не само да је био примљен, већ му је регент и повјерио првокласну државну и војну тајну, посвећујући га у планове о припремама Србије за Први балкански рат, гдје се од њега захтијевало да у турској позадини, у Македонији изврши одговарајуће радње и задатке за рачун Српског генералштаба!

IV

Овим се обавезујућим чињеницама нужно враћамо поново на квалитативну раван Трбићеве личности; и то не искључиво због тога што је он у високој конкуренцији изборно чинио мјесто вође свих српских четничких акција унутар турске Македоније, колико због неспорне чињенице да је својим свестраним ангажманом и понашањем постао високо поштована и уважавана особа; и то подједнако код македонских сељака, било да су се изјашњавали као Срби или као Бугари; код муслимана – Турака и Албанаца, као и код турских власти и функционера. Сви од реда су га ослављавали: „Господин Василиј“, „Кинудан Василиј“, или „Ефенди Василиј“, зависно ко му се обраћао. Потврду оштра читалац може наћи готово на свакој страници ових записа, а ми ћемо, илустрације ради, навести само тај податак, да је са њиме тражио лични контакт начелних штаба турског корпуса из Битоља 1908. године, генералштабни потпуковник Енвер-бег. Колика је цијена овог српског турског хајдука била у очима турских власти и официјерског кора који су га годинама безуспјешно ловили по македонским бестуђима, довољно говори и то, да је тај сврсонски образовани турски високи официјер, Енвер-бег, сусрешав се са В. Трбићем на уговорном мјесту у шуми, овоме повјерљиво највишу тајну своје официјерске звјерје против султана и његових конзервативних установа. Склони смо размишљању, како данашњи читалац тешко може повјеровати у ову бајколику причу да се један официјер Царства, а исто Турчин, муслиман и исконски противник, повјерава једном хришћанину, хајдуку и Србину који је изван царског закона у то вријеме?

Тако је Василије Трбић сазнао из прве руке за скоро младотурску револуцију 1908. године, када за тај пројекат није знала ниједна душа на овој планети изван најужег круга турских официјера Кемала Ататурка?

Како сам каже, Трбић је безуслвно захтијевао од својих четника да се понашају и поступају по истим оним нормама које је и на себи самом примењивао. Знао је да буде суров према непослушности и непослуху, али су то сви поштовали, јер су се безброј пута уверили да војвода Трбић ништа није радио ради личне користи или неког сопственог хира, него је све у његовом животу и раду било подређено циљевима вишег реда, тј. интересима Срба и српства. Красиле су га ристеке људске врлине сирогнуте у једној личности, као што су: изузетна храброст; непоредива правичност, интели-

генција; а изнад свега способност брзе процјене ситуације и њеног сагледавања у свим њеним ширим и даљим контекстима.

Другим речима, био је један од врло ријетких људи којима је судбина предодредила улогу хајдука и ратника у изузетно тешким условима, али и човјека који је у сваком тренутку свог чествовања са многим непријатељима српског народа, испољивао рефлексе и осјећај за даље и дубље политичке конотације онога што чини, или што намјерава чинити. У томе није имао много сарашника дораслих таквој врсти слојевитог и вишезначног поимања тренутка, догађаја, ситуације... У ово ће се и снажи читалац увјерити на многим примјерима, а посебно онда када су српске трупе од Куманова 1912. године кренуле у даље наступање према Прилепу и Битољу. Војвода Василије Трбић је још прије кумановске побједе српске војске имао под својом командом прско хиљаду мобилисаних мјештана, Срба на планини Бабуни, са унапријед спремљеним путевима и местовима за кретање српске артиљерије и коморе пречицама. Али, неки околи српски команданти томе нијесу придали одговарајући значај, што је касније плаћено превисоком – а посве неопотребном – цијеном у људским главама. Сличне, и много ружиче ствари су се догађале и у освајаном Прилепу од стране изјесних српских старјешина, па и неких прослављених четничких војвода (конкретна имена не наводимо због тога што ће читалац све ово наћи на страницима ове књиге, па не желимо да то препричавамо) што је такође имало јако тешке и војничке, а и политичке последице...

Колики је био Трбићев осјећај за правичност најречитије говори и чињеница да је он своју породицу оставио у селу Брајдову, близу Прилепа, на немирној бугарској окупационој солдацији (касније је породица била интернирана у Бугарску, и о њој није ништа сазнао све до ослобођења 1918) а имао је све могућности да је безбодно изведе у улобу безбедност у Грчку или другде. То је исто урадио и године 1941, кад је са функције предсједника приленске општине и позиције врло угледног и богатог човјека, такође одлучио сам за Грчку и даље, а породица му је остала у окупираној земљи, са свим пратећим страдањима и непотпуним прогона из сопственог дома и богатства у окупираном Београду, без икакве ичега.

Да је војвода Василије Трбић заиста остварио врхунске резултате у својој борилачкој активности у Македонији од 1904. до 1915. године, и какав је статус пријелности и повјерења стекао код најеминентнијих војних и политичких инстанција краљевине Србије, најувјерљивије свједочи чињеница да је он једини изабран да буде илегално пребачен француским авионом на планину Солуницу, у Македонији, јула 1916. године, као при Србин који је доспио на окупирану територију, с оне стране фронта. (Коста Миловановић Пешанц је пребачен у Топлицу тек неколико мјесеци после њега.)

Које је све задатке и активности извршио за тих неколико мјесеци колико је боравио на окупираном подручју Македоније, као и сам начин како се са двојицом другова пробајао и пробио назад за Грчку, прелазећи три фронта, да би најзад доспио до Српске врховне команде у Солуну – то је читав роман за себе. Овај момент смо посебно истакли – читалац ће, иначе, ове странице читати с највећим узбуђењем и дивљењем, увјерени смо, да би се најгласније фактички значај личности Василија Трбића, а из тога проистиче и повјерење читаоца у вјеродостојност факата који су се нашли на страницима ове књиге, произашлих испод његовог пера и потписа.

V

Што се тиче дијела мемоарских записа војводе Василија Трбића који се односе на период његова живота од 1941. године па до краја рата, он представља сасвим посебно поглавље, како у историјском и материјалном, тако и у географском и амбијенталном смислу. Овај пут који је Трбић прошао од момента када се половином априла мјесеца 1941. године нашао на албанској, а потом на грчкој територији, а наставио га преко Палестине (гдје се били смјестила избјегличка влада генерала Симовића, с којом је неко вријеме и сам Трбић био и дошао у конфликт са Симовићем и неким његовим министрима), Египта и Турске; да би се након годину дана про-

ведених тамо поново нашао у Египту и ту дочекао крај рата – пут је који можемо приближно срести само у најузбудљивијим фантастичним романима.

Оно што је Трбић постигао у Цариграду за ту годину дана колико је тамо боравио, може да се пореди са подвизима чувеног совјетског обавештајца др Рихарда Зоргеа. Утолико више узбуђује та његова обавештајна хроника у Турској, када се зна да је све радио сам и путем личних веза, и да иза њега није стајала никаква и ничија државна институција. Довољно ће бити и само овај детаљ што слиједи, па да читалац схвати о каквој се људској спретности, интелигенцији и ширини веза ради, кад је у питању Василије Трбић.

Наиме, као изузетно цијењен и познат човјек, он је у Цариграду срио многе турске угледнике у државној, војној и полицијској хијерархији, чији су родитељи – а нерјетко и они лично – били не само родом из Македоније, односно из градова: Велеса, Прилепа, Битоља, Скопља, Куманова... него су били и блиски пријатељи или кумови Василија Трбића. То се исто односило и на не мали број високих функционера у Бугарској, с којима је он из Турске успостављао релативно лако потребне контакте. Тако је човјек из бугарског министарства жљезница био на његовој директној вези и прибављао му све тражене податке са терена окупиране Југославије који су га интересовали, не само са простора Македоније и Србије, већ и Независне Хавелићеве Хрватске, до Винковца и Осјека!?

Трбићевим каналима је успостављена прва веза генерала Драже Михаиловића са спољним свијетом, о чему се до сада нигдје јавно није проговорило, колико нам је познато. Посебно историографски, а падаше публицистички и журналистички значај има онај дио мемоара из ратног, тачније египатског раздобља Трбићевог, који говори о пикантеријама и појединостима у вези југословенске избјегличке владе; њених појединих министара, политичара и избјеглих официра, па све до афере са женидбом краља Петра II Карађорђевића и других разговора са генералом Петром Живковићем у каирскоме хотелу.

VI

Након свега што се у врло сажетом стилу могло рећи о личности Василија Трбића и његовог мемоарског штива, сложеног на преко 1300 страна куцаног материјала, искрсавају два следствена и, сасвим логична питања: који је и колики фактички историјски и историографски значај овог обимног материјала, и, ако такав значај заиста постоји – а ми одговорно тврдимо да итекако постоји – шта нам гарантује вјеродостојност чињеница изнетих у Трбићевом тексту, будући да се он при писању није служио научном апаратом. Односно, није се позивао на писане изворе и документе, што је основна гаранција провјерљивости понуђених података?

Искуство нас учи да историјска наука мора приступати крајње опрезно кад су у питању писани материјали мемоарског типа и карактера. Разлог је више него јасан и једноставан. Сваки писац таквог штива, готово без изузетка, испољава неизбјежну ноту личног и субјективног доживљавања личности и догађаја које износи и описује. Аналогно томе су и крајњи судови и процјене аутора наглашено субјективни; мање или више. При томе се, нарочито, сопствена улога у описаним догађајима редовито пренаглашава, док улога других личности поприма секундаран значај.

Да ли је Василије Трбић избјегао ове замке мемоаристике? Ишчитавајући његов текст са нешто изоштрењом критичком оштрицом, не би се могло закључити да је успио успоставити неку чврсту границу између личног и објективног. Он се није ни трудио да своју особу портретира са нешто смисленим бојама и скромнијим тоновима. Напротив, он врло маркантно и без зазора наглашава свој удео и учинак у свим ситуацијама у којима је учесник или свједок, само. Те чињенице и констатације несумњиво стоје.

Међутим, оно што смо могли провјерити из других извора, као и могућности посредног закључивања, дошли смо до ујерсења да је Трбић непоправљиви љубитељ истине, и да се његовим казивањима може поклонити максимално повјерење. Знамо ли да су ови списи настајали почев од 1944. године, када је још увијек било мноштво

живих свједока описаних вођаја, па и самих њихових актера, а он није могао слутити да ће његови записи толико дуго чамити у фиоци, па сходно тим премисама, В. Трбић каквога познајемо, није себи смислио допустити да се у његовим казивањима проуче нешто што би од некога могло бити оспорено, а тиме би несумњиво његов образ дошао у питање – до чега је он увијек више држао него до живота.

Да је себе и спој удео у збивањима штедро китио јарким бојама, то се не може порећи, иако, по свему судиш, с врло јаким разлозима, али се притом код Трбића јасно уочава и једна друга, за мемоаристу нетипична црта, иначе, а то је да је свакој личности с којом је био у директној или посредној вези, галантно дијелио комплименте, ако су их те личности заслуживале, према његовој процјени, разумјеје се. Чак и онда када се радило о његовим ривалима, гласовитим четничким војводима, као што су Јован Бабушки и Глигор Соколовић нпр. Тако он поступа и кад је ријеч о обичним људима без звучних имена, функција и титула; четницима, сељацима, грађанима. Исти критеријум примјењује и онда кад говори о својим противницима или непријатељима с којима се сукобљавао или на други начин сусретао.

VII

На основу комплексног, свјесног и критичког увида у цјелину мемоарских списа Василија Трбића, можемо с пуном одговорношћу закључити да се ради о историографском материјалу првокласног значаја. Јер, тај материјал баш сасвим ново и аналитички утемељено снјестило, како на политичке, социјалне, економске, па и етнографске прилике и особености живота словенског живља у Македонији за пријеме турске владавине у првим десетинама овог вијека, тако и па четничке акције српских родољуба на тим просторима. Посебну важност у свему томе прилијемо његовом пластичном и, на примјерима заснованом праћењу и описима националног опредељивања македонских Словена за српску, односно бугарску националност, при чему он пише, ни у назнакама не спомине македонску националну снјест или оријентацију, што се, пошмисмо то још једном, у лаку поклати са научним истраживањима и синтезата Јована Цвијића.

Кад се све ово има у виду, не треба да нас чуди што савремени македонски политичари и научници не желе ни да чују за име Василија Трбића; а кад се у њиховој литератури и историографији његово име спомене, онда оно поприма најгоре и највулгарније повинистичке конотације. Отуда излази и сазнање што се и у српској историографији или публицистици титоистичког раздобља оно име није спомињало, па све и да се неко сјетио и посмјелио да то учини, због неумјерена македонским властожама, такав би напан доживио сурову ломачу и свесопшту анатему, како се већ радило у свим сличним, „антиидеолошким“ случајевима.

Листа су чудне стазе људских судбина, у какве несумњиво спада и она војводе Василија Трбића. Наиме, његово је име (и круно национално дјело, дакако) и у међуратном периоду било више него скромно заступљено у јавном оптицају. Тако једна врло обимна и опширна књига о четничком покрету и акцијама у јужној Србији, из 1937. године, Трбићево име једва да спомиње, а његов учинак снижује до нивоа занемарљивости?

Након читања његових мемоара, а потом и увида у садржај споменуте књиге, морамо признати да смо се напнили пред деликатном загонетком: о чему се заправо ради? Кад нам је дошнје дошло до руку обимни мемоарски спис Василија Трбића из међуратног раздобља, ствари су се брзо разјасниле.

Тјерајући правду и истину, како је отчетливи навикао, Трбић је као радикал по страначкој одредивљивости и народни посланик, редовно долазио у конфликте са високим личностима политиканског и профитерског соја. Тако се директно конфронтирао и са сменљивим генералом Петром Живковићем, пошто је овај постао предсједником краљевске владе, после увођења диктатуре 1929. године; па чак и са краљем Александром лично, што је платио скупог цијеном. Била му је запалена велика и богата кућа у Прилепу, а имаће скоро уништено разним триковима властодержашке бирократије.

Врхунац невоља за њега везује се за измонтирани атентат на др Милана Стојадиновића 1936. године, када га као народног посланика полиција брутално хипси и осуђује на основу фалсификованих докумената и лажних свједока, на четири године робије, коју је издржао у Сремској Митровици. Није само комунистички изум, дакле, то да се човјеку попиру све раније заслуге ако се у једном каснијем тренутку нађе у дисонантној мисаоној или политичкој позицији са моћним властодршцима. Трбић је то на властитој кожи отпосио, па је зато и његово раније име склоњено у дебелу сјенку и нагли заборав. Југословенски комунисти после рата – а македонски са посебним нагласком – то „буржоско“ наслеђе, с Трбићем у вези, примили су с благодарношћу и досљедно га наставили у континуитету; и све тако до дана данашњег! када се по први пут појављују ови мемоари и њихове „залеђене“ истине.

Александар Драцковић

Први део:

НАРОД НАС ЈЕ ЧЕКАО

КАКО САМ СЕ ШКОЛОВАО

Своја излагања требало би да почнем у ствари од најранијих свесних мемората. Али пошто сматрам да за целокупан мој будући рад, у одређеном временском раздобљу од 1898. до 1918. године, има непосредног интереса тек време које ме је формирало као човека и друштвеног радника, узешу у обзир, ради објашњења неких будућих мемората, само оне податке који бацају светлост на тај мој будући рад.

Моја породица је пореклом из Барање, из села Јагодњака. Али, давно пре мог рођења, када је прадеда Јевто убио неког мађарског немеша (шесмића), у одбрани имања и домаће части, исти овај Јевто Трбић био је приморан да побегне из Барање и да се склони од одмазде. Стари Јевто је прешао из Барање у Срем са својих пет синова, међу којима је био и мој деда Максим, некако око 1790. год., баш у време када су Срби добили у Угарској своја грађанска права, и населио се у Белом Брду, између Осека и Даља. Приликом преласка у Срем, моји су онамо дотерали са собом готово сав свој мал: ошце, свиње, говеда итд., док је некретности остала у поседу родбине која је остала у Барањи. Својим успешним радом у пољој средини моји су се за кратко време толико обогатили, да су у Белом Брду за наредних двадесет до тридесет година покупували лепа имања. Усред села имали су преко двадесет кућа, и то у главној улици. Међутим, дошла је позната 1848. година, затим тешке економске кризе у којима је већи део нашег становништва "преко" осиромашило. Кад сам се родио (11. децембра 1881. год.), наше имање у Белом Брду прилично је већ било отанчало. Мој отац Јевто Трбић и моја мајка (Мила Трбић, рођена Ђуковић – из Даља), као да нису умели да се снају у временима која су настајала. За њих је, већ, био велик издатак и моје основно школовање у Белом Брду, те када сам завршио основну школу озбиљно су ме запитали: – Шта сада даће да раде са мном, јер нисам био једино њихово дете? По цену највећих жртава отац се ипак реши да продужим даље школовање у осецкој гимназији. Само, сада је случај почео да решава о мом даљем животном путу.

Док се постављало питање мога даљег школовања, једна од мојих рођака, Милина Петровић, учитељица, која је од раније била са службом у Србији и ту се удала за Косту Николића, који је у то време био срески начелник у Параћину, била је код нас у гостима. Када је сазната за бриге које муче моје родитеље, понудила се да ме она прихвати и да се даље код ње школујем, мада је и сама имала деце: једног мушкарца и две кћери. Са тешком муком су родитељи пристали на ово. Тако сам дошао у Србију 1892. год., као малишан од 11 година. Уписао сам се у параћинску гимназију и наставио редовно школовање. У то време директор ове гимназије био је Сретен Пашећ, доцнији директор Виле женске школе, који је трагично завршио самоубиством. Од наставника се сећам др Чедо Маријановића, родом из Параћина, и Михаила Илића који ми је предавао математику. У Параћину сам завршио два разреда гимназије. Тада је дошао премештај рођака Косте у Алексинац, па сам онде даље наставио школовање. Ту ми је прво био директор Мата Млинар, а доцније Тихомир Ђорђевић (прво ми је био професор, а после и директор). У Алексинцу сам завршио четири разреда гимназије. Тада је дошло пензионисање мога рођака Косте. Како и он није

био имућна стана, а у туђем месту није могао да живи од мале пензије, он се реши да оде у своје родно место, Крагујевац, да онде подигне своју лепу. Тада сам ја дошао у тешку ситуацију. Знао сам да му не могу више да будем на врату, те се репим да останем у Алексинцу.

Прешао сам једном марвеном лекару, Чеху чијег се имена више не сећам, да послужићу за стан и храну, како бих наставио школовање. Само, услови су код овог марвеног лекара за мене били тако тешки, да нисам могао да издржим све оно што се од мене тражило, да храним, чистим и музем две краве и да покућарски цео посао обављам. За то све нисам имао ни воље, ни снаге.

Одатле побегнем у манастир Св. Роман, близу Делиграда. Ту наиђем још на теже прилике (1897. год.). Ту сам био око пет-шест месеци. С колима сам ишао у драг, сам их и секао. Још у Белом Брду сам знао цео часловац и псалтир и апостол да читам, да певам у цркви све као добар појак, те није било потребе да учим оно што манастирски ђаци уче; зато сам одмах прешао на најтеже физичке радове. Мој духовни живот њих није интересовао, иако сам редовно пазисао на јутрење, вечерње и литургије, и самостално одговарао на јектенија, и певао све што треба по правилима црквене службе.

Док сам био у Св. Роману, случајно тамо наиђе неки Леонида Јергић, игумен манастира Висоцке Рисаве код Пирота – на самој бугарској граници, и он ме повеле са собом. Каже: "Шта ћеш овде, да будеш дрвосеча? Хајде са мном! Даћу те у пољопривредну ратарску школу у Краљеву. Ако будем могао, послаћу те у Београд, у богословију."

Стигнем у Височку Рису, и ту у неким орданима пронађем дела Доситеја Обрадовића. Пошто сам их добро проучио, решим се да одатле идем у Св. Гору. Пошао сам побуђен причама Доситејевим и онда сам био на чисто. Знао сам да на Кареји постоји једна висока богословска школа. Решио сам се идем у манастир Хиландар и да се кроз Хиландар домоћем те богословије на Кареји.

И тако се једнога дана у пролеће 1898. год. кренем. Прећем са пасошем преко границе у Бугарску. Одатле одем у Софију, увек – целим путем, само пешке идући, не јављајући се тамо никоме, па у Дупницу и код Цумаје прећем бугарско-турску границу и стигнем у Серез. Из Сереза прећем реку Струму, и доћем до села Нигрите, чувеног из наше историје, где се Душан борио против Јована Кантакузена и битку добио, пошто је био држао Нигриту опседнуту голину дана.

Одатле, све преко планине, путујући два дана и ноћ, доћем на Орфански залив. Ту доћем у место звано Ставрос, мало пристаниште за једренаке, двадесет и неколико километара далеко до ушћа Струме у Орфански залив. Одатле сам као на дну видео целу северну страну Св. Горе (Антона). Полако поћем поред мора – увек сам; носећи куфер – доћем у село Ерисо (по старогрчки речено), а сада звано Ерисаф. Ту се, неколико километара идући према Св. Гори, налази велико имање манастира Хиландара, звано "Кумница". Ту сам зановио. То је огромно имање манастира Хиландара са целим изградњама и црквама – читаво насеље! Било је 50-60 слугу са женама. Имали су краве (од двеста до триста грла), овце – само женску стоку, а мушку стоку пребацију у Св. Гору. Кад мушка стока одрасте, гоји се и продаје (по триста до петсто грла волова најмање). Ту наиђем на калуђера Исидора који је био управник имања. Кад сам му рекао да желим да се пријавим и да останем у манастиру Хиландару, он ми је рекао отприлике овако: "Као Србина не верујем да ће те примити у манастир, али имам тамо једног пријатеља, зове се отац Клементије. Родом је из руске Бесарабије. Важи као Бугарин, али успари није скоро никакав националиста бугарски. Он је параситрон* у манастиру. Даћу ти писмо за њега. И он ће можда учинити код Сабора да те приме у манастир." Тако ја с тим писмом кренем. Иза манастирског имања у правцу Св. Горе је место звано Прехлака, где је персијски цар Артаксеркс прокопао канал да из Егејског мора пређе у Орфански залив не обилазећи Атонски врх, који је био опасан за морепловце и да са својом флотом дође на Тракијску обалу. Сада

* Елитрон је старешина манастира, бираи на голину дана. Параситрон је истога поштомик. Они управљају имовином манастирском у Св. Гори и пазице за годину дана на услугу манастирског сабора. (Напомена аутора)

је то јарак, затрпан – ширине једне собе и кад га пређем, ступим на хиландарско земљиште. Одатле до Хиландара има осам сати, и цело то земљиште са обе стране мора припадати Хиландару – све шуме и ораније, маслињаци. Тамо има ђумурија трговаца из Цариграда и Солуна, који ђумур носе у лађама у Цариград и Солун, за трговину.

Тако предвече стигнем у Хиландар, пре но што су капије затворене. Ово сам учинио по савету оца Исидора, јер се у сунчев заход затварају капије и онда се више нико не пушта унутра.

Стигао сам уочи Благовести (26. марта 1898. год.). Ушао сам у одељење за госте. Ишао сам на бденије. Целе ноћи служба је трајала, а сутрадан, после литургије, сви су отишли на одмор; тако да сам тек 26. марта могао да нађем тога паразитропа Климентија и да му предам писмо оца Исидора. Он ме пола руски, пола бугарски, поче да испитује: зашто сам дошао баш у Хиландар. Ја сам му казао да сам дошао зато што желим да останем ту, да се повинујем дисциплини манастирској, да радим све послове што ми се буде наредило без поговора, а немам никакша другог циља нити шта друго, сем то. Казао ми је да чекам. Јавиће то Сабору. Он ће са своје стране моћи да ме прими.

Сутрадан, 27. марта, састао се Сабор и између осталог, на предлог оца Климентија, мене прими у манастир. Одреди ме за послужитеља у манастирској гостионици, место где се дочекују и услужују гости. То се зове архондарих (гостионица), архондар је гостионичар. Ја добијем назив паразархондар – помоћник гостионичара, који мора све да ради. Прво, ту има десет огромних гостинских соба са миндерлуцима (душени, јастуци, покривачи); све ваља да је чисто, да перем (и рубље постелно), тресем и да помажем при готовљењу јела за госте, да перем судове, чистим пасуљ, да доносим кошевс е хлебом из пекаре и да госте служим за столом. За време службе у цркви увек да сам, али немам права да певам, нити да приђем певници. Времена да читам писам имао, пећ сам и дању и ноћу морао да радим и све да одржавам у примерној чистоћи. Вода је била у чесмама у самим зидовима манастирским, а сprovedен је водовод од пре сто година у сваком одељењу згради на неколико спратова који опасују цео манастир као зид.

Слаки гост имао је право да у манастиру остаје три дана. За дужи боравак требала је дозвола Сабора. Ако би неко желео дуже да борави, изјављивао је да хоће манастиру у виду поклона да дадне неку суму понапа у злату. Тако се увек госту остављало на вољу колико може и милује да остави. Од тога се није правило питање. Ако би се гост ту разболео, манастир га је примом у своју болницу у манастиру, где је било лекара, и лечен је и негован бесплатно све док се не излечи, или умре.

Сваки гост је имао уз оброк (ручак и вечера) по пола оке вина. Ракије је давано месечно на једног госта једна ока љуте комовице. Гости месо никада нису добили. Увек је посна храна била: пасуљ, пиринач, маслине, зејтин, риба, а уз велики пост ракови, јер се риба не једе уз велики пост, већ само на Швети и Благовести. Кромпира није било; једу се крушке, смокве, грожђе. Као паразархондар узимао сам од подрумара одређену количину те хране, црпа и воћа... Хлеб чист пшенични, од пшенице са манастирског имања са Каламарије, по једно кило на госта – у два дела по пола килограма.

Кад се оврше, изасланици оду на Каламарију, прегледају колико има пшенице, закупе у Солуну једренак за пренос и у Солуну купе све што треба за манастирске потребе за годину дана по списку, од екера до шћера, и то се све потовари и дође на манастирско пристаниште на Каламарију, утовари се пшеница и онај товар купљених ствари из Солуна и све догони у Хиландар, на пристаниште хиландарско. Онда сви из манастира – мало, велико, старо и младо – дођу да истоварују жито и оне ствари – ту постоји манастирски велики арсенал – онда се мазгама и коњима преноси у манастирске магацине.

До самог манастира постоји воденица на води. Ту се меље жито за хлеб. Унутра, у самим зидинама манастирским, у подрумима, постоји млин који окрећу коњи, а у недостатку коња и људи. За случај суше или кад би манастир био опсађен, и ту се меље брашно. Постоји и специјалан млин за маслинке, које се не беру, већ скупљају.

Маслинке се остављају у један велики магацин који је сав од камена. До магацина постоји млин за млевење маслинака. Тај млин се састоји из једног басена три са три метра, дубине 80-90 см. У средини тог басена има једно велико камено коло (точак) састављено из неколико лепо оклесаних и састављених каменова. То може да окреће један коњ. У басен се баце маслине, а коњ окреће точак, који меље маслине. Кад се маслине самелу, онда се стављају у струне (од козине) торбе и стављају под пресу. На врху пресе је камена мермерна плоча и по дну пресе исто тако мермерна плоча. На доњој плочи има отвор као левак, куда пури зејтин који се слива у кацу. Та каца има два отвора – доњи, где истиче вода, и горњи где отиче зејтин. Кад се торбе папуне млевеним маслинкама, поставе се на мермерно постоље и ту до саме пресе ври вода у великом казану, а онда се та врела вода сипа на те торбе са маслинама. Онда почне да се окреће преса и горњи камен да се спушта наниже. Из торбе пури и вода и зејтин. Вода иде доле, зејтин остаје горе. Тако се добија први најбољи зејтин. Из овога настаје друго цеђење – зејтин друге класе. Из трећег пресавања зејтин је за салун.

На дужности параврхондара остао сам четири месеца. Због своје велике вредноће, бистрине и снажљивости, мене преместе за *Параксевофилакса*. Ксевофилаксија је саборница, место где сабор заседа, а то је истовремено и гостионица за високе госте: краљ, патријарх, митрополит, владика. То је одељење од пет соба, где су кревети и све као у добро уређеној господској кући. У том одељењу је и главна манастирска ризница. Манастирска ризница захвата шест са пет метара, сва у тесаном камену и добро засвојена каменом, тако да је никакав пожар не може да оштети. На самој ризници постоје три кључа. Један кључ држи најстарији саборни старац, други кључ спитроп, а трећи *Ксевофилакс*. Ксевофилакс управља ксевофилаксијом и свим старцима донетим – кушеним у Солуну. Он је командант-ракије, а у ствари он је ризничар. *Триксар* располаже вином и хлебом. *Дохијар* располаже зејтином и сланом рибом. За свежу рибу постоји тзв. *економ* за *рибарство*. Прислужство на снежу рибу има болница – колико јој треба. Ако претекне, даје се редом – свима једнако и по реду.

Библиотечар чува најуређенију библиотеку за оно време у српству. Ту је било све што је било од вредности за науку и веру из српским, руском, грчком и бугарском. Онда је био тамо библиотечар отац Сава, професор раније. Зато је та библиотека била уређена боље но иједна друга, јер је књижевност била струка библиотекара. Чех по народности, са два сина, који се такође закалуђерише. Један син је добио име Панкратије, а млађи Данило. Панкратије је био јеромонах, један од најбољих певача у цркви, а Данило је био говедар, старшина над говедарима.

Екхисијарх, после старешине манастира је највећа личност у манастиру. Он одређује кад ће кога дана почети богослужење, све црквене драгоцености које се у самом храму чувају, под његовим су кључем. То је огромно богатство. Њему су придодата два *Параклисијарха*: један *чтец* и један *канонарх*. Параклисијари чисте цркву, пале кандила, свеће, знопе, ударају у клепало сваког дана у 23,45 тако да сви житељи манастира тачно у поноћ буду на молитви – полуношници која траје до јутру, а иза полуношнице настаје одмах јутрење. Оно се служи у Саборној цркви, где се само празник и недељом врши литургија, и то одмах после јутрења (без доручка). Сваким другим даном, сем суботе, врши се литургија у разним *Параклисима* (малим црквама, распоређеним по целом манастиру), а суботом држи се заупокојена литургија, која се обавља у *цркви на манастирском гробљу*, иза зидина манастирских. Та црква на гробљу зидана је од тесаног камена. Цела унутрашњост те цркве уређена је са полицама и у тим полицама су мртвачке главе. Доле је, у подруму цркве, костурница, где се бацају кости једне преко других кад потпуно буду чисте. Сахрана је у земљи, без ковчега. Тамо где је глава, наираше се по три плоче, где се увуче глава. Тако је био сахрањен и Стеван Немања у самој цркви. Разлика је што су плоче биле мермерне и гроб мермером озидан. Ни он није имао ковчега.

Чтец чита псалме и остало што се чита и одговара на јектенија.

Канонарх је калуђер који савршено зна црквено правило службе, кад шта треба да се чита и пева. Он мора да има и јасан глас и разговоран изговор. Он иде од певнице до певнице и чита оно што појми треба да певају, као шантач у позоришту.

Воденичар само меље брашно. Други посао не ради. Меље стално или оправља поденицу – клепа камење, засила и др.

Киријит – биштован. Башта се зове *кијар*. Он засејава, негује, залива банту са помоћницима – радницима. И он, као и сви остали, мора да буде монах.

Виноградар. Хиландар има два винограда: протавода, где постоје поред цркве и коначи. Ту има око 15 хектара винограда – лоза природна. Онда је давао 1.000 товара грожда. Други виноград је давао 500 товара грожда.

Као параксегофилак сам упознао целокупну администрацију манастирску, стање манастирско, приходе, дугове, рђаву економију и почео да размишљам како ћемо да повратимо тај манастир у српске руке.

За време свог боравка у Србији, научио сам како се прави партија. У манастиру Хиландару биле су ствари три ступе, јер су, из три покрајине углавном били калуђери. Једна група била је из Пирине, а друга из Малеша, а трећа, најмања, из Бугарске, а нешто, појединачно, из приленског, поречког, охридског среза. Они из Пирине, који нису имали никакву школу српску, нити је Србија политички била заинтересована за тај крај, били су наконђени Србима. Малешевци су били отровани Бугари, иако је било српских школа у Печеву, Борову – у центру Малеша. Дедо Или, чувени војвода из ратова 1876–78. год., који је живео у Београду и одакле се наоружавао, пребацивао у Турску, у свој крај, а који је родом из Малешева и чија је цела ближа и даља породица српска, требало је да им буде пример и да им праца.

Одмах сам се приближио Пиринцима. Истакнем изнад свега интересе манастира. Наведем да ми дугујемо преко 5.000 турских лира. Ко ће да одужи манастир – сви приходи манастирски нису довољни да плаћају само интерес... и онда се још осећала оскудица у храни – скоро се сазло на суви хлеб и старо одело – принађало се ништа није. Србија је једино позвана и дужна да одужи манастир, да плати манастирске дугове, тим пре што је краљ Александар Обреновић 1897. год. био тамо. Он је засадио једну маслину поред царске маслине Душанове која је још жива, и том приликом су му из манастира Хиландара дали Мирославаљева Јеванђеља, које је дотле ту чувано. Императорска Академија дала је 10.000 златних рубаља за насловни лист Мирославаљева Јеванђеља, иако Бугари, то нису дали. Извесне књиге рукописне из Хиландара узео је Луба Ковачевић као професор историје, а неки аустријски конзул или конзуларни чиновник, Хрват или Србин, који је службовао у Солуну 1850. год. узео је из манастира Хиландара једну књигу која је старија од Мирославаљева Јеванђеља. (Сала је сматрао да је то био најстарији словенски рукопис). Та се књига звала: "Житије Свјатог Великомученика Панкратија". Библиотека је тако оштећена најскупоценијим делима, али је то мени дошло угодно да у разговору са тим калуђерима наметнем као дуг Србији да одужи дугове манастирске.

Шта је интересантно у Хиландару? Тамо је почетком 19. века писао прву историју бугарског народа отац Пајсије, који се зове "Отац бугарских препородитеља", јер са том историјом и њеним објављивањем настану почетак бугарског препорода. Сви званични бугарски представници и интелегентнији људи тражили су хелију у којој је писана та историја отац Пајсија. И она је за Бугаре представљала неку драгоценост него што је величанствена саборна црква у Хиландару коју је градио краљ Милутин, која је заиста ремек-дело.

Интересантно је да се у српском Хиландару није прва историја народа и да "отац" њиховог препородитељства излази из хиландарске хелије, а Вук Караџић први у свету открива бугарски језик, о коме дотле нико ништа није знао, већ су сматрали да је то један дијалекат српског језика.

У то време, као изгнаник из Хиландара, живео је у Солуну архимандрит Василије који је пре тога дуго година био у метоху хиландарском у Нишу. Он је био изгнан зато што је хтео да врати Хиландар Србији.¹ Познавао је краља Милана, а затим и краља Александра. Био је родом из Бугарске, из вароши Самокова, која се раније звао Српски Самоков. И никако није признавао да у томе делу Бугарске, као што је Брезник, Самоков, Трн, уопште може да постоји неки бугарски народ, већ да су то чисти овејани Срби, које је Русија прикључила Бугарској. Створивши тако у Хиландару партију, повољну по Србију, ступио сам у преписку са арх. Василијем.

Мислим да је тада у Солуну српски конзул био Павле Денић. У то време Срби, водећи борбу у Солуну против Бугара и Грка, направе од хиландарског метоха у Солуну цркву Св. Саве, коју су Турци толерисали и признали право манастиру Хиландару да он може у свом метоху подизати цркву, која само не сме да има кубе. Тако Срби дођу до своје цркве у Солуну.

Овакво покренуто питање манастира Хиландара заинтересује и краља Александра Обреновића и његову владу, и краљ Александар, да би се олужио манастиру за Мирослављево Јеванђеље, пошаље у Беч један напрат једног црквеног барјака који је тамо израђен и коштао 20.000 динара у злату и достави манастиру Хиландару да ће тај дар да пошаље. На том барјаку тако златним словима био је израђен овакав стих из псалма Давидова: "Помјанух дни древнија..." Замолито је да се тај његов барјак стави поред Душанова у Саборној цркви Хиландара. Калуђери направе једну лепу витрину од кипарисова дрвета и ту поставе тај барјак. Тај дар краљев из Београда је донео владика Димитрије (без епархије) и Аца Поваковић, таст Ђорђа Генчића, адвоката београдског (Ђорђе Генчић је био онда министар).

Кад су донели то и ордење за калуђере: Св. Саву и Белог орла, онда опшћну преговори за олуживање манастирског дуга. Направи се аранжман: Краљевина Србија да олужи све дугове манастира Хиландара и да му да у готову 20.000 динара у злату – 1.000 наполеона, а Хиландар да прими три архимандрита из Србије и десет монаха, ђака. Један од тих архимандрита да буде епитроп. Кад је то било готово, изстане борба између Малешевца и Пиринца ту у Хиландару око тога: да ли да се аранжман прими, или не прими. Преговоре је водио Сабор, где је већина била уз Пиринце. Због тога се подигне велика прашина.

У Хиландару сте на сваком месту у великим гостинским собама могли да видите велике фотографије Фердинанда бугарског и жене му Лујзе, престолонаследника Ђорђа, са личним посветима краља Фердинанда – Хиландару. (Слике женске у манастирима светогорским нигде се нису виђале – по уставу светогорском.) Бугарска, да не би изгубила игру, послала је, као изазива држави, свога трговинског агента Атанаса Шопова из Солуна (иначе окретног човека) у Зоограф, бугарски манастир у Св. Гори и ту је из Зоографа радио преко Малешевца да се овај аранжман поквари.

Али свађа између ових двеју група толико је већ достигла врхунац, да је један од ових Пиринца, неки Гервасије, који је био главни економ манастирски, пришао Малешевцима да се не прими овај аранжман, а онда Пиринци нађу ђакона Алексија и овај из пушке убије Гервасија за издају. То унесе страх за једно извесно време међу Малешевце, а ми се пожуримо да дођу они људи из Србије (по аранжману), и то: архимандрит Вићентије Крунић, Студеничан, дошле митрополит скопски, старешина манастира Сретенска (Овчар), архимандрит Гаврило, старешина манастира Букова код Неготина, архимандрит Венијамин, старешина манастира Љубостиње, јеромонах Сава са савршеном пољопривредном школом и други – 13 њих на броју. У

¹ Крајем XIX века, на Светој Гори је доминирало грчко, руско и бугарско монаштво и свепштество. Од око 9000 калуђера, колико их је било у светогорским манастирима, једва да је било тридесетак Срба! Узрок оваквом односу није само удаљеност српских пасеобина (руске су, усталом још удаљеније) већ изазвати одијум турских власти према свему што носи српски предзнак, после Караџићева устанка. (Ив. Иванић, Из црквене историје Срба у Турској у 18 и 19. веку, Бгд. 1902, с. 25-45). (Напомене приређивача)

то време већ сам био толико напредовао у манастиру, да ме је монах Агатангел, секретар Сабора хиландарског, послао као свог питомца у богословију из Кареји.

Тада се добро пазило да у ту богословију не уђу Словени. Али с обзиром да је Хиландар један од четири манастира светогорски који држи једну четвртину печата *iproton* светогорског, као највише светогорске власти, и чији је представник сваке четврте године главни прота (председник) протата (а то су манастири: Хиландар (српски), Св. Атанасије (грчки), Ватопед (грчки), Ивер (грчки)); што је мој протежер Агатангел Грк, родом из Сереза, што сам Србин а нисам Бугарин, а Грци нису имали никаква рачуна да Хиландар буде бугарски и да имају Бугаре у протату – Управа школе (грчка) донесе решење да ме прими.

За време живота у Хиландару спремао сам се помало из новогрчког језика, пошто се и у Хиландару и околним селима говорило грчки, а нарочито сам научио да грчки читам и пишем – истина неправолино, али сам знао. У Кареји сам станао у хиландарском конаку – метоху, који је докније изгорио, до кога је Испосница Св. Саве. Ту живећи, о великим празницима и распусту ишао сам у Хиландар (Ваведеније, слава манастира, Св. Сави – ктитору, Ускрсе). Стало сам био у кореспонденцији са пријатељима и одржавао добру везу са манастиром.

У школи сам остао четири године. Тамо се учио грчки, старогрчки, историја Старе Грчке, Византије, Источно-православне цркве, Црквено право, Догматика, Етика, Филозофија (Перинатетика – шетајући – тако и историја) и грчко певање. Кад сам читао грчки, није се ни помишљало да писам Грк. Професори су били учени људи – монаси, без чина. Хранио се сваки посебно – интерната није било. Ја сам добијао своје следовање из Хиландара, уз испосницу Св. Саве где је живео и *анџипросој**. Имао сам своју собу за рад и становање. Вода је била увек привокласна. Напомињем да је Св. Сави, купујући место у Кареји за конак хиландарски, купио и извор карејски, који је био на земљишту хиландарском и одатле Хиландар још од Св. Саве воду продаје свој Кареји.

Кареја је селиште светогорске цивилне и црквене власти. Турску је представљао кајмакам (геонорос, што су Турци погрешно изгларали и писали ајнороздан кајмаками (начелних срејски) за целу Св. Гору. Жандармерију су сачињавали хришћани у униформи грчке краљевске гарде, а плаћао ју је протат. То су били тзв. *савонци*, по народности сви Грци, и били су на служби свог старешине кајмакама. Турци су имали и паринике, који су обилазили пристаништа светогорска. Царински надзор био је врло слаб. Могао се увести шта се хтело.

На путу између Св. Горе и Кумице било је место звано Магали велда (Велика стража), где је пришен припад исприва – ма какво парче хартије од стране те жандармерије светогорске било је довољно да се прође. Стражари су долазили и у манастирску цркву без оружја. Знали су сваку и изише наложе и ван зидина манастира. Тамо су имали и свој конак. Кајмакам је био само гост. И он је оружје остављао.

С том дипломом имао сам право да будем учитељ, свештеник у Грчкој и да идем на више духовно образовање на Халки и на теолошки факултет у Атини. Кад сам завршио богословију у Кареји, стварно сам већ био формиран човек, иако ми је било свега 21 година.

ОДЛУКА ДА СЕ ПОСВЕТИМ СРПСКОЈ АКЦИЈИ У МАКЕДОНИЈИ – УБИСТВО ТУРСКОГ ПУКОВНИКА У СОЛУНУ

Три ствари су за мене биле јасне: прво, методика, тј. да се ни једна ствар не може успешно завршити, нити очекивати њен завршетак, ако не постоји метод за њену обраду; друго, логичан закључак; треће, трпљење у обе ове варијанте, трпљење и стрпљење. Наоружан тим начелима, ставио сам себи у задатак да продужим високе

* Представник манастира Хиландара – као посланик Хиландара у протату.

богословске науке на Халки, или у Атини, и добро наоружан научно да се ставим на расположење Србији за рад у Македонији. Решио сам, ако добијем стипендију из Србије, па и ако је не добијем, онег морам да идем на Халкис, јер сам се био никакво на свакојаке физичке радње и био сам намеран да физичким радом зарађујем себи хлеб, а слободно време да посветим науци. У то време већ сам био сарадник "Цариградског Гласника", чији је уредник био др Михаило Вукчевић, професор. Као доста познат човек из те хиландарске нове историје, одмах по сусретку школе 1902. месеца маја, дошао сам у Београд. Разуме се, пре тога добио сам препоруку од српског конзула у Солуну Ђоке Ненадовића (Крагујевчанина) за Министарство спољних послова. Ту сам препоруку донео овамо. Обћаши ми да ће да виде прво на Халкису и да ли могу да ми даду неку стипендију. Нисам био одбијен, већ ми је било дато једно обећање...

Из Београда сам се поново вратио у Хиландар. Затекао сам једно двадесет ученика из Српске гимназије у Солуну, који су тамо дошли на једномесечни одмор. Онег је, на интервенцију бугарске владе и трговачког агента Шопова, поведена од стране Малешевца једна акција против Срба и против аранжмана са Србијом. Тако дође до једнога тежког односа између ђака-екскурзијанца из Солуна и Малешевца, јер су ђаци из Солуна имали ту и својих другова из Малеша и чудили су се како су они тако антиррпски расположени. Међу тим ученицима из Солуна као свршени ђаци IV разреда гимназије били су: Серафим Крстић, син чувенога пона Стојана Крстића из Дримкола охридског, кога су Бугари пре неку годину мучки убили, а чије је убиство изазвало читаву узбуну у јавном мњењу Србије. Други је био Тодор Божовић, доцније чулен из Бомбашке афере из 1907. год. – на Цетињу; Миљан Радовић-Поповић из ишмена Куча из Црне Горе; Јевга Николић из Ресна, доцније адвокат у Скопљу, а сад у Београду. Они се у једној прилици са хиландарским Малешевцима потуку на мору и једнога Малешевца убију на месту, а другог тешко ране. Убијени се завао у калуђерству Теодосије. Ова тројица онда побегну и на неки начин – сувим, дођу у Солун, а одатле одмах у Београд, где су продужили школу. Серафим је доцније постао свештеник у Дримколу, после убиства његова брата Ставре Крстића, а потом постао прота и по ослобођењу председник Духовног суда у Охриду.

Како сам био присутан тучи, ови Малешевци оптуже мене као једног од саучесника у убиству, иако ту физичког удела нисам имао. Тако сам после туче отишао у Хиландар, и кад сам био овако оптуживан, морао сам да побегнем из Хиландара. Дошао сам на хиландарско пристаниште, и тамо ме је привремено сакрио шеф рибарства, монах, родом из села Галичника. Увече, кад се смркло, ставио ме је на чамач и одвезао чак до Ересоса. Ту сам се искрцао и одатле пешке, без ствари и илде ичега, продужио у Солун. Јавио сам се консулату и успео да возом дођем у Србију. Пасоп сам имао, али у то време на пасопима није било фотографије.

Кад сам дошао у Београд, добио сам залазње плућа и пошто нисам овде имао никакве могућности, и без познанства и пријатеља, решим онако болестан да одем кући у Бело Брдо. Тамо сам лежао три месеца. Том приликом, регулиши своју војну обавезу у Аустро-Угарској и добијем аустро-угарски пасоп. Са тим пасопом, који је доцније обнављан, служио сам се за све време свог боравка и рада у Турској. Служио сам Србији, али кад год сам запао у какву несприку, нисам хтео да доводим у неизгодан положај српске представнике у Турској, јер сам са њима сарађивао, већ сам се одмах пријављивао као аустро-угарски поданик и остављао Аустројанцима да они расправљају са Турцима ствари око мене.

Благодарехи, или не благодарехи, томе пасопу, фебруара 1903. год. пратим се у Солун, са намером да видим одатле куд ми је боље да идем – у Халкис или Атину. Пошто сам знао бугарски савршено, у Солуну сам се често виђао са Бугарима и сарађивао у једну бугарску књижару која се звала "К. Самаријевић и Ко.", а држао ју је Коне Самаријевић, родом из Прилепа.

Уто су у Солуну наступили мартовски догађаји, а то је *бицине бомбе на француски (пароброд) у солунском пристаништу*, а затим подметање експлозива под *Олиман* и *Салоник банку* – само експлозив је дејствовала код Салоник, а код *Олиман* банке није успела. Ове бомбе и експлозиве бацили су чланови бугарско-македонске орга-

низације "Македонско-одринска револуционарна организација". Са тим људима – атентаторима, не знајући ко су и шта су, вишао сам се у тој књижари код Самаријева.

Турци, разјарени догађајем, опшћну рацију против свих оних који говоре словенским језиком, а предајући од Грка и Јевреја; од Грка што је то било дело бугарско, а од Јевреја што је у Салоник банци био чисто јеврејски капитал. Како сам био запажен у тој књижари, то и мене потражи полиција. Становао сам у једној јеврејској кући, близу Агија Тријада (Света Тројица). И Јевреји код којих сам становао, кад сам дошао у стан, рекосе ми да сам им сумњив.

Кад су ми то рекли моји домаћини, ја се уплашим да ће ме они предати властима. Сутрадан после атентата напустио сам стан, опет остављајући оно ствари што сам имао, и одео у ерски конзулат. Конзул ме није могао примити тако рано (око девет часова) јер је спавао, те одео код кавазе (чуvari, пратиоци конзула – турски поданици сви од реда, Арнаути Тоске из Епира – епириоти). Кавазе су имали сви страни представници у Турској. Ту од кавазе Фехима узмем једну добру каму – дао ми је радо јер је имао неколико – и метнем је у џеп од капута. При изласку из конзулата сретнем вицеконзула Пангу Гавриловића, који ми каже:

"Конзул је много љут на тебе, прво зато што си се вратио у Солун, а затим за ону хиландарску аферу, и сваки час можеш због тога да будеш ухапшен, а друго, што си се дружио са Бугарима на које је повика у Солуну и у целој Турској, и тиме доводиш и наш конзулат у неприлику."

Ја му одговорих да се они ништа не брину, да сам пунолетан и да њих уопште нећу довести ни у какву незгодну ситуацију.

Тако, прилично нерасположен због непријатног пријема и сусрета у конзулату, кренем у забачене турске махале испод Једикуле и почнем да шалабазам тамо по тим улицама, где није било никакве нарочите потере као што их је било у центру града. Изненада, одједном око 11 пре подне истог 27. марта испред мене из једне споредне улице искрену један жандармеријски пуковник. Не знам да ли сам му био сумњив, тек он ме позове к себи и ја му приђем. Он је стао у једну капију, наслонио се на њу, извадио корбач и почео да пеује турски: шта ћу ја ту, и, на своју несрећу, подиже корбач да ме удари. Кад сам видео да ће ме ударити, не мислећи много и не верујући да ће неко моћи ни за шта невиног да ме удара корбачем, махиално извалим ону каму и страховитим замахом ударим га у груди и заријем кроз њега ону каму у врата – закујем га за капију. Даље ништа више нисам видео. Каму оставим. Десна ми је рука била мало окрвављена. Онда одатле, опет кроз те кривудаве улице, спустих се у Зејтинлик и ту сам седео цело после подне, кријући се по жбуљу и маслинацима.

Ту у Зејтинлику, где је била бугарска унијатска богословија и епископ, натера ме невоља да прелетим, док још капије манастирске нису биле затворене, ућем у тај бугарски унијатски манастир. Никога тамо нисам знао. Само ми је у несигурном сећању било име епископа Епифанија. Кад сам ушао, околе ме калуђери и свештеници унијати питајући ме шта тражим. Ја им кажем да тражим владика Епифанија. Одговоре ми да он није ту, али да је ту његов заступник коме могу рећи шта желим. Одпеду ме до некога старешине манастирског, или и сам не знам шта је он тамо био, и пошто сам беспрекорно говорио бугарски, кажем му да су ме турске власти осумњичиле за атентат и да ме траже, и молим да ме сачувају два-три дана, па ћу са страним пасошем после лако да побegnem. Кад су видели да нисам нека варалица или пробисвет, задрже ме три дана у манастиру. После три дана, навуку једно поповско одело на мене.

Длазила је нека аустријска лађа "Медија". Изваде ми карту за Пиреј. Тако у оном поповском оделу ућем у аустријску лађу. Пошто сам имао аустријски пасош, био сам обезбеђен. И тако дођем у Пиреј где изађем из лађе.

Прошао сам неколико дана кроз Атину. У Атини је било велико узбуђење због тих догађаја у Македонији. Једна општа мржња на све Словене, почевши од Руса па до краја.

Видим да то нису прилике да бих у Атини могао ма шта да учиним за себе под утисцима да се Македонија измиче испод грчких руку. Тако сачекам долазак друге аустријске лађе, која је ишла у Фијуму и Трст. Извадим карту до Фијуме и дођем тамо. Али су ту побојим аустријских власти, да не дође до неког новог испитивања, то поново узем карту за један брод из тзв. Угарско-хрватске пловидбе – до Котора. (Још када сам понао у Фијуму, бацио сам појковско одело.)

Дођем у Котор и одиш се пешке упутим на Цетине. Тамо сам стигао крајем априла 1903. год. и седео премислијајући шта ћу и куда ћу, све до убиства краља Александра Обреновића (29. V 1903. год.). Кад је ово убиство објављено и извршен избор кнеза Петра Карађорђевића за краља Србије, на Цетину су биле велике свечаности.

На Цетину решим се да идем у Македонију.

ИЛИНДЕНСКИ УСТАНАК 1903.

На описивање овога догађаја исувише је утрошено хартије и мастила. Биле су две тенденције, а један циљ. Прво, да се докаже да је у Македонији бугарски народ, а друго, да је тај народ створио револуцију да би се спасао турскога ropства и да би се припојио Бугарској. Али, у случају ако то буде немогућно одмах, онда да се добије аутономија Македоније, која би била привремена, управо, то би била једна етапа за потпуно уједињење Македоније са Бугарском.

Како је дошло до овога устанка, и то баш 1903. год.?

Идеју да се Македонија прикључи Бугарској дао је гроф Игњатијен,² у чувеном Сан Стефанском уговору од 1878. год., закљученом између Русије и Турске после победе и преласка Руса преко кланца Шинке у Тракију. Бугари су овај руски захтев усвојили као сопствени и једноставно прогласили све заостале Словене у Турској за Бугаре.

Имајући уза се бугарску егзархију у Цариграду, са њеним привилегијама, а помогнути мржњом словенског становништва у Турској против грчких владика, Бугари су искористили неприлике које су настале за развој српских школа после Српско-турског рата 1876–78. год., па су свуда наместо српских, отворили бугарске школе.³ Ове школе, којима су управљали Бугари, слали су своје ученике, углавном из најбогатијих градских породица, у Бугарску где су настављали школовање у грађанским и војним школама. Тако је у току 15–20 година створен један велики кадар школских Македонаца, од којих су официри остали у бугарској војсци, а просветни рад-

² Код словенског живља на простору Македоније, све до почетка овог вијека, нема јасно изражене самосвести о свом националном припадничтву: вјерско одређење је историјско и национално. То је важило за највећи део становништва, што не значи да није било предела где се српска осјећања нијесу отворено истицала.

После успоставе бугарске Егзархије у Цариграду 1870. г. становници ће се одређивати, било за бугарску (вешином) или грчку цркву. Дјеловање српске цркве је било забрањено од турских власти. Јован Цвијић је почетком овог вијека јасно уочио да је тамошњи свијет национално „слизан“; односно, вели он, они ће бити оно што буду они који овладају њима; било Срби, било Бугари. Ипаче, након несрећног српско-бугарског рата 1885. г. бугарска политика и дјеловање на македонски живљ, у смислу његове асимилације, попримају врло агресивне облике и размере.

³ Године 1886. Бугарска поставља као свој главни, стратешки политички циљ присаједињење Македоније, у чему је имала и подршку Русије, разумеје се, из њених политичких интереса. Бугарска ради свим средствима на томе да организује немире и побуне на том простору, како би се пред свијетом показало да се ради о бугарском живљу под Турском. Македонци су тиме доведени у позицију између чекића и накована; између Бугарске и њеног тероризма и турских репресија. И по Србији се након 1886. г. организују јавни протести, а неке године се формира и удружење „Св. Савла“, с циљем конкретнијег српског дјеловања у Македонији.

ниши враћани у Македонију да продуже бугаризирање заосталог словенског становништва у Турској.

Први кружоци, касније названи комитети, почели су се организовати по касарнама. То су били богати официри из Македоније и Бугарске. Овај рад доцније је пренесен и на турску територију. Покушај од 1895. год., такозвани Пирински устанак, пропао је. Многи који су били ухапшени у вези с тим устанком били су помиловани 1897, кад је за време грчко-турског рата бугарски кнез Фердинанд долазио у Цариград и, за своју неутралност, добио пет владачких места у Македонији и амнестију за све политичке кривце "Бугара" који су лежали по разним затворима у Турској. Овом амнестијом користили су се многи, али су Бугари постигли један политички циљ доказујући како су турске затвори били препуни "македонских Бугара", који су за свој рад на уједињењу са Бугарском били осуђивани у Турској. С друге стране, доказивали су народу у Македонији да је Бугарска та снага и сила која се брине о њима.

Не може се рећи да Бугарска није ништа постигла тиме. Многи Срби користили су се оном амнестијом. Једини, можда, међу многим који је то одбио, био је Минко Крстић, родом из села Лагова, среза поречког, један од вођа тзв. Брсјачког устанка који је вођен против Турака 1881. и 1882. год. Он је одбио да изиђе из затвора зато што се амнестија односила на Бугаре, а он је родом из места у коме нема Бугара, и за време кад се он борио против Турака у целом том крају нико није ни знао за Бугаре. Тако је Минко и даље остао у затвору чекајући да и за Србе дође нека амнестија...

После тог устанка, Бугари су створили још неколико афера по македонским градовима доношењем свога оружја, од којих је најчувенија била такозвана *Витичка афера*. Све то скупа није било довољно да покрене Русију, Аустро-Угарску и остале европске силе да затраже од Турске аутономију Македоније и да Бугарску одреде као "чуvara реда" у таквој једној аутономној Македонији. Требало је створити нешто јаче и бучније него што су то ове афере у неколико градова Македоније.

Требао је спремити један устанак, и отпочеће су припреме. Цела Македонија је била подељена на округе и рејоне. Постањени су руковођици за округе и рејоне од цивилних лица, који ће припити организацију, а образоване су и наоружане чете, предвођене од оружаних и рејонских вођа, који су крстарили по Македонији и раздвајали оружје народу, али су му зато наплаћивали новац за сваку пушку, узимајући за њу барем двапут више него што је стварно вредела.

Иако је овај рад био веома интензиван, још је било далеко од тога да је народ спреман за неки општи устанак.

Догођаји су натерали бугарску владу да убрза овај устанак. Први разлог за то дао је гроф Лангелдорф, руски министар спољних послова, који је посетио Софију и Београд и најоубијеније препоручио, и једнима и другима, да учине све са своје стране да се одржи мир на њиховим границама према Турској, и да Русија неће трпети никакве буне у Турској које би изазвали суседи - Бугарска и Србија. Други повод за то био је догађај од 29. маја у Београду, кад је, после убиства краља Александра Обреновића, а по жељи српског народа израженој преко Народне скупштине и Сената, изабран за краља Србије кнез Петар Карађорђевић, чија су два сина, пре тога догађаја, била, по наредби руског цара, примљена на школовање у Русију. Из тога факта извели су Бугари закључак да се направи што пре неред у Македонији и да се из тога нереди, као једино решење, створи аутономна Македонија са бугарском администрацијом и са њеном војском и официрима, а после би се поговори случај из 1885, кад је источна Румелија прокламовала уједињење са Бугарском, иако су томе биле противне Русија и остале силе, потписнице уговора донесеног на Берлинском конгресу. Овај успели преседан стално је био пред очима бугарских управљача, те су плански радили све у томе правцу да се дође до једне врсте аутономне Македоније, а за њено укључивање у Бугарску метод је већ постојао. С обзиром на постојеће стање у Србији, била је за њих добродошла и та околност што је Енглеска прекинула све односе са Србијом, а Аустро-Угарска уопште није трепала династију Карађорђевића.

Да би одбацила са себе сваку сумњу да је она потпиривала буну, а и да би доказала како је бугарски народ на десној обали Вардара сав за Бугарску, било је одређено

да се устанак подигне на десној обали Вардара, углавном у Битољском вилајету. Тако су почеле припреме за овај устанак.

Ја сам, сасвим случајно, истао као неки учесник у припремама за овај губљиви устанак, јер сам се нашао у Софији у време кад је тамо извршен атентат на један француски брод и на једну банку.

Да тај устанак није хтео ни желео народ, знао сам добро, али су њега завели бугарски агитатори на кланицу и донели му патње и несреће које за дуго година није могао да поправа, а отерао је неколико хиљада Македонаца у Америку, да тамо својим радом зараде колико је било потребно да поправе све оне рупевине и све материјалне штете које им је турска војска причинила.⁴

Македонски комитет је био подељен на два дела: на "врховисте" и на "централисте". На челу врховиста био је генерал Гончел, а на челу централиста Борис Сарафов и Гапранов. Врховисти су били за то да се, у случају успеха са разним бунима у Македонији, ова покрајина одмах прикључи Бугарској, а централисти да се тај циљ постигне постепено посредством евентуалне аутономне Македоније. И један и други задатак овим организацијама био је постављен од стране бугарског двора и бугарске владе, да би могао искористити сваки погодан случај који би наступио у току саме побуне, или као њен резултат.

Тврђење да је македонски устанак од 1903. год. дело македонског народа неистинито је од првог до последњег слова. Овај устанак припремали су бугарски официри, генерал Гончел, пуковник Јаков, пуковник Протогерион, са још много других официра и полуофицира, од којих су многи чисти Бугари из Бугарске. С друге стране, овај устанак су припремали Борис Сарафов, Петре Тошев, Ђорђе Петров, Дамјан Грујев, Петар Поп-Арсов и још неки други, који су сви, сем Бориса Сарафова, били професори бугарских гимназија или бугарски учитељи.

Сва преписка у међусобном саобраћају између појединих комитета, градских и селских, као и са Централним комитетом у Софији, поведена је на бугарском језику, па и говори за време организовања селска или грађана, вођени су на чистом бугарском језику. Цела организација и цео њен рад био је само у једном правцу: по сваку цену припојити Македонију Бугарској.

Ако је међу овим људима и било некога који је мислио да Македонија заиста треба да остане аутономна, а не део бугарске државне територије, то су били изузеци који своје мишљење нису смели да изјаве. Сви су били дисциплиновани и имали један заједнички циљ, који им је био постављен из Софије.

Дан устанка био је одређен за 20. јули, по старом календару, 1903. год. За главно место устанка изабрана је варош Крушево, 30 километара западно од Прилепа, која се налази на висини од 1280 м (центар вароши, а горњи део је још виши). Ово је једина варош у Македонији у којој не живи турско становништво. То је био, у прво време свог оснивања, један збег у који су се склонили Кушовласи, добили из Москопоља, Грамоста и Гребена од зулума Али-паше Тешеленија, и једног броја из племена Мијака, који су добили из дебарског краја од зулума других Арнауца. Ту, у тој вароши, постојала је једна мала војничка посада од двадесет и неколико турских војника, поштанско-телеграфска станица и једна жандармеријска станица од шест жандарма. Тако, у целом Крушеву није било више од 30 душа Турака. До вароши,

⁴ Трбићево виђење Илинденског устанка 1903. г. у пресецама спољнополитичких пројекција и констелацијама унутрашњих односа снага и могућности, засновано је на врло зрелим и логичним резимеа. Као активни национални радник и родољуб, Трбић је очигледно аш тала изврсно познавао све битије чистије македонског комплекса унутар Турске, као и сву изукрпаност интереса трију суседних балканских држава: Србије, Бугарске и Грчке, у вези са буљношћу Македоније.

Из његовог казивања, не само обичај читалаца, него и историчар, чак стиче једну сасвим нову и другачију представу о Илинденском устанку, у односу на још увек важећа историографска знања, која су усвајана као научно верификована и неспоредива. То, наравно, не значи да и Трбићевим описивањима и тврдњама о овом догађају треба априорно прилазити без објективног критичког односа.

високо горе, у планини, допирao је само један мало бољи каравански пут који је долазио из Призрена и преко кога се место Крушево снабдевало свима потребама. Сви остали путеви који су водили у Крушево били су обичне планинске стазе.

У Крушеву је организатор био Никола Карев, бугарски учитељ у томе месту, а родом из Крушева. То је био бoлешљив човек и лева рука му је била полусасушена, јер је имао туберкулозу у костима. За овај устанак и напад на Крушево, у савим Крушеву беше организована једна месна чета коју је волио Пито Гули, родом из Крушева, по народности Куцовлах, а по занимању калађија. Имао је са собом преко двадесет људи из места. За напад на Крушево био је послат из веленчког среза Иван Алабак, родом из села Ораовца код Велеса, бугарски војвода Ђурчин Наумовић, родом из села Сланско из Пореча; Благо Белицац из села Бирина код Крушева и Андреја Динков, из Јенице Вардара. Свага беше окупило за напад на Крушево, и то у селу Тирину, 240 људи, а у Доњој Дивјаци око 130-150 људи. То је била сва сила која је требало да заузме Крушево.

Ови чети су дошли из Бирине, њих 240, напали су на саму касарну у којој је био 21 појник. Касарна је била сазидана од тврда материјала и налазила се као последња зграда на доњем крају Крушена, изнад самог потока који је пролазио кроз село Крушево и делио Крушево на два дела. Кад су устаници напали на ову касарну, војници су почели да се бране, па кад су видели да су опколиени од много људи, сишли су доле и пробили зид изнад самог темела, па су тако, кроз тај отвор, један по један, излазили и тако се спасли сви, сем једнога војника који није хтео да иде кроз поток већ је изишао лево на пут и попио путем нижије. На том путу била је постављена устаничка заседа и он није на ту заседу, а она је принуђан и на месту га убила.

За то време, ова друга чета из Доњој Дивјаци опколила је такозвани ућумат (државна зграда) где је била поштанско-телеграфска станица и жандармеријска касарна. Управник поште предао се заједно са својом породицом, као и још неке жене турских жандарма. Жандарми су дали отпор. Кад је ућумат запаљен, жандарми су се предали, али су сви били одмах, на лицу места, убијени. И тако је Крушево било очистиено од Турака и "послобођено".

Одмах затим образован је одбор у Крушеву на челу кога је био Никола Карев, који је изнео првену заставу и позвао народ да положи заклетву. У своме говору истакао је да је устанак почео у целој Македонији, али је изјавио и веровање да је бугарска војска спремна на граници и да се сваког часа очекује да ће она умарширати у Македонију. После ових његових речи сви Цинцари, који су у ствари тада представљали већину у тој вароши, а затим Срби, још пре него што је говор и био довршен, почели су се растурати уз протесте да је ово "бугарска ствар". Али све то није помогло, јер су сви морали да изнесу храну и да дају паре да би се подржао устанак. Устаници су били распоређени око Крушева бојећи се да не упадну наоружани башибозуши из арнаутских села, који су могли сваког часа да уђу у Крушево. За одбрану Крушева одмах је поручено да се направе два трешњева тона. Овај посао примио је на себе неки Станар Борјар са својим сином, који су били ковачи у Крушеву. Они су, заиста, направили два тона од сувог трешњевог дрвета и добро их оковали. Али приликом употребе, један тон се одмах распао, а други су узели Турци и као неки трофеј послали у Цариград.

Из разних анегдота о ослобођењу Србије знамо се да су Срби, у почетку, правили трешњеве тонове, па су и они у Крушеву замишљали да и ту може да их послужу срећа са трешњевим тоновима. Међутим, стварност је била сасвим другојачија. Док се ово радило у Крушеву, устаничке чете дошле су у сукоб са турском војском у охридском, преспанском и демирхисарском срезу. На челу чета у охридском крају био је бугарски потпуковник Давидов.

Народ је у ствари био голорук. Оно мало пушака што је било, то су имали четници. Али да је то био један мален број може се најбоље видети из тога што је на Крушево, као на главни циљ, напало свега око 400 људи, и то наоружаних свим врстама застарелог оружја, међу којим је било пушака знаних "кримки", тј. руских пушака из Кримског рата. Затим грчке пушке "догра", једнометне, са црним барутом, турске пушке система "Мартин", једнометне које су Турци употребљавали у рату 1876-78. год., и изврстан број бу-

гарских пушака система "Манлихер". Турска војска имала је брзометне Маузерове пушке 7,5 мм.

Ова борба и недовољно организована, а још мање озбиљна, наносила је устаницима пораз за поразом. Где год су дошли у сукоб са турском војском, одмах су устаници били разбијени и растерани.

За време ове побуне из Бугарске је дошао Ђорџ Сарафов са својим штабом и око 200 душа које су га пратиле. Он је прешао Вардар и дошао у планину више села Степаници, где су сељаци изнели казане, клати стоку, пекали хлебове и хранили ове људе који су дошли из Бугарске. Сарафов је примачо с времена на време веома ретко извештаје, који су му слати из побуњених крајева.

Извештаји су били све гори од горе. У срезовима где је био устанак, па и даље – око Тетина и Крестура у чијој је околини био пуковник Јапков, турска војска нашла је села, а турски и арнаутски вашибозук вршио је насиље, пљачкао и односио све што се могло попети. Турска влада одредила је Етем-пашу да руководи турском појском која је имала да угаси устанак. А за повраћај Крушева био је одређен Бахтијар-паша, командант дивизије у Битољу.

Бахтијар-паша је понео 7-8.000 војника и осам топова и пошао да поврати Крушево. Бугари су направили велику рекламу заузећем Крушева. Софија је јављала Европи да је бугарски народ у Македонији дигао устанак и да је "победио" турски "гарнизон" у Крушеву и заузео велику и богату македонску варош Крушево.

У ствари, Крушево је тада имало око 15.000 становника, а њени вредни лечијабари направити су лепе куће са докситима и прозорима, тако да је то заиста била најлепша варош у Турској. Кућа браће Ничога, који су имали своју радњу у Смедереву, била је у Крушеву један, може се рећи, двор. То је била кућа од тиринг материјала, са преко 20-30 ошак. Више од 50 соба било је у тој кући, и један амам (купатило) за домаћу употребу. Све линцарске куће биле су изнутра снабдеване намелијем, доносеним из Солуна, или, углавном биле су чувене по томе што је свака имала много израђених билимова и других вунених ствари, да је о томе знала цела околина од Крушева до Прилепа и Битоља. Да не би Крушево пострадало, грчки трговци и грчки митрополит замислили су Бахтијар-пашу да не пали Крушево.

Бахтијар-паша примио је два битолска трговца, родом из Крушева, да иду са њим и да позову Крушево на предају, дајући им реч да ће, ако при његовој уласку у Крушево не буде отпора, Крушево поштеног од сваке пљачке и контрибуције. Кад је Бахтијар-паша дошао у село Криногачане, удаљено 13 км од Крушева, послао је ови два битолска трговца да иду у Крушево и да им саопште да се предају без борбе, ако желе да сачувају Крушево од коначне пропасти.

Чим су ови трговци стигли у Крушево, стража их је прихватила и одвела Николи Кареву, који је тада био председник револуционарног одбора у Крушеву. Никола је одбио ово посредовање и одговорио да ће бранити Крушево. Није ми познато да ли су озбиљно мислили да могу одбранити Крушево од јаке турске војске, која је била само неколико километара далеко од Крушева, а уз са водила и артиљерију од осам оруђа. Све ово било је познато Николи Кареву од два трговца, родом из Крушева. У самом Крушеву скупљали су све нараве које су биле од туча, калаја и олова, па су од тога правили буцац (гранате) за своје "топове".

Овај разговор између изасланика Бахтијар-паше и Николе Кареве брзо се разгласио по целој вароши. И настала је паника. У прво време дознало се да ће бити бомбардован горњи део вароши Крушева који је насељен Словенима, па су грађани из тога краја почели да носе све што су могли попети из својих кућа у доњи крај вароши, који је био искључиво цинцарски. Тако је доњи крај вароши био прегрпан стварима. То су били махом мекане ствари, вунене и памучне. Тако је прошао тај дан и цела ноћ.

Сутрадан рано, војска је почела да опкољава Крушево. Око подне почело је наступане. Чим се појавила пешадија, устаници су почели да се бране, али то је трајало кратко, јер је турска артиљерија почела да гађа Крушево. Чим су паде прасе гранате, свет је почео да бежи. Југозападно изнад самог Крушева беше велика букова шума

која се звала Корија, и снег је почео да се склања тамо, тако да је, за кратко време, Крушево било потпуно испражњено од својих становника.

Типови су бадали гранате на Крушево и гукли једну позицију за другом, где су се налазили утврђени устаници. При наступању војске, чете су се повукле. Једни су побацили пушке и помешали се са онима који су у збегу; други су побегли из Крушева према Поречу, где су биле густе букове шуме, а то је био једини пут који је тада још био слободан.

Последњи од свих беше се повукао Пито Гули, крушевски војвода. Он је одступао до места званог Мечкин камен, око три километра западно од Крушева, где су га Турци потпуно окружили и целу чету, заједно с њим, уништили.

У тој борби око Крушева погинуло је свега шест турских војника и око 10-12 устаника. На месту погбије Питу Гули, пало је око 30 Турака и 20 устаника са својим војводом Питом.

Кад је турска војска почела да наступа са свих страна у Крушево, наинили су и на онај збег у Корији. Једна жена је тада привезала велики бео чаршав на мотку и почела из свег гласа да виче: "Јесетим, паша!" (Предајем се, паша). Тада је командант те групе наредио свима да изађу на горњи крај Крушева, на место звано Гумења (Гумна). Наредио је да се убије ко год се гађе у вароши. То је наредено војсци и башибозуку, али башибозук је био из околних арнаутских села. Бахтијар-паша је познавао добро Крушево и знао је да је горња махала звана "бугарска" углавном сиротињска и да ту нема бог зна шта да се опљачка; а доња махала, у којој су живели Цинцари, била је богата и пуна свега и свачега. Зато су Турци почели да опљачкају и пале тај доњи део вароши населим становништвом које није нимало било одушевљено устанком, а најмање оваквим којим се, по општем сазнању, управљало из Бугарске.

У централном делу вароши била је грчка православна црква Св. Никола; била је богата и у њој су се налазила многобројна кандила од чистог злата и позлаћена сребра, иконе окване златом и многе ствари у оквиру које су биле све од чиста злата. Све су то Турци опљачкали па су тако опљачкану цркву запалили. То исто је спалио и сав доњи крај вароши. Све су куће од реда биле опљачкане, запалене и изгореле. Рачуна се да је тада у Крушеву опљачкано и изгорело око 4.000 кућа. Крушево је горело неколико дана.

Бахтијар-паша је наредио да се народ премести са места званог Гумење и да дође на место звано Корија, али тамо где није било шуме већ чист простор. Ту је паша тражио да му се издвоје они који су подговорили народ да диже устанак. Ту је издвојио њих дванаест као козовође, везао их и повео са собом.

Лозан, бакалин из Крушева, родом из села Цер Демирхисара, по наредби Бахтијар-паше поливен је петролеумом и запаљен пред светом на месту званом Гумење. Његови синови Тирш, Тоде и Ђорџа, везане су одвели и убили у Марковом граду. Њихови гробови знају се у овом граду, на гробљу код цркве Св. Тројице. Било је изгорелих и по кућама. То су били они који услед слабости и болести нису могли побегти из кућа.

После тога, народ је почео да се враћа на згаришта посећи са собом само оно што су понели испод патуха бежећи од својих кућа. И Крушево, које се до тога времена звало "сребрна варош" постало је сада "изгорела варош". Њени становници (Цинцари) побегли су у Битољ, Скопље, Солун, а неки у Египат. Неки, који су били Бугари, побегли су у Софију, а Крушево је спало на 5-6.000 становника.

Турци су у року од 20 дана угушили сваки отпор у Битољском вилајету: запалили преко десет села и још толико опљачкали; извршили масу насиља и силовања тако да је овај несрећни подухват бугарске државе имао најстрашније последице у Битољском вилајету у Македонији.

Народ је листом устао против овога бугарског злочина и прилазио Србима, јер је увидео да му Бугари раде на пропаст и траже од њега жртве, да би од тога само Бугарска добила користи. Тако су Бугари од овог устанка направили велику рекламу у Европи, свој циљ нису постигли јер је Турска брзо угушила сваки покрет који у ствари, и у својој суштини, није ни био изазван од самог народа, већ је угарак донесен

са стране, и он није могао ни да задржи у себи ватру за дуже време. На месту аутономне Македоније дошла је споразумна европска реформа која је, ипак није до-
нела неке битне измене у овим турским провинцијама, ипак је Бугарску удаљила мно-
го више него до тада од свога циља, то јест да посредством једне аутономије у Ма-
кедонији приграби за себе целу Македонију без своје кали крии и без материјалних
издатака, јер су Бугари преко својих комитета у Македонији излукли неколико пута
више новаца, него што је коштала ова припрема за тив. Илинденски устанак у Ма-
кедонији.

Борис Сарафов, кад је видео да је Европа остала непомицна и да се није дати
овом приликом преварити, вратио се са целим својим штабом у Бугарску, као и многе
војводе које су овај устанак водиле.

Као највећи херој у овом устанку остао је све до данас Пито Гули из Крушевца.
Њега су прославили као националног хероја у целој Бугарској, јер су прапи Бугари,
и овом приликом, "излукли своје главе" и однели их у Сирију.

Овај устанак имао је тешке последице по српски народ у целој Македонији, а
нарочито у Битољском вилајету. Одмах после неуспелог устанка, Бугари су почели
успешно убијати Србе. У сваком срезу направљен је списак свих оних Срба које треба
поубијати.⁵

Убиства су почела. Убијени су поп Никола Наумовић из села Врбјана, Анка
Петра Димитријевића из Прилепа, која је погинула бранећи свог оца Петра који
је том приликом рањен; Тодор Поп-Антић; рањени: Петар Коларовић и Милан
Ковачевић. Доцније су убијени Илија Поп-Антић и Иван Џамбазовић – сви из
Прилепа, а то је Битољски вилајет. Поп Стојан Крстић из Подгорца (Дримколе)
такође је убијен. Из Кичева је убијен Крста Пејовић; из Битоља Михаило Хади-
Поповић, Риста Наумовић из Ђевџелије, Андреја Ванџеловић из Солуна, Хаши Је-
зеклић, игуман манастира Лешка код Гетова, Јевтимије Лешинковић и поп Зарије
из Томиног Села; Софроније Наумовић и Стојан Костић из Крушја, Иван Гојковић
из Рамног, Цветко Петровић из Девича – ово су све српски учитељи родом из
Пореча, побијени после неуспелог устанка у Битољском вилајету, а пре сваке срп-
ске акције која је отпочела у вилу самоодбране у време кад су Бугари заводили
београдске политичаре и говорили им о својој "братству", а београдска влада про-
тивила се свакој акцији самоодбране која се, услед ових убиштава, почела нагласи
јављати код српског народа у Македонији.

Кад је у Скопљу извршен атентат на Јевту Фртунића, српског учитеља, на ножу
који му је остао забоден у леђима била је привезана једна цедуља на којој је писало:
"Смрт на враговете!" Овај атентат извршио је Вељко Мандарчев, баштован из Скопља,
који је пребегав у Бугарску, а из Бугарске дошао у Србију где су му дали чету и
произвели га за војводу. Он целу ову чету разоружа и побије у околини Скопља!

У исто време погинуо је у Оравом Долу, у срезу велешком, српски свештеник
Анастас Чуре и српски учитељ Петар Баљешевић.

Тако су сада српски прваци, српски учитељи и свештеници у Македонији морали
својим животима да плаћају неуспех бугарског подухвата, да помоћу убаченог угарка
у Македонију добију Македонију и да прошире Бугарску на запад до оних граница
које су им били обещали Руси у Сан Стефану.

Последица тога несрећног устанка биле су веома тешке. Народ је остао без својих
домова и без потребног одела и постољених ствари, а зима се приближавала. Многа
добротворна друштва из Европе послала су своје чланове са разним поклонима да ко-
лико-толико помогну невољнима. И Србија се тада придружила осталима, па је прикупила

⁵ После 1894-5. године долази до расцепка унутар бугарско-македонске организације ВМРО, што условљава поплаву терора бугарских "комитација" над грчким и српским поповима и учите-
љима; над Србима поготову, што има за последицу одбојног народа према бугарској егзархији
и политици. То ствара шансе за одговарајућу српску противакцију, али је Краљевина Србија
још увијек слаба, а и без силане подршке, што је чини превише опрезном за енергичније ак-
тивности.

једну велику количину одела, рубља и топле ћебади и упутила једну мисију на челу са госпођицом Надеждом Петровић, сликарком, у Битолу. Ова српска добротворна мисија делила је прикупљене поклоне не питајући пострададе јесу ли Срби или Бугари. Јер они су, за ту српску мисију, у томе моменту били само страдалници.

Тако је почео и тако је завршен овај Илиндски устанак у Македонији.

Овде могу још рећи само неколико речи: кад год је Бугарска покушала – а она је то увек чинила – да докаже да је овај устанак македонски, и све што је доносило послужило као темељ за развој македонске народности, све је стварано само у једном циљу, да се Македонија присаједини Бугарској, – све је то била једна неистина!

Од постанка бугарске самосталне цркве у Цариграду, која је имала велике привилегије у Турској нарочито у погледу отварања школа, она нигде није отворила ни једну македонску школу, нити је ма ко од тих Македонаца радио на саставу македонске азбуке, нити је учињен ма и један корак у правцу признања македонске народности као посебне целине у породици Јужних Словена. Све што је дошло из Бугарске, или из бугарске егзархије у Цариграду, било је чисто бугарско и имало је само један циљ: да цела Македонија, без обзира на њен етнички састав, припадне Бугарској. Зашто су Бугари вршили ову мистификацију?

– Ми, Срби, никада се нисмо претварали ни пред стваришћом у Македонији, ни пред иностранством, да желимо нешто друго, већ само да ослободимо своју браћу у Старој Србији и Македонији и да се сви ујединимо. Ми смо то своје право заснивали не само на историјским чињеницама, већ и на чињеницама које су увек биле очигледне. Српска мисао и српски дух није престао ни једног часа да се осећа као један важан чинилац у Македонији.

Зна се историја о обнови Србије од 1804. па до 1912. год. Познате су све препреке које су чиниле Србији за њену политичку акцију у Турској, а исто тако и сва она предострожност коју је тако стриктно заповео још кнез Милош Обреновић, да се ништа не предузме у Турској даље од тадашње српске границе, да се не би изгубило и оно што се има, а које се морао чувати као квасац за будућност. Затим, познато је да су још 1876. год. затворене све српске школе у Турској. Познато је да нам Турци нису признавали народност, иако добро знају да су на Косову ратовали са Србијом и тада од Срба отели ове земље, где им је на Косову погинуо један од најзнаменитијих њихових освајача султан Мурат I.

Све су то биле препреке за један колико-толико слободан развој Срба у Турској. Али кад су у деветој деценији XIX века турске власти почеле давати дозволу за отварање српских школа, ове школе су одмах почеле ницати на све стране – у Велесу, Прилепу, Кичеву, Битољу, Охриду, ШТИНУ и по свим осталим градовима Македоније. Није била ни једна зграда у тим местима довољно пространа да може примити сву ону децу која су били пријављена да уче српску школу.

На то су Бугари одмах увнели терор и почели убијати све оне српске прваци који су, по турском закону, за отварање школе морали дати гаранције турским властима да ће догична школа, коју он на своје име отвара, радити у духу турског просветног закона. То су биле тзв. мутевелије. Они су били прве жртве бугарских терориста, који су хтели да на овај крвави начин спрече отварање српских школа. Али убиства ових људи, као и српских учитеља и свештеника, нису могла да спрече развој српске мисли и српске идеје у тим крајевима.

Јаки су били тамо српски темељи. Биле су то традиција и песме о Краљеву Марку, које су разносили и преносили гуслари по целој Македонији, а њихов центар био је у Прилепу, у Марковом Граду, који се, до ослобођења 1912. год. звао "варош".

Поред тих сталних усмених подсетника о српској држави и њеним владацима, ова земља пуна је монументалних споменика које су подизали српски владаци. почевши од Стевана Првиленчаног па до последњег Пеманађа, цара Уроша и његове мајке царице Јелене. То су: манастир Св. Ђорђа код Старог Нагоричана, саграђен од краља Милутина почетком XIV века. У овом манастиру сахрањен је бугарски цар Михаило, који је погинуо у бици код Велбужда 1330. год.; манастир Св. Никите, Св. Пихоме и Св. Арханђела, све у Скопској Црној Гори, сва три подигнута од краља

Милутина у XIV веку, а познати и по својој архитектури и по својим фрескама.⁶ Затим, манастир Хиландар у Светој Гори, саграђен првобитно од Стефана Немање и његовог сина Саве, а затим је тамо величанствену саборну цркву подигао краљ Милутин, док је њену припрату доиздао кнез Јазар. На западном зиду ове припрате, међу осталим фрескама, има и једна фреска светца Ијка, изнад чије главе стоји натпис "Свети Милош, пострадавиј на Косову". Ова фреска је из XV века. За време турске владавине у манастир – Хиландар, долазили су побожни Срби из целе Македоније, све до 1912. год., па су могли видети ту велику задужбину српских владара, а и Милоша Обилића, насликана као светца зато што је убио једног турског цара на Косову. Све су то били најбољи документи о постојању српског народа у тим крајевима.

Тетово и Гостивар, који се у свим средњовековним документима називају Горњи и Доњи Полог, никада у турско време нису припадали административно Македонији. Горњи и Доњи Полог припадали су увек Призрену – све до 1912. год. Скопље је дало српској цркви два патријарха, двадесет при пећки патријарх знао се Максим а био је родом из Скопља. У Поменику Пећке патријаршије пише за овога патријарха да је био за време аустро-турског рата (у оригиналу стоји "Немачки рат"). И за овога патријарха се вели да је као борац учествовао у ономе рату. Као други српски патријарх, одмах по смрти патријарха Јанићија, пре 1375. године, био је патријарх пећки Сава IV који је родом из Тетова. Све је ово записано у Пећком поменику, а зна се да су Скопска митрополија и Злетичка епископија од оснивања Српске патријаршије (1346. год. па све до њеног укидања 1766. год. тј. пуних 426 година, папалати под јурисдикцију Српске патријаршије у Пећи. Постоје записи о посети патријарха пећког Пајсија, које је он чинио Скопској митрополији и Злетовској епископији, која је постојала у манастиру Леснову. Та посета је била у XVII веку.

Све ово било је још у живијој свести тамошњег народа, и кад су Бугари на основу добијених привилегија од стране Турака, за њихов егзархат, почели да отварају своје школе по целој Македонији. Срби нису нашли за потребно и сходно још увијејати оне људе који су то почели да раде, иако је за то било могућности, јер и Кумановски устанак, после 1878. год., и његов наставак Брсјачки устанак 1881. и 1882. год., били су под утицајем Србије и није било тешко прогласити ове нове "културтрегере" за народне непријатеље. Али то је било измишљено јер не само народ, већ и камење у тој земљи говорили су у прилог Србије.

Ове околности главне су за неуспех свих ових назови народних устанака у Македонији које су Бугари припремали од 1895. па до 1912. године.

Кад смо ми Срби били принуђени да се са лушком у руци бранимо од потпуног истребљења, како су нам то били припремили и наменили Бугари, ми смо то чинили бранећи се, а у исто време нападајући на своје убице, гонили их год смо за њих чули. И та наша акција није остала без позитивних резултата...

ПРВИ ПУТ У ЧЕТНИЧКОМ ОДРЕДУ

Кад су све свечаности у вези са проглашењем краља Петра за краља Србије на Цетињу биле свршене, упутих се за Скадар; дођем на Црнојевића Ријеку, селом на црногорску ланцу и одем у Скадар.

У Скадру проведем два-три дана. Одем у српску црквену општину, која је била наша јака општина. Свештеник тамо био је прото Обрад Поповић. Ту ми Срби пађу једног Арнаутина кириџију који носи неку рибу у Битољ. Тако сам са њим преко Љеша, Тиране, Елбасана, Фукуса, Струге и Охрида дошао у Битољ. Успут ме нико није дирао. Ту останем два-три дана. Из Битоља преко Прилепа копчама са кириџијама одем у Велес, а одатле возом у Скопље, а отуда у Србију, у Врање.

⁶ Василије Трбић детаљно набраја све манастире у Македонији, подигнуте од неманићких владара или њихових вельможа, те смо сматрали да треба изоставити сувишна детаљисања која оптерећују текст.

Тамо је већ било почело врење због Илинденског устанка у Македонији. Тада сам већ важио као неки добар познавалац Македоније. Ту се упознам за Жиком Рафајловићем који је био у Пешадијском пуку капетан I класе и командир чете. Крста Смиљанић, дошпије генерал и бан, био је тада командант првог батаљона у чину мајора. Покојни Петар Пешкић, дошпије министар војни, био је генералштабни мајор и дошао је од стране Генералштаба да ту на граници извиди и сазна шта се дешава у Македонији.

О Македонији сам имао једино одређено мишљење. "Аутономија Македоније" и сви облици томе слични, били су само једна бугарска камуфлажа, да би могли не-сметано једног дана да је узму себи. Нико ме ни онда ни дошпије није могао раз-верити да ту раде прави Македонци, који нису Бугари, већ да ту треба водити борбу против Бугара и одупрети се побугаривању и оних делова нашег народа који дотле нису били побугарени. Смагљајући да је све наше дошло у опасност у Старој Србији, ставио сам се на расположење онда тек основаном Националном комитету српском, у коме је био др Милорад Гоћеван, шеф општинских лекара у Београду, др Васа И. Јовановић, адвокат београдски, бивши министар, чији је отац Илија био родом из села Огњаница код Скопља, Велимир Карић, апотекар у Врању, Ж. Рафајловић, капетан, и Лука Ђеловић Тригепан, београдски трговац, који је финансирао тај по-крет пре него што је држава то учинила. Кад сам им пришао, тај рад је био толерисан од генерала Јована Атанацковића, онда министра грађевина.

У то време ова група људи спремала је неколико четника, на чијем је челу био војвода Арса Гаврилковић, родом из села Леунова, през гостиварски. Они пређу у Турску јула 1903, одмах после Св. Илије, и ова чета придружи се чети Стевана Пушкарева, професора бугарске гимназије у Скопљу. Пушкарев је четовао у околини Скопља. Турци сазнају за ту чету и околје је код Туришког манастира – између Пчиње и Вардара. После борбе од неколико сати чета успе да се пробије. У тој борби рањен је Арса Гаврилковић. И тако, заједно са рањеним Арсом и целом четом, Пушкарев пређе у Србију, где буду дочекани од Рафајловића у Врању. Дошпије је Пушкарев отишао са својим људима (Бугарима) у Бугарску.

Један из Пушкареве чете остао је у Врању и њега Рафајловић наговори да почне да прави бомбе у Врању, сличне онима којима су се служили за време Илинденског устанка у Македонији. Ове бомбе правиле су велику штету, али нису имале тако ефикасно дејство. Више је деловала сама пуцњана него експлозија. За то време већ се било окупило у Врању 50-60 Срба, које из Македоније, које из Србије, и добили су тамо неко оружје које је било врло проблематично. Ту је било кокинки, пиболоваих пушака, кримки (из Кримског рата) које кад пукну, види се из њих куршум као врбама. Све је давало утисак нечега неспремног. Тако је прошао август и септембар у тим припремама у Врању.

За то време сам се упознао са Васом И. Јовановићем, др Гоћевцем и са свима тадашњим функционерима који су спремали људе за одлазак у Турску. У разговорима које сам имао са њима говорио сам о двема главним стварима које су неминовно потребне ако се жели постићи какав успех у Македонији. Прво, морамо спремити чете које ће показати македонском становништву да је Србија исто толико заинтересована за њихово ослобођење од Турака колико и Бугарска; и друго, да је сад пропа-ли устанак у Македонији, доказ да Бугарска сама, без Србије, не може решити питање ослобођења тих покрајина од турске власти. Ту истину треба пронети и с леве и с десне стране Вардара. Она мора бити јасна за свакога и убедљива, да без заједнице српско-бугарске нема ослобођења Македоније, а све ово што је досад било, то су само бугарске махинације да се помоћу једног блефа (који је ипак скупо платио македонски народ) приграби Македонија, као и да се Бугарска покаже као ослободилац а да је то готово ништа не кошта. Треће, морамо узети све Србе у Македонији, од Ристовца па до Ђевђелије и до Охридског језера, у заштиту и издржати их из македонско-одринске организације, која је у ствари само бугарска државна организација. Са таквим начелима, а пошто ми Срби имамо више смисла за герилско ратовање, него што га имају Бугари, а уз то смо дисциплиновани, поштенији и моралнији, имаћемо ускоро и видљиве резултате.

РЕВОЛУЦИОНАРНИ КОНГРЕС У СКОПЉУ 1903. ГОДИНЕ

У октобру 1903. год. одржан је у Скопљу револуционарни конгрес у кући Милана Генова, апотекара. На тај конгрес од стране Срба био сам послат ја, Светозар Томић, ондашњи заступник директора гимназије у Скопљу и Михаило Манчић, родом из Врање, али дугогодишњи чувени кројач европског одела у Скопљу. Бугара је било око петнаест – цео месни комитет из Скопља, др Николов, председник бугарске организације из Скопља, Дамјан Грујев, Христо Матеј, Милан Војничаџијевић, Петар Поп-Арсов и др.

Прве вечери конгреса наступила је критика: зашто је пропао устанак? Мишљења су била разна. Док је Петар Поп-Арсов тврдио да је устанак пропао зато што Бугарска није пружила никакву помоћ устаницима, докле су други тврдили да народ у ствари није био приремаљен за устанак. Милан Војничаџијевић, који је у то време био драгоман руског консулата у Скопљу (Руси су у Скопљу имали два драгомана – једног Србина, Александра Буквића, родом из Скопља, и другог, Бугарина, Милана Војничаџијева, родом из Велеса) са подсмехом је говорио да је у велешком срезу, где је свет био отресит, требало великих напора да се некоме да, односно да неко прими пушку у руке, а кад је прими у највишој тајности, он је у највећој тајности тако закопа да је ни сам не може пронаћи. У томе је било много истине. После дугог преговарања, Христо Матеј, који је уједно био и инспектор бугарског школства у Македонији, изнео је предлог да се народ мора спремити за револуцију, и то путем живе речи, а и путем брошура, летака и сл., тј. да се спреми за једно велико дело.

Све до тог момента ја сам на конгресу ћутао, и, што ми веле наши стари, слушао шта старији говоре. Онда сам устао и запитао бугарске представнике на коме језику они мисле да пишу те брошуре, те летке и те поуке. Они сви у један мах одговоре: "Наравно, на бугарском језику". Ја онда одмах одговорим овако: "Е, видите, то тако не може да буде јер у Македонији поред Бугара живе и Срби, па и Грци, а има и Влаха, и немогуће је да сви ти небулари примом неку наставу, макар и револуционарну, на бугарском језику". Онда наставим: "Ја овде нећу да заступам Грке, ни Влахе, ни остале, али вам отворено кажем да се публикације које буге издавао Централни комитет у Софији, ма какве садржине да су, могу растурати по српским селима само ако буду писане на чисто српском књижевном језику". Онда је устао Дамјан Грујев и казао: "То значи да ми Срби заступате да се Македонија дели на интересне сфере. Ми то не допуштамо. Македонија је једна целина и она се не може делити. Централни македонско-одрински комитет спречиће силом и убиствима сваки такав покушај. И ко код буде у том правцу радио, он је од Централног комитета осуђен на смрт". Пошто су Бугари били у већини, нисам могао да се бијем са њима већ само довикнем Дамјану Грујеву једну турску пословицу: "Дур ага, јендек вар?" ("Стој, ага, јендек је пред тобом"), узнем капу и залупим врата за собом. Она двојица Срба остану још неко време и оду пре завршеног конгреса.

После тога седнем и напишем извештај за Врање, предам га Манчићу да га пошаље Рафајловићу, а ја одем у Скопску митрополију и замолим администратора, изабраног митрополита Фирминјана, коме Гурци дуго година нису давали ферман за то звање јер то није хтеда ни Цариградска патријаршија. Замолим да ми да једну препоруку за манастир Св. Прохора Пчињског. Он ми да препоруку, а ја пронађем мантију и капу. Обучем се и одатле се упутих у Куманово не кажујући никоме, да ни њему, куда ћу и шта ћу. У Куманову ошеднем код српског прилика Ђорђа Денковића и одатле пођем суграну у манастир Прохор Пчињски – упреподобљен, са мантијом и капом – онако како треба да буде исправан поп, али за појасом сам имао револвер. Кад сам дошао у манастир, предам нисмо епитропу манастирском, чувеном газда-Недељку Ковачевићу из Клиноца, села близу српске границе. Игуман манастирски био је Владимир Протић, родом из истог села, рођак газда-Недељков. Недељко је био савршен човек и епопом, неописив човек.

Заšto сам дошао били у тај манастир? – Ја сам тачно знао да је Бугарска извршила организацију у многим местима Македоније под именом "Внутренна македонско-о-

дринска револуционарна организација". Ова организација, потпомогнута од званичне Бугарске, од свештенства бугарског у Македонији, од њихова учитељства и многих грађана, постаје сваки даном све јача и све моћнији фактор. Насупрот њој може се ставити само једна солидна српска револуционарна организација, које до тога момента нигде није било. Почетак њен морао је да буде на српско-турској граници, да се организују Срби и српска села на турској страни, да би по потреби могли преносити оружје и муницију, прихватити чете чим пређу српско-турску границу, и од тога прихватити даље ширити организацију помоћу чета, преко српских свештеника и учитеља. Управо, по оној народној, требало је "клин клином" избијати. Да бих могао тај посао отпочети и даље вршити, требало ми је слободно кретање по манастиру и зато сам се морао поверити газда-Недељку, епитрону манастирском. Газда-Недељко био је прво уплашен јер је оценио да сам сувише млад за тако велике послове и бојао се да бих својим поступцима могао компромитовати и манастир и њега. Трпало је да га уверим да нема разлога да се од тога плаши, да сам о свему добро размислио и да ће се ускоро видети резултати мога рада, и то у добром смислу.

Како је било жалосно стање на самој српско-турској граници, своједног доказа: српско село Старца, које је до самог манастира, делило се на неколико махала. Једна од тих махала која је била најближа српској граници (десет километара у ваздушној линији) звала се Станчевци, и у томе Станчевцу постојала је бугарска школа. Бугарски учитељ, један сељак из тога села, већ је био ушао у ту македонско-бугарску организацију. Прво организујем село Јабланицу, које је имало око 15 кућа, а затим отпочнем организовање села Старца, и кад сам већ имао тридесетак људи добро организованних и оданих, изаберам између њих некога Ристу Илића, који се дошине звао Риста Старачки, родом из Старца, и пошаљем га као курира у Врње. Известим Жики Рафајловића о свему што сам предузео и замолим га да овоме коме курира да пушку и револвер. А за други пут да ми спреми 15 пушка са потребном муницијом, а ја ћу послати неколико људи у Србију у село Буштрца, срез пчињски, где ће сачекати оружје из Србије, примити га и пребацити за Турску. Рафајловић је прихватио оне моје предлоге и после 15 наредних дана већ сам имао 20 наоружаних људи у Пчињи.

То је био почетак прве српске организације и основа за почетак наше одлучне борбе против Бугара у Македонији. Колико је ова организација била сигурна може потврдити овај пример: на простору од Ристовца па до Буштрца и мало горе навише, у току осам година, од 1904. па до 1912. год. прешло је неколико стотина чета у Турску, и никад ни једна чета на томе простору и у томе правцу није пострадала. Све су добро прошле, иако је српско-турска граница била стално поседнута од стране турске редовне војске (Турска није имала граничаре). Један непредвиђени догађај, а и доста непромишљен, прекинуо је моје даље борање у Ст. Прехору, али сам за то време, поред чврсте организације у Пчињи,хватио везе и створио себи сараднике, од којих су: Лазар Божовић, управитељ српских школа у Бујановцу за цео срез прешевски, са Костом Аранђеловићем, учитељем у Целинци, срез кумановски, па са Јованом Мурговићем и Јованом Цакићем у Куманову и са чувеним протом Ташком из Куманова (који је иначе родом из Крушева а који је убијен у Куманову). Имао сам на уму једну ствар: да ми Срби на првом месту морамо бити борци против Турака и да отимање земље, ослобођење од Турака, мора да буде главна задатка нашег посла тамо. Друго, из чељусту бугарско-македонске организације истргнути наш свет, који су они почели хапсити као клеветници јер су већ у њиховим рукама били извршити наши људи: као бугарске војводе Таса и Дејан, браћа из Присјељана, срез охридски, Милић из села Стебљева, на левој страни Дрима, Кешарховић (иначе - одакле је и отац Кемал Ататурка, Србин погурчепак који је до краја свог живота одлично српски говорио), Коча Куршум све су то били извршити наши људи, или су већ били прилици извршити бугарској организацији. Преко њих се већ почело утицати на српска села, да прихвате ову организацију, а као прва поседица тога да се одрекну српства. То је требало да буде други циљ те наше организације, а трећи: потискивати целу ту организацију од Црног Дрима и Охридског језера до Вардара и даље.

УБИСТВО ШЕРИФ-БЕГА – КРАЈ ЗУЛУМУ У ГОРЊОЈ ПЧИЊИ

Под утицајем тих и таквих схватања, 21. I 1904. изненада долази у манастир Св. Прохора Пчињског, Шериф-ага, родом из Куманова, који је имао 12 села закућених у Пчињи као свој спахијук. – Кунио је то за јевтине паре, а од сељака, купећи десетак, управо осму оку која држави припада од онога што ради – више од половине производа, десетоструко се наплаћивао од њих не узимајући ништа у натури, већ само у готову.

Прво процени:

На дрвету има 300 ока крушака. "А, ага, ово није крушка, ово је брест".

"Не то је крушка, и остаје крушка".

За то, рецимо, има да му дадне 40 ока крушака, али процењено у пошту – рецимо 50 пара ока иако је на лијази десет пара, и узме му пола турске лире у знату... То су били ти зулуми који су притискивали наше сељаке. И онда кад се једини пут процени колико који сељак треба да да у новцу тме бегу-спахији, онда се одреде рате за исплату. И тада је овај Шериф-бег дошао да наплати једну од ових својих рата у Пчињи за оних својих 12 села.

И пошто је тукао и хистаљвао свет за овај новац, јер га је било тешко сакупити, већ сам почео смишљати на који начин да ослободим свет тога спахије, али сам гледао да то прође без неке велике националне штете, да не би због једног Турчина пострадало неколико српских села и да ми не би похитали и позаварали најбоље сељаке тамо.

И баш као за несрећу своју, тога дана, 21. јануара, нахрупи у манастир Шериф-бег са три своја пратиоца, – сви на коњима. Дочека га игуман, дочека га газда Недељко. Уведу га у гостинску собу. И тако, седећи поред мангала, натераше и мене да дођем. Колико да не паднем у очи, дођем и седнем у друштво. Тако, привећи цигаре, а ватра пред њим, обрете се околу и окрете се мени (а ја у мантији) и каже: "Попе, дај оган!" А ја му одговорих: "Сад нека ти неко други да оган, а ја ћу после..." И изађем одмах. Док се он ту окретао у манастиру, јео и не знам шта још радио, пошто сам дао реч газда Недељку да нећу нанети никакву штету ни довести манастир у неуредицу због стова и рада, јер су и Турци и Бугари имали рачуна да се уништи тај манастир. Оно што су били Дечани у арнаутлуку, то је Св. Прохор био у овој пограничној зони у борби између Срба и Бугара – камен темељац за одржавање српства у целој Пчињи. Ја се онда реших да Шериф-бег не убијем нигде у агару манастирском, већ испан тог агара. А има да се иде читава два сата низ Пчињу, да се уђе у границе атара села Пељинца.

Из манастира узем неког Милана, родом из села Јабланице, и испут му кажем да ћу да убијем Шериф-бег. Идем увек с мантијом. Кад смо изишли из манастирског атара, а међу собом смо добро знали и ја и Милан, онда је ту био један велики камен и нека кречана. Станемо, сакријемо се иза тога камена. Ту је окука коју због Пчиње прави и пут.

Писмо дуго чекали. Наједанпут појави се Шериф-бег на хату. Пушка му стоји преко колена, а револвер за појасом. Његови пратиоци су остали иза окове, тако да у том тренутку нису видели Шериф-бег, а ни ја пратиоце. Ја излетим онако иза свог камена на друм испред Шериф-бег са револвером у руци и онда викнем: "Ево ти, Шериф-беже, ватра! Дужан сам ти од јутрос." И оналим право у чело два метка. Од првог метка Шериф-бег се само окрете на коњу и стропошта се. А Милан после опали 2-3 метка из револвера; ништа друго нисмо имали сем револвера. Пошто је ту шум Пчиње снажан, пратиоци нису могли да чују пуцањ, али коњ Шерифов, уплашен пушавом, врати се натраг, а Милан опали још два метка и на коња. Пратиоци видећи коња без господара, окрену коње бегом натраг у манастир и мислим да су се за десет минута сјурили у нега.

Ја и Милан беспуно, преко планине, вратимо се опет у манастир. Тамо је већ била узбуна, и онда се премишљало како да се извести Прешево да дође кајмакџи (срески начелник), да дође комисија да изврши увиђај. Међутим, газда Недељко, који је од Милана сазнао да је убијен Шериф-бег, као и од пратилаца бегових, каже да

је убиство извршено у кумановској а не у прешевској кази (срезу) и да треба позвати кумановског а не прешевског кајмакама и да, према томе, свака сумња отпада од манастира. Ја сам био ту и тврдио да је то сасвим исправно. Онда се донесе овакво решење: да се позива човек у Прешево па да се извести прешевски кајмакам да је Шериф-бег спалио из неких села у срезу прешевском убијен у кумановској кази и да се моли кајмакам да извести кумановског кајмакама да он изиђе и изврши увиђај тамо.

Кад је кајмакам прешевски био извештен, сматрајући да и он може узети какав добар бакшиш од манастира, телеграфски позове кајмакама кумановског, да се сви састану у манастиру. И сугласан, у свануће ујутру оба кајмакама са јерско 100 људи коњичке жандармерије у манастир. Прво су отишли да пронађу Шериф-бега, кога су нашли потпуно гол и баченог у плићак реке Пчиње, олакше га вода није могла однети, јер тога дана је свет ишао на базар у Куманово па сигурно, кад су га познали, опљачкали га мртвог и последњи га је бацно у реку. Због тога што је било уочи базара, трагови у снегу били су тако измешани да се апсолутно ништа није могло познати. Али даље, где смо Милан и ја стајали иза стене и где смо се кроз планину вратили – јасно се видео траг чизама. Чим сам дошао у манастир чизме сам тако добро сакрио да их ни враг не био могао пронаћи, а ја сам обуо оланке. Да се ту извучем из неприлике, да уопште не падне на мене сумња, манастир је имао свога гавеза, некога Етем-чаула родом из Прешева, коме сам ја куповао дуван, кафе, шећера и тако сам га био потпуно добио за себе не одајући му ко сам и шта сам, али гледајући да наши односи буду најпријатељскији. И онда он поче да прича кајмакама како смо цело пре подне ја и он седели у његовој соби и пили кафе, иако нико од њих није ни сумњао на мене. Он је то у згодној форми и у моменту кад треба напоменуо...

Пошто је дефинитивно утврђено да убиство није извршено у срезу прешевском, а то значи не на манастирској имовини, пошто нико није могао да пронађе кривца јер је траг који је нађен ишао право уз планину, уз Козјак и највероватније да су убице отишле у село Малотино са друге стране Козјака (срез кумановски).

Кад је окончана истрага, замолим кајмакама прешевског да ми овери након, да могу да прећем у Србију и још га замолим да ми да једног жандарма да ме испрати до Давидовца, места где је био једини прелаз за врањски округ. Кајмакам ми каже: "Иди слободно, овде ништа нема. Шта ће ти жандарм, шта ће ти пратилац?" – Ја му одговорим да сам до пре два-три дана и ја у то веровао, али сам после убиства Шериф-бега ту веру изгубио и молим да ми да жандарма који ће ме испратити.

И тако, у пратњи једног турског жандарма, 24. I 1904. год. прехм српско-турску границу и одем у Врање. Ја сам се одмах Рафајлићу, који ми без увијања рече да сам погрешно, јер је мој рад више вредео онако како сам га почео, него једно убиство, па макар убијени био и Шериф-бег. И онда, и дошавши, увек сам био убођен да је то тако требало да буде и да наша организација није празна реч, већ може да узме рају у заштиту од зулума. И заиста, од тог доба па до свршетка српско-турског рата 1912. год., никада више ни један Турчин није долазио у Пчињу да скупила десетак, јер је сваки за себе мислио да може проћи као Шериф-бег.

Да бих одржао дух код људи које сам организовао, ја 24. фебруара – месец дана дошавши, са шест људи прехм преко границе илегално, проћем кроз та села и одем у село Спанчап. Ту наредим бугарском учитељу да закује врата на бугарској школи и да остане мирно да живи са својим суграђанима, или да иде у Куманово или Скопље. Ако би још једанпут покушао да своје сељаци, за које и он зна да су Срби као што је и сам, уреди да су Бугари, онда ће бити обрачуна као са Шериф-бегом. Он ме је послушао, бугарску школу затворио да је више никад не отвори, и дошавши је био одан и вредан сарадник за све наше послове у том крају.

После једног пушкарна са Турцима (март 1904. год.) до села Свете Петке – до саме наше границе, имао сам још једно пушкарње, ноћу, са Турцима-граничарима као патрола турска, око 25-30 војника, вратио сам се у Врање. Али после четири дана турске конзул у Врању учини протест код окружног начелника у Врању да сам ја прешао из Србије у Турску, да сам разбио турску пограничну стражу (нетачно –

била је патрила) и да сам покварио неп телеграфски саобраћај дуж границе, што све није било тачно. На овај протест окружни начелник Драгић Павловић, дошњи адвокат београдски, затвори ме, па после три дана спроведе у Пиш. После три дана затвора, спроведу ме у Смедереву и ту ме пуште.

Из Смедерева дођем лађом у Београд. Ту су већ почеле да се формирају две чете. Прва чета, врло јака, прилично добро опремљена, била је чета Анђелкова и некога Ђорђа. Анђелко је био родом из кичевског среза, а Ђорђе из тетовског.

ПЧИЊСКА ПОГИБИЈА

Кад су те чете већ биле формиране, у то време смо у Београду већ имали војводу Глигору Соколовића који је са шест својих људи, сви из околине Прилепа, добегао из Бугарске у Београд. Глигор је у то време већ био чувен, али га Бугари нису пуштали да четује у околини Прилепа, сумњајући у његов бугаризам, већ су га слали око Горње Цумаје и Петрича, управо у Пирински и Неврокопски крај. Поред њега, у Београд је дошао, опет из Бугарске, Вељко Мандарчев, родом из саме вароши Скопља, чији су се родитељи бавили земљорадњом, а имали су своју кућу са великим имањем у близини саме железничке станице.

Поред њих, спремао се за прелаз и Ђорђе Цветковић, родом из села Лабуница (охридски Дримкол) чији је отац Димитрије учествовао као добровољац у српско-турском рату 1876-78. год.

Ја сам био одређен да прве две чете, Анђелкову и Ђорђеу, од српско-турске границе доведем до Вардара, јер су обе чете имале задатак да пређу Вардар и да се упуте у Пореч, где је већ био стигао стари српски војвода Мишко Крстић који је после 19 година пропелених у турском затвору био амнестиран као Србин, јер ни једну другу амнестију, која се односила на Бугаре, није хтео да прими. Он је и сам био родом из Пореча, из села Латова, и кад је српство било угрожено од македонско-одринске организације, Мишка су узели из Битола и одвели у Пореч, саставили чету од неколико четника, коју су Бугари гонили из дана у дан да је униште. Исто тако, угрожен је био Велес, односно велешки срез, где је био убијен Петар Ташевић из Башића Села, и поп Анстас, свештеник из Орлов Кола. У Прилепу су били убијени Спиро Цамбасовић и Годор Поп-Анђић (стара свештеничка породица из Марковог града).

Овако опремљене чете, Анђелкова и Ђорђева, дошле су на границу српско-турску 9. маја 1904. год. Ту смо на граници дошли до неспоразума. Предлагао сам да се одмах по преласку границе спустимо у Пчињу, па онда да дођемо у планину изнад манастира Св. Прохора, ту да се остане два-три дана, а за то време да се известе наши пријатељи у Куманову и да нам спреме курира даље до села Кучарева (последње српско село у кумановској кази), а одатле после настаје мали део Овчиј поља и онда настају скопски и велешки срез, где да дођемо на Вардар. Имао сам цео план до Вардара и прско њега. Али ни Анђелко ни Ђорђе нису хтели да иду тим путем већ су одлучили да пређу на леву страну Пчиње да иду десном страном, тако да би сипили са тога планинског била негде око Старог Нагоричина, а одатле после да виде куда ће. Ја се нисам с тим сложио. Они су прешли прско границе. Ја сам остао на српској караули и 12. маја обе чете биле су опкољене од стране турске војске у пола дана у месту Шуши Камен (што је погрешно названо "битка на Цетиру"). И после храбре борбе, сви до једног – њих 25 – погинули су. Нико није главе изнео. Прасак бомби се добро и јасно чуо на српској граници, где сам и ја био. После тога дошао сам у Врање и саопштио Рафајловићу да је чета сигурно имала сукоб са Турцима у кумановском крају и изразио сам бојазан да је вероватно сва изгинула јер је борба рано завршена. После се ово и званично потврдило. Сад је дошло на ред да се спреме четири нове чете, од којих Глигор Соколовић са својом четом има да остане у прилепском крају, Риста Сушички са својом има да појача војводу Мишка у Поречу, Вељко Мандарчев са својом имао је да остане у Скопљу, а Ђорђе Цветковић са својом четом имао је да пређе неп простор од Врања па до Приог Дрима, у Дримкол.

Ја сам, на интервенцију др Гошевца и Жике Рафајловића, али најпине на наваљивање Серафима Крстића и осталих њихових земљака, којих је био пун Београд, пристао да идем са Ђорђем Цветковићем у Дримкол, јер се уопште није веровало да би он без мене могао тамо стићи. Све чете укупно имам да водим до Вардара, јер од свих војвода и четника нико није знао поуздан пут до Вардара и где га треба прешћи. То сам једини ја знао. Али су сви тврдили да, чим пређемо Вардар, знају путеве камо треба да се иде.

И тако са опремљене четири чете, стигли смо 19. јула 1904. год. на границу у Бутрње. Ту се поздравимо са Ж. Рафајловићем, са Васом Јовановићем и са именом Божијим пређемо српско-турску границу.

Неколико дана пре прелаза, писао сам једно писмо Јеши Ст. Ђурчићу, сину Степана Ђурчића, уредника "Београдских новина" чији сам и ја био сарадник, а у редакцији су били: покојни Јован Несторовић, дошњије уредник "Самоуправе", Јован Мандил, саргени праник и Душан Шијачки. Али са Јешом сам био врло добро и био сам му симпатичан због ових својих послова. Јеши упућено писмо гласило је отприлике овако: "Од данас па за неколико дана нас 40 добро наоружаних вољом и оружјем прелазимо у Турску. Уверavam вас да је ово историјска прекретница у односима српско-бугарским. Нас 40 покварићемо у Македонији све оно што су 40.000 Бугара за последњих 40 година радили. Није важно да ли ће неко од нас остати жив. Али Ви који ћете у Београду имати могућности да останете живи, имаћете времена и могућности да видите по Бугаре страховите резултате од преласка нас свега 40 људи".

ОД ПЧИЊЕ ДО ПОРЕЧА

Пошто смо прешли реку Пчињу, почели смо се пењати уз Козјак и дошли до манастирских бачија, одакле смо известили гаџа Недељка о своме доласку. Ту смо остали цео дан, цео ноћ и сутрадан. За то време обавестили смо нашу организацију о своме доласку у Куманово, и она нам је упутила молбиче. И тако смо друге ноћи, добро одморени, прешли на јужну страну Козјака и увече ушли у село Канарево, у кумановском срезу. Чим се чуло да је српски чети дошла у околину Куманова, свако српско село тражило је да српска чета дође у њега и да их посети. Разуме се, то је било немогуће. Зато смо из Канарева отишли у Довезенце, на левој страни Пчиње, а из Довезенца на велику молбу сељака из српског села Кшана, које је већ припадало Овчјем пољу, отишли смо у Кшане, тамо остали један дан, а затим се ноћу опет вратили у Довезенце.

Овај наш поход био је фаталан за несрећне Србе у Кшанима. После неколико дана дошле су бугарске чете и у томе селу убили седам највиђенијих Срба, међу којима спенгеника из истог села и младог учитеља Јована Цветковића. О овом догађају сањао сам тек кад сам стигао у Охридски Дримкол.

Главни вођа свих ових чети био је војвода Глигор Соколовић. Из Довезенца пребацимо се у село Кучкарево, ту проведемо дан, а ноћу је требало да пођемо директно у село Рудник у велешком срезу. Ово село је чисто српско, а у њему је био свештеник прота Илија Бурченић, родом из истог села а ђак београдске богословије. Међутим, кад смо стигли у село Живинце, кроз које смо морали проћи, дознамо да се ту налази бугарска чета коју је водио неки Ђобев, старији* бугарске војске.

Вељко Мандарчев, па и Глигор Соколовић буду наговорени од овога Ђобена да пређемо Вардар ту негде на десни Драчеви, затим да уђемо у село Драчево, а одатле после да нам се отвори пут, или, како то Бугари кажу, "канал" – Вељко Мандарчеву за Скопску Црну Гору, а нама преко Пусте Брезнице ка Поречу. Све ово је била само прича. Требало је да уђемо у Драчево и ту прво да будемо разоружани на побијени. Пут од Драчева до Пусте Брезнице уопште не постоји, али пошто нико од

* Нардник (бугарски)

наших војвода није знао где се налази Пуста Брезница сем Ристе Сушичког, који онет није знао где је Драчево, ја сам видео опасност од овога скретања са одређеног правца и одмах упозорио Глигора и Ђорђа Цветковића да је ово опасно по нас. Међутим, они се по наговору Бобова и Вељка Мандрачева упуте у село Дивље, које је припадало скопском срезу, где смо преданили па из Дивља, прешавши реку Пчињу испод Катлановске бање, пребацимо се у село Сушницу које се налази између Пчиње и Вардара.

На нашу велику срећу, турска војска у јачини можда око 200 војника, око осам сати изјутра упуте се ка селу Сушници. Чим се у селу дознало о доласку те појске, народ уплашен од башибозука из прошле 1903. год. почео је да узима све ствари што је могао да понесе, а нарочито женске ствари, и упуте се право ка Скопском Блату. А војска је баш и долазила с те стране. И док су војници опкољавали овај свет (а нарочито женске) који је бежао из села, ми уграбимо прилику и сви скупа, заједно са Бобевим, изиђемо из села.

Онда преузмем команду ја и поведем их у правцу утока реке Пчиње, између манастира Св. Богородице који је био на десној обали Пчиње и Св. Јована који је био на њеној левој обали. У клисури, готово непроходној, није било никога. Ту смо остали скоро целог дана, а увече, пошто је ноћ доста одмакла, спустимо се до самог Вардара. Опет пређемо реку Пчињу и нађемо јединог селџака који нас одведе према једном острву у Вардару. Вардар пређемо до самог острва и изиђемо на острво. И пошто је ноћ била доста видна, наша извидница могла је врло добро пратити кретање турске патроле састављене од војника који су чували пругу Велес-Зелениково. Чим је патрола отишла уз Вардар, одмах смо загазили у Вардар, који није био велик, претазили га на месту где постоји један мали мост на поточићу који се са околних брда спушта у Вардар а у коме у ово време није било воде. Прешавши Вардар провукали смо се испод тога моста и право уз поток, потпуно обезбедени од војске која је чувала пругу, дођемо у село Солп, у срезу велешком. Ово село имало је тада 70 домова од којих су само 14 били посвећени у организацију бугарску. Нисмо смели да уђемо у то село, већ нас смеће у неке плевне до села, и ту проведемо цео дан, а то је био 1. август по старом календару. Требао нам је десет дана да пређемо пут од српске границе до десне обале Вардара.

Још истог дана увече напустимо оне плевне и упутимо се падинама планине Чевљарице и ту у шуми заданемо. Истог вечера дођемо даље и пред саму зору уђемо у село Дреново, у коме нисам допустио да се остане преко дана, већ смо изишли изван села у шуму где је био извор хладне воде, а селџаци су нам донели хлеба. Ту смо остали целог дана и до пола ноћи, а после пола ноћи почели смо пењати уз огранке планине Лисац, где су пасла стада Кучовџаха који су лети имали своје бачије на падинама Лисца у месту званом Шипочан. Ту нађемо чобане. То су били тзв. "Црни Власи" који су више говорили грчки него влашки. Мени је то добро дошло да се са њима на грчком језику објасним којим путем и на који начин можемо најбрже стићи у Пореч. Пут који одигле иде ка селима у скопској долини, као што су Драчево, Усеје итд., они огласе за врло опасан због неколико арнаутских села. Ово ми је било потребно да нас не би Бобев и Мандрачев завели поново тамо камо су желели они, а не ми.

Власи нам скувају добру вечеру од закланих оваца. И ноћу нас изведе на северне падине планине Солуница, висине 2.600 метара. Преко снега се спустимо ка бачијама Диме Дика, сточара из Крушева. Један од ових Вџаха са Шипочана оде на бачило диковско и извести нас на диковском бачилу да се ми на том и том месту налазимо, да би нам могли донети ручак. С тога места, одмах испод нас, видео се као на длану цео српски Пореч са својих четрдесет и неколико села. На југу је било пристрано Прилепско поље, а на исток, али одмах ту близу, био је извор реке Бабуње где се, на њеном горњем и доњем току, налазе чисто српска села. И тако, наместо да нас увуче у бугарска села, Бобев је дошао са нама у српска.

Глигор се одатле одмах снашао и није хтео да силази с нама у Пореч већ је одвојио своју чету од девет другова, све његови стари, опробани другови, и још истог дана после ручка кренуо је са четом ка Прилепском пољу. То је био 6. август (Пре-

ображење) 1904. год. Дакле, нама је од Вардара до Пореча било потребно шест дана, а од Србије 17 дана. Најзад је и Риста Сушачки, родом из Пореча, поверовао да се налазимо изнад самог Пореча и познао је чак и своје село Сушину (поречку).

После подне, још за видела, кренемо кроз место звано Боропоље и упутимо се у село Белицу, центар доњијег српског четничког покрета. Кад смо ушли у село, на нас највеће изненађење затекло смо једну јаку бугарску чету коју је предводио војвода Ванчо, родом из околине Кичева, који је дошао да помоћу сељака Срба превари војводу Мишка Кретића да дође на састанак с њим, да га ухвате па убију, или просто да га само убију, ако не би могли да га ухвате. Изашао је изашао Ванчо, Ванчо се прво спремио за борбу, али кад је сазнао да се са нама налази и Бобев, бугарски војвода, а и Вељко Мандарчев, Ванчо онда изиђе пред нас, поздрави се с нама и ту останемо целе ноћи и сутрадан целог дана. Из Белице се издвоје Вељко Мандарчев и Бобев и преко Пусте Брезнице упуте се ка Скопљу, где Вељко Мандарчев разоружа све своје четнике, доведене из Србије и готово све Србијанце, заједно са Бобевом, стрелца, а Петка Илића, доњије нашег прослављеног војводу који је био родом из Старог Нагоричина, пошалие каналом за Бугарску, да се тамо "преваспита". Петко у путу побегне и дође у Врање, и ту исприча трагедију својих другова који су пошли са Вељком Мандарчевим.

Ванчо, бугарски војвода, подговори Ристу Сушачкога, који је дошао са својом четом, да буде помоћ Мишку Кретићу, војводи, да Риста позове Мишка да на сваки начин дође ошмо на разговор са Ванчом и његовим друговима.

Међутим, кад смо дошли у село Прешево (поречко), ја напишем писмо Мишку и објасним му целу превару која се спрема и саветујем га, што можда и није било потребно, да никако не верује ни Ристи све док је у друштву с бугарским војводом Ванчом и да се са Ристом састане тек пошто се Риста раздвоји од Ванче.

Пошто смо морали да са Ђорђем Цветковићем идмо даље у Охридски Дримкол, оставимо Пореч, али нам Ванче да своја два четника – Јована и Арсе, рођену браћу звану "Јокичине" јер су родом из села Јокинице. С њима заједно пређемо у село Славско које исто тако припада Поречу али је било егзархијско, и ту нађемо па бугарског војводу Ђурчина, родом из села Сланског, с којим смо провели дан у шуми више села, а увече, преко планине, пређемо изнад саме варошине Крушева и спустимо се у село Горњи Дивјаци. Ту је већ била само чета Ђорђа Цветковића у пратњи Јована и Арсе – бугарских четника.

У ГНЕЗДУ БУГАРСКЕ КОМИТСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

У селу Горњи Дивјаци, не знам за чију несрећу, мене са три-четири друга доведе да преданим у кући сеовског старешине – кмета. Било је око подне. Кућа је била на спрат, а доле је била штала. Прво се уђе у шталу, па уз степенике у кућу. Између собе у којој смо ми били и степенница, има једна мала платформа као мало отворено предсобље. Како сам изишао на врата, ниједном угледам на тој платформи турског војника. Био сам свестан да не смем да пушам и да правим ларму, већ извадим оштар нож од пушке, који је виско у појасу. Војник, који је у ствари био турски жандармеријски наредник – што ја у том моменту нисам знао, када је видео пред собом наоружана човска уплатио се и дигао обе руке и крикнуо "Ах", али догле је мој нож већ прошао кроз његово срце. Брзо смо га свукли у шталу-подрум и одмах баčili жита, те је свиња оливила крв. После су видели да је то *чауш* (поднаредник, баш-чауш је наредник), претрчали га сламом, а осталим жандармима, двојици који су били у селу, поручио је да је он отишао у Крушево и да и они тамо поћу.

Напомињем да је у кући кметовић била једна млада жена чији је муж био на печалби. Можда је чауш дошао због ње, а можда и онако – службено дошао до кмета. Онда кад смо били дошли у кућу, ту су били само кмет и та жена... Чим се смркло, нисмо ни вечерали, одмах смо се дигли и отишли у село Пуста Река, где смо вечерали, а одатле одемо у село Цер.

У Церу затекнемо две бугарске чете, од којих је једна била охридског учитеља Христо Узунова, а друга бугарског учитеља из Прилепа Ђорђа Сугарева. Арсо и Јован, наши вођичи, водили су нас тако да пролазимо све са чете на чету бугарску. Прелазимо ту у село Церу и саопште нам они Бугари да ће и они с нама у село Прострање, па одатле, преко прострањске планине, у шуму села Мрамора, а Мрамор је већ био у охридском срезу. Те ноћи прођемо кроз село Прострање и у саму зору изиђемо горе на прострањску планину, која је тачно одговарала своме имену.

Па све стране око нас простирала се таласаста висораван са својим богатим пањацима кроз које су протисли многобројни потоци хладне воде. Пошто ту, на тој висоравни, нема нигде ни једног дрвета, почнемо се спуштати к југу и ту ступимо у Мраморску планину, која је била све висока букова шума, и ту, у тој шуми, доведу нас на место на коме је био у шуми доктор Петра Шаулева (Чаулева), бугарског учитеља из Охрида и охридског рејонског војводе. Кад смо стигли, нас око 11 Срба, већ је било преко 70 Бугара. И онда, овако околени од стране Бугара, отпочне испитивање: одакле долазимо, ко нам је дао оружје, куда идемо и зашто. Ту смо дознали да је у селу Подгорцу у Дримколцу 14. августа уочи Велике Госпоје убијен поп Ставра Крстић – брат протe Серафима, и да га је убио бугарски појоло Јаћим лично, а Јаћим је био родом из села Вевчана које је само три километра даљеко од Подгорца – иначе највеће село у том крају. Вест о овом убиству на мене је оставила веома тежак утисак, јер сам поново видео јасну бугарску намеру, која се ни по чему није разликовала од намере београдских дихија у почетку XIX века, да Србе треба обезглавити. У мучној ситуацији у којој смо се нашли, добијем могућност да саопштим војводи Ђорђу Цветковићу ове речи:

"Овде не помаже јунаштво, већ лукавство. И гледај како знаш те се улесичи, а ја ћу са своје стране гледати шта могу."

Док је Ђорђе Цветковић тврдио Бугарима да је пушке лично набавио новцем својим и својих пријатеља, да ни српска влада ни српске власти нису уопште знали за прелазак наших чета у Турску, дотле су осам наших другова већ изјавили да напуштају Ђорђа Цветковића, да се придружују Ђорђу Сугареву и почну доказивати Бугарима да смо сви ми наоружани од стране српске државе и да смо дошли да се боримо против македонске организације. Остало нам је свети тројица: појоло Ђорђе Цветковић, Коста Косовач, који је доцније погинуо са Саватијем Милошевићем и Лазаром Кукулићем у В. Хочи, и ја. За нашу срећу, у овој групи од седамнаест и неколико Бугара била су и три Србина – Дејан и Таса, браћа родом из Присовјана, и Цветко из Забланице. Дејан и Таса били су у Врању у време кад сам и ја био тамо, 1903. год., па су доцније прешли у Бугарску. Али за време док су били у Врању дружио сам се са њима, распитивао се о свему и свачему из њихова краја и имали смо готово братске односе, управо више братске него другарске. У једном моменту Дејан је успео да дође до мене и да ми каже: "Не бој се ништа. Овде ће крв између нас да падне. И мисли има да нашу крви пре него што вас тројица бугете стрељају!"

Никаква пресуда није још донесена и ми смо се чудили шта ће с нама бити. Рекосе нам да морамо остати да са чекамо Дамета Грујева, председника Централног одбора за Македонију македонско-охридске организације. Сматрао сам да је нити ситуација безнадежна, јер сам се са Грујевим познавао са онога конгреса у Скопљу, где смо се коначно разишли. Били смо под стражом, издвојени свако за себе. Суутрадан, тако око подне, на коњу дојаша Даме Грујев у свепленичком оделу са камилавком на глави, у пратњи једног сељака. Долазили су право из Битоли. О нашем кретању од момента кад смо се нашли са Ђорђевићем у селу Жиниљу и о свим перипетијама на томе путу, Даме Грујев је био обавештен, и наша тзв. Дримколска чета од Пореча па до Мраморске шуме стварно је била у мишловци. Ја, који се дотле нигде нисам истицао, чим је дошао Даме Грујев, с обзиром на моје познајство с њим, избио сам на прво место. И Даме Грујев у почетку није хтео ни да разговара са Ђорђевићем већ са мном, али сам га увек упућивао на Ђорђа Цветковића као на вођу, који је и сам родом из Дримкола, из села Лабуништа, чији је отац Димитрије, познат као борац из српско-турског рата, доцније купио једно имање у околини Ђустеницка, а тамо је стално живео рођени брат Ђорђе, Јован са својом породицом. Та околност послужила нам је да се Даме Грујев бар донекле увери да Ђорђе не мора бити опсиди, с обзиром на то што му се рођени брат налази у Бугарској.

После тога наступило је саветовање између Дамета Грујева и осталих бугарских војвода. Шта је било на том саветовању и како су разговори вођени, не знам; али сам јасно чуо речи војводе Цветка из Јабланице који је рекао: "Ова три човека имају да пустиш и да их оставиш мени. Ја ћу их оданде узети и одвести у Јабланицу, на леву обалу Дрима, па после шта им Бог да. Али овде, ако ви мислите да их стрелате, то неће ићи тако лако. Овде ће крв да падне између нас, и само кад будемо мртви нас тројица – ја, Дејан и Таса – онда ова тројица могу да буду стрелани". После ове категоричке изјаве, Даме Грујев позове Ђорђа Цветковића и саопшти му да нас предаје војводи Цветку из Јабланице, али тражи од Ђорђа реч да ће слушати војводу Јаћима, који је убио пош Ставру Крстића, и да ће у свему призивати и слушати наредбе које буду долазиле од комитетских власти из Охрида. Пригешњен и немајући куд, Ђорђе је дао то обећање Грујеву, али је унапред знао да га не може одржати, јер ни један Србин, ни у охридском ни у дебарском Дримколу, не би пристао да нас прими у своју кућу кад би сазнао да смо војни да сарађујемо са Јаћимом из Вевчана, убицом пош Ставру Крстића из Подгорца. После те квалитетне, али само, у друштво Цветка из Јабланице и још једнога четника из села Лактиња, напустили смо друштво, срећни што смо извукли главе из процета.

Упутимо се одатле право у село Лактиње. Ту проведемо дан и сутра пођемо уз планину Караорман, која дели охридски и кичевски срез. Ту планину прешемо и стигли смо увече у село Глобочицу, близу Црног Дрима. Ту вечерамо и још исте вечери прегазимо реку Дрим, а затим прешемо друм који води из Струге у Дебар и пред зору стигли смо у српско село Јабланицу које је административно припадало Дебру и одседнемо у кући војводе Цветка, који нас је и довео. Пошто смо се добро одморили, он преко своје жене позове сеоског старешину Јована Коскића и, као на реперс, преда нас њему. Интересантно је да су у дебарском срезу, барем овај део преко Дрима, сеоске старешине имале назив *кефалија* (главар).

Из Јабланице смо отишли у село Ђорџи (Борови) одакле води порекло чувена српска породица Шуменковића и где је био свештеник Мате Шуменковић, пршећи истопремено и свештеничку и учитељску дужност. У селу Јабланицу, највећем селу у Дримколу охридском, прлак Срба био је Крста Марковић, дугогодишњи учитељ и, како су га називали, "дримколски кадија". Овај назив добио је због своје изванредне бистрине и правичних пресуда усмених, јер су му се за разне ситне спорове обраћали подједнако и Срби и Турци из сва три села: из Боровца, из Јабланице и из Подгорца.

Село Јабланицу имало је у то време преко 300 муслиманских и нешто мање српских домова. Село је било збијеног типа. Неке су махале биле потпуно турске, неке чисто српске, али је било и смешаних – српско-турских. Као прву дужност сматрали смо да треба, после посете Крсти Марковићу, да одемо у село Подгорце и да посетимо кућу и породицу Крстићеву која је до тада за српство дала две велике и скупоцене жртве – пош Стојана Крстића, који је убијен по наредаби бугарског митрополита Синесија, кога није хтео да пусти у своју цркву у Подгорицу ни у Јабланицу. Пошто смо посетили Крстићеву породицу и изјавили саучење – то се тамо народски зове, ишли смо "на жива глава" (да посетимо живог поводом смрти члана породице). Тамо смо сазнали да је од првака Срба из Подгорца и Јабланица упућен позив Серафиму Крстићу у Београд да одмах прити кући, да се залог и настави рад свога оца и брата. Серафим је тада завршио седми разред гимназије и тешка се срца растао са Београдом, дошао у Солун, ту се оженио једном српском учитељицом, затим дошао у Охрид где су га дочекали прваци из целог тог српског краја, и ту га је грчки митрополит рукоположио за свештеника, и као свештеник дошао је у своје село. Интересантно је напоменути ово: кућа Крстића има старо презиме Поповић, и, по продању, из њихове куће били су свештеници у томе крају више од 200 година. Цела епархија охридска је пре укидања охридске архиепископије носила назив Архиепископија охридска. Сем Вевчана, Јабланице, Подгорца и још неких села на левој обали Дрима где се служила служба и литургија на старословенском језику, у свим другим црквама, до оснивања бугарске епархије (1871. год.), служило се на грчком језику. Свештеници који су били проишчени да служе у овим црквама где се служи на старословенском језику, после свога рукоположења ишли су у манастир Св. Јован

Бигорски, за који се тврди да је задужбина зетског краља Св. Јована Владимира и да је у прво време, после убиства у Преспи, његово тело ту било и сахрањено, па тек доцније одатле пренесено у његов манастир код Елбасана, који је у XIV веку обновљен од кројанског племића Карла Топије чији је директан потомак био Есад-паша Топтани.

У манастиру Св. Јована Бигорског увек је богослужење вршено само на старословенском језику и ту су бивали рукоположени ти новопостављени свештеници за цркве у охридском крају где се кроз сва времена задржало богослужење на старословенском језику, а то је од прве половине XI века, кад је коначно уништена Самуилова држава а словенска архиепископија охридска и названа бугарском архиепископијом од стране победника Василија II Македонца, императора византијског, прозваног иначе Бугаро-убица. Чим је ова архиепископија поново дошла у руке Грка, одмах је у тзв. Великој цркви у Охриду и у свим осталим црквама забрањена служба божја на старословенском и уведена на грчком, сем у манастиру Св. Јована Бигорског. У том манастиру после рукоположења спремао се и отац Серафимов – поп Стојан Крстић.

У селу Подгорцу затекли смо као српског учитеља Анђелка Крстића, родом из села Лабуништа, и догле, а нарочито после, познатог српског књижевника. То је био тих човек који је проучавао свој народ и у својим причама и романима износи све његове патње и живот којим тај печалбарски крај живи.

Ми смо ту били примљени од целог српског народа најлепше, али стварно чествовање је било врло отежано, јер сем Борова, у свим осталим селима већина је била муслиманска, а у Лабуништу је било шест до седам кућа егзархијских, који су имали свог свештеника, а то је било с тога што је та породица имала своју млекарско-бозашијску радњу у Прилепу и што су им Прилепчани ставили као улимагум да се један од њихових људи мора примити за свештеника, кога ће рукоположити бугарски митрополит у Охриду, да буде као неки чир у сред тога српског краја.

ОД ОХРИДА ПРЕКО АЛБАНИЈЕ ДО СКАДРА

Зима се приближавала, а наша чета се повећала са неколико Дримколата из Лабуништа, Јабланице и Клена. Ми смо били гаранција да Бугари више не могу да уђу ни у једно село и да јипне ни један српска глава не може пасти, а да не буде освешћена. Серафим Крстић тражио је да се узме глава некоме Науму из села Подгорца. У ту кућу био се склопио војвода Јаћим и кад је покојни поп Ставра дошао у ту кућу да освети воду уочи Велике Госпође, кад му је била слава, пуцао је на поп-Ставру у дворину и убио га. Око тога захтева били су се поделили и прваци, а и Ђорђе Цветковић, војвода. Једни су били да се то убиство изврши, а други су били против. У међувремену дошао нам је као четник неки Јован Божиновић, родом из села Јединаковица у Демир Хисру. Он је био Србин и беше дошао прво у Галичник, да тамо изврши организацију, али пошто није успео, дошао је к нама у Дримкол као обичан путник, у селачком оделу, са обичном исправом званом "нуфус" (извод из матичне књиге рођених, која се водила у срезу, морао је сваки грађанин да га има); с тим нуфусом могао се човек кретати кроз цео вилает коме је припадао срез у коме је нуфус издат. Тек за други вилает била је потребна тзв. "јолгескереси" – тј. путна исправа, али овога се ретко ко придржавао, већ су са нуфусом ишли све до Стамбола.

Услед тог малог неспоразума између попа, Серафима и неких првака с једне, и Ђорђа Цветковића, војводе и остат једнога дела првака с друге стране, а ту су припаднали и Коста Марковић и Анђелко Крстић – решим се да напустим Дримкол, да се вратим у Србију, у Београд и са новим искуством наставим рад тамо где сам га оставио – у кумановском крају. Али како стићи до Београда? Путем којим сам дошао нисам се могао вратити. Остао је само један пут, ни мало добар, а то је да преко Албаније, и то кроз неки најгори део у који спадају: Буљчиз, Мат, Миридиги, па одакле да се спустим на Дрим и у Скадр. Из Скадра у Црну Гору, из Црне Горе где би добили исправе – тако смо бар мислили

да их добијемо у српском посланству на Цетињу – преко Босне и Херцеговине да се вратимо у Београд.

Тај план прихватио смо нас тројица: Коста Косовац, Јован Ђожиновић и ја. Ђорђе Цветковић одмах је пристао на наш одлазак прво зато што долази зима и што је свако кретање у тим селима са тако великим бројем турског становништва веома отежано. Уколико је мања чета, а нарочито састављена од мештана који нису компромитовани и који се у случају нужде могу пребацивати било својој кући, било код својих рођака, што је нама као недоморацима било немогуће, било је лакше одржати се. То је као оправдани разлог и био да нас Ђорђе тако лако отпусти. Серафим Крстић се томе противио, али кад је видео како иду ствари, напоследку се и он сложио да идемо одатле у Србију. За вођу овог нашег пута добили смо једног доброг Србина, Ивана Анђелковића, из села Перези из Дебарског Дримкола, који је као зидар радио у Мату – зидао куће, куле и др., познавао тамо неке Арнауце, и знао арнаутски као свој матерњи језик.

Крајем октобра 1904. год. кренемо се на њиј пут. Пошто смо прошли близу Дебра, место звано "Два брата", на левој обали Дрима, а дотле је било села и српских и муслиманских чије је становништво знало наш језик, прешли смо у чисто албанску област где смо ишли као неми, а за све нас погорио је Иван. Он нас је свуда представљао као своје калџе које води у Скадар, где уопште нема зиме, односно где се преко целе зиме могу обављати зидарски послови. Та прича била је доста перловита, уколико се уопште неко интересовао у тој земљи (где никаква државна власт није постојала) о томе где ко путује, а нема на себи оружје. Имали смо само револвере које смо носили тако да се нису могли приметити.

Стигли смо у долину Мата. Ту извире река Мат, у ком пределу живи албанско племе Мат – Маћани, онекле је родом доднји албански краљ Ахмет Зогу, син Целал-наше, царског ађутанта. Силасци у Мат, који је имао око 2.000 кула – све од камена, не зна се која је лепши и већа.

Ишли смо са Иваном најбогатијој кући, кули Целал-пашиној. Његов најстарији син, Цемал-беј, обучен у богатог арнаутско одело, наоружан пушком и револвером, претао се у пратњу исто тако добро наоружаних својих рођака и телохранитеља. Био је рамазан. Пошто му се Иван јавио и објаснио да иде у Скадар, замолио га је за хлеб. Цемал је наредио једном од својих пратилаца да нас одведе до куле и нареди да нам се да хлеб. Кад смо дошли у кулу, управо пред кулу, изнели су нам кукурузни хлеб од несејаног брашна, какав се хлеб тамо једе, и по једно парче тврдог и пресушеног сира. Иван, који није био нимало стидљив, затражио је меса, али нам рекоше да вечера није готова јер, рамазанске вечери почињу тек по заласку сунца, а ми смо ту стигли око ијиндије (четири часа по подне), време кад се врши попоздевана молитва. Не знам како би било са вечером и да смо стигли доцније. За препоруку отишли смо у једну кулу код другог, коју је кулу Иван правно или поправљао – тек углавном у тој кули су га добро познавали. Ту, у тој кули за вечеру нису имали ништа друго него кукурузног хлеба од непресејаног брашна и, као посланицу, сок од сира. Пошто смо ту одпазвали, ујутру смо морали рано устати кад и домаћини устају да једу "суфур", јер после тога целог дана не једу ништа.

После суфуре упутили смо се даље, напуштајући Мат и прелазећи у област Миридита. Док је Мат ипак изгледао донекле господствен, бар по својој спољности, по својим кулама, Миридита, који су били хришћани и католици, представљали су такву беду да је то и за мене било изненађење, иако сам видео много сиромашних места и по другим крајевима на Балкану. Целог дана смо путовали кроз Миридите. Дојде, до Миридита, Коста Косовић, који је много тежније говорио арнаутски него српски, ћутао је, али у Миридитама почео је да се служи арнаутским језиком. Пред вече стигнемо пред једну ниску, каменити плочама покривену кућу без прозора, а било је неколико мазила (пушкарница) у зиду за евангуелизацију одбрану. Ушли смо, а домаћин – један доста млад човек, прими нас и пристаје да код њега коначимо и да нам да нешто за вечеру. Кад смо ушли у овај мрачни простор осветљен једино натром са огњишта, нисмо у тој тзв. кући видели ништа, ни столице, ни асуре – само је на огњишту висила једна канга од петролеја у којој се кувало месо од дивље свиње

коју је тога, или ранијег дана, наш домаћин убио у шуми или пред кућом. Кад је вечера била готова, домаћинова жена (откријела, иако Арнаутка, јер је католикиња) принесе нам једну копању, нимало вешто израђену, и три дрвене кашике и успе нам месо из оне полуканте. Хлеба није било. Домаћин се извинио да је био у лову последња два дана те није могао да иде у млин и самеле мало кукуруза. Пошто смо у својим торбама имали мало резерве хлеба који смо добили у Мату, изнесемо и поделимо са домаћином, а један комад дамо за његову жену и децу.

Били смо уморни и требало је да спавамо. Легли смо поред ватре без икакве простирке, а дат нам је по један мали пањ као узглавље, и тако смо легли да спавамо обучени. Жена и деца нашег домаћина легли су онако како су били обучени мало даље од ватре, и заспали. Наш домаћин свукао је са себе гуњ – кошуље није ни имао, и целе ноћи дожио ватру да нам не би било хладно. И он би прилегао онако то поред огњишта, али никада није допустио да се ватра загаси.

Сутрадан устали смо рано. Помислимо да нећемо ићи даље, и упутили смо се центру Миришта – место не знам – где је била црква, свештенички дом и неколико лискоких кула. Наш вођа Иван рече нам да познаје једног домаћина ту, у чију кулу ћемо сиратити и ту ће нас предводити, јер он даље пута зна, нити хоће да путује. А пошто смо имали Косту Косовца који је знао арнаутски, Иван нам даље и није био потребан. Ушли смо у једну од најбољих кула, а и најближу цркву, и ту нас прими домаћин који је са своја четири сина био стално заробљен у својој кули, јер су дугошати крв на све стране у близини и даљој околини. Поред њега, домаћина, који се звао Кољ (Никола) и његова четири сина, у кули је било још пет Арнауца. Дочекали су нас лепо, понудили нас да седнемо покрај ватре и послужили нас са по једном горком кафеом. Њихово оружје и реленици са муницијом сјали су се по зидовима куле – све је било очишћено, помирано и спремно за борбу. Венера је била само сув кукурузни хлеб, опет од неспречијана брашна. Објаснили су нам да је сутра петак и, пошто је зашло сунце, они не једу ништа мрсно (иако су католици), тј. не једу месо. И тако смо вечерали хлеба и легли да спавамо. И овде није било никакве простирке ни за кога – разлика је била у томе што су жене спавале у другом одељењу, а нама као гостима било је додељено почасно место уза саму ватру. И овде су сви скиннули горње хаљуге и боси, у чакширама, легли да спавају. Дрва је било доста. Само су овде наизменично стражирили и дожили ватру целе ноћи да нам не буде зима. Сутрадан су нам донели поде, умали смо се и опет добили по једну кафу, али сад са шећером. Објаснили су нам да се код попа (католичког) увек може купити кафа, шећер, пиринач, добра ракија и вино. Замолели смо домаћина да прими од нас пола турске лире у злату, да ове до пона и купи мало шећера и ракије. Разуме се, то домаћин није могао да учини, јер није смео да излази из куле, већ је послао једну од жена која је овај посао обавиала. После кратког времена имали смо пред собом две ове ракије, праве луте комовице, и две ове шећера. Кукур нисмо тражили, а иако нама га није ни пузило, те заправо и не знамо колико је то износило. Али то онда није било важно. Главно је било да се добије мало шећера, јер наша снага, после толико дана путовања и слабе хране, већ је била исцрпљена.

Наш вођа Иван замоли домаћина да нас узме на бесу и да нас спроведе до Скадра. Ту смо први пут видели шта је то арнаутска беса и каква Арнаутин изгледа, барем онај који се крсти. Прво нам је саопштио да нам може чак бесу само у његовој кули, а нигде даље, јер ни он, ни његови синови немају слободно кретање изван куле. Али може нам наћи човека који никоме не дугује крви (и ништа не вреди), који би нас одвео до Дрима, а одакле би смо већ сами отишли у Скадар.

Али за то треба платити. И сада настaje погодба – не између нас и будућег вође, већ између нас и домаћина, који ће, наравно, узети већи део новца, а мањи део, или можда само неколико гроша, а можда окупце брашна, добиће онај који треба да нас вођа. После дугог цепенчања погодимо се да платимо за нашега вођу пет наполеона, управо турских лира у злату. Наш домаћин затражи нам одмах новац унапред. И, разуме се, ми му одмах подожимо. Пошто је узео од нас пет лира, одмах је и он поручио оку ракије и видели смо да се колу две кокошке, јер код њих католика петак почиње у четвртак кад зађе сунце и у петак до заласка, а онда се слободно

једе месо. Знали смо да две kokoшке за нас 11 или 12 мушкараца не представљају ништа, али сам мирис меса био је довољан да нас мало орасположи.

Пред вече дође у кућу један шугави Арнаутин и наш домаћин нам га представи као вођу. Поздрависмо се с њим. Био је неугледно обучен, ситан и жгљав, никакво оружје није имао на себи, али је носио о леђа обешену једну неиздубљену кашику – сву изрекану на мале квадрате, какву готово сваки Арнаутин у том крају носи, да би се могао чешати. Те чешагије су главна одлика свих Арнаута Гета од Мата па до Скадра, без обзира на то да ли су хришћани или мухамеданци, а у ствари нису ни једно ни друго. Ту сам се заинтересовао с ким су закрпили Арнаутин, реимом хришћани. Рекоше ми: између себе. Вера не изазива никакво непријатељство међу њима. Шта више, где су и једни и други суседи, чест је случај да се хришћанка уда за муслимана, и обратно. Главно је да породица која се на овај начин орођана има више "мартинки" да стави на расположење новом пријатељу у случају нужде.

Пред нама је домаћин рекао нашем вођи да има да нас води право до места Спаш, где Дрим излази из Клинуре и иде даље Скадарским пољем, да би се нешто дубље поново раздвојио на два крака – од којих се један у самом Скадру улива у реку Југану, а други, мањо већи, са више воде, иде поред Љеша и улива се у Јадранско море код Св. Јована Медунског (Сан Јовани ди Медуа). Наш вођа само је климао главом и трептао очима које су играле као на златину, што нам је давало, бар мени, уверење да је варалица. Пошли смо из тог села кад је добро свануло, што се (у том, барем, крају) сматра да су бусије растурене и да се лако још из далека може распознавати кад пролазе неки наоружани људи па које нико неће да пуца по закону *лек Дукашиа*.

Сматрам да треба овде напоменути да је погрешно схватање код нас да је то Лека Дукаћин. Напротив, лек може да се тумачи као закон, правило или наредба кнеза Јована, јер дук је кнез а *hin* је Јован. Тако се изговара код Арнаута. Као пример наводим манастир Шинџан код Елбасана, а то је манастир Св. Јована како га Грци у Елбасану изговарају, а и сав остали свет – све до Охрида. Углавном благодарећи томе закону могли смо слободно путовати кроз најнеслободнији део Европе.

Наш вођа водио нас је цео дан кроз клиуре и планине. Увече нас је довео у једно село које је лежало уз поток и увео нас у једну кућу. Питао је домаћина хоће ли да нас прими на конак, и домаћин је на то пристао. Кад смо сели и одморили се, наш вођа рече нам да он од овога села не зна даље да иде ни један корак и тражио нам је да му платимо што је нас је догле довео. Кад смо му објаснили да је наплаћено његово вођство до Скадра, а не само до овде, он о томе није хтео ни да чује, говорећи да он није слуга код Коља, већ је, исто тако домаћин, као и онај други, и да тражи да му поштено платимо, као што је и он нас поштено довде довео. Никаква објашњења нису помагала. Онда је настао једно погађање о цени. Кад смо му рекли да смо платили пет турских лира Кољу, он је исто толико тражио за себе, јер каже, кад је Кољ могао на да шта да узме пет лира, ја који сам водио доведе и поцелао своје опанке, нећу ни гроша мање испод пет лира. Ту се умешао и домаћин, који је нашао мунџин (правду, оно што је право) – да не буде ни на нашем ни на његовом, већ да му дамо три лире.

Били смо свесни да новац морамо дати, али смо хтели бар да сазнамо можемо ли одавде наћи другог вођу, с ким ћемо се директно погодити и да знамо колико ће нам узети. Ту се одмах појави наш домаћин као будући вођа и да нам реч да он зна пут све до Скадра. Довениће нас донде, али да му платимо пет лира, јер је то лужи пут него што нас је овај дождовини вођ водио од куће Кољеве до његове. Писмо имаши куд. Пристали смо, али овај је тражио паре унапред. Поједи се преваре, рекли смо му да ћемо му платити шест лира, али кад стигнемо у Скадар, или бар близу Скадра. Пије хтео ни да чује. Тражио је одмах паре. Шта смо могли да радимо већ да дамо новац и да се предамо судбини и срећи. Међутим, овај дупли издатак испронео је наша финансијска средства и то нас је догинује много скупо стајало.

Вечерали смо код домаћина, пошто смо му претходно дали пет лира, и у нашу част, устаари за велике паре, поред кукурузног хлеба и несезаног брашна, добили смо и једну дрвену каленицу сока од сира. Вечерали смо, и као и по свим осталим арнаутским кућама, легли на голу земљу крај огњишта. Дочекали смо дан.

Наш бизиши вођа вратио се натраг, а нови је пошао с нама. Путовали смо тако до три сата поподне. И тада наш вођа рече да он одакле даље не сме да иде. Показио нам је правац којим ћемо стићи право на Дрим, где има скела којом ћемо прећи реку, а после право у Скадар. Никаква објашњења нису помогла. Наш се вођа једноставно окрену уназад, упутивши нам једну "уламбар" (срећан пут), што у ствари значи "бео вам пут" на старом илирском језику. Продужили смо даље у праћу и према објашњењу које нам је наш нови вођа дао. Наш друг Кости Косовач страшно је био љут на ове Арнаути, тврдећи нам да такво издајство и неваљалство ни један Арнаутин са Косова није учинио. Разуме се да нас ова објашњења нису нимало утешила, већ смо погружени ишли даље, не знајући да ли смо стварно упућени тамо куда смо желели отићи, или ћемо опет морати свратити у неку арнаутску кућу и поново бити оплаћкани.

Ова наша сумња није била на свом месту. У сам смирај сунца, а то је 12 сати по турски, чули смо пуцањ топа, а то је знак да почиње ифтар (рамазанска вечера). Нисмо знали одакле пуца овај топ, али смо били сигурни да смо у близини неког места у коме логорује турска војска. Упутили смо се право, и за кратко време угледасмо мутан и брз Дрим који је био нешто мало мањи од Саве код Београда, али многоводнији и несравњено бржи. Затим угледасмо неколико кућа и једну велику касарну обојену неком неодређеном бојом. Али више од свега тога осетисмо мирис свеже печеног чистог пшеничног хлеба који се још пунио у пекари. Хлеб је даван војницима. Упутисмо Косту Косовца да купи од неког војника хлеба. Коста је ту послужио исто тако добро као што би и сваки други од нас, јер није знао турски, а војници нису знали арнаутски. Једино што су војници разумели арнаутски "бук" (хлеб), а Коста је од турског језика знао да каже "скмск", што опет значи хлеб. Купио је три тајина за десет гроша. Све то појели смо у снаст те вечери. Постојала је ту једна бакалница коју је држао Арнаутин из Скадра. И ту је Коста, кад је тамо отишао да купи мали шећера, колико да се нађе у послу у бакалници, чуо да скела почиње да ради чим сване. Никакав преглед на скели се не врши. Чим пређемо скелу, односно Дрим, одмах идемо све обичним пешачким путем низ Дрим равнином, која се простире од Дрима до Скадарског језера.

После неколико километара Дрим се одвајао – један крак је ишао у море, а други се уливао у Бојану код Скадра. Овим путем сретали смо мали број Арнаута, односно стизали су Арнаути нас. Путовали смо више од пет сати овим путем, зато што смо били преморени и изгладнели, јер онај тајин који смо купили у Спашу, није могао да нам врати сву ону снагу коју смо изубили путујући од извора Дрима па до његовог утока у Бојану.

ХАПШЕЊЕ У СКАДРУ И СПРОВОЂЕЊЕ ПРЕКО АЛБАНИЈЕ У БИТОЉ

Кад смо стигли пред Скадар, ту се мора прећи река Дрим, на којој постоји дрвени мост, а на овоме делу на десној страни Дрима, на самом мосту, постоји кула турске жандармерије, којој сваки Арнаутин управо сваки пролазник који жели ући у Скадар, ако је наоружан лугим оружјем, мора оставити оружје у тој кули. Револвери се не одузимају. Пошто нисмо имали дугог оружја, а никакве се путне исправе не траже, јер их прелазници Арнаути и немају, и ми смо прешли Дрим и ушли у Скадар.

Како сам раније био у Скадру и донекле познавао варош, одмах сам отишао у "хотел" где сам и пре одседао, а који је држао, као и све остале кафане и бакалнице, Арнаутин католик из Скадра, као што су држали у својим рукама и сву трговину у Црној Гори, чак и на Цетињу, јер Црногорци то нису радили, пошто су то сматрали за понижавајући посао. Ту смо остали тога дана, преноћили и сутрадан до десет сати пре подне отприлике, никоме се не јављајући. У међувремену, размислимо сам како и на који начин да се укључим на лађицу (вапор) "Даницу" за Црну Гору.

На крају изаберемо најгоре решење. Решим се да се пријавим руском конзулу у Скадру Лобачеву, тражећи од њега да нас или препоручи црногорском конзулу,

или да нам он лично створи начин да уђемо у лађину, јер се пре уласка у валор граже извесне путне исправе, пошто се већ прелазило у другу државу.

У руски конзулат ушли смо наоружани револверима, у арнаутском оделу, говорили српски онако како Срби у Скадру не говоре. И кад смо се представили ко смо уистину, шта смо и одакле долазимо, изгледа да смо одмах изазвали сузну, и, пошто су нас дуго испитивали да би утврдили ко смо и шта смо у ствари, рекосе нам да чекамо док рефершу конзулу и да сачекамо његово решење. Било је око један сат после подне кад нам саопштише да одмах напустимо конзулат. Бојећи се опасности, замолисмо чиновника који нам је то саопштио, да бар ту оставимо своје револвере, али то нису хтели да учине.

Чим смо изашли из конзулата, готово на самим вратима, дочека нас турска полиција са око десетак жандарма (запџија). Одмах нас разоружаше и одведоше у затвор где поче испитивање. Ја сам био одвојен, а моја два друга били су заједно. Како сам у руском конзулату само ја говорио и представљао неког "старешину", а пошто сам овде одмах одвојен, сматрао сам оправдано да смо стварно издати турским властима од руског конзула или неког шијуна који је у исто време био у том конзулату и служио и Турској и Русији. На питање одакле сам, рекао сам да сам из Београда. По занимању новинар, сарадник листа "Београдске новине" и да сам као дописник тога листа прошао од Скопља до Дебра, од Дебра преко Албаније до Скадра, наводећи отприлике цео пут којим смо прошли јер није постојала опасност за неко проверавање, пошто скадарски валија преко Дрима није имао никакве власти, баш колико ни ја који сам био ухапшен. На питање где ми је пасош, одговорио сам да ми је пасош украден у Албанији. Пасош, односно листови на њему изгледају као новчанице, па или ради тога, или просто да се нешто украде, мора да ми је дигнут пасош.

Шест дана сам лежао у скадарском затвору, који је био у близини језера, нездрав, мемџив и прљав до зла бога. Затворили су ме у једну ћелију са три Циганина који су ми предлагали да бежимо из затвора и обележавали ми на зиду места где може да се пробije зид, иако у ћелији беше само једна дрвена канџка, те сам био сигуран да су били провокатори. Као муслимани, и они су држали рамазан, те смо свако вече добијали по један тијан од пола килограма хлеба. Хлеб је био пшеничан, али га је било мало јер друге хране нисмо добијали. Цигани су имали у затвору мангал и готовили себи рамазанску вечеру – ифтар од пасуља и пиринча запрженог са мало зјетина. Мене су редовно нудили вечером, али пошто је била свега једна кашика којом су се "полагали", и поред глади која ме је морила нисам могао прихватити позив за вечеру.

Како нисам данас никаквог повода да желим бекство или нешто слично, и после саслушавања која су врпена на мном свако вече (због рамазана дању не раде ништа). Једина утеха у целој овој ситуацији била је што су сви чиновници говорили српским језиком, јер су то избеглице из оног дела Црне Горе који је припао Црној Гори после рата од 1878. год.

Шести дан увече изведе ме пред самог валију. Валија ми проговори на турском, а тумач је тумачио на чисто српском језику и ијехалским наређењем рекао ми ово: "Ми знамо да си ти комита и добро би било и за тебе врло корисно да нам све признаш, цар је много милостив па у својој доброты може ти све опростити, а нарочито мојим посредовањем које неће бити ускраћено". Ја сам му захвалио на лепим и добронамерним речима али сам категорички одбио његово тврђење да сам комита, да сам Бугарин и да сам дошао у Скадар да вршим атентат. На то ми он рече да се погледам у огледало, које је било по страни, и да се видим какав изгледам после шест дана затвора, па да претпоставим какав ћу изгледати после неколико година, што ће бити неминовно ако и даље будем упоран и не будем признао све оно о чему он зна да је тачно. Ја сам остао при свом. Али на један миг валијин издав један полицајак и у тренут ока уведе једног младог господина, елегантно одевена. Био је више него осредњег раста, лепо развијен, али лице му је било погаво те сам одмах стекао уверење да је Јеврејин, што у ствари нисам могао утврдити. Валија је био раста осредњег, дебео, у цивилу, европски одевен, прави господин веома углађен, питања су му била лепа, благо изговорена, без грубости, мека и без неких нарочитих претњи. Чим је ушао овај млади господин, валија га упита: да ли познаје мене, он рече да ме познаје

врло добро из Београда. Овај човек је говорио онако српски како се само у Београду говори, из чега сам закључио да он не припада скадарском друштву, ни српском ни арнаутском, па ни турском. Да је Босанац приметио бих по изговору, али пошто је говорио онако као у Београду, ни онда, па ни данас после толико година нисам начисто одакле је тај човек и одакле га је пронашао и довео скадарски валија.

Пошто је рекао да ме добро познаје, додао је да нисам родом из Београда, већ из Дебра; да сам био у Београду млекашија, да он зна добро да сам се уписао у комите; да сам са комитама прешао у Турску с циљем да рушимо турско царство. Валија ми на то рече: "Е, видиш ли, шта овај поштени човек све зна о теби". Олговорим валији: "На првом месту, ово не може бити поштен човек јер је овде казао једну лаж. Никада у свом животу нисам био у Дебру. Никад нисам био млекашија и није истина да ме он као таквог познаје па према томе још је већа лаж да је могао знати да сам се ја уписао у комите, прешао турску границу, а највећа лаж је то да сам Бугарин". Валија ми на то одговори да је то један врло поштен човек, да он њему верује и пошто сам из Дебра, а Дебар припада битолском вилаету, он ће ме послати у Битољ.

Разговор са валијом био је готов. Био сам начисто да ћу бити спроведен у Битољ, али нисам био сигуран да ли ћу жив доње стићи. Одмах сутрадан, а то је било 25. новембра, рано изведоше ме из затвора, ставише ми окове на руке, и моја два друга заједнички везана, изведоше нас пред конвој који се састојао од 16 коњаника и једног официра.

И тако, ми чанред, или нас одмах официр (био је Арнаутин из Епира, племе Тоска, и знао је као и сви Арнаути тамо врло добро грчки), па жандарми коњаници, поћосмо из Скадра у Љеш. Овај ми је пут био познат. Само кад сам раније путовао нисам имао овако богату пратњу.

Тога дана пред вече стигнемо у Љеш. Мене одвоје у засебно ћелију и око девет сати увече отворе се врата од ћелије и у ћелију уђе кајмакам (српски начелник) који је био у цивилном оделу, још млад човек, исто тако Арнаутин Тоска, који је говорио грчки и пошто ме је испитао на грчком ко сам и шта сам и одакле сам, а како сам и њему поновио све оно што и скадарској полицији, он ме уписа: имам ли ја полицајца. И пре мог одговора рече ми да би ме за 50 турских лира пустио из затвора још исте ноћи и послао до Сан Ђовани ди Медуа, где бих се могао укршати на неку европску лађу, италијанску или аустријску, и да се спасем свега онога што ме чека. Одговорио сам му да новаца немам, да сам кроз Албанију ошљачкан на разне начине јер сам наше издатке морао нешто да увеличам, да би било вероватније да сам неки новинар из Београда, јер се не би веровало да неко долази из Београда па преко Албаније у Скадар, а да нема код себе новца. После дугог разговора у коме је испитивао све могућности као бих му свентузално могао доставити новац и како сам непрестано тврдио да бих тај новац могао добити једино из Београда од редакције "Београдских новина", мислим да сам га уверио бар толико да нисам Бугарин, а ни комита.

На крају нашег разговора дао ми је један користан савет који се састојао у овоме: "Одавде па до саме реке Маћа ви ћете пролазити кроз мочвару. Пут на многим местима пролази кроз саму воду – негде дубље, негде плиће. Лево од пута имају стазе које воде све сушином. Кад будете дошли до таквих места, а њих има неколико, и када ти жандармерија буде саветовала да идиш стазом и сушином, да не пристанеш већ да идиш право путем, јер ако будеш скренуо мало с пута, бићеш убијен. Послушај ме, нећеш се кајати. У овом моменту ништа ти друго не могу учинити осим ове напомене и савета". Захвалио сам му и на томе.

Сутрадан кад смо пошли из Љеша, где смо добили још шест жандарма пешака који су сви били Арнаути у државној служби, јер на овом путу никаква жандармерија ни војска нису биле сигурне од напада ако са собом немају ове жандарме који припадају околним фисовима (племенима) и који ништа друго не раде већ тако, с времена на време, спроводе неке државни конвоје и вероватно пошту, али у то нисам сигуран.

Идући тога дана са овако појачаним конвојем, заиста смо наишли на неколико места где је пут кадрмисан, али на местима прешавањем водом. И кад сам био опоменут да идиш стазом и сушином, одбио сам. Ишао сам право путем иако ми је то било врло тешко јер су ми руке биле у оковима те сам посртао где је вода на

путу била дубља. Ипак никако нисам хтео да скрећем са главног пута, иако су ме на сваком таквом месту упућивали да идем левом страном и сушином. Сматрао сам и веровао онда, а верујем још и данас, да ми је кајмакам љешки, вероватно у најбољој намери, дао добар савет.

Нешто после подне дошли смо на реку Мах. Услед јесењих киша ова планинска река била је многоводна и толико брза да се просто није могло веровати да може носка скела издржати и превозити људе на другу страну. Прешавши реку скелом, сви гладни, јер је рачунали, па и наши пратиоци нису хтели јести, иако по закону на то имају право као путници, чували смо још нешто више од сата. Дођемо до једног хана и ту останемо да занонимо, а и наши пратиоци да имају времена да себи зготове вечеру. Ми смо добили по један комад кукурузног хлеба, а наши пратиоци имали су вечеру од овњег меса, а хлеб су носили из Љениа. Ми смо се морали задовољити оним што су нам дали. И тако смо, уморни и полугладни, занонили у једној хладној соби у томе хану, чувани стално од по три стражара на вратима. Те ноћи добио сам грозницу и сутрадан, кад сам устао, имао сам јаку температуру, а пошто сам морао да путујем, то сам, готово у бесвесном стању, батрао се испред конвоја окованих руку до Тиране. Стигли смо у Тирану нешто пред вече, пре смираја сунца. Пошто сам био у великој ватри, потраже лекара. Дубоко у ноћ, пошто су вечерали и обавили вероватно неке друге посете, дође лекар, прегледа ме и после тога наступи једна расправа између официра који је био старешина конвоја и лекара. Изгледа да је лекар захтевао да останем бар још један дан у Тирану, а официр тражио такву дијагнозу на основу које сам могао и даље да путујем. И тако остаде на ономе што је захтевао официр, те сутра, уместо шест жандарма пешака, који остadoше у Тирану да се врате кући, добијемо свега четири и кренемо из Тиране преко Крабе у Елбасан.

Кад смо стигли у Елбасан, по свим правилима ставили су нас у затвор, али у собу где је било више осушеника међу којима су били Бајрам-ага, родом из села Десона код Прилепа, Мајочка и Фејзо, чувени разбојници из села Прилишта, срез прилепски. Оба ова велика и чисто арнаутска села, постављена на највећем и најздравијем месту у Пољу прилепском, тако да су била на планинској падини, имала добру воду и доста простора, али не и шуме коју су Арнаути безмало сву исеки, сем по једног забрана код сваког села, који није имао више до 50 хектара. Интересантно је да су та два села у средини српских села, где су српске школе као у Слешу, Риљеву, Зрзс била отворене и једине у тим селима од пре 12-13 година. Кад су чули да смо ми Срби, одмах су нам пришли и – хвала им – дали су нам свога хлеба, свога дувана и свега онога што су њима елбасански бегови као затвореницима послали за Бајрам. Сутрадан је био Бајрам и ми смо због тога муслиманског празника остали ту три дана, а за то време и мене је грозница била мало попустила.

Још нешто! У затвору сам наишао на православне Арнаути из области Шпат који су дуго година били познати турским властима и осталим Арнаутима као муслимани, јер су за вароши и за цео спољни свет имали чисто турска имена, а за себе, по својим селима и у своје племећу имали су хришћанска имена, као: Кољ, Јон, Ђин, Мирк итд.

Једне године, мислим да је то било 1896, неко прокаже турским властима у Елбасану, а и осталим Арнаутима, да цео Шпат, који је имао преко 30 села, сваке године ноћу долази у манастир Шинђин (Св. Јован) и ту се причешћује. Неког одрицања није могло бити и они признају пред властима да су хришћани. Одмах ту дође католички бискуп из Скадра и почне да тврди да су то чисти католици, као и они у Миридиту и Скадру. Међутим, они сами су тврдили да су ортодокси, што није било слично са оним да су католици, и, најпосле, посећивали су православни манастир Св. Јована и ту се причешћивали. Узалуд је то доказивао православни владика из Драча, иначе Грк, али у највећем моменту за целу ову ствар сазна руски конзул у Шпату, и у присуству драчког митрополита и турских власти, обешанни путу заштити овим хришћанима, добије пред свим тадашњим турским властима признање да је цео племе Шпат не само хришћанско, већ и православно. После овог признања, руски конзул изабере 20 младих из Шпата и пошље их на школовање у Русију, и то ту

одмах, на лицу места натовари их на коње и с њима крене у Битољ, па их отпрати у Русију.

Шта је после било са њима, нисам могао да водим рачуна, али знам поуздано да је Шпат са својим становништвом остао православан до данас. Ту, у елбасанском затвору нашао сам и неколико Шпаћана са којима се мој Коста Косовац готово исто тако тешко споразумевао као и Шпаћани са мном. Али Бајрам, Фејзо и Малачка, који су исто тако говорили српски као и арнаутски, објаснили су ми све ово и онако како сам малочас рекао.

Због бајрамских празника остали смо у Елбасану три дана, а за то време били су ми скинути оклопи с руку, те су ми се руке мало одмориле и оток с њих спао. Четвртог дана смо пошли пешке, као и увек, са новом екипом пешачке жандармерије. И пошто смо на Везирову мосту прешли реку Шкумбу, коју нигде више до Охридског језера нисмо видели, пошли смо ка Струги, која је била далеко два добра конака, те смо морали зановићи у месту званом Ђукуси.

У Ђукусу је постојала нека важна турска власт у лицу неког полицијског комесара. Он ништа није смео да ради Арнаузима, већ се клањао и најбољим од њих. На нас је почео да се издире, да нас ружи и тако даље. Обратим се старецима коњоја (увек онај из Скадра) и замолим га за заштиту и кажем му да нема веће срамоте, него кад наоружан човек и у пуној власти пекује и прети битицима незанимљивим. Дао сам му на знање да ово није ни Арнаутин ни прави Турчин, већ нека мешавина од свега и свачега, који је постао муслиман јер ништа друго није могао бити. Пошто сам говорио грчки, а један од жандарма, који је био Грк по народности, јер ту је већ допирала и реформаторска жандармерија (предвиђена у Мирешету, у приста-ништу где су се састали Франа Јосиф и Никола II и утврдили овај споразум 1. марта 1903. год., а изведен 1904. год., јер његово извођење осујетио је тзв. Македонски устанак), а пошто је Ђукуси припадао битолском вилаету где су и хришћани примани у жандармерију, на основу реформи које су предложиле Русија и Турска, а по коме је у целом Косовском вилаету, од Качаника источно, цела жандармерија потпадала под врховну команду једног аустријског жандармеријског пуковника.

Битолски вилает да је Италијанима и они су послани свог генерала, једног празног хвалисавца који се прозвао де Ђорџис-паша, а под чијом је врховном управом била сва жандармерија у Битолском вилаету. Његови референти били су италијански жандармеријски официри који су требали да буду размештени по разним варошима Битолског вилаета. Они су сви били у Битољу и с временом на време ишли у унутрашњост да виде како се спроводе реформе, од којих је било у истину само то да су сви сељаци, односно сва хришћанска села, добили право да одмах истрају из оних села све пољаке Турке, јер они су једини и били пољаци, и да на њихова места изабере хришћане с прапом да носе Мартинову пушку са 50 фишека и револвер Гасерова система.

Солунски вилает је био подељен на два дела: у солунском саниаку реформатор је био француски пуковник, а у сереском саниаку један жандармеријски руски пуковник.

Де Ђорџис-паша, Италијан, био је врховни командант целокупне реформаторске жандармерије у три вилаета европске Турске. Међутим, народ се у тешким моментима обраћао једино руским конзулима, никако ни италијанским, ни француским, ни аустријским. Грци су се обраћали само својим митрополитима, којих је било свуда и који су више вредели него сви жандармеријски реформаторски официри који су дошли из ових неколико држава. Због плана о Сан Стефанској Бугарској, Грци су са великом мржњом гледали на Русију и у тој својој мржњи заборављали све услуге које је Русија њима чинила још онда кад је била господар Јонских и Јејејског мора и заповедала на острву Крфу и на осталим јонским острвима, где је прва, можда одмах после Америке, успоставила републику на пет јонских острва. Заборавили су помоћ 1821. год., па и ону најновију када је за време грчко-турског рата 1897. године турска војска, под командом Итем-паше тукла Грке, заузела Ларису, Фарсалу и Волос и била се упутила ка старој Грчкој. Тада је Русија рекла Турској само једно одлучно: "Стој, ни корака даље!", већ и: "Пауза у Солун!", па иако је поред осталог на грчком

престолу седела једна велика руска кнегиња, Олга, као жена Ђорђа I Гликсбурга, принца од Данске. Све су то Грци заборављали у својој слепој мрњи углашном упереној против Бугара који су у тешкој политичкој ситуацији Грчке добили за себе митрополије: струмичку, битолску и дебарску, а у Дебру никада није ни било митрополита. То бугарско надирање осетили су Грци боље и јаче него Срби, које је ово више угрожавало него Грке. За то време смо се ми кошкали са патријаршијом око рашко-призренске и скопске митрополије, а тада је наш представник код патријаршије био генијални Коста Грунчевић, одговорни уредник "Патријаршког гласника", власник наше књижаре у Цариграду и одговорни уредник календара "Толуб", који је редовно у Цариграду излазио. Коста Грунчевић био је родом из Охрида, високообразован у грчким школама, Србин од главе до пете и блиски рођак по мајци дошњим нашим посланику Панти Гавриловићу.

Никаква унеравања Грунчевићева нису могла да уразме тзв. Васељенску патријаршију да ће она једног лепог дана, односно њен патријарх бити, за време Кемалаше, доведен на положај "Румели баш-папаза" (грчки главни поп у Цариграду).

Овде сам унео и оно, како би се знало да не само што су Бугари били металомани, већ су исто то били и Грци. Они су онај српски народ у Македонији који није хтео да призна Бугарску и њену сгзархију, а таквих је било још доста у Македонији, нарочито изазвали "Елини славофони", што значи Грци што говоре словенски. Зато је и био огорчан сваки споразум са Грцима докле год на управу те земље није дошао генијални Елефтериос (Ослободилац) Венизелос. Он је одбацио све те грчке претензије и тражио да се Крит одмах присаједини Грчкој, а у Македонији да се изведе једна праведна подела између Срба, Бугара и Грка.

Грк, турски жандарм у Ђукуси, није имао никакво друго схватање сем једно једино: да свакога ко није Турчин ни Арнаути, већ неко ко говори "вулгарски", а то су за Грке сви словенски језици, треба издати, компромитовати и учинити му свако зло које не би хтели учинити ни Турци ни Арнаути. Тако је он цео мој разговор са официјером саопштио мудару (старешина полицијске испоставе), али с обзиром да сам се ја већ жалио официјеру који нас је спроводио, мудар је само могао да шкртује зубима, док нас најзад није стрицао у једну рупу, која се код њих звала затвор.

Кад смо сутрадан изишли из ове гробнице, били смо сви као пијани. Али смо пошлџ ка Струги. Кад смо угледали Охридско језеро почео је дувати хладан ветар са кишом која је продирала до сржи у костима. Везан, управо окован, нисам могао даље да издржим, јер овај звер-Грк непрестано је ишао за мном и псовао на грчком језику да га други не би разумели. На послетку, кад ми је досадило, окренем се и опсујем матер и њему и ономе ко му је пушку дао. Он ми на то одговори да чу је цар, односно султан, дао пушку и да сам овом приликом опсовао и султана. Ја сам једноставно одговорио: "Јесам опсовао и султана и султанову матер". После ових мојих речи овај Грк даде руком знак. Задржа цео конвој. Приступи официјеру и рапортира да сам опсовао султана и султанову матер додавши да сам још опсовао и Мухамеда и све што год имају Турци светиња. Кад је ово чуо, официјер се залети на коњу према мени и упита ме: "Је ли истина да си опсовао султана, султанову матер па и самог пророка Мухамеда?" Ја сам и њему једноставно одговорио да сам све то редом учинио. Кад је чуо такав мој одговор, он ме упита шта је уопште желим да са овим псовкама постигнем (наглашавам да се официјер био потпуно умирио после таквог мог одговора). Рекао сам му да желим од две ствари једну, а мени је сасвим свједано коју ће он изабрати, а то је: или ту на месту да ме убије из пушке, или да нареди овом Грку жандарму да иде иза конвоја и да се мени не приближује. Кад ме је саслушао, он ми рече: "Видим да ти желиш да те ми овде убијемо, али ја то нећу овде да учиним, већ хоћу да те предам битолском валији, па он нека ради с тобом што зна. Али ако још једанпут будеш ма шта опсовао, толико ћу те бити корбачем да ћеш сав бити крвав!" Али је наредио Грку жандарму да иде позади конвоја и самим тим уклоњен је повод за неке ноге моје испаше који су били израз осуле самога себе што сам уопште себи допустио да се ствари овако несрећно по мене развију.

У саму ноћ, пибани непрестаним ветром и снегом, стигли смо у Стругу. Довели су нас пред мудархук, у чијој је близини био и чифир – једна доста солидна кућа. И

после кратког времена дошао је лично мудур који ме је на српском језику упитао одакле сам и шта сам тражио у Скадру и је ли истина да сам у Скадру намсравао да на турски Бајрам бацим у највећу цамију бомбу и тако побијем све правобверне који се буду тада налазили на молитви, а међу којима је требало да буде и скадарски налија. С једним дубоким презрењем одговорио сам му да је то лаж; а ако он у њу верује, то је његова лична ствар.

Овде сам дужан дати једну напомену. Турска држава имала је у Цариграду отворену Високу административну школу. У ту школу примали су само матуранте из гимназије. Школа је трајала четири године и имала ранг факултета. Поред осталих предмета, било је обавезно за сваког студента да мора учити и научити француски језик, бугарски или грчки. Сви они студенти који су поред француског знали и грчки, били су постављани за административне чиновнике и начелнике у среским местима где је већина становништва припадала грчкој народности, а они који су учили бугарски били су распоређени у свима осталим местима у Македонији, где је у већини био словенски елемент који су Турци званично прозвали и признали као "булгар Милет", а Грци су званично имали назив "уруми Милет"^{*}, а то значи – римски народ. Никако Турци нису знали за Грке. Тај назив задржали су до данашњег дана. Тако је Румелија постала од Рома, Рима...

Овај чиновник у Струги који је са мном разговарао, беше прошао кроз ту административну школу и мени је говорио на чисто бугарском књижевном језику, али ја који сам исто тако, ако не и боље, знао бугарски, одговарао сам му на најчистијем српском језику, тако да код њега убијем сваку сумњу да сам Бугарин. Он је знао да постоје Срби, јер баш у његовој административној јединици и јесу била српска села, у којима сам пре два и по месеца четовао, те му име Срби није било непознато.

После овог кратког говора одвели су ме у затвор и дали само мени једну собу патосану, широку, високу и светлу. Хтели су ми, ипак направити једну пакост. Како је била зима (ушли смо већ у децембар), мени у собу унесу један мангал пун запаленог али неразгорелог ђумура, што би у свакој другој прилици изазвало смрт оних који би се ту налазили, као што сам се ја налазио. Одмакао сам се од тога мангала, легао на једну асуру, тако да ми је глава била нижа од мангала, а сав угљен-моноксид ишао је на горе. Пошто прозори, а било их је два, нису били добро учвршћени, мислим да је угљен-моноксид нашао себи излаза. Осетио сам само тежину главоболу и су-традан, кад су отворили апсанска врата, једва сам могао изаћи из собе. Напољу сам се освежио. Нешто свеж ваздух који је дозасио са језера, а нешто и вода, повратили су ми живот и свест.

Пошли смо ка Охридлу. То је био најкраћи копак на целом овом путу од Скадра додле. Разудалица је била не више од 12 км, пут је био ако не добар, оно барем у равнини. И тако смо после три и по до четири сата путовања стигли у Охрид. Ту су нас ставили у затвор. Преселили смо целога дана и целу идућу ноћ, па смо сутра рано пошли на друмом за Буково, већ преко планине Петрине право у Ресен. Тај пут је био краћи – ваљда за неких 12-15 км, али је био тежи, док смо се попели на врх планине Петрине, која је само један огранак планине Галичице која дели Охридско језеро од Преспанског језера.

Рано пре залаaska сунца стигли смо у Ресен. У Ресну нас опет затворише у један затвор, најгори који смо докле видели и у њему коначили. Опет сам био затворен у засебну собу, која је била патосана, али између дасака лепо се видео поток и вода која кроз њега тече и која није била ниже од неких 30-50 цм испод патоса. Ни рогозине, ни нигде ништа осим једне канте пуне људског измета, тако да је та соба толико заударала да је у њој могао спавати, тј. становати само везан човек.

Овде, у Ресну, месна среска жандармерија, која је припадала "реформаторској команди", скинула ми је окове са руку, али су ми зато метнули око врата једну дво-

* милет (тур.) – народ

здену алку кроз коју су провукли ланац, па испод врата ланац спровели у жандармеријску собу. Стражар је седео у жандармеријској соби, а не напољу. И чим би се затвореник померио с места, "реформаторски" ланац би затандркао. И ако је трајај био мало јачи, стражар би дошао на врата и провирио кроз једну рупу да види због чега се затвореник гиза. Али мени се деси и ово: да би био сигуран да сам унутра и да писам, ваљда, прогизао гвоздену алку, стражар је, с времена на време, пошљачио себи онај ланац, па кад је осетио тежину тупа, престајао је да изводи те "реформаторске" ствари. Кад сам видео да не могу заспати од зиме, гада и смрада и од овога злостављања ланцем, решим се да и ја жандармима приредим једно изненађење, те сам, отприлике сваких 15 минута, пошто су ми руке биле слободне, хватао рукама за ланац и тресао њиме свом снагом и вукао по соби дежурног жандарма који је ланац држао, и тиме изазивао ларму да и жандарми-реформатори нису могли спавати. Неколико пута долазили су, и по њих четири-пет до апсане и кроз врата питали ме шта то радим. Одговорим да ми је хладно и зато машем ланцем да бих се угрејао. Молили су ме и прсклињали да то не радим, јер ће бити принуђени да ме бију. Одговорим да се никада не бојим, докле год ми је ланац у рукама. И тако сам у овом мучењу царске власти некако дочекао свануће у ономе чулу, које здрав и нормалан човек не може замислити – да се на такво место могу затварати људи чија кривица чак није ни утврђена, јер нису ухваћени ни на какву делу, једино што нису имали чупних исправа при себи, а без исправа путовало је више од половине становника пространог турског царства.

Кад је свануло пошди смо у Битољ. Био је 4. децембар. Пре поласка ресенски жандарми, који су заменили охридске, рекоше ми да би добро било да ја пазарим двоја кола (тамо зову два "стрема", а то су кола с арињенима), па да се у та двоја кола распоредимо ресенски жандарми и нас тројица, а већ скадарски пратиоци (њих 17) били су на коњима. Иако сам био уморан од вишеседневног пута, стално са оковима на рукама, писам хтео да учиним царским жандармима из Ресна то зловољство да се возе о мом тронку на колима од Ресна до Битоља. За све оне муке које сам те ноће претрпео у Ресну, писам могао на други начин да им се осветим: се тако – да пешаче 30 км од Ресна до Битоља, и да они, барем ових 30 км, пешаче поред коњаника и да колико-колико осете како је то непријатно да неко у истом рангу и на истој дужности јаше на коњу, а неко поред њега мора често да каска да би могао одржати корак.

После осам сати пешачења, стигли смо у Битољ, и ту нас затворише у полицијски затвор, у који се улази са улице али прозори му гледају у двориште и у централни битолски затвор. Да не би затвореници могли давати или примати неке знаке од оних осуђеника у централном затвору, а да би ипак било мало осветљења у соби, на прозору у соби у којој сам био смештен, прозор је био закован дрвеним пармањима који су били отприлике дужине два метра, дебљине четири до пет цм, а неки и мање. Из те собе, преко седам, осам степеника, била су врата из собе у којој су становали жандарми.

У БИТОЉСКОМ ЗАТВОРУ – ДОБАР ИСХОД – ВАСИЛИЈЕ ТРБИЋ ПОСТАЈЕ НОВИНАР СТЕВАН ТРШИЋ

За време путовања мени се на левој ноzi отворила рана коју сам имао још из једног сукоба 1904. год., фебруара месеца, на српско-турској граници. Рана је била отворена, загнојена и загабена, а нога отечена. Сутрадан, кад је свануло, жандармеријски чауш дође к мени и запита ме шта желим: ја му одговорим да тражим да позове доктора да ме прегледа, ногу прсвије и каже шта треба даље да радим. Чауш ми рече да не обавестити лекара који сада врши преглед у централном затвору, на чим сврши визиту позваће га да и мене прегледа.

Кроз прозор сам могао пратити кретање докторово. И после више од два сата, пошто је вршио преглед у централном затвору, доктор се упути на главна излазна врата, где га пропустише, и он изиђе напоље. Разљућен што ми није позвао доктора,

пошнем се на оне степеннице, залупам на врата жандармеријске собе и на вратима се појави онај исти чауш. Упитам га зашто није позвао доктора кад ми је то обећао, а, на крају, и дужан је да то учини. Без икаквог одговора он ми опали шамар. Како је већ био на првој степенници од моје собе, јер није допуштао да уђем у жандармеријску собу, ја му ударим такву шамарчину за узврат да се он као свећа стропоштао у моју собу. Кад су видели да је чауш упао у моју собу, жандарми, њих десет, наједанпут се стручише у моју собу, сви са гугменим палицама. Кад сам их видео како долазе, повучем се и откујем за трен ока један пармак са прозора и распалим по жандармима. Како су они имали само кратке палице, а ја у својим рукама дугачку и тешку букову мотку и како ми се, у готово смртној опасности, појавила натчовечанска снага, пообарао сам само за неколико минута све жандарме као снопље.

Док сам водио ову очајничку борбу, дигне се убуна и регуларна војска опколи целу апсану. Њих неколико напере пушке кроз прозор, неки са врата – сви с напереним пушкама и откоченим, спремним за пуцање, а чујем команду "Теслим" (предај се). Ја кажем: "Па шта тражите од мене? Ја сам у затвору. Ви сви са оружјем, ја са дрветом у рукама. Што да се предајем, ја сам се предао?" А кад повикаше: "Вер бана одун!", што значи "дај нам дрво", ја сам бацио дрво на земљу, а за то време жандарми, један по један, почеше да се дижу са патоса и тако ме поново везаше, али сада конопцем. Уведоше ме у један простран хол из кога су водила врата за све затвореничке собе у овоме притвору. У средини тога хола био је дирек који је подупирао собе изнад тога хола.

Тако везан, сачекао сам да дође један италијански жандармеријски официр. Штао ме је преко тумача како је текао цео догађај. Испричао сам му тачно онако како је било, јер нити сам хтео нити имао разлога да кажем ма шта, што не би била истина. Кад сам му све објаснио, он ме упита како сам смео да дигнем руку на људе који представљају државну власт, јер то је у свакој држави забрањено. Одговорио сам му да у свакој држави, па ваљда и у њиховој, власт не сме да бије грађане, јер иако сам притвореник, још сам неиспитан као окривљен, а могу сигурно тврдити да сам поштенiji од свих тих његових жандарма, који су под његовом командом. Нисам хтео да му кажем да сам у сваком случају поштенiji и од њега. После тог кратког испита мајор се удаљио, а мене су Турци од главе до пете привезали конопцима за дирек, и тако привезан издржао сам 24 часа. Тако сам и нужду свршавао у хаљинама. Ту сам одмах лично на себи осетио како се европске реформе изводе у Турској.

У тешкој ситуацији, једва жив, кад су власти пуштале из затвора једног притвореника хришћанина – нисам знао да ли је Бугарин или Грк (Србин није био, јер Србе познајем), а који је видео шта сам све претрпео, замолим га оде у аустријски конзулат, јер сам добро знао да ни Грк, а још мање Бугарин, ни за шта на свету не би отишао у српски конзулат. Молио сам га само толико да тамо јави да се један њихов поданик налази у томе и томе притвору и да опише цео догађај, на основу чега би ме они могли пронаћи, јер име нисам хтео да кажем бојећи се да већ имају неке податке о мени, па ће ме и даље ту оставити.

После неколико сати дође са једним вишим турским полицијским чиновником Декот, драгоман аустријског конзулата у Битољу који је иначе родом из Далмације, а пореклом од оних Наполеонових Француза који су, ко зна из којих разлога, остали у Далмацији. Декот је био у пратњи једног кавиза из конзулата и прво питање које ми је упутио беше ово: "Јесте ли родом из Аустро-Угарске"? Одговорио сам да јесам. Каже: "У року од два сата бићете прегледани од лекара и одмах спроведени у болницу". Тако је и било. Не баш за два сата, али за неколико сати лекар ме прегледа, и тако су ме по његовој упутству одвели у болницу.

У болници су скинули са мене оно загађено одело. Ту сам се окупао и после толиког времена имао чисто рубље на себи, што је, само по себи, већ представљало пола здравља. Тек пошто сам био у болници, дознали су у српском конзулату за све оно што се с нама догодило, и пошто су ми послали Јована Грдановића, који је жинео у Битољу, да ме посети, ја сам им поручио да се ни они, нити ико у Охриду, односно

Дримколу, уопште не боји од случаја што смо ми похватили, јер кад до данас, поред свих ових мука, нисмо никоме казали истину, од данас то сигурно нећемо учинити.

Ја сам се лечио у болници, а моји другови били су сprovedени – Коста Косовац у Приштину где је одмах на јемство тамошњих Срба пуштен, а Јован Божиновић у Приблице, где су његови рођаци за њега гарантовали, те је и он пуштен. Обојица су се првом zgodном приликом вратили у Србију. Ја сам остао у болници све до 10. јануара 1905. год., а тада сам пуштен на интервенцију Николе Цашина, министра председника и министра спољних послова Србије, и Светозара Ђурчића, власника "Београдских новина", који је био у присном пријатељству са Фети-пашом, турским послаником у Београду. На захтев Фети-паше турске власти нису ме даље ништа ни испитивале, већ је просто прихваћена као истинита она моја изјава у Скадру да сам као дописник "Београдских новина" дошао у Турску. Овако добар, а неочекиван исход охрабрио ме је да будем неувиђан. За пут добијем српски пасош на име Степан Тршић из В. Градишта. С тим пасошем стигнем у Солун с намером да после два-три дана продужим у Србију.

У Солуну је тада био генерални конзул Влада Љотић. Бугари су успели да све српске школе у срезу Ђевђелијском затворе, а учитеље се разбегли – неки у Солун, неки у Ђевђелију, а неки у Скопје. Старешина српске цркве у Солуну био је мој давнашњи пријатељ и познаник Мирон Јанковић, родом Шапчанин, онда архимандрит, који је завршио духовну академију на Халки. И као ђак високе духовне грчке школе, која стоји под директним управом васељенског патријарха у Цариграду, сматрао је да ће постати велешко-добрарски митрополит, за коју се епархију сматрало да ће ускоро бити изражана одласком дотадашњег митрополита Грка на неко друго, боље место. Поред Мирона, ту је био и Лукијан Хашић, архимандрит, такође свршени теолог из Халке, иначе родом из Стрпцара код Раче Крагујевачке. На молбу и наваљивање свих ових људи требало је да останем ту, односно да одмах идем у Ђевђелију и да тамо покушам да отворим затворене српске школе, да повратим дух код застрашеног српског народа и да покушам организовати самоодбрану. Задатак је био тежак, а одсустанак још тежи. Прво зато што су ме у Солуну многи Срби познавали лично, друго, што је убиство Шериф-бега из Куманова било разјашњено и тадашњи мој друг Милан већ је лежао у Куршумли-хану у Скопљу, осуђен на 15 година робије. Значи, морао сам се одлучити на једну немогућност, да ме нико од мојих познаника неће издати и да нико од њих не служи у исто време и српским конзулату и турским властима.

Више жмурићи ушао сам у ову ситуацију, унапред знајући свесно да ће то за мене бити катастрофално. Али је овде био у питању један дугогодишњи рад Србије; а ти резултати нису смели бити напуштени због бугарских претњи и из страха од њих.

УЧИТЕЉ СРПСКЕ ШКОЛЕ У ЂЕВЂЕЛИЈИ

Свесан да служим својој нацији, а да се у таквим приликама ништа не може учинити а да се лично не жртвује, пристао сам да одем у Ђевђелију. Све ово рађено је у споразуму са Владом Љотићем, генералним конзулом. И тако ме он постави за учитеља у Ђевђелији под лажним именом Степан Тршић. Према томе, све је било лажно, јер је и пасош тако гласио. Ако покажем школско сведочанство из Свете Горе, треба да идем у затвор због оног догађаја у Хиландару. Ако ме ухвате под лажним именом, што је неминовно, одговараћу за многе ствари. Ипак сам отишао.

Српске школе у Ђевђелијском срезу, у селима Мачуково, Стојакново, Богданици, Грчиште и Сехово, сада у Грчкој зв. Идомени, прва станица од Ђевђелије на грчкој територији, биле су затворене. Једина српска школа која је постојала у селу Богородици била је отворена. У њој је радио Стеван Тановић, свршени ђак алексиначке учитељске школе, а родом из тога села. Поред себе је имао велике Србе: Јанка и Глигора, браћу Ристиће, и поп-Стојана, зета Ристићевих који је раније био унијатски свештеник, па се вратио православљу и српству, заједно са црквом и паством.

Пошто сам за неколико дана проучио ситуацију и видео да је у тим местима страх од Бугара више уображен и надуван од тих самих, узео сам Слободана Делимировића, учитеља, и с њим заједно отишао у село Мачуково. Отворио сам тамо школу, скупио Србе и наредио да пошаљу децу у школу, а спаку бугарску претњу да ми озмах доставе. Ја знам шта ћу даље да радим. Да бих могао, још у почетку, да изводим ствари како треба, био сам поручио да ми се спреме неколико револвера у Солуну и, ако ништа више, барем да наоружам учитеље. Кад човек има оружје, има и храбрости.

У самој Ђевђелији комесар полиције био је један Турчин-Босанац, имена му се више не сећам, који је имао велику власт, сарађивао са жандармеријским официрима који је управљао жандармеријом у целом срезу. Без неког великог увода и без икакве церемонијала потражио сам помоћ и сарадњу овога турског чиновника, са врло једноставном мотивацијом да је у њиховом – турском интересу и у интересу угледа њихове државе – да помогну одржавање српских школа, које су наредбом турске владе дозвољене, да је срамота за турску државу да бугарске комите својом наредбом могу затварати школе које су наредбом царске власти из Цариграда отворене. Његова помоћ би се састојала само у томе што би он толеришао да наши учитељи и неки виђени селаци – Срби из тога краја, у личној самоодбрани могу добити дозволе за ношење кратког оружја (револвера) и да свако од Срба који то жели, само ако може да купи, сме да држи са дозволом ловачку пушку. За све ове услуге, које треба да буду трајне, обзео сам њих наплатом месечно, а то је било танан толико колико је износила његова плата. Разуме се, овај издатак је још раније одобрио компет. Влада Ђотић. После овог споразума, кајмакам – српски начелник у Ђевђелији, позове све српске учитеље из тевђелијског среза и саветује их да одмах, смеа, свако оне у своју школу, отпори је, окупи лаке и учи их на српском језику; да ће он сијом царске власти заштитити њихове животе, а да они могу сваки слободно да носе револвере. Оно је већ била једна велика ствар!

И за кратко време све српске школе у већ поменутиим селима биле су отворене, а ја сам недељно по јединишт, без обзира на време, долазио у сваку од тих школа, скупио солеке, храбрио их и учио да буду добри Срби, уверавајући их да се ништа и никакве промене у Турској не могу догодити без учешћа Србије и да ће Ђевђелија увек бити српска, иако баш у то нисам много веровао. Тако смо се ми били добро поткренули тамо.

Ствари су ишле нормално и нико није ни помишљао да се Бугара треба бојати. Ствари се изводили тако да Бугари имају страх од нас. Имали смо врло добрих Срба и храбрих људи; поред браће Ристића из Богородице, имали смо Анђелка Стојанковића из Стојковица, Трајка Србинковића из Богданаца, Анђела Делимировића из Грчишта, и, на крају све, имали смо Ристу Тановића, инспектора за свидарство за цео тевђелијски срез, који беше спршио свиларску школу у Бруси и који је, исто тако, уносио српски дух како у грађинске тако и у сеоске масе. У самој Ђевђелији имали смо одличне Србе као: Ристу Ђерђковића, Николу и Ристу Беџириновиће, Дину Главчевића и још многе друге. Ово су били именови осредњи људи, а од богатнијих имали смо Чохашић.

Стално сам ипак сумњао у неку своју стабилност у Ђевђелији и непрестано сам се трудио да моје дело остане што трајније и да се не поврати стање какво је било пре мога доласка. Једнога дана, у саму зору 15. маја 1905. год., школу у којој сам и ја становао опколи једна велика група наоружаних полицајаца и поче да лупа на врата. Кад сам кроз прозор опазио да је школа опколена, све хитије које сам при себи имао, заједно са пасопом, носем са мало истрозеја, онисем у ошак и запалим. Затим отворим врата, и у школу уђе сер комесар, тј. први комесар из Солуна, који је специјалним возом са групом солунских полицајаца, без знања тевђелијских турских власти, по наредби солунског валије дошао и извршио претрес мога стана у школи, лишио ме слободе и истим специјалним возом одвео у солунски затвор. На питање где ми је пасоп, рекао сам му да ми га је неко украо, вероватно приликом претреса стана. Остао сам при томе да ми је име Стеван Трбић, да сам родом из Београда, по занимању учитељ, да никаквог занимања немам и, осим своје службе, да се не бавим никаквим другим пословима. Ту су ме фотографисали и моју фотографију послали у Свету Гору, Скопље, Куманово и Битоље, и против мене поведена је опширна истрага.

У СОЛУНСКОМ ЗАТВОРУ ЈЕДИКУЛА - НАПАД ТУРСКИХ ЗАТВОРЕНИКА НА ХРИШЋАНЕ

Био сам ухваћен. На интервенцију Љукијанову, они из Хиландара одговорили су да фотографија која им је послата од стране солунске полиције није онога човека који је имао удела у раду оних екскурзијаната-гимназијалаца из Солуна. Кад су позвани да дођу у Солун на суочење, одбили су, а на то су имали право као светогорски калуђери над којима солунски валија, по светогорском уставу и аутономији коју је Света Гора уживала, није имао власти.

Из Битола је исто тако дошао извештај да ме ни тамо нико не познаје. Чекао се извештај из Скопља и Куманова.

За то време сам пребачен из полицијског затвора који је био у валијату, у центру Солуна, у затвор у Једикуле. Повод за овај прелаз био је овај: конзул Љотин решио се да набави пет пушака и за ту ствар беше ангажовао Милоша Братопозића, који је био чувар тзв. француског кеја на солунском пристаништу и магацина на истом пристаништу и био у служби кејског друштва, које је било француско. Не знам како је то испало, али кад је Милош хтео, односно изнео те пушке из магацина француског и хтео да их стави у фијакер, њега ухвати турска полиција и затвори заједно са женом и троје деце. Ни до данас ми није познато како сам доведен у везу са хватањем Милоша Братопозића и овога оружја, тек то је био повод што сам променио затвор и дошао у Једикулу.

Једикуле – сам затвор у Једикуле сматра се као један од најгорих у Турској. Подељен је на осам разних кућа. Свака је била опкољена посебним зидом, а све укупно једним зидом који је опасивао цео град, тзв. Једикуле. Унутра је била болница, апотека, велика бакалница и једна соба за састанак, који је обављан у присуству стражара. Поред тога, била је једна касарна у којој је становала жандармерија која је уједно и чувала затворенике и одржавала ред наместо ансација у самом затвору. Кућа у коју сам доведен била је једина из које се могло видети Солун и море. Иначе, из осталих затвореничких одељена није се могло видети ништа сем неба изнад себе. Било их је много који су покушали да подземним ходником изађу из овог затвора, али никоме то није пошло за руком, јер су зидови били тако испреплтени да је свака комуникација испод земље, без специјалних справа за то, била немогућна.

Зграда у којој сам био смештен била је двоспратна и новијег димума. У самој соби, која се зове кауш, био је овакав поредик: свака соба имала је свог старешину, каушбашију кога је постављао командант затвора. То је по правилу био муслиман и морао је бити осуђен најмање на 15 година робије. То је био услов за стицање тога звања. Каушбашија је имао најлепше место у соби – у зачељу.

Сви су лежали на патосу од дасака, на рогозини коју је сваки за свој рачун куповао и простирао под себе оно што је имао. Каушбашија је спавао на два душка, имао јорган са чистим чаршавом и кад би изјутра устао, неколико затвореника притрчао би да му принесу воду за умивање, а други су у њеж распаљен мангал стављали дрво и куваили кафе док би трепи савијали цигарете и спремали чибук. Пошто се умије, душек остане ту прострт као што је и био, само се јорган учегвори и пошто каушбашија попије кафе, одмах се донесе табла и отпочне коцка зв. турски "шеш-беш". Новодошавши затвореник обично, ако је лепо одевен и по изгледу има пара, добио би место ту одмах поред каушбашије, добио би кафе и позив да игра, да се коцка.

Кад сам дошао, пошто сам био пристојно одевен, сигурно сам давао утисак неког младог човека који је вешт у копки. Пошто сам добио место поред самог каушбашије. Али кад сам сутрадан одбио кафе а после и коцку, јер то никада у животу нисам радио, одједанпут ме је преместио негде иза средине собе, много ближе нужнику него себи.

Нисам се нимало љутио. Шта више, било ми је право, јер сам тако дошао у друштво учитеља, професора и осталих првака, све тзв. Бугара из целог солунског вилајета. То је за мене била велика школа, велико познавање људи из свих крајева Македоније, односно солунског вилајета, који се на север простирао све до иза Велеса, близу до Зеленикова, на исток до реке Месте обухватајући Серез, Драму и Ка-

валу, а на запад далеко иза Водена, тако да је цело Островско језеро припадало Солунском вилаету. Ту, на томе месту, упознао сам више Македонско-одринску револуционарну организацију, њен систем, њене праксе, него што бих то икада могао на другом месту овако детаљно да проучим. Видео сам један смишљени план бугарске државе који се доследно изводи помоћу школе, цркве, разних публикација, напоследку камом, бомбом, парам, разним подмићивањима, а све је то водило једном циљу – да се Македонија прикључи Бугарској. Ништа се није жалило, ништа штедело, а најмање образ и поштење – само да се овај циљ постигне. Сва интелигенција, наспитана по бугарским школама, а неки отргнути из грчких и српских школа, као Даме Грујев и Петар Поп-Арсова, све је служило истом циљу. Према тој страшној организацији стајали су Срби, који од ових својстава ни једно нису имали. Они су владали поштењем, храброшћу и огромним непоколебљивим стварне ситуације у Македонији и лутали су у својим схватањима од којих је преовлађивало то да се боримо против те напасти једино школама и просветом; а то је у основи било погрешно, јер се ова аждаја морала у главу убити, што се није могло пером учинити. За то је требало буздиџан. И ја сам себи ставио у задатак, ако икада изађем из затвора, да посветим цео свој живот ковању тога буздиџана, којим ћемо тој аждаји размрскати главу и натерати је на схватање да се не може остварити све оно што се кује у софијском двору од Кобурга и његових саветника.

Собе у овом затвору биле су направљене да могу примити 150 затвореника у целог згради, тј. у четири собе колико их је у тој згради било, по две на сваком спрату. Међутим, у овој згради било је 500 затвореника тако да стварно за лежање, сем посебног комфодитета који је имао собни старешина, други нису имали ни по 40 цм простора, те се поћу није могло уопште спавати због те несносне тескобе. Срећа је била што су асане биле широм отворене чим сване и затвореници су били слободни преко целог дана у двористи и сви су се међу собом мешали. Храна се састојала само од једног кг испеченица, добро печена хлебца на дан – и ништа више. Воде је било добре и довољно. Ко је имао новца могао је у затворској бакалници купити што му треба за јело, јер је свако могао држати новац код себе. У бакалници једино није било свињског меса и зикухола. Остатог свежег меса било је, и могли смо кувати и пржити по вољи. Тамо се куповало и ћумур за мангал, и обично су цело пре подне горели мангали и кувало се јело на истом мангалу више пута. Бакалницу је држао закупац муслиман. Воћа је било у изобиљу, кад је коме воћу било време, а такође и рибе. Људи су се међу собом помагали. Било је људи с новцем, а многи га нису имали. Они који нису имали новца трчали су, куповали и кували онима који су имали неки грош код себе, па су тако и они добивали мало јела. Али најтежа ситуација је била за време сезоне бостана. Иако је бостан био јевтин, сви га нису могли куповати, па они који то нису могли, јели су чак и кору од диња и лубеница.

Али то све би се још могло поднети, да није било оне чувене солунске маларије. Људи слабо хранени, чим би добили мастарију одлазили би у болницу, која је била у затворском кругу Једикуле. Ту је било толико болосника за време летњих месеци да су не само по двојица спавали у кревету већ су људи спавали и између кревета, на поду. Била су три лекара у болници. И док заврше преглед у једној соби и пређу у другу, за њима долазе болничари, скидају мртве са кревета, носе у мртвачницу и затим се изјугурају иза њих до града-Једикуле на затвореничко гробиље, звано "Јул-баба", које је до самих зидила Једикуле, по величини ништа мање од солунских великих гробиља, подељено и оно на три конфесије: муслиманску, јеврејску и хришћанску.

Највећи број затвореника били су муслимани који су одговарали за разне деликте, почевши од најгрознијег разбојништва, убиства из освете, па до крађе коза. Хришћана није било ни међу разбојницима, ни међу лоповима. У то време тврдили су да нас је било 1.600 у Једикуле, и сви смо били политички кривци. То је уједно била и највећа група политичких затвореника у европској Турској, док их је мањи број био у Битолу, а најмањи у Скопљу. Бугари су, разуме се само по себи, били у огромној већини, затим је било Грка, а од Срба били смо ја, Милош Братоножкић, и његова жена са троје деце. Милошева жена са децом била је у женском одећењу, које је било потпуно одвојено, те управо нисмо ни знали где је. Управа затвора и поједини жандарми пропуштали су

свакодневно Братоножићева најстаријег синчића, доцније др Јована Братоножића, лекара, коме је тада било шест година. Њега су проинуштати да долази из женског затвора своје оцу. Пошто је женски затвор био мање чуван него мушки, наши пријатељи из Сојуза дотурали су француске и српске новине у женски затвор, те смо их ми преко малог Јована добијали у мушки затвор. Разуме се, ово је била ретка ствар и морали смо много пазити да нам се та веза не ухвати.

Знао сам једну ствар. Сваки једини радник припадник ВМРО, још пре него што падне у затвор имао је готову одбрану, свој алиби и све што му треба да лакше прође на суду. Били су готови следити да сведоче у корист оптуженог за све и за свако доба. Градске и селске касе које су припале организацији ВМРО слале су редовну помоћ ухапшенима, тако да су могли дакше издржати затвор. Једна ствар је била изненађење за мене: у разговорима које су међусобно водили они бугарски револуционари, махом интелигенција (учитељи у огромној већини, професори – њих неколико, много свештеника, ни један лекар, ни један адвокат) често се говорило како су за издајство извеле личности терали и присилили сина да убије оца, брат брата, муж жену и отац сина. Таквих случајева помислих да је у своме разговору врло много. Гнушао сам се не само у души, већ и у разговору са њима. Говорио сам да је то највеће варварство и да не могу схватити какво домаће васпитање имају људи који могу овакве ствари проповедати и на делу изводити. То је била једна нова психологија и за масе народа у Македонији, и она је дошла директно из Бугарске, као бугарски производ, али се почела одмањивати и у Македонији. Доцније сам имао прилике да наредим да се у селу Извору, у велешком срезу, стреља неки Џимко, који је по наредби ВМРО убио свог оца Наума, што је Али-бегу Алипашинћу, код кога је био у дугогодишњој служби, показао оне људе који су за рачун Велешког градског одбора ВМРО отерали 300 комада оваца. Ето, за ту кривицу наместо неко други да казни тога Наума, они су натерали његова сина да оца убије.

Једнога дана дознам, не само ја, већ сви смо осећали да се спрема напад од стране Турака затвореника на нас хришћане. Пошто смо преко целог дана водили политичке разговоре у групама и групама и пошто ти разговори нису били нимало у корист турске државе и њене управе, и пошто се сваког деветнаестог августа, на рођендан султана Абдул Хамида, очекивала амнестија која је редовно обухватала политичке кривце – а међу Турцима их није било, амнестија се могла односити само на нас хришћане. Ми смо често у шали говорили овако: "Док смо у слободи, цела нам је Македонија тесла, па се у њој кољемо. А сад овде у Јејдикули сви имамо довољно места. Сви смо се измирили. Не свађамо се, не мрзимо се. И сви очекујмо амнестију – слободу". Турци затвореници су били решени да изврше постојећу међу нама. Неколико жандарма, а и неки други Турци из вароши приликом састанка са осуђеницима доносили су им каме. Ми смо приметили да се каме скривају испод патоса у затвору, у душекe оних који су имали, јер нас је толико било на једном месту да се те припреме нису могле извести сасвим неопажено.

Нас неколицина замолимо да нас прими командант тврђаве. Командант затвора (тврђаве) био је један мајор, родом из Босне. Он нас прими. Пожалимо му се и затражимо да се неодложно изврши претрес у целој згради нашег затвора. Он је ово примио као ствар директно управљену против њега. Али ја сам му после успео да објасним на српском језику да је баш у његову интересу да се нареди претрес нас хришћана и да изгледа да је то уперено против нас. И он то прихвати.

Још истог дана, пошто је добијена помоћ од око 50 полицајаца и исто толико жандарма, отпочне претрес у нашој згради. Не могу ли се сетим тачно, али мислим да се нашло преко 80 кама, више од десет револвера Гасерових, што је био потпун доказ да се спремамо поклан против нас. После тог претреса преко 50 изрличитих разбојничких типова било је издвојено из нашег затвора и размештено по осталим зградама – онег ку у Јејдикули – пошто је сваки од њих био осуђен на месец дана строгог затвора. Ти затвори постојали су у градским кулама од којих је свака имала по неколико одељења, готово без осветљења. Није се добијала постеља, а за храну само 1/2 тајина и вода.

Ми смо били задовољни што се ствар овако свршила, без жртава, али је у затвору за извесно време наступила затегнутост између нас и Турака. Ми смо се правили невестити да смо ми били подстрекачи за ову рацију.

Само су два Турчина била као неки политички кривци овде. Први, један бег из Новог Пазара, седео је ту већ 15 година и нико га за цело то време није питао ни за шта. Ђурак од ирвене кидифе, некада богато украшен, био је сад у дрочицима. Уопште је његов живот у затвору био бедан. Други је био из Меглина код Водена, који је исто тако лежао у затвору пет година, а нико га ни једанпут није питао ни за шта. Не знам да ли је по другим зградама било личности из политичког друштва.

Једнога дана позва ме мајор – командант у своју канцеларију. Био сам прилично изненађен када сам ушао, после поздрава пружио ми је руку, понудио ме да седнем, понудио кафом и цигаром и рекао ми: "Нешто ћу ти рећи, учитељу, али оно задржи за себе. Скопски суд осудио је на смрт ин контумацију некога Василија Трбића и сумња се да си то ти па хоће да те спроведу у Скопље. Кажем ти ово колико да знаш, ако те буду слали у Скопље, шта те тамо чека и зашто те тамо зову". Мени је застала кафа у грлу и рекао сам: "Нисам ја тај човек, али кад сам у затвору, могу са мном радити шта хоће и терати куда хоће". Затим сам се захвалио на обавештењу које ми је дао и изашао напоље. Не знам ни данас зашто ми је то овај турски официр саопштио – да ли из неких пријатељских побуда, за које није имао никаквих разлога, или да би, по саопштењу, из мог држања могао закључити да ли сам ја тај човек или нисам.

СУЂЕЊЕ У СКОПЉУ – СВЕДОЧАСТВО ПОПА ГАЏЕ – ОСУДА НА СМРТ

Није прошло ни пет дана, а мени су увече саопштили да се спремам јер сутра ујутру са свим својим стварима морам да идем у Скопље. Нисам имао много ствари, али оно што сам имао, спремио сам и сутрадан рано, у пратњи два жандарма и три полицајца, везаних руку спроведен сам на железничку станицу и стављен у један купе III класе поза који иде не само у Скопље, већ и у Србију. Навукли су завесе на прозоре, дали ми тајни. И тако нас шесторо у једном купеу поћемо у Скопље.

Још исто поподне стигли смо у Скопље, јер тада је био веома мали број станица од Солуна до Скопља и воз се нешто дуже задржавао само у Демир Крпиви, где се у ресторацији увек могао добити добар ручак. Али, пошто сам био везан, нисам се тим преимућством могао користити.

У Скопљу сам био прописно предат истом судији, управо државном тужиоцу, и био упућен у затвор где је било више од 50 Арнаута из Пећи, Њаковице и осталих места Косова и Метохије, које су турске власти слале у интернацију у неке далеке крајеве Мале Азије и на острво Родос.

Ту сам пробавио у самици нешто око 15 дана. Један жандарм куповао ми је и доносио храну и воће, али никакву вету нисам могао добити ни с ким у Скопљу. Једнога дана позове ме иследни судија и после кратких формалности запита ме: зашто не признајем да сам Василије Трбић? – Ја сам се био навикао да на свако питање дајем само кратак одговор, тако да се много пута десило да је питање било дуже од одговора. Тако сам и овога пута одговорио: зато што нисам Василије Трбић. Он ми каже: "А ако то ми утврдимо?" – Одговорио сам: "Ви то не можете". И на томе се овај испит завршио.

Био сам стално у самици. Ни с ким нисам могао разговарати. И после оне читаве академије у солунском затвору, овде сам се осећао потиштен, јер и они Арнаути из Метохије, чију сам бар ларму слушао по дворини, били су спроведени некуд на зичотење. Знао сам сигурно да сам осуђен на смрт, али нисам знао какве ће се још процедуре вршити према мени. Ма колико да сам размишљао, нисам могао доћи до правилна закључка.

Једног дана, било је можда око девет сати пре подне, упадоше два полицајца и рекоше да се спремам. Везаше ми руке и понедоше ка великом конаку, до града,

изнад Централног затвора где је био *валидук* (седиште валије) и суд. Не знам зашто, али мене су позвали у апелациони суд. И пошто су ме само за кратко време ставили у једну собу, одвезали су ми руке и позвали у салу заседања.

Ушао сам. Видим у средини седи сигурно председник суда и око њега судије – свега њих пет, државни тужилац и нико нише... Председник суда устане па каже: "Знаш ли где се налазиш?" Ја кажем: "Видим да сам у неком државном надлештву, али не знам које је, пошто је ово зграда валидука и знам да се овде налазе све власти вилајетске, те не знам које је ово одељење". Он ми рече: "Ово је суд па коме има да се изврши суочење између тебе и капетана коњичке жандармерије Н. П. из Куманова и П. П., секретара суда из Куманова (тарара Ђатиби), оба синови покојног Шериф-бега." Ја сам се само поклонио. У том улази један турски официр. Пошто је казао податке о себи, председник суда упита га на мене да ме добро погледа од главе до пете и каже да ли ме познаје. Овај дође до мене, одмери добро неколико пута, и на моје велико изненађење, које никаквим знаком нисам одао, рече: "Овога човеска не познајем". Овај му рече: "Кажи трипут". И он трипут понови турски: "Та-намас" (не познајем). Иста процедура обављена је и са млађим сином, секретаром суда. И он је дао исти одговор као и старији му брат. Моји пријатељи у Куманову – Ђорђе Денковић, Јован Цакић и остали, успели су да убеду синове Шериф-бегове да не кажу да познају убицу свог рођеног оца. Али ме је чекало једно још веће изненађење. Пошто су изашли из сале синови Шериф-бегови, улази један српски спешник, звани поп Гаца, из села Мескова у преневској кази где је пок. Шериф-бег такође био спахија, а поп Гаца му је био велики пријатељ. Пошто је дао кратке генералне, председник суда и њему да исто наређење као и онима пре њега: да дође месни ближе, да ме погледа добро и да каже да ли ме познаје. На то им поп Гаца (имао је крупан глас планинца и говорио је високо као да је на врху Козјака) проговори громко:

"А, брс Турин, ви немате памети. Зар још овога разбојника држите овде; зар га још нисте обесили? Ово је Василије Трбић што је запалио цео Козјак и Пчињу, својом руком убио Шериф-бега и научио народ да више не слуша цара и његове већиле (заступнике). И шта тражите од мене још да вам кажем?"

Председник суда, кад је чуо ово, поново, врло питомим гласом рече му:

"Пази добро, попе, види још једанпут човека, да га не би случајно узео на душу".

Али се поп опет раздара на председника суда и понови да ме познаје и да сам ја Василије Трбић. Председник суда још једном позва официра, сина Шериф-бегова и упита га:

"Јеси ли ти познавао Василија Трбића?"

Каже:

"Јесам. Био сам сва три дана у манастиру пчињском док се водило ислеђење о убиству мога оца и разговарао сам са Василијем, па, према томе, добро сам га учио."

Председник му онда постави питање:

"Каква разлика постоји између овога човеска овде и онога с ким си разговарао у манастиру?"

Овај му одговори да је онај у манастиру био много виши, дебљи и да овај човек овде није исти са оним с којим је он разговарао у манастиру.

Кад је позван млађи брат, он је рекао да он Василија Трбића није никада видео, да овога човеска овде не познаје, но пошто његов брат зна сигурно да то није Василије Трбић, то и он не верује да је то га иста личност. На то је председник суда поново питао поп-Гацу да ли и после ових изјава Шериф-бегових синова остаје при свом гврђењу. Онда се председник суда обрати мени и упита ме:

"Шта имаш ти на ово да кажеш?"

Ја му одговорим да па све ово немам шта да кажем и молим га за дозволу да ја кажем неколико речи поп-Гаци. Председник ми дозволи. Ја му се окренем (поп-Гаца) па викнем још јачим гласом:

"Поп-Гацо, лупежу један, за ово ћеш ми главом платити".

И окренем се председнику суда те изјавим да немам више шта да кажем.

Затим ме изведоше из суднице, оконаше руке и пратише поново у затвор. Нисам имао даље шта да размишљам. Родитељи су ми били далеко. Никога ближег у близини нисам имао, ни с ким се нисам могао састати и разговарати (што је било забрањено), и тако сам био у неком неодређеном стању човека који се предао судбини и ништа не мисли.

Није прошло ни три дана, а мени саопштили да је смртна пресуда коју је изрекао скопски окружни суд пре пет година постала извршна, пошто је утврђен идентитет и да ми је остало право да се директно обратим султану за милост. Одбио сам да молим за милост, али сам грађио да ми се позове доктор Михаило Шушкаловић, који је лекар-службеник железничке компаније Ристовац-Солун, да га замолим да он извести моје родитеље о свему што се са мном десило.

Већ суградан у осам сати др Михаило Шушкаловић био је код мене и у присуству турске власти испричао сам му цео свој случај. Он ми је на то само одговорио: "Све је то нама добро познато, и о свему обавештени су сви они који о томе треба да знају. Ништа ти даље не могу рећи, али сматрам да си погрешно што си пропустио прилику да молиш за милост". Ја сам му одговорио да нисам био склон да молим за милост, кад се и онако једног дана мора умрети. На томе се наш разговор свршио. Шушкаловић је отишао, а ја сам остао "на белом хлебу" да чекам конопца.

"НА БЕЛОМ ХЛЕБУ" – ПОМИЛОВАЊЕ У ПОСЛЕДЊИ ЧАС

Нисам мислио ништа јер сам сматрао да никаква размишљања не могу помоћи; никакве наде није било. Нисам се кајао ни за шта што сам дотле урадио, док једног дана – било је четири сата после подне, дође државни тужилац са још једним судским чиновником и саопшти ми да се спреми јер ћу сутра бити обешен. Питали су ме шта желим да кажем и да ли треба да ми позову свештеника и кога свештеника. Изјавио сам жељу да ми позову чувсног поп Стевана из Скопске Црне Горе или, ако то не може да буде, да јаве у српску митрополију да они пошаљу кога знају и кога хоће. Сећам се само толико да је тога дана била среда, пред Крстовдан. После тога почели су да долазе к мени жаншарми, да ме пуде цигаретама, једом и да разговарају са мном. Управо то је било "вече утехе". У разговору, који је био исувише досадан иако су сви били љубазни према мени, па су ми понудили чак и вина и ракије, што сам ја категорички одбио јер сам хтео свесно да умрем и да будем присебан до последњег часа. Око пола ноћи замолио сам све присутне да се уклоне, а ја сам покушао да спавам.

Мучио сам се да заспим, али нисам могао јер су ми се непрестано прзиле пред очима разне слике почевши од раног детињства па до овога тренутка. Нисам мислио на сутрашњи догађај, којим ћу да довршим живог, али сам био обузет жалом што моји родитељи и нико од мојих није узознат са мојим новим животом и што ће се у недостатку праве истине код мојих родитеља створити уверење да сам био у основи рђав човек и да сам починио гнусна дела па сам зато и осуђен на тако тешку казну. Моји родитељи, добри и поштени селјаци, нису могли ни схватити, ни замислити да се неко може из политичких разлога осудити на смрт, јер се у средини у којој они живе само рђави људи затварају, а смртне казне су тако ретке да их нико и не памти. У тим и таквим мислима једно време савлађао ме сан, али само за један тренутак, па сам се поново пробудио, а ред слика оних је почео да ми излази пред очи, иако сам гледао себе у свим детаљнијим приликама. Тако ми је прошла цела ноћ.

Још у саму зору замолио сам стражара да ми донесе воде. Он ми је донео један крчаг те сам се умио и онет освежио. Тако освежен чекао сам да дођу целати. Никога нисам питао и нико ми није ни говорио о начину о процедури како се припи погубљење. Знао сам само толико да се вршило на три места: у самом затворском дворишту, код Душанова моста на Вардару, на његовој десној обали, и између Града и касарне на путу којим се иде за Тетово. Дошла ми је као нека воља да ме обесе на Вардару, поред Душанова моста. Не знам зашто ми је та мисао дошла у главу.

У томе је почело већ да се дани. Једна група жандарма, наоружаних по пропису, дође и саопштише ми да су дошли да ме везују и да ме воде. Потпуно при чистој савести, без икаква жаљења ма за чим у животу или страха, који нисам ни познавао, пружио сам руке и пошао окован са заптијама (жандармима). Дошли смо на место изнад валилука, мислим да је било око 200 метара или нешто више, мало десно од пута. На једној заравни била су подигнута нешала.

Кад сам дошао, позивао сам их равнодушно, као да ће вешати њих, а не мене. Рекосе ми да ће ускоро стићи и свештеник. Турци нису хтели раније да извеште свештенике о месту где треба да дође јер су се бојали каква нерела, већ су послали једног полицијца да га овамо доведе у последњем часу.

Отпочела је церемонија. Председник суда прелао је неку дугачку хартију једном чиновнику који је почео да ми чита пресуду. Разуме се да је пресуда била на турском језику и сем свога имена ништа друго нисам ни разумео, нити сам желео да разумем. Не знам колико је трајало то читање. Мени се чинило да није трајало ни један минут.

Одједанпут оздо, од валилука, трчао је један чиновник (мислим да је био секретар суда или тако нешто) у пратњи комесара полиције. Комесар полиције, неки Ибрахим-ефендија, махао је белом марамом у нашем правцу. Мислио сам да је то неки знак, да на крају крајева долази свештеник јер сам категорички тражио да свештеник буде присутан. Односно да њему кажем своју последњу пољу. Међутим, читање је одмах обустављено и комесар полиције прелазе председнику суда један акт који, чим сагледа, председник суда и сви присутни скрстише руке на груди, а затим подигли су у висини главе и узвикнуше на турском језику: "Падисахама. Чокјаша". Ово су узвикнули три пута, што је значило "живео цар". Затим се председник окрете мени и рече:

"Кажи: Живео цар!"

Ја му једноставно одговорих:

"Нећу да кажем".

Рече ми:

"Ти си добио башламу (амнестију). И на место смртне казне, остаје ти идам (вечита робија, или, како се то код њих зове, јуз бир – 101 година)".

На то му одговорих да сам много сиромаш човек и да мени не треба 101 година. Од тих 101 – 100 година робије поклањам султану, а за мене је и једна много.

Све је било савршено. Мене су вратили поново у затвор где сам одмах заспао после свих мука које сам претрпео последњих дана. Муке нису биле физичке, већ душевне. Био сам се потпуно помирио са смрћу и готово ми је било криво што је дошла ова амнестија кад не знам како ће се даље мој живот одвијати. Пробудио сам се тек пред вече. Добио сам хлеба и вечеру, коју ми је послао неки пријатељ из вароши. Доцније сам сазнао да је вечера била из српске митрополије.

Писам знао ко је био тај добротвор који ми је изразио амнестију. Доцније сам сазнао да је то био Стеван Ђурчић, који је у том међувремену већ био изгубио јединца сина. Он је преко Фети-паше учинио све да добијем амнестију. На његову молбу, Фети-паша је из Скопља добио све податке који су претходили моме хапшењу у Солуну, цео ток истраге у Солуну, цео ток суочења у Скопљу, и био потпуно уверен да нисам убица Шериф-бег после суочења са Шериф-беговим сином копљичким официром, јер и Фети-паша је био официр.

ПУТ У СОЛУН И ИЗРУЧЕЊЕ АУСТРИЈСКИМ ВЛАСТИМА – ПУТ ОД СОЛУНА ДО РИЈЕKE

После неког времена враћен сам поново у солунски затвор где је требало да останем неко време, док ме не би упутили на стално место издржавања доживотне робије, које је обично било или на острву Родосу, или у неком другом месту у унутрашњости Малог Азије. Тако сам проводио дане у затвору Једикјуле, где сам се нашао међу старим познаницима који су се дивили мојој срећи да не будем обешен. Ту сам се осећао као да сам у кругу неке своје ближе родбине.

Био је 15. октобар 1905. год. Око 11 сати пре подне био сам позван у одељење за разговоре. Кад сам отишао тамо, један елегантно одевен господин саопшти ми да је он вишеконзул аустро-угарског посланства у Солуну и рече да су јуче добили извештај од солунског валије да је за мене дошло дефинитивно помиловање из Цариграда, да се пуштам потпуно из затвора, али с тим да одмах напустим Турску и да више никад немам приступа на турској територији. Како је дефинитивно утврђено да сам ја Василије Трбић и под тим именом осуђен и помилован, и да сам аустро-угарски поданик, из затвора ће ме преузети аустријски конзулат, и чим дође у солунско пристаниште праа лађа аустријског Лојда, они ће ме укрцати и преко Трста вратити у место рођења. Казао сам да ћу остати у затвору све док лађа не дође. Не желим и нећу никакву помоћ аустро-угарског конзулата, а пошто немам друге могућности већ само аустријским Лојдом да отпутујем, то молим да ме позову кад буде дошла лађа. Кад ми је понудио повчану помоћ, одбио сам са гнушањем, а он ми рече:

"Па како примаш новац од Србије, а нећеш од Аустрије?"

Ја сам му на то одговорио:

"Ја нисам ничији најамник. Служим Србији и српском народу зато што сам Србин и што се осећам обавезан према својој нацији чији сам син; а кад би било до новца, рад једног истинског патријоте, кад би се оцењивао у новцу, не би могла платити ни Америка, а камо ли мала Србија".

Он ми на то одговорио:

"Ви сте требало да послужите Аустрији, па би за то ипак били мало боље награђени".

Поново му одговорим да ја служим свесно и са пуном вољом само Србији и српском народу. Цео овај разговор, од речи до речи, изнео је овај аустријски дипломатски чиновник, Србин по народности, Леонида Чулић, у својој књизи коју је штампао после првог светског рата. Та књига носила је назив "Како сам се вратио својем народу".

Ја сам био пред једним новим проблемом: излазим из турског затвора, али улазим у аустријски. Овде сам добио две амнестије, али у Аустрији сигурно нећу добити ни једне. Но излаза није било. У затвору у Солуну нисам више могао остати. Морао сам одатле изићи. Турци ме не пуштају да идем камо хоћу, већ из затвора морам право на аустријску лађу. Напоследку, тешио сам се тиме да ћу на лађи, на чистом ваздуху, наћи неко боље решење.

Сутрадан позван сам у команду затвора и ту ми је званично саопштено помиловање и питање: желим ли остати у затвору до доласка аустријске лађе, или да ме спроведу у аустријски конзулат. Претпостављао сам останак у затвору, а на то сам имао право јер је и амнестија тако гласила, да се не смем задржати ни једног тренутка на турском земљишту, већ да ћу одмах бити пребачен на страну територију.

Нисам дуго чекао. Још исте вечери "Медеа", лађа гршћанског Лојда, стигла је у солунско пристаниште, и већ сутра у девет сати на једном фјакару, у пратњи два полицајца, док се у другом фјакару вози Леонида Чулић, вишеконзул аустријски, и пошто су раније свршене све формалности у Лојдовој агенцији, мене су ставили у чамац, јер лађа није била усидрена на самом кеју него у унутрашњости пристаништа — и пребацили ме на лађу.

На лађи сам добио место на палуби, поред ошача, а уз то доручак, ручак и вечеру, што ми је добро дошло после досадних мука које сам за једно кратко време доживео и преживео.

Лађом смо путовали Солун—Смирна—Иреј—Крф додирујући још нека пристаништа на Јонским острвима, Санта Каранти и Валону, па одатле право на Ријску.

Решим се да у Ријци изађем из лађе да бих одатле могао ићи куда хоћу, јер сам знао да ће ме из Трста стражарско спровести у Оссек, што сам на сваки начин желео да избегнем. У Ријци, кад је дошла санитарна комисија да прегледа путнике, сакријем се, и тако ме контрола није нашла. Али, излазећи са лађе, на самом

кеју ухвати ме командант пристаништа, коме је пре тога капетан лађе рекао да има једнога кога треба да преда у Трсту тамошњој полицији, али да га нема нигде на лађи. Кад је капетан лађе хтео да ме стави под присмотру, био сам већ утекао са лађе.

Овај мађарски високи комесар пристаништа у униформи, како га они зову, обрати ми се на српском језику и упита ме јесам ли ја тај Василије Трбић, аустријски поданик, који води србијанску пропаганду по Македонији. Одговорих му да јесам.

"Е, каже, сад ћемо ми тебе научити памети. Сад си тек дошао тамо где треба."

То је била субота после подне. Одвели су ме у затвор. Сутрадан је била недеља.

У ријечком магистрату било је уобичајено да се свима беспосличарима које би полиција ухватила у вароши, а немају никакве кривике, даду тзв. "бесплатне маршруте", да их полиција укрца у воз и да сваки отпутује у своје родно место. Тога дана, у недељу, и мене позову у друштво још седморице-осморице, и ови пре мене који су били, сваки је рекао своје име и презиме, занимање, одакле је родом, а кад је све то било исписано на једном формулару, ударен је печат и свакоме је речено: "Сад се враћаш у затвор. Ево ти ова маршрута. Вечерас у пет сати бићеш укрцан у воз и имаш право да идиш својој кући". У магистрату је вођена кореспонденција на италијанском језику.

Кад сам дошао на ред, кажем своје право име и презиме, занимање – српски учитељ, родно место – Бело Брдо. Међутим, посматрајући кроз шалтер чиновника који је седео мало ниже и писао, видим како пише "Василије Трбић", "српски учитељ", а наместо Бело Брдо – Београд, Србија. Кад ме је поново питао да поновим све што ме је питао, казао сам му тачно онако како је он већ био записао. И када сам добио маршруту у руке, рекох себи: "Поново сам нашао решење". Знајући да недељом чиновници не раде, тај дан провео сам спокојно у затвору чекајући да дође четири сата после подне.

Око четири и двадесет по подне улази један полицајац, отвори врата, прозове по имену нас тројицу из собе који смо требали да путујемо те вечери. Изиђемо у ходник, прегледа нам маршруте, па и оној другој четворници. И тако у групи, нас седморица, дођемо на железничку станицу где нас укрцају у један вагон III класе. Полицајац је стајао на вратима вагона до поласка воза. Кад је воз кренуо, полицајац је отишао, а ја сам се три пут прекрстно, захваљујући Богу и уздикујући гласно: "С нама Бог!" Нико од сапутника, а био је пун вагон, није могао ни замислити ко им је те вечери сапутник у вагону и зашто сам се тако искрено трилута прекрстно.

Воз је јурио ка Загребу, а ја сам имао готов план. Знајући да ће сутра, у понедељак, одмах у осам часова, чим уђе у своју канцеларију, командант потражити бегунца са лађе "Медеје", и кад буде дознао каква је све прелара учињена у магистрату у Ријеци, тражиће телеграфски да ме ухапсе ма где се тога момента налазио у путу, а пошто воз из Ријеке у Загреб стиже у осам изјутра, то сам се решио да одмах изиђем из воза и упутим се пошце према Сремској Митровици, избегавајући сва опасна места где бих могао бити примечен и утврђен мој идентитет. Пошто сам купио хлеба у Загребу, упутио сам се Броду. Поживао сам по сељачким кућама, али сам имао срећу да ме аустријска жандармерија на целом путу нигде није срела. Тако сам седми дан стигао увече у Сремску Митровицу.

Отишао сам у близину Саве и ту сам ушао у једну крчму у којој је било неколико рибара. Сео сам у један угао, уморан од пута, потражио мало вечере, и тако по вечери почео да дремам са столом. Можда је било нешто после осам сати. Иза једног стола, где су била свега три човека, дође један од њих к мени и упита ме: "Шта чекаш овде?" Знајући да су рибари поштени људи, одмах му одговорим: "Желим да ме неко пребаци на српску страну". Он ми рече: "Ја ћу те пребацити!" Ја га упитам: "Колико тражиш за то?" Он ми рече: "Одакле долазиш?" Ја му у неколико потеза испричам у каквој се ситуацији налазим и он ми рече: "Ништа ти не тражим... Пребацићу те зато што си Србин, а то сам и ја... Чекај овде, и хоћеш ли пита да пијеш?" Ја сам му захвалио на чести и остао ту.

ОПЕТ У БЕОГРАДУ – СРПСКЕ ЧЕТНИЧКЕ АКЦИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ТРБИЋЕВА ТАМНОВАЊА

Кад је било око десет сати ноћу, овај човек ме узео за руку, те заједно поћемо на Сауу где он нађе свој чамац и откључа га, те уђосмо. Ноћ је била тамна и било је слабо видљиво као и на самом месту где су чамаци били привезани. Возили смо се низводно, што није захтевало никаквих напора сем да нас не ухвати матина, јер Сава је била доста набујала од јесењих киша. Кад смо одмакли даљеко од обале, он је почео да весла снажније, јер је свака опасност била прошла, пошто нас нико са обале не би могао приметити, а на самој води у то доба могли су бити само кријумчари. После дуге вожње, прво низводно па после узводно, исто тако без велике ларме, пристанемо у Мачванској Митровици. Обојица изиђемо из чамаца и он брзо пронађе српске финансије, предаде ме њима и оде. Пити ми рече име, нити сам га за име питао. Кад сам после замолио финансије да ми кажу како се зове тај човек, ни они ми не хтедоше рећи.

То ноћи остао сам у стражари. Сутрадан јавим се комесару српске полиције који телеграфски извести окружни начелника, и он ми, по паредби начелниковој, нађе једна кола и тако ме истога дана доведе у Шабац. У Шапцу ме дочека Дража Петровић, адвокат, и одведе ме у Коло српских сестара где се окупило много људи око мене. И пошто сам се ту одморио и преноћио у једном шабачком хотелу, сутрадан ме укрцају на лађу и истог дана стигнем у Београд. Био је 10. новембар. У Београду сам одмах нашао др Гојсвица који ме је, видевши ме у тако жалосном стању, одмах упутују у болницу.

За време док сам лежао по разним затворима наша национална акција у Турској добила је тако рећи широке размере. Још новембра месеца 1904. год., дошао је Јован Стојанковић, учитељ из Довезенца, назван Јован Довезенски, и пошто је у Врању обрзавоа чету, прешао је с њом у кумановски крај. Поред осталих који су били у његовој чети, била су ту и два младића, обојица родом из Пећи. Један од њих био је каплар граничар, а то је потоњи војвода Коста Пећанац, а други Ђорђе, поднаредник из подофицирске школе, дошњије војвода Ђорђе Скопљанче. Марта 1905. год. дигла се једна велика чета из Србије и прешла границу. У тој чети било је официра као: Борко Паштровић, Богдан Хајнц, Воја Танкосић и још неки други, многи студенти међу којима Љуба Јездић, Љуба Јовановић-Чупа, Миомир Мисеновић, Јован Тановић, Илија Шумепковић, Милан Гавриловић, а и много гимназиста међу којима Драгиша Стојадиновић, матурант зајечарске гимназије – Крајинац. У великој били која се десила те године на велику суботу, на месту Челопечка кула изнад села Челокека, ова чета одбила је све напале турске војске и нагнала је ову у бекство. Ова победа српских чета одјекнула је не само у Србији и Македонији, већ се о њој говорило и писало и ван Србије и Турске. Али још 1904. год., о самом Божићу, прешао је полузалеђени Вардар војвода Тренко Рујановић са шест четника. Носе су им биле промрзле у води, али су се њих некако докопали српских села испод планине Бабуне. Марта 1905. год. прешао је границу и Сретен Рајковић, поручник са положеним капетанским испитом, а с њим и Јован Стојковић "Бабушки", српски учитељ из Велеса који је гимназију учио у Ваљеву, а учитељску школу у Алексинцу. Он је родом из села Мартолци у срезу велешком и као српски учитељ у Велесу напустио је своју дужност, дошао у Београд, заједно са Рајковићем образовао чету и са другова прешли су у Турску. Дошли су у српско село звано Ново Село на Вардару, насупрот железничке станице Зеленикова и ноћу 25. марта, на сам дан Благовести, прешли су Вардар мостом код саме станице Зелениково, у близини велике турске жандармеријске касарне, између села Накопено и станице Зелениково. Пошто су срећно прешли Вардар, провели су дан у планини изнад села Карабуништа, у висини утока реке Пчиње у Вардар, а одатле се пребацили у село Лисичине, у срезу велешком, које је на реци Тополци, где смо докле имали српску школу, цркву и свештеника. Пошто су ту преданили, пребацили су се у Јованово родно село Мартолце, затим у Ораов Дол и тако се нашли у центру српских села у такованом Азоту, која се област простире од извора реке Бабуне па до њенога доњег тока, опкољено планином Бабуном

и Белим Каменом. Одатле су отишли у село Крапу, које припада Поречу, а из Крапе, кад су пошли да се пребацие у село Богомилу, у велешком срезу, на самој планини Бабуни, на тзв. Орешким планинама затекли су чету бугарског војводе Стевана Шиварева, која је бројала 30 људи, а толико је било и од стране капетана Рајковића, јер им се у Крапи придружио војвода Глигор Соколовић.

Пошто су околнели бугарску чету, отворили су на њу ватру и уништили је готово целу заједно са њеним војводом Стеваном Шиваревим. Оно је имало великог одјека не само у Поречу, већ и у прилепском и велешком срезу, јер дотле ни у једној бици са Турцима Бугари нису овако страдали, осим чете Питу Гулија за време устанка у Крушеву, кад је овај са целом четом од 25 људи пострадао тако да се ни један од њих није жив спасао.⁷

Ова чета, негде у друштву са Глигором Соколовићем, а негде без њега, издржала је неколико борби, нарочито у селу Орешу и на месту званом Зли до, где им је поставио заседу бугарски војвода Јован Алабак, родом из села Оравна, срез велешки. И из ове борбе Срби су изишли као победници. Те исте јесени као помоћ дошле су им две чете – једну је водио Степан Педић званг Ђеџа, родом из Демир Хисара у прилепском срезу, а другу Раде Радивојевић, дотадашњи учитељ у селу Орав Дољу у велешком срезу. Кад су ове чете дошле, Рајковић, Бабуњски и Глигор Соколовић врате се у Србију тако да сам их већ затекао у Београду кад сам се из Ријеке, односно Солуна, вратио у Београд.

У болници нисам дуго остао. Није ми се довала болничка атмосфера и оно лежање, јер сам исувише много лежао те године да бих могао пристати на једно ново, макар и под бољим условима и околностима по мене. Једна сам успео да убедим лекаре да мени у ствари није ништа, да сам био преморен, а и прегладнео те је довољно неколико дана у некој постели са добром храном и да сада стварно треба да изађем из болнице, јер она помало личи на затвор, пошто у њој нема слободног кретања. Кад сам се поново јавио др Гођевицу, он је био прилично љут на мене јер сам, по његовом мишљењу, изишао из болнице неоправдано.

Нашао сам се са Глигором Соколовићем с којим сам прешао границу 1904. године; исто тако нашао сам Јована Бабуњског и Косту Пећанца, који је те године, о самом Ускрсу 1905, имао велики сукоб са турском војском на брду Вуксан, на тромеђи скопске, кумановске и биначке Црне Горе. Из тог сукоба Коста је изишао као победник и уживао репутацију јунака у свим београдским круговима који су били заинтересовани за развој наше националне политике у границама Турске.

Јован Бабуњски, чија је жена са двоје деце већ била пребачена у Београд, а чијег су брата Темелјка Бугари ухватили и убили, био је прилично утучен и договарао се са мном да у скупим чету, прећем Вардар и одем да га заменим тамо, јер није веровао да ће Раде Радивојевић, дошавши назван Душан Јовићем, моћи да се снађе у ономе сплету где је требало не само храбрости, већ исто толико и умешности да би се све сложило и упутило на најбољих националних рад.

Глигор Соколовић, који је одмах по одласку у своје родно место Небрегово послао свога старијег сина Антонија у Београд, где му је др Гођевац нашао место у коњичкој подофицирској школи, исто тако успео да пребаци у Београд своју жену са младим сином Јорданом. Глигор је за свога заступника тамо оставио једног од својих најхрабријих четника, Илију под именом Мочко (породично име), родом из самог Прилепа, са четом у којој су били Јордан Северко из Маркова града, Јован из Небрегова и још неки четници – сви из околних прилепских села; сви храбри и добри Срби, спреми да се у сваком тренутку ухвате у коштак с Бугарима, као што

⁷ Ако читалац жели да се потпуније обавести о починима и токовима бугарских, комунистичких и терористичких акција по Македонији, као и отпору српског живља (оног дијела који се осјећао Србима) и појави четничких чета српске припадности на том простору, може користити, поред бројне друге литературе, и ове радове: Јован Хади-Василевић, *Јужна старва Србија*, I и II; Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*; Станислав Краков, *Пламен четнички* и др.

је већ било неколико случајева у току 1905. год., у друштву с капетаном Рајковићем и Бабунским, или опет са својом четом као што је био сукоб између Глигора и три бугарске чете на планини Мукосу, у току лета 1905. год., кад је Глигор успео да потуче бугарске чете које су биле под командом Петра Анева, бугарског учитеља из Прилепа, родом из села Прилепског Ораовца. Међутим, у једној борби с Турцима код села Дреновца, где су Турци били опколили Илијину чету, Илија је погинуо. Три четника су била заробљена и осуђена на шестогодишњи затвор у Битољу.

На место Илије чету је био преузео Јосиф Белоцркванец, родом из села Ђеле Цркве у срезу прилепском, које се село налази на самој Црној реци после њеног избијања из демирхисарског теснаца. Јосиф је био необично хрибар човек, висока раста, добро развијен. Није знао за страх, пресретао је Турке и Бугаре по путевима, тамо где други нису смели силазити, као што је село Сарандиново уред прилепског поља, на путу Прилеп–Брод–Кичево. Он им је задао страх, тако да су и мајке своју децу плашиле његовим именом.

Према непријатељима био је немилосрдан и клао је својом руком и својим ножем све оне Турке и Бугаре које би ма где ухватио. Пут Прилеп–Кичево готово је опустео од страха пред војводом Јосифом. Био је неуморан и никад није тражио одмора, нити је желео да се врати у Србију.

На тај начин Глигор је имао добра заступника, али сви скупа нису имали једну добру руку која би могла све довести у склад и националну политику водити тако да се снага српског покрета осети нешто даље од српских села у Поречу и Прилепу. У чети која је заостала иза Глигора Соколовића, као и у оној Стевана Недића Ђеле и Раде Радивојевића, били су искључиво мештани, родом из околине Прилепа, Азота и Пореча. Међутим, капетан Рајковић беше повео са собом око 15 српских подофицира који су у свим борбама под његовом командом показали необично јунаштво, али и оне одлике српског народа, које су се састојале у самилости према онима који страдају, у савршеном поштењу и несебичности, у чувању части свуда и на сваком месту, а нарочито у кућама у којима се некад данило, а некад само коначило.

Плачка је била далеко и од сваке помисли њихове, и они су први показали примером да модерно четовање нема никакве везе са старим хајдуковањем, где су хајдуци, према народној песми, пресрести "Турке и трговце". *Модерно четовање пресретило је и сукобљавало се са свима непријатељима српског народа изражавају, можда, а у сукобу сигурно, само њихове главе, есенцијално оружје и друго ништа. Ова особина, докле неизвесна у четничкој Македоније, јер су четници бугарски у истој време били и мародери, унела је нову свестилост у овај начин радовања, који је обичај или правило доцније ипак било заведено да су Србе рајничке поштовали сви од реда – и хришћани и Турци. Нарочито су Турци поштовали ову српску особину и то нису ни крили (Полвукао А. Д.)*

ЧЕТОВАЊЕ У 1905. ГОДИНИ – БИТКА КОД СТАРОГ НАГОРИЧИНА И НА ЧЕЛОПЕКУ

Знајући целу ону ситуацију, ја сам пристао да образујем чету, да одем у Турску, да пређем Вардар и по могућству не само продужим борбу Бабунског и Глигора, већ да јој дам и већи и јачи потенцијал, за шта сам имао довољно моралне, а сигурно и физичке способности. Образовао сам чету од 25 људи. Она се састојала већином од људи родом из велешког среза и Пореча, а међу њима било је и неколико подофицира. Само један је био из села Витине у гиланској кази. Прешли смо границу 10. децембра 1905. год. Упутили смо се директно у правцу Кучкарева, последњег српског села у кумановском срезу, а одатле смо за једну ноћ морали прешћи део Овчег поља и један део скопског среза и пре дана стићи у село Рудник, у близини Велеса. Чим смо вечерали у Кучкареву, пошли смо у томе правцу. Пута сам добро знао и, пред само свануће, стигли смо у село Рудник. Оно село, недалеко од Велеса, нешто источно од друма Скопље–Велес, имало је око стотину домова. Било је српско у пуном

смислу те речи. Имало је своју школу, учитеље, а свештеник је био прота Илија Бурчевић, стари ученик београдске богословије.

Кад сам послао патролу у село, она нађе у некој кући на свадбу, јер се у том крају свадбе обављају за време Божићног поста. Јавише ми да у село не можемо ући јер је тамо једна чета турских војника, већ нас поведу на други крај села, према друму Скопље-Велес, на једно трло где је била велика колиба. Сами сељаци поставе стражу, други оду у село да спремају ручак, а моја чета легла је и сви су заспали као закљани. Умор је био велик, а напори тоговог надчовечански. Никаква опасност није могла надјачати умор. И кад су нам око подне сељаци донели пуне котлове кувана меса и топле хлебове, многи нису ни окусили, већ су продужили да спавају. Добро сам познавао ту околину, и кад се смркло поћемо одатле право на Вардар, да га пређемо на истом месту где смо га прешли уочи 1. августа 1904. год., силазећи доле низ летевске врлети, јер ту је близу село Летевици и манастир Св. Јован Летевицки, док је с друге стране Пчињске клисуре село Кожље и до саме Пчиње манастир св. Богородице, изнад кога је, јединствена на Балкану, кедрова шума.

Ову шуму, као светињу, чувају и хришћани и Турци. Тако се и до данас очувала. Десетак ових кедрових дрвећа, на самом билу, изнад манастира, између Пчиње и Вардара, виде се лепо из вода кад се стигне у близину данашње станице Пчиње, али свет мисли да је то нека врста борова. Овај манастир и село Кожље припадали су манастиру Хиљандару. Цар Душан Силни поклонио их је једном својом поњемом. Неки калуђери који су били у Палестини донели су шишарке пуне семена са шпанине Либана, посејали и одгајили ову шуму, јединствену на целом Балкану.

Кад смо сишли на Вардар он је, набурио од јесењих киша, ваљао дрвље и камење. На три места покушали смо да га пређемо. Узводно од утока реке Пчиње, где нам је показао место један сељак, чобанин из Летевица, а тако исто и низводно од утока реке; али смо могли само да се подавимо у Вардару, никако да га пређемо. Вратили смо се тек пред зору, али не у колибу где смо били првог дана, већ смо остали у шумарцима западно од пута Скопље-Велес. Истога дана увече поново смо сишли на Вардар, једно два километра ниже него прошле ноћи, опет смо покушали да пређемо Вардар, али опет без успеха – вода је била већа, а не мања. За то време, кад смо се вратили, поручим Србина у Башино Село да спреме људе који ће нас одвести где је Вардар најразнијенији, између велешке станице и касарне. И тако у саму ноћ упутимо се друмом Скопље-Велес и стигнемо до Башиног Села где нас дочекају људи, проведу кроз велешке баште и покушамо на томе месту, најопаснијем по живот, између железничке станице у Велесу и касарне, да пређемо Вардар. Опет нисмо имали среће. Вода је сваком даном све више надлазила, и ми смо морали напустити сваки покушај прелаза преко Вардара и вратити се у кумановску казу.

Уморни, мокри, полусмрзнати, вратили смо се истим друмом и дошли опет на исто место где смо претходног дана преседели, – кад нас сељаци из Рудника известише да велике турске војне потере крстаре по околини Рудника, да им је село било опкољено од турске војске и да је у свакој кући извршен претрес. Очекивали смо тога дана сигуран сукоб са турском војском, иако писмо имали баш никаквих позиција за одбрану. Ако нисмо имали позиција, имали смо среће, јер Турци нису наишли на нас. Пошто смо увече добили по мало хлеба из Рудника, исте вечери и истим путем којим смо дошли, вратили смо се у село Кучкарско у кумановској кази. Исто тако уморни, па и горе него кад смо стигли у Рудник, чим смо се распоредили по кућама у Кучкареву, легли смо да се оморимо. Бојсци се потере, хтео сам да што пре одем одатле даље, и зато поручим конач у селу Јачинцу, које је било добро организовано, чисто српско, из ког је село био наш познати војвода звани чича Павле Младеновић, који је у једном сукобу са турском војском на другој страни реке Пчиње те 1905. године у лето и погинуо.

Предвече, истог дана, врати се курир из села Јачинца и јави да нам је тамо спреман конач и сигурна стража, тако да можемо отићи у Јачинце. Нисмо ни вечерали, спремили смо се и пошли путем који води у то село. Напред су ишла два сељака, за њима сам ишао ја, за мном опет два сељака, а за њима цела чета. У том распореду ишли смо непрестано, без одмора, без разговора, јер смо морали да пређемо два скока

атара (турско село Кутлибег и са делом турских кућа Клечевис, а Мургаш је било бугарско село), па смо морали да будемо пажљиви. Идући тако тешким ходом као људи натоварени са много муниције и бомби, а заморени дугим путем, наш ход у овом камењару морао се чупи на доста великом одстојању.

Кад смо већ били тогво на измаку и на изласку из атара села Мургаша, одједном се с леве стране пута осу страховита палба на нас, на путу без икаквог заклона. Испред мене падосе мртви оба сељака, као и двојица иза мене, тако да су нам путовође у првом плотуну пале мртве. Легосмо на земљу и почесмо гађати у место одакле су пуцали. Борба се водила на раздањини од свега 10-12 метара, а трајала је отприлике пола сата и наши се нападачи уз јуке повукли. Поновао смо се пребројали. Осим оних четири сељака, био је рањен још и један наш четник, Славко, родом из села Витине, срез гиљански, и то у обе ноге. Писмо могли, јер писмо имали од чега, да направимо носила, већ су га јачи четници носили на раменима док нисмо стигли у село Јачинце.

Пуцања се чула и у овом селу и оно је већ било на ногама. Али ту нисмо смели остати те ноћи, јер смо очекивали да ће сутра Турци извршити претрес по свим селима, те само рањеног Славка ту остависмо да га сељаци сакрију, а ми пређемо реку Пчињу и останемо да данимо у селу Срзевцу. Оно је растурено у неколико махала те смо могли бити сигурни да не би било велике опасности чак и ако би потера наишла. Заиста је тога дана турска војска, с друге стране Пчиње, вршила потере, а на месту борбе нашла је четири наша сељака мртва и пет бугарских четника. Доцније сам сазнао да су Бугари имали и шесторицу рањених, а били смо нападнути од једне чете која је бројала 70 душа, међу којима су пећину чинили сељаци из околних бугарашких села под вођством Крсте Коњушког, бугарског војводе.

Благодарећи томе што је ту већина била сељака, битка се свршила ипак на њихову, бугарску, штету јер су у мртвима и рањенима дали двапут више жртава и морали да напусте положај и побегну из борбе. Није нам остало ништа друго већ да се вратимо у Србију, и тако стигли смо у Врање 23. децембра те 1905. године.

Почео сам поново да спремам нову чету и са њом пређем границу код села Буштрења са 25 четника. На три-четири дана пре мене границу је прешао Емило Милутиновић, наредник из подофицерске школе, са осам четника. Био је одређен да води чету у Малепенски крај где је пре тога четовао Влада Ковачевић, такође наредник из подофицерске школе. Ја сам границу прешао 17. јануара 1906. године. 22. јануара затекнем Емила са његовом четом у селу Драгоманцу на левој обали Пчиње и ту добијемо неку врсту наредбе да се преко села Микуљане пребацимо у кумановску Црну Гору, затим у Скопску Црну Гору, па ће нас одатле пребацити даље у Пореч. Следећег дана увече, преко набујале Пчиње пренесу нас сељаци на место које су они познавали као прелаз и кад је високо водостање у Пчињи.

Тако, прешавши Пчињу, остављајући десно од себе село Старо Нагоричино, пођемо право ка селу Микуљану. Време је било магловито и влажно. С муком смо извлачили ноге из дебеле мокре смонице, тако да смо за собом, хтели не хтели, остављали траг. Како је с нама био и Емило Милутиновић, који није хтео да се одваја од нас, било нас је 33 душе само четника, а са путовођама 36, тако да је траг у смоници био доста јасан. Питање је било само у томе да ли ће нека турска потера да наиђе на овај траг. Овим путем нисам никад пролазио и ишао сам онуда куда су ми сељаци рекли да је најсигурније и најпрече. Тако смо већ у саму зору стигли у село Микуљане где су нас дочекали сељаци и распоредили по кућама. Остао сам на конаку са једним капларом, питомцем подофицерске школе, Видојем Косовцем. Микуљане је село збијеног типа, нешто западније од Куманова.

У близини мага коњака, у једној приземној кући дали су конак Емилу Милутиновићу који је ту одсео са своја два четника. Кућа је, као што рекох, била приземна и кад је свануло могао сам их посматрати како леже у соби, пошто је моја кућа на тзв. подруму (доле стока, горе људи).

Код мене су дошла четири сељака на разговор, а у том времену стигла је турска војска и потражила сеоског кмета. На несрећу, Емило је био у кметовој кући и војска вођена жандармеријом пође право тамо. Кад су видели оружане људе у соби,

они покушају да уђу унутра. Кад је то мени јављено, погледам кроз прозор и видим гомилу Турака на вратима око куће у којој је био Емило. Без даљег размисљања позovem каплара Видоја и обојица почнемо пуцати кроз прозор у војнике окупљене око Емилове куће. Од палубе из наших брзометски турски војници побегоше и Емило се извуче из куће и отпоче борба у самом селу, где су четници излазили из кућа у које су били смештени. Ово је било у снућу. Међутим, пошто сам ја први отворио палубу на турску војску, Турци сад околи кућу у којој сам ја становао, тако да нисам могао изићи. Обе чете, моја и Емилова, под вођством Ристе Половића, наредника родом из околине Берана, пођу путем право на Старо Нагоричино, а Емило Милутиновић, не знам зашто, остане у манастиру Забелу који је био готово на средокраћу између оба села. Пуцњава у селу је престала, а ја сам позван од Турака на предају, јер да ћу изгорети у кући, али да живу главу не могу изнети. Овамо су пристизале неке нове војне јединице, а чета под вођством Ристиним стигла је у Старо Нагоричино где су их сељаци дочекали, spremни да их пребаце, односно да их пренесу преко набујале Пчиње у село Драгоманце. Они то нису хтели већ су, процапави кроз село поили право горе на брдо Челопек, где су Срби само пре десет месеци онако сјајно потукли Турке. Иако су имали времена да од Челопека све планинским биом дођу до шумовитих предела манастира Св. Прохора, они су остали на самом Челопеку.

Отприлике око десет часова, кад су Турци рекли да ће запалити кућу, сишао сам доле у подрум, односно шталу, са капларом Видојем Косовцем, и ту смо репнили да прво спремимо бомбе и да их запалимо па онда брзо да отворимо врата и да бацамо, један десно, и други лево, своје бомбе и да се у оној забуни која ће наступити међу Турцима пребацимо преко једне ливаде, дуге око 250 м, и да сиђемо у поток, а после ћемо видети шта ће да наступи.

Запалили смо бомбе и кад је фитиљ већ догорео до саме бомбе, нагло отворимо врата, пошто смо претходно очистили све око прага да не би негде запела, и успели смо само толико да бацимо бомбе – Вилоје лево, а ја десно. Бомбе су експлодирале међу гомилама војника који су нас ту чекали. Не гледајући какво је било дејство наших бомби, одмах смо почели трчати преко ливаде у правцу потока, док су око нас као рој ичела зврлили куршуми. На срећу, изрешетаних одела али неранених, стигосмо до потока и скочисмо у њега. Турци нас нису гонили, да ли из страха да им опет не бацимо неку бомбу, или зато што су мислили да нисмо само нас двојица у тој кући па су очекивали да и други изиђу. Тек, ми се упутисмо кроз поток и тако и ми стигнемо до манастира Забела.

Ту у Забелу затекнем Емила Милутиновића преобученог у мантију са још два његова четника. Наредим му да одмах скине мантију, да узму пушку у руке и пођемо право ка селу Старом Нагоричину. Кад смо стигли до села, сељаци нам рекоше да не можемо изићи на Челопек, јер су Арнаути из околних села Сушева и Муилова већ заузели позиције са ове стране и чекају војску, тако да ми можемо само да изгинемо, али на Челопек не можемо изићи.

Упутимо се рећи Пчињи. Ту нас сељаци пренесу преко реке и стигнемо у село Драгоманце. Издам наредбу да се сви сељаци којима је дато оружје у околним селима одмах скупе у Драгоманце, одакле до Челопека није било више од 800 метара у правој линији, и да из позиција које су биле поред Пчиње гледамо да разбијемо обруч који се стезао око наших другова на Челопеку. Око два сата после подне обруч је био стегнут, турска војска је стигла и борба је отпочела. Ми смо с ове стране пуцали на Турке, а око четири сата већ смо имали око себе 70 наоружаних сељака и били смо отворили концентрисану ватру на турско десно крило које је држало у опсади Челопек и водило борбу с нашим друговима. Око шест сати улече ватра на Челопеку готово је била престала, чули су се само још појединачни пуцњи. Једна велика група наших другова спуштала се ка Пчињи. У њима испод воденице неки су од њих запали у блато до више колена и нису се могли извући већ су их ту Турци стигли и побили, а неки су, чим се стигорица, скочили у набујалу Пчињу те се удавили. Само деветорица од њих, са чувеним "Копоран-чаушом" – тако се звао Трајко Митровић,

стари четник родом из села Орландија у срезу кичевском – успели су да пређу реку Пчињу и да дођу к нама (око седам сати увече).

Тако је од 33 четника, нас 14 остало живих, а остали су погинули на Чelopeку, испод њега и у набујалој реци Пчињи. На прку Чelopeка погинули су Риста Поповић, Љуба Атанасковић, правник (отан му је био инспектор пошта у Београду, две сестре апотекарке и једна зубни лекар), један у оца и мајке.

Тамо се одиграла дуго приказивана и описивана трагична епизода: иза једног камена борили су се заједно Јордан Јовчевић родом из села Прешева (Нореч) и Трајко Копоран-чауш. Јордан је био рањен, није могао да иде, а Турци су били толико близу да је Трајку требало или да се спасава, или да остане ту и погине. У таквој ситуацији Јордан, видевиши да ће га живог ухватити, замоли Трајка Копоран-чауша да га пре него што ће да одступи, убије из своје пушке да га Турци живог не ухвате и живог се не свеге. И Копоран је тај тежак задатак извршио. Величина ове жртве је још већа што је Јордан молио Трајка да не троши фишек који му је тако потребан за одбрану своју и својих другова, већ да му сјури бајонет у груди. Трајко се клонио једног тако прозног убиства свога друга, али је молба искрена, а фишеци тако потребни да је Трајко нагло сјурио бајонет у груди свога друга, одступио и на крају се, рањен и сам, спасао.

После ове несрећне борбе, где су се Турци осветили за свој први пораз на Чelopeку, чета, више него припољњена, г.ј. свега пис 14 од 33, вратила се у Србију. У Врању се повела истрага о овом поразу, и то на мој захтев, јер сам озбиљно посумњао да нас је неко хотимице упутио у погрешном правцу преко реке Пчиње у село Микуљане. Ту у близини Микуљана (вододелница Вардара и Јужне Мораве, железничка станица Табановци прва после Прешева ка Куманову), била је још једна борба између чете Владе Ковачевића и Турака, али ова истрага вођена у Врању и продужена у Београду остала је без успеха. За несавестан рад опуштивао сам Јову Михаиловића, учитеља, родом из Велеса, на служби у Врањском револуционарном одбору, где су он и Љуба Вуловић, капетан (онај са Солунског процеса), били господари целокупне ситуације, јер је Жика Рафајловић у то време био напустио Врање или био готов да га напусти и да се пресели у Београд. Резултати нису могли бити никакви, јер рад тих људи у одбору није нико могао контролисати, па ни Централни одбор из Београда коме је тада на челу био Љуба Давидовић. Ја сам прешао из Врања у Београд, јер су ми и Вуловић и Михаиловић прегили убиством. Опле у Београду, после неког времена пресабаче ме са четом у Смедерево.

ОДЛАЗАК У ДРИМКОЛ И РАД НА ЈАЧАЊУ ОНДАШЊИХ СРПСКИХ ШКОЛА

Једнога дана добијем писмо од Серафима Крстића да на сваки начин гледам да одем у Дримкол, јер тамо је умро поколен туберкулозом, војвода Ђорђе Цветковић, чета растурена и тога момента налазе се на окупу свега три човека под оружјем, немоћни да ма шта учине и без ауторитета. Било је тешко, управо немогућно отићи у Дримкол. То питање решили на овај начин: узмем са собом Зарију Крстића, рођеног брата Серафимовца, своје четнике Јанка Рањара из околине Петровца на Млави и Никола Дивљаковића, свршеног ученика, родом из Гвиљана. За нас тројицу набависмо турске пасоше, а Крстић га је већ имао, седнемо на воз и продужимо на Ријеку. Ту се укрсимо на брод који је припадао угарско-хрватској компанији, и тим бродом, пошто смо посетили сва острва на Јадранском мору и сва пристаништа, стигнемо на његову крајњу тачку путовања – Котор.

Из Котора одемо на Цетиње, с Цетиња у Бар, ту сачекамо једну италијанску лађу која нас одвезе у Драч где смо се искрцали и, пошто су наши пасоши били потпуно исправни формално, продужимо из Драча у Пекин и Кавају, где смо преноћили, и одатле сутра у Елбасан. У Елбасану је било два три млекарска дућана које су држали наши људи из Подгорца, родног места Серафимовог. Код њих смо преноћили, не сумњајући нимало да ћемо бити издати.

Пошто смо ту преноћили и снабдели се хлебом, пошли смо прво уз реку Шкумбу, па, пошто смо прешли Везиров мост, пошли смо уз реку којој не знам име, а која извире у западним крајевима планине Јабланице. Путовали смо целог дана и где год смо срели кога Арнаутина, рекли смо му да смо пријатељи Махмуда и Зеџира, браће Бичак. Они су господарили над целом облашћу, која носи име Черменика. Ови људи били су као дерудеије (заштитници) села Подгорца и Јабуништа, а заштита се састојала у томе што никада арнаутска пљачкашка чета није смела да отера као плен ситну и крућу стоку ова два села, а чије је стока за време лета била високо на врховима и пасиштима Јабланице. За ову заштиту, ова два села плаћала су браћи Бичак 20 турских лира у злату годишње. Они су долазили или једанпут годишње или никако по тај новац, а ако нису долазили по њега, сељаци су им га слали на ноге у Черменику. Ова заштита била је ефикасна, јер откако су они постали заштитници тих села, њихова стока ишла је целог лета мирно на планини, а сељаци у дубоку јесен косили су планинске ливаде на висовима Јабланице, не бојећи се никога. Поред тога, браћа Бичак добивали су и од елбасанских трговаца-муслимана пошца, шећера, кафе и пиринча, да би трговачки каравани могли слободно да иду из Елбасана у Битољ, доносећи тамо со и зејтин, а доносећи разну колонијалну робу.

Пред саму ноћ стигли смо на кулу Мехмеда Бичака. И кад је Зарија рекао да је он брат пола Серафима, а да смо ми његови сељаци који се враћамо са печалбе из Аустрије, примио нас је пријатељски, дао нам богату вечеру, а то је кувано овнушко месо с пиринчом, чистио нас небројеним кафима – све без шећера јер код њих се само ујутру пије кафа са шећером, а после целог дана стоји ђутун са куваном горком кафом и срце се и пуши дувани. Пушили су чувени елбасански дупан. Пошто је било доцкан увече а ми уморни, легли смо поред огњишта као и у свим арнаутским кулама, с тим што смо овде добили као простирку асуре, без узглавља – само пањ уместо јастука. И тако смо оспавали.

Сутрадан нисмо могли поћи на пут јер смо морали бити гости Махмудова брата Зеџира, где је на вечеру дошло око двадесетак наоружаних Арнаута, који су припадали њихову плуку и који су ми причали да ни паша дебарџа, ни беговски, никада својом ногом нису крочили овамо и да турски војник, кад би тамо зашао, не би изнео главе. За ово сам и раније знао. И добио сам још једну потврду колико турско царство међу овим арнаутским барјактарима нема ауторитета, па се сетих оне наше народне песме која каже: "Бојичићу, бојинци се кога?" – а он одговара: "Бога мало, а цара нимало, за везира ни абера немам, а за пашу к'о за дору мога". Ето тако је изгледало стање турске власти у Черменику, где смо били гости чувених њихових барјактара, браће Бичака.

Пошто смо и другу ноћ преспавали код Зеџира, кад смо устали, попили кафу, а потом доручковали, добили смо и пратицу од два Арнаутина, и пошли смо у успон уз стрмине Јабланице. Стигли смо пред саму ноћ на планинско било које је делило два света – Албанију и Македонију.

Пошто смо обилазили подгорничко језеро, спустили смо се ниже у шуму и дошли на бачило пона Серафима, чија је стока преко лега нашла горе, где се правно сир. Ту смо вечерали и преноћили. Као стража били су нам велики овчарски пси од којих нико није могао прићи бачилу, а нико није ни имао посла тамо. Они који би се интересовали за то, а то су арнаутски пљачкаши, нису смели овамо доћи јер, сва та бачила и сва та стока од неколико села били су под заштитом браће Бичака који су мирно седели у својим кулама, по цео дан пили кафу, пунили и слушали Арнауте који су уздарили у тамбуре и певали... Сутрадан Зарија Кретић послао је једног од чобана својој кући, да јави попу Серафиму да смо стигли и да ћемо се пред вече спустити до самог села. па, ако буде могућно, да уђемо у понову кућу, а ако то не може, онда у кућу његова стрица Ристе, где има да нам се донесе оружје, а одело арнаутско носили смо на себи још од Београда.

Тог дана пред вече од поп Серафима одређени људи дочекају нас и одведу право његовој кући, једном огромном здању на три спрата са многобројним собама и подрумима који представљају читав лабиринт. Дошнје смо много пута били у истој кући с турском војском, с том разликом што смо ми добро знали за присуство војске, али

они нису знали за нас. Ту, у поповој кући напили смо и остала три четника од којих је само један био у Ђорђевој чети, а она друга двојица дошли су тек по смрти Ђорђа Цветковића. Брзо смо се наоружали, вечерали и легли да спавамо. И следећи дан провели смо у поповој кући, јер је поп Серафим имао свога телохранитеља, некога Суљу из Велешта, арнаутског села у раници покрај самога Дрима, чије је име било добро познато. И поп Серафим није се имао чега бојати док је био под Суљином заштитом.

Још кад смо били у Београду, поп Серафим је осветио свога брата поп Ставру. Преко овога Суље дошао је у везу са чувеним вођом Џемаил Марком из Доњег Дебра, који је пристао да за 100 турских златних лира дође у село Вевчане, уђе у кућу вевчанског попа Петра (егзархијског свештеника), која је била сва од тврдог материјала, опасана зидом са свих страна, а у самом дворишту су била два велика пса. Свако је био уверен да се у кућу попа Петра не може ући. Међутим, Џемаил Марк добио је цео кућни распоред и знао тачно у којој соби поп Петар ноћива, а да пси не би лајали и дизали узбуњу, Џемаил Марк натапио је једну велику селачку кошуљу од грубог платна у врућ лој; кошуљу се сва навила врућег лоја и кад се овај стврдио, ту је кошуљу ставио у своју торбу. Кад је дошао пред попову кућу, башио је кошуљу псима. Пси су читав један сат испали и јели ову кошуљу натапоњену лојем, а за то време Џемаил Марк пребацио се преко зида, развалио врата са својим другом, ушао у кућу и убио попа Петра. Кад се рачунало за ово убиство, сви су били изненађени што се то могло десити у тој малој тврђави, а у селу збијеног тила од 500 кућа и у кући где је било пуно народа, све ближих рођака попа Петра. Џемаил Марк кад је ушао да изврши убиство попа Петра, преданио је код Серафимовог телохранитеља Суље, у његовој кући у селу Велеште, а када је извршио освету вратио се у Подгорице (село се зове Подгорица) и ту је преданио у кући неког Дејара који је такође био неки од пратилаца Серафимових кад је Серафим ишао у оближња села.

Чим се рачунало о овој освети, одмах су Серафимови пријатељи и Турци (Турци у Подгорицу, Јабунцишту и Борошцу и Јабланици говоре српски, јер им је то матерњи језик) долазили да јашно честитају што је освешћена глава покојног попа Ставре Крстића, брата Серафимова. Тај догађај је дуго времена био на дневном реду и причавао се. Међутим, нико од породице попа Петра, нити пак неко други, није сматрао потребним да судским путем оптуже Серафима Крстића за ово дело, иако су сви знали да је само он могао преко својих пријатеља Арнаута ово учинити. На сваки начин, више се рачунало на то да ће једног дана опет отићи глава за главу, тј. Серафимова за поп Петрову. Таква је обичај у томе крају.

Много раније, кад су Дримкошци ишли у печалбу у Србију, пре ослобођења Ниша, а неко време и после ослобођења, носили су дуге пушке, јатагане и пиштоље и тако оружани долазили у Србију и враћали се из ње, јер су их на том дугом путу од Дрима до Мораве сви сматрали Арнаутима па су зато тако и могли да пролазе са пружем. По својим кућама, и Срби и Турци говоре само српским језиком, иако мушкари знају и арнаутски, а нарочито муслимани, у својим кућама никад ни једна жена није проговорила реч на другом језику сем на свом матерњем – српском. Ма колико да је арнаутски језик почео да преовлађује, као речито влашки у неким крајевима Србије, нема примера да се ма и једна породица језички отуђила од оне заједнице.⁸

⁸ Овдје је очигледно ријеч о Горанцима, а не о Арнаутима, како их Трбић назива, односно Шиптарима, којима је матерњи језик српски, премда још увијек није научио поуздано доказано и њихово стварно етничко поријекло и гезега. Вјероватно је реч о исламизованој српској елита која је дошле, 1913. г. подијељена између Србије и Албаније, и која се, баш захваљујући свом периферном географском простору и исламској вјери спички и физички одржала све до данас. Шиптарска политичка доминација на Космету у последње вријеме, настојала је да овај живаљ, кроз пописе и на све друге начине прикажу као Шиптаре, чему су се они успјешно одупрли.

Дримколци су познати као шећеринџе и као такви имали су своје велике радње у Чешкој, Мађарској и Банатској. Било је постодашња који су у својој радњи имали до 50 момака – шерга и помоћника. Увек штедљиви и до крајњих граница чедни, сав новац зарађен у туђини носили су у своје родно место и пошто нису могли куповати неке велике њиве, воћњаке и шуме, величина њихове зараде огледала се у висини и лепоти њихових кућа.

Оцењујући и процењујући ову специјалну ситуацију у овоме крају, противно свима догаташњим обичајима четништва да се по цео дан седи у кући и да се стрепи од губитка и претреса, решио сам се да ми један дан не останем у селу, већ у планини. И тако сам почео да идем са четом из села у село, али преко дана стално сам био у планини, а увече улазио у село, тамо вечерао и после вечере излазио опет у шуму. Био сам увео ред у томе. Редовно сам морао пролазити кроз турске крајеве крај села која су (нарочито у Јабунцишту) била одмах уз планину, док су у Подјорцу Срби држали горњи крај села до планине. Пошто Турци рано вечерају, ја за то време уђем у село и одем са четом на конач где ми је одређено, ту вечерам и останем неко време у разговору са сељацима. Турци су свако вече постављали заседе и по правилу те заседе су држане обично два сата после вечере, па се после растураше, јер после тога времена сви су се повлачили у своје домовне и мирно спавали до зоре, а у зору су опет постављали заседе које су растуране кад добро сване. Ово је био редован поступак Турака у свим тим селима. Одмах после растурања вечерње заседе, излазио сам напоље изван села и тражио места за одмор. Преко дана сам ишао кроз шуму од једног села до другог, што никад нисам чинио ноћу, јер за то нисам имао потребе.

Ускоро су Турци сазнали да ту има једна јака српска чета у Дримколу па су са великим страхом излазили из села у планину, а ради сваке сигурности обраћају се или Серафиму Крстићу, или Кости Марковићу, или по Матеји Шуменковићу у Боровац и обично су их питали: да ли су слободни да обављају своје послове у шуми и у пољу по њивама. Сва три дримколска првака давала су им уверавања да су потпуно слободни и да их нико неће напасти, сем у случају да се они сами не огреше о неког Србина, а све докле могу бити потпуно слободни. Сама чињеница да су у овом крају, у својој рођеној држави, Турци тражили заштиту од Срба био је довољан знак да се оцени успех нашег чествовања у том крају.

Серафим Крстић поново је настојао да се убије неки Паум у чијој кући је убијен његов брат пош Ставра, а на пита ја раније нисам дао пристапак. Кад сам оно био спровођен из Скадра у Битољ, у охридском затвору нашао сам тога Наума, кога су турске власти ипак затвориле, јер су се у његовој кући криле убице пош-Ставрине. Њега сам нашао у затвору у друштву бугарских политичких криваца и он је био као неки апостол међу њима, поштован и уважаван. Турци су га доцније пустили из затвора јер је пред турским судницима доказао своју невиност. Нисам био истог мишљења као турске власти и на захтев пош Серафима наредио сам да се Паум једног дана ухвати у планини и моји су га четници стрелили. Од овог догађаја нисам правно никаква ларму, тако да његови укућани нису знали ко је Наума убио. Могли су то бити Бугари, а највероватније арнаутски качаци – одметници, док је најмања сумња могла пасти на нас.

Затекао сам у Дримколу три четника, један се звао Пандил из Јабланице, дебарски Дримкол, други Исак из села Клења, истог дебарског Дримкола и трећи, неки Пушо, Влах из Горње Белице, охридски Дримкол.

Ова Горња Белица, насељена само Власима, налазила се у најверлетнијем крају, под самим каменитим врховима Јабланице а доле, на ивици равнице, налазила се Доња Белица, родно место др Владана Ђорђевића и још неких заслужних Београђана. Ови Цинцари из Доње Белице били су бакали у сваком месту северне Албаније.

Једнога дана Јанко Рацар, који је са мном дошао из Србије, и Исак дођу у неки оштар сукоб. Како сам спавао неких 50 метара даље од њих, пробудио сам се на пуцањ. Јанко Рацар једним метком из револвера убио је свога друга Исака. Дошао сам у тешку ситуацију. Шта да радим са Рацаром, како да га казним? Једина казна

било би убиство. Да ли је имало смисла поред једне жртве дати и другу. А Јанко Рацар био је храбар четник који је са мном ишао до Вардара, био на Чelopeку и тамо се храбро борио, пробио се кроз турски ланац и остао жив. По његову причању Исак је њега изазвао, а то су и други доказивали. И на крају крајева, као једино могућно решење био је опроштај, али пред народом морао сам примити кривицу на себе и рећи да сам ја због извесних кривица чисто моралне природе, наредио стрељање Исакова. Не знам да ли сам кога у ово убедио, јер се никаква морална кривица Исаку није могла приписати, тек ја сам од два зла бирао мање, тј. признао сам кривицу као своју, премда су многи знали да је то учинио Рацар.

И због тога је постојало извесно негодовање, нарочито код Алићелка Крстића, човека веома осетљива који није могао допустити да се изврши смртна казна ни пад неким кривцем, а камоли да се у обичној свађи убије друг. Овај случај тешко је утицао и на мене, а и сам круг рада није био за мене довољан, јер или из села у село, одржавати дух код Срба – а и страх код Турака није био начин службе народу онако како сам то желео.

Једнога дана четник Пушо из Горње Белице замоли ме за допуштење да може отићи својој кући да посети мајку и жену са двоје деце. Молио је да му се да још један друг. Нисам хтео дати никога, али се добровољно јавио Никола Дилџаковић, иначе учитељ. Ја му дам дозволу, пошто се сам пријавио.

Њега је као учитеља заимало ово шанинско цинцарско село и начин живота у њему. Из тог села нису излазили ни трговци, ни занатлије, већ само чобани. Сва околна српска и турска села грађени себи чобане налазила су их у Горњој Белици. То је био њихов начин привреде. Живели су од те зарпде и од по неколико коза које је свака кућа имала. У самом селу постојала је турска жандармеријска станица са неколико жандарма.

Кад су ови моји четници стигли у село, које је било далеко око 30 км од Подгорца, одсели су у кући пола четника Пуше. И не знам на који начин Турци жандармија сазнају за њихово присуство, околне куће и позиву их на предају. По наговору домаћих, који су се бојали да им не запале кућу – једино имање које су имали, четници се предадоше. Турци их вежу, сирове у Охрид и даље у Битољу. Битољски суд осудио их је на по четири године робије зато што никоме нису ништа учинили, никакав отпор нису дали никоме и казнили су их просто зато што су носили на себи оружје.

Онај други случај, исто тако као и онај први, тешко је деловао на мене и сам сам себе осуђивао, не зато што сам пустио Пушу да иде својој кући, но зато што сам пустио Николу Дилџаковића, који наместо да послужи народу било као учитељ било као четник, сада има да труне у турском затвору у Битољу.

Хтео сам да се осветим некоме за све ово, иако ми нико није био крив. Због саме чињенице да су Турци без борбе заробили два српска четника, а да бих показао да су Турци без борбе заробили два српска четника, и да бих показао да се то не може свуда и сваком десити, решио сам се на једну нимало обичну ствар. У селу Лабуништу био је неки Бедуљ, богат Турчин и првак турски по јунаштву, по кући и по богатству. Нико се са њим, у целој околини, ни по чему није могао такмичити. На доњем крају села Лабуништа имао је просператну кулу зидану од камена, у чијем се приземљу налазио дућан, бакалница са савковрсном робом где је Бедуљ трговао.

Док су други ишли у далеке земље у печалбу, он је стицао богатство у самом селу. Његова реч није имала поговора ни код Срба ни код Турака. И ја се решио као освету за моја два ухаћена четника да убијем овог Бедуља. О овоме нисам смео казати никоме, јер ми то нико од Срба не би допустио, бојећи се свако за своју главу. Зато једнога дана, пред само подне, оставим чету у шуми која се налази између села Подгорца и Лабуништа, оставим код њих своју пушку, а ја само с револвером сићем доле у Лабуниште и уђем у бакалницу да нађем Бедуља и да га убијем из револвера. Био сам сигуран у себе, у своју руку и у свој нагн револвер. Али на своје велико изненађење у дућану нађем само децу за коју нисам знао јесу ли Бедуљева или његова браћа, али углавном била су само деца. На питање где је Бедуљ одговорише ми да је отишао у Стругу, а његов брат да се налази негде доле у пољу лабунишком. Опрезно сам изашао из Бедуљеве куле и кроз јелан сат, сав утучен, нашао своју дружину.

Овај догађај није могао остати тајна. Пролазећи кроз њиве и баште, многи су ме видели и познали. Кад су видели да сам ушао у Бедуљев дућан, у његову кулу, од страха од онога што би се могло догодити у кули побегли су својим кућама да се не би нашли у близини. Одмах је сазван такорећи међусоседски савет на који су дошли прота Матеја Шуменковић, Анђелко Крстић, Коста Марковић, Серафим Крстић и још неки прваци. Позвали су ме да им кажем да ли знам какве би све последице биле по њих и по остале Србе да сам случајно убио Бедуља, па чак и онда ако би Бедуљ успео да убије мене у свом дућану, јер му је увек револвер за појасом. Рекли су ми: ко би поверовао да је то лично твоје дело, а не и наше? Одговорио сам им да само убиство неког јунака Турчина познатог и признатог може да опере нашу срамоту која се догодила у Г. Белици приликом хватања наша два четника. На то ми је одговорено овако: "Због некога Николе Дињакковића и Пуше из Горње Белице који је раније био чобанин код попа Серафима Крстића, ми нећемо дозволити и не допуштамо да се квари један својствени однос између Срба и Турака и да падају главе наших првака због нечијег кукавичлука". Морао сам им дати реч да ћећу учинити више ништа без прелиминарног споразума са тзв. Дримколским одбором. Знали су да је реч светиња и били су спокојни што им, кад им већ не могу иску велику услугу учинити, нећу ни штете нанети.

Дошао је месец септембар. Српски конзулат у Битољу у два маха био је наложио Јеротију Топаловићу, директору српске гимназије у Битољу, да дође у Охрид и Дримкол, да изврши ревизију рада српских школа и да га уопште виде тамо као званично лице Србије, јер се за последње две године нико од званичних људи из конзулата није појавио у томе крају.

Баш у то време, 1906. год., отпочела је најжешћа борба између Бугара и Грка у Битољу. Једнога дана бугарске тројке убијале су виђене Грке, а другог дана грчке четворке убијале су виђене Бугаре. Страх и трепет владао је по улицама Битоља тако да су турске жандармеријске, полицијске, па и војничке патроле удесетоспручене, што ипак није могло ни да спречи убиства, ни да умањи страх.

Под тим и таквим околностима ништа на свету не би могло натерати Јеротија Топаловића да прође кроз Битољ па да иде кроз Ресан у Охрид и Дримкол и да се врати истим путем. Али да би сакрио свој лични страх, он изјави конзулату да у Дримкол не може да дође јер тамо влада Василије Трбић, који јавно и отворено прети да ће убити Јеротија Топаловића чим се појави у Дримколу. Српски конзулат обрати се Серафиму Крстићу и затражи од њега да мене узме на испит и да се изјасним какву смелост ја имам да претим смрти званичном представнику Србије у Турској! Ово је већ преварило меру. Рекао сам Серафиму: "Ти добро знаш да је све ово неистина. Јеротија једва нешто мало познајем, али немам никаквог разлога, и кад бих га познавао као најгорег човека, да га убијем док је он овде представник Србије – за коју сви овде радимо – ко више а ко мање – него са више, а не са мање ризика".

Револтиран оваквом клеветом, а бојећи се да ће од уста ипак једног дана до Бедуља доћи глас да сам га хтео убити, из чега би могле наступити неке компликације за наше прваци у Дримколу, око 14. септембра 1906. год. позovem Серафима Крстића и замолим да он удеси с једним Турчином из Јабунџишта, кириџијом, да ме одведе у Битољ. Он је сваке недеље, или у две недеље једанпут, одлазио са својим колима у Битољ, односно Бедуљову робу у Битољ, а њему доносио колонијал. Тога Турчина сам познавао, а и он мене, јер је он једанпут или двапут годишње долазио у Београд где су му дримколски печалбари у Београду давали златац новац скупиљен од свога рада и он га је часно и поштено носио њиховим породицама и давао онако како га је примао, задржавајући један извесан проценат на рачун својих трошкова и зараде. Овај кириџија Турчин, тога пута кад је требало да ја идем с њим у Битољ, није смео повести никога.

Он је на то пристао и ја са три своја четника, оставивши пушке у Дримколу, а у истом оделу и са револверима за појасом, у саму зору, придружим се испод села Јабунџишта овом кириџији и пођем с њим у Битољ. Путовали смо целог дана, док нисмо стигли доцкан увече у Ресан, где смо преноћили, а сутра рано пођемо и стигнемо пре подне у Битољ.

ТРБИЋ ПОСТАЈЕ УЧИТЕЉ ТЕОХАР КРСТИЋ

Пошто сам добро познавао Битољ, растањем се с овим Турчином, узнем своја три друга и одведем их у српски конзулат где су били потпуно обезбедени.

Ја сам одем у српску гимназију, која је била у главној улици и звала се Широка сокак – доле је била кафана "Шарк" (исток), докније хотел "Босна", а горе је била наша гимназија. Турске патроле непрестано су крстариле овом улицом, али ко год ме је видео, нико није посумњао да сам Бугарин или Грк, већ су сви мислили да сам Арнаућин. Беше турски мист Рамазин. За сваку сигурност узео сам две три ове овнујског меса и као да идем својој кући да се спреми вечера.

Ућем у двориште гимназије и одем право у директоров кабинет. Директор, не знајући ко је ушао у његов кабинет, брзо је и сам дотрчао. Кад ме је видео, хтео је да падне одмах на патос, да га нисам придржао. Наредио сам му да седне, што је он некако зловољно учинио, а онда сам му рекао: "Зашто сте Ви, господине Топаловићу, обманули српског конзула и рекли му да не смеје ићи у Дримкол у ревизију зато што сам Вам ја претио убиством? Како што видите, ја кад хоћу некога да убијем, не морам чекати да ми он дође на ноге, већ га, сво, могу да нађем, па и на оваком месту где непрестано патролира турска жандармерија и војска..." Он ми је само одговорио: "Ја сам се шалио са конзулом", а ја му одговорим: "Али ја из Дримкола овамо нисам дошао ни за какву наду!"

Извадим револвер из појаса. Топаловић се скљокао на земљу и није умео речи да проговори. Кад сам га видео у тако бедном положају, ставим револвер за појас, наредим да поново седне на столицу, а он ме онда почне молити да изађем из гимназије. Казао сам да нећу одатле изићи док то питање потпуно не пречистимо. Нисам му допустио да излази из кабинета.

Кад је дошао служитељ да га зове на ручак, рекао сам му да нареди да се обојици ручак донесе овамо у његов кабинет. После пола сата ручак је био на столу и ја, пошто сам био гладан, јео сам са апетитом, а Топаловић нити је умео да узме хлеб, нити нож и виљушку у руке. Говорио ми је: "Видиш да је доле испод прозора војска, полиција, жандармерија, па сваки час могу ући у гимназију да изврше претрес. Шта ћеш ти онда радити?" Ја му одговорим: "У том случају прво ћу тебе убити, а после ћу гледати како ћу се разрачунаати са Турцима, али тај обрачун ти нећеш видети!"

Три сата сам држао у овом стању Јеротија Топаловића. После три сата дозволио сам му да пошаље једног наставника да саопшти Јовану Ђирковићу, тадашњем правку у револуционарним стварима, да одмах дође у гимназију, јер се у њој налази Василије Трбић.

Ђирковић је имао маларичне нападе и у том тренутку имао је 40° температуре. Његова жена Даринка није допуштала опште овоме Василијачу да уђе код Ђирковића, али Ђирковић кад је чуо гужву пред својим вратима, нареди жени да га пусти. Чим је ушао унутра, наставник брзо рече Ђирковићу: "Брзо мирате доћи у гимназију. Тамо је Василије Трбић заробио директора гимназије и не пушта га!"

Ђирковића је одмах напустила температура и, како је докније причао, никад нипте у животу није добио маларију. Скочио је с кревета и обухао се. Његова жена мислила је да јој је човек попудео, задржавала га је, али он је изишао на улицу.

Кад је Ђирковић ушао у директоров кабинет, директор је седео полумртв у столицу, а Ђирковић, онако блед, рече ми:

"Откуд ти овде, ако Бога знаш?"

Ја сам му рекао:

"Дошао сам овамо због клевете Јеротија Топаловића које ни теби нису непознате, и можемо овде да се обрачунамо одмах сад!"

Али Ђирковић, знајући у каквој се ситуацији налази, одмах поче мекано:

"Па Ти знаш да се ја овде борим са овим будалама које само ствари упропаштају. Него, молим Те, да примиш мој предлог: ја ћу из ових стола отићи у варош, купити Ти једно лепо цивилно одело, један фес, ципеле и друго, па вечерас да се склопим код Ванче Пандаровића".

Ванче Пандаровић био је у то време књижар у Битољу, неку годину раније кад је вршен атентат на њега био је рањен у ногу. Дobar Србин, велики патриота, увек готов да поднесе највеће жртве за Србију.

"Кад преноћиш код Ванче, овде има један српски фијакер из Прилепа који тера Диме Анчевић из Прилепа, такође Србин и поверљив човек. Даћемо Ти у друштво Панту Џамбазовића, такође Србина из Прилепа (који је тада учио V разред турске гимназије у Битољу). Из Прилепа ћеш отићи у Велешки срез. Тамо су наше чете па ћеш се са њима наћи."

Пристао сам на ово и до ноћи већ сам се преобукао у цивилно одело. Кад су Турци после вечере ишли по кафанама да пију кафу и разговарају, ја сам у друштву једног наставника изишао из гимназије, опростио се са Ђирковићем, који је био сав срећан што се све овако свршило. Онда пустим и директора да оде у стан, а дотле није излазио. Ту се растанем са Ђирковићем.

Потом одем код Пандаровића. Ту сам вечерао, спавао, а сутрадан рано отишао сам у један хан са Ванчом, где сам нашао Панту Џамбазовића од кога сам добио тзв. нуфуз (извод из књиге рођених) коју исправу, акт, даје државна статистика. Ова исправа гласила је на име Теохара Крстића, који је био српски учитељ у селу Секирици срез прилепски. Да сам израније познавао Теохара Крстића, никада не бих пристао да узем ову његову исправу, јер он је био мали, жгољав, црне масти и косе, а ја сам био развијен и у пуној снази. Цело лето провео у планини нашољу, румен у лицу као јабука, изгледао сам као неки атлетиста, и притом плав. Али, срећом, нико нас није срео, ни питао ни ко сам, ни одакле сам. На глави ми је био фес; лично сам на правог господина.

ПРОБЛЕМИ ПРИЛЕПСКОГ КРАЈА – БИТКА НА МОЧУРУ

Одмах после подне стигли смо у Прилеп. У Прилепу смо тада имали тзв. српски хан, који се састојао од велике кафеане споља и једне велике куће унутра у дворишту, где су биле собе за путнике; са стране су били ханови за коње и другу стоку. То је био један од најбољих ханова у Прилепу, а држао га је један од браће Џамбазовића, Иван, који је доцније платио главом своје србљање, као и многи други пре њега у Прилепу.

Одмах сам отишао у собу где су ми донели ручак, а после ручка дођу три-четири српска учитеља и с њима у друштво изиђем из хана, проћем кроз варош, обићем прилепске касарне и одем у српско село Дабницу, удаљено свега три километра од касарне. Прошао сам све опасности, све је било иза мене, јер одмах ту, изнад села, дизала се планина Златоврх, повезана једним малим превојем са планином Бабуном.

Чим сам изишао из тога српског хана, није прошло ни 20 минута, стигла је турска полиција, извршила претрес у хану, тражећи ме, и то по имену. Иван Џамбазовић одговорио им је да се никакав странак не налази у хотелу и сам је ишао из одељења у одељење, отварајући им врата, да би се могли уверити да се ту заиста нико и ни један бегунац од власти не крије.

Моји другови, пошто нису били много маркантни, а Зарија Крстић, који је имао исправна документа, послати су после четири-пет дана у Прилеп и из Прилепа, истим путем као и ја, и дошли су у велешки срез и нашли се са мном.

Вечерао сам у селу Дабници, где сам још исте вечери обавештен о претресу који је турска власт извршила у српском хану у Прилепу. После вечере, пошто сам био одморан, са два сељака из Дабнице пребацим се преко Златоврха у село Небрегово, родно место војводе Глигора Соколовића, који је тада још био у Србији. Пошто нисам хтео да останем у Небрегову да даним, исте ноћи продужим у село Бреновце. Ту сам одспавао неколико сати, и сутрадан, кад је већ свануло, у пратњи сеоског пољака Петра званог Дркута, који је имао пушку, а имао и право да је носи, пошљи смо преко планине Бабуне која се на томе месту зове Кадијина. Пошто смо прешли преко планине где смо се дуго одмарали, пред само вече сиђемо у село Ориов Дол где за-

текнемо војводу Душана (право му је име Рада Радивојевић), родом из околине Бегана, а раније је био учитељ у истом селу. У село је дошао после грозне смрти свога претходника, српског учитеља Баљошевића кога су Бугари на комаде исекали заједно са српским свештеником Анастасом, родом из истог села. Ова убиства десила су се пре него што је Сретен Рајковић са Јованом Бабуњским дошао у то место. Тога лета, 1906. год., чета Стевана Педића званог Ђела и Душана Радивојевића однела је велику победу над Бугарима у планини Бабуни, на месту званом Мочур у срезу велешком.

Било је то овако. Бугарски поручник Константинов, који је био рејонски војвода велешки и Гога Ацев, исто тако рејонски војвода прилепски, са четницима и напруганим сељацима и грађанима из Прилепа и Велеса решили су да запале српско село Крапу, које су сматрали као један од центара српског четништва. Дошли су у саму зору, опколили село Крапу и почели да пале. Ту је био чувени поп Таса Коневић, родом из истог села и из најбогатије куће у селу. Пошто није било српских чета, на чијем се челу налазила позната имена као што су Глигор, Рајковић и Бабуњски, људи су сматрали да је наша снага ослабљена и морали су неистрпано бити на опрези. Тако је и поп Таса био на опрези. Кад је чуо вику у селу, изишао је из куће само са револвером у руци и почео да позива своје сељаке на узбуну пуцајући из револвера. Неколико његових сељака који су били у селу а имали оружје код себе, изиђу из својих кућа и почну пуцати на нападаче. После борбе, која је трајала један сат, Бугари одступе из Крапе, пошто су запалили две-три крајње куће и неколико шевени са сточном храном. Одступе и пошту се на било саме Бабуне, на међу између села Крапе која је припадала прилепском, и села Оранија која је припадала велешком срезу. Ушли су у густу букову шуму и остали да пређане.

Тих дана чувени арнаутски разбојник Исљам Гарани, родом из села Гарани у кичевском срету, беше заробио два младића, синове једног ђеџаја Ристе, родом из Крушева, који је имао своју бачију на великим гравњацима и суватима планине Бабуне, а на месту званом Даутица. Кад је Исљам заробио ове младиће, њихов отац јави то Душану и Стевану Педићу Ђели и они са својим четама пођу у потеру да пронађу Исљаму и да му отму децу, пошто је Исљам био само са још четири друга.

Тражећи тако Исљаму по Бабуни, пошту се на више место, опет тако на билу планине Бабуне, звано Папразишка Корија; са тог места приметје доле ниже себе, не даље од 1,5 км у правој линији, како се крећу људи у шуми оренској. Знајући добро да нема српских чета, а да се турска војска не би крила и не би постављала стражу, они закључе да су то Бугари, не знајући да су они већ били у Крапи и запалили неколико кућа. Кад су то установили, скупили су се у Папразишнику Буку (место где је расла велика букова шума) чекајући да виде на коју ће страну Бугари поћи.

Било је око четири сата поподне кад су Бугари изашли из шуме, постројили се и пошли у правцу Мочура, а то је била страна на којој су биле Недићева и Душанова чета. И ови су исто тако морали прећи један брисани простор од неколико стотина метара да би поставили заседу на путу којим су Бугари имали да се спусте у село Папразиште. И Бугари су ишли брисаним простором, јер десно испод пута на 20-50 метара налазила се ореншка шума, а лево, неколико стотина метара даље, папразишка.

На месту званом Мочур, Душан поставио је својих пет четника у камењу, на самом путу где су Бугари имали да прођу, а остатак чете, свега 16 душа, заузели су позиције у камењу 15-20 метара с леве стране пута којим су Бугари ишли. Напред је ишао поручник Константинов, за њим војвода Гога Ацев, а онда неки Цветан и други. Прилазећи заседи, водили су овакав разговор: Гога Ацев говорио је Константинову:

"Нисмо добро урадили што смо запалили Крапу. Ко зна шта ће Срби нама за ово да учине?!"

А Константинов му је одговорио:

"Не брини ништа! Где су Срби? Душан не сме нигде да се појави, а Јосиф (наш велики јунак који је наследио војводу Глигору) витла се око Маркових кула и Златоврха, и не сме нигде да сиђе."

Један плотун Душанових четника пресекао је речи у грлу. Ту су пали Константин, Гога Ацев, војвода Цветан и још двојица. У исто време припуцали су сви четници из заседе, тако да су Бугари били обузети паником. Ни један није опао пушку,

већ су нагли десном стрмином у орешку шуму, бацајући пушке из руку, бежећи један преко другог, остављајући 20 мртвих и још толико пушака. Побегли су доле ка селу Орашу и одатле се растурили сваки на своју страну. Велешка чета у Клеви и остали чете Гога Ацева, један по један, пребацили су се у срез прилепски, јер нису нигле смели да иду двојица заједно.

За ову велику бугарску погинућу, а нарочито двојице најистакнутијих бугарских војвода, као што су били Константинин и Гога Ацев, дознао се убрзо, и Бугари у Прилепу и Велесу били су поражени. Гога Ацев био је трећи војвода бугарски из породице Ацев, из села Ораовца код Прилепа. Први је био Мирче Ацев, други Пестар Ацев, бивши бугарски учитељ, а трећи Гога Ацев – сва три рођена брата.

Ту у Ораовом Долу сам нашао војводу Душана са четницима који су дочекали Константинова и Гогу Ацева у заседи, а то су били Никола Мартиновић, родом из села Оморана, срез пелешки. Диме Секирчанац, родом из села Секирца у срезу прилепском и један четник по имену Драги, родом из Башина Села код Велеса. Њих петорица су били ти који су победили бугарске војводе и чули њихове последње разговоре.

Душан се спремао да се врати у Србију. Чекао је још само да за то добије одобрење канстана Павла Блажарића, који је у то време био шеф горског штаба и углавном се кретао по Поречу.

ВАСИЛИЈЕ ТРБИЋ ПРИМА ЧЕТУ РАДА РАДИВОЈЕВИЋА ЗВАНОГ ВОЈВОДА ДУШАН – СВРХА И СУШТИНА ЧЕТНИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Требало је да примим ту Душанову чету чим Душан крене на пут. После извесног времена, Душан добије извештај да не може напустити своје место пре него што дођу војводе Ђилигор и Бабуњски.

Ја сам се ту наоружао, променио цивилно одело и пошао заједно са Душаном да обиђем села која су била у његову рејону, како бих се упознао са виђенијим људима и са функционерима који су припадали српској револуционарној организацији по селима.

Организација је углавном у сваком селу била овако састављена: сви мушкарци, жене, па и деца, припадали су организацији. Сви без разлике били су дужни да слушају све наредбе које би им организација налагала. За све спорове нико није смео ићи у турски суд, већ су се спорови решавали у самом селу. Мање спорове решавали су сами сељаци у селу. Веће је решавао рејонски војвода а неке, сасвим крушне, решавао је шеф горског штаба. На челу целе организације стајао је шеф горског штаба, затим рејонски војвода, а у сваком селу постојао је начелник с два помоћника и сеоски војвода под којим су били наоружани сељаци, тј. сви они који су имали потребно оружје, углавном дугачке пушке са муницијом. Поред тога, постојао је и сеоски благотиник у чију је касу улазио мали месечни, као неки члански улог – незнатан (пола гроша, десет пара), раван за све. У ту касу улазиле би и све новчане казне изречене у селу од свих набројаних инстанција.

Поступак је био усмен, без перовође, и судило се по обичајном праву тога краја. Пресуде су, може се рећи, готово без изузетка биле праведне у оцени кривине, јер је поступак био овакав: у случају кад је војвода решавао спор, позову се обе парничне стране да свака изложи свој захтев. Свакоме се каже унапред да говори истину, јер ако не буде говорио истину па се то утврди, казна је била врло строга, могла је да буде новчана, али и телесна, па у тежим случајевима и смртна. Стога је свака странка говорила само истину, а кад се каже истина, није било тешко пронаћи праву страну и пресудити право. У погледу наследства другог права није било сем шеријатског, и ту кад се утврди степен сродства, а према томе и право (квота) наследства, држало се строго тих шеријатских прописа које су обично добро знали сви наши свештеници и многи пријаци у самом народу. Најтежи спорови били су они између два села за извесне планине, папњак и гол. Ту је обично

врло teško пронаћи истину, јер су често и једни и други имали право коришћења, само једни раније, а други доцније.

Један пример. По турском закону, ако би се неки Турчин нашао убијен у атару неког села, а село не би могло да пронађе и властима преда убицу, било је дужно да плати 100 кеса (једна кеса = 100 гроша = једна златна турска лира) блага држави, а ова је то после делила наследницима убијеног. Ако је убијен неки хришћанин, никакав поступак није постојао. Било је случајева да се неко убије на једном месту па се после пребаци у атар другог села, а и да се леш из једног атара пребације у други, све док власти не сазнају да су често нека села која нису могла да плате ову глобу, остављала читав део једног атара говорећи да то није њихов атар, док би друго село, које је имало више могућности, плаћало ту казну, крвину, држави, али и узимало читав тај атар. То су били већином пашњаци сеоски са водом, шуме и места са нешто зиратне земље. Такав случај био је у моме рејону, где су се парничили село Гостиражна и село Стровје, срез прилепски, где је спорна шума износила један простор од преко 200 ха; па онда спор између села Слепче и села Костињци. Један велики комплекс, некада пошумљен, узело је село Прилиште, настањено Арнауцима, од српског села Костињци баш на тај начин што су платили крвину у износу 100 кеса на место села Костињци, које ово није хтело да учини. Многа села уступају су део свог атара у случају кад се убијени Турчин нађе у њему, чак и тада кад су имала новаца да плате крвину, али се бојала освете породице убијеног и да не би вечно страховали од освете, ратосиљали би се често великих делова свог атара.

Ови спорови, којих је било много, готово се може рећи између свака два суседна села, били су врло уносни за разне турске аге и бегове који су код турских судова штитили један једно, а други друго село. Тиме су се бавиле и неке хришћанске чорбаџије по варошима, па би селани дојичких села све што преко године зарале давали тим својим заштитницима, а турски судови су ова места досуђивали једне године једном, а друге године другом селу, те су тако и турске кадије на овај начин долазиле до добрих прихода.

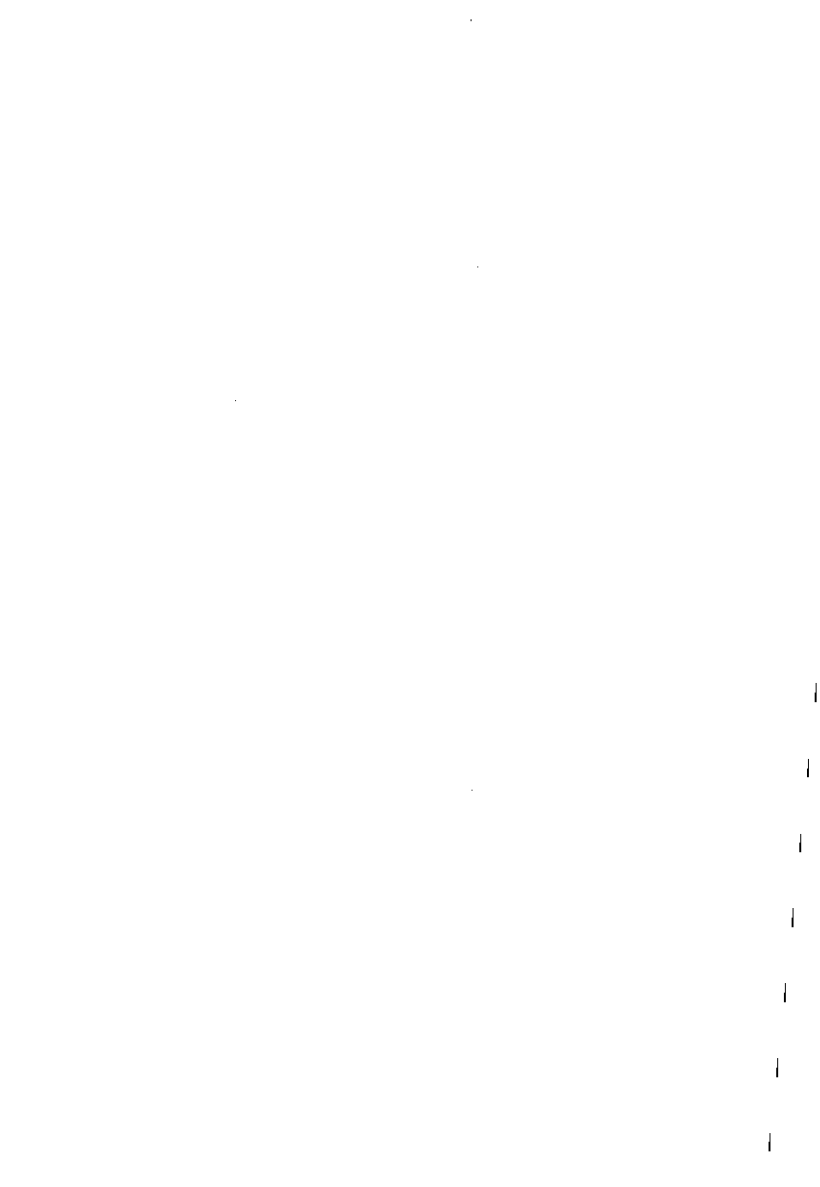
Забраном наше организације да се ни за какав спор не иде на турски суд, овај приход појединих бегова, чорбаџија и кадија био је пресечен. Њихове оставе остале су без меда, масла и сира, али спорови су остали.

Ми смо били принуђени решавати, разуме се увек привремено, говорећи да ће се ти спорови решити кад дође Србија, код српских судова. Наша решења за овакве спорове примана су и била писана. Наша су решења примана сигурно не с вољом, било са једне или с друге стране, али нико није смео да иде даље. Обично смо спорно место делили да користе и једни и други. Доказ да је ово тачно, је да су сва та места поново подизала спорове чим је дошла Србија.

На сам Митровдан 1906. год. дошле су чете Глигора Соколовића, Јована Бабуноског и Јована Долгача, који је родом из села Кошино, срез прилепски, доцније срез поречки. Ове чете нису биле сигурне да дођу до Вардара старим путем, јер су се у јулу те године при истом покушају сукнбиле с турском војском код села Бајловци, у кумановском срезу и после борбе која је трајала цео дан повукли се у Србију. Имали су маршруту Врање – извор Биначке Мораве – Скопска Црна Гора – прелаз преко Лепенца и Вардара – уз Пчињу испод Суве горе – прелаз преко Пчиње, тако да су 26. октобра 1906. год. стигли у село Белицу поречку, центар целокупне четничке акције на левој обали Вардара. Ту смо се састали да дочекамо чете – војвода Раде, војвода Јосиф, војвода Михаило Јосифовић, који је родом из села Брода у самом Поречу, Павле Блажарић, капетан, шеф горског штаба, Стеван Пеђић Ђела, који још пре мога доласка беше отишао у Србију.

Ту, у Белици, дужност шефа горског штаба Павле Блажарић предао је Глигору Соколовићу, а Душан је своју чету предао мени, и тако сам ја стварно постао велешки војвода, јер је Бабуноски остао поред Глигора Соколовића, као нека врста његова помоћника. Овако освежена новим четама, а на челу са војводом Глигором и Бабунским који су као мештани, Глигор у целом прилепском крају, а Бабуноски у тзв. Азоту, уживали врло добар глас.

Глигор је поред тога био и прослављени јунак, његова се храброст и јунаштво ценило од много раније, тј. још од оног доба кад је убио чувеног зулумџара Алију из Црница и на тај начин опростио села Степанце, Присад и Крстец од овог зулумџара. Алија је држао читав комплекс Бабуне, као својину некога паше из Цариграда у закуп, а Црница је било село са неколико кућа и са много зиратне добре земље на којој су сељаци из ова три села морали обављати бесплатно све пољске радове да би им Али-ага дозволио да се њихова стока напаја на водама што извиру на том делу Бабуне, које је он такође држао под закуп. Једног јутра, о чему је Глигор раније био извештен, Алија је узјахао хата и пошао из Црнице у Прилеп. Таман на месту где је пут који иде из Црнице излазио на друм Велес-Прилеп, Глигор је сам чекао у заседи Алију и кад је дошао на пет метара испред њега, Глигор је испалио из пушке и на месту убио Алију. Овде ћу још поменути да је убиство тога Алије толико за-препастило и уплашило, а и озлоједило приленске Турке, да то Глигору нису опростили ни после 30 година, јер је један од тих Алијиних рођака био учесник у убиству Глигора Соколовића 30. јула 1910. године, за време хуријета.

Други део:

У СРПСКОМ АЗОТУ

„У свакој планини имаш свога змаја,
И виле бродарске шокрај свију река,
На сваком раскршћу по један краљ чека
И старински папез пољима без краја.“

(Јован Дучић – Македонија)

НА "ЦАРСКОЈ ЗЕМЉИ"

Да кажемо нешто о српском Азоту, где сам ја постао војвода.

Право је име Хас, што значи царска земља, управо директан царски посед као што имамо Хасбуковицу, а зове се Азбуковица у Србији, или Колашин у Црној Гори. Иначе, правилно Хас Кол, место које припада директно султану. Пошто се и тамо на крају именују долаје члан, то је дошло од Хас = Аз и додато *ой* као члан и тако постало Азот. Овде је у средњем веку био центар богумилства и отуда је, као јединствен случај на целом Балкану, остало име највећој планини која је по висини одмах иза Шаре. Затим, једина река која ту тече, а извире у планини Бабуни, зоне се река Бабуна, а централно село у целом крају зове се Богомила. У целој области има 14 села. Сама област почиње на извору реке Бабуне и заузима цео слив те реке, до њена излаза из последње клисуре између села Марковца и села Извора, а одатле силази у равницу која припада области Киспакол, да би се затим кроз једну непроходну клисуру улила у Вардар пет километара ниже Велеса. У овој области, званој Азот, сва села су српска, изузимајући Согље које је настањено чистим арнаутским живљем, и 25 домови Арнаута у селу Оморану.

Поред арнаутског становништва једно село звано Бистрица припадало је егзархији. Селањаци из тога села, по занимању циглари и ћерамичије, а тим се занатом бави цео Азот, радили су овај занат искључиво у Солуну. Терорисани од бугарског комитета, а пошто је њихов живот зависио од овог плела, они су гогоно до краја, тј. до 1908. год. остали као егзархисти.

Сва друга села остала су чисто српска и у свима су, сем у два села која су била мала – Капиново и Габровник, постојале српске школе са учитељима до 1897. год. беспрекидно како се памти, а отада и званично.

У овој области пре можда 100 година доселили су се породице и из племена Мијака из села Лазариноље и населили се сасвим у планини. Два села, Папрадиште и Ореше задржала су и своју мијачку ношњу, све своје старе обичаје и говор. Ницу се ни женили, нити су се њихове девојке удавале за Ажане (становнике Азота). Сви остали у Азоту, тј. прави Ажани, носили су исту ношњу, мушку и женску, имали исте обичаје, сви славили славу и говорили једним, може се рећи, чистим српским језиком, много лепшим и музикалнијим, а и правилнијим, од оног којим говоре Срби из околине Лесковца, Бабушнице и Пирота.

Кад су Турци завладали Македонијом, после пропасти Маркове државе у чијем је центру био Азот, цар султан примио је ову област као своју личну имовину, а они су били дужни сваке године са нарочитим изасланством, свечано и лепо опремљени, да однесу у царски двор, прво у Једрене а затим, кад је престоница премештена, у Цариград, по два сокола, стара годину дана, као једини данак који су били дужни давати султану. Више села Бистрице и сада постоји једна пећина Соколица у којој су хватани соколови одређени за царски данак. Овако, као царски хасити (царски људи на царском имању) живели су до краја XVII века и нешто мало доцније, а онда су постепено почели давати држави и друге даније, док се на крају

нису у погледу државних лација изједначили са свим осталим грађанима велешког среза.

Већина ових сељака радила је у Београду по цигланама, где су долазили у пролеће на рад, а у јесен се враћали својим кућама. У прво време на овај рад одлазили су само одрасли људи, и то по један или двојица из задруге која је често бројала и по 40 душа. Али, кад су државне дужбине толико нарасле, а нарочито кад је почело узимање десетка од стране закупца, који не само није био десетак већ је често прелазило и 65% свих пољских прихода, народ је почео, односно мушкарци, у све већем броју да долазе – сада не само у Београд, већ су ишли у Црвенку (Бачка), пеки у Темнишвар, а неки у Руму.

Велешки Бугари, у мржњи према овом српском крају, који никако није хтео ни бугарске школе, ни бугарског попа, иако им је све то пућено, да би се осветили, доводили су најчувеније зликовце чак из Прилепа, као што је био чувени Расимага Десовалија, разбојник и без скрупула, па су такви узимали у закуп царски десетак, да би што више опљачкали сељаке, а Велешани су им доказивали да треба да постану Бугари, па да се овога зулума избеже. Сељаци Ажани су се за сваку неправду жалили властима и водили борбу на све могуће легалне начине против ових зулумчара, али је зулумима дошао крај тек почетком српске четничке акције, кад више нико од зулумчара није смео ни да завири у Азот.

Овде морам поменути једну другу ствар која нигде није истицана, а о којој се и данас и убудуће мора водити рачуна. Азот, односно Срби у Азоту, имају на западу српска села која се простиру све до велике српске области Пореча, одатле се наставља српски живаљ Горњег и Доњег Полога, који је унек административно припадао Призрену а не Скопљу, затим се ослањао на српски део Косова и Метохије, Босне, Србије и тако представљао један континуитет српског народа од реке Драве, па све до средњег тока Вардара код Велеса. Иако су у то време били као крајња истакнута тачка на југоистоку српског народа, они су били свесни да иза њих стоји компактна маса српског народа, и пошто су већ као занатлије циглари допирали у Бачкој до Црвенке, у Банату до Темнишвара, у Срему до Осека, имали су јасну слику да они ни по чему нису Бугари, као ни они који су у њихову најближем суседству.

НАШЕ ПРВЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НАСУПРОТ БУГАРСКОЈ АГРЕСИЈИ

Кад сам постао војвода у томе крају, сматрао сам да морамо прво освојити села – Степаниц и Поменони, која припадају Азоту, иако су од њега одвојена Крно-Рогом, а то је једна планинска коса Бабуње, утолико пре што у селу Степанићу има неколико кућа које су отворено Срби, а из тога села у првој чети Јована Бабуњског била су од 1905. год. два четника, Стојан Ристић, који је још и данас жив, и неки Анте који је те исте 1906. год. погинуо од Бугара у самој селу.

Војвода Глигор Соколовић, убивши Алију из Црнице, био је популаран у селу, јер је Алија терорисао ово село, и Бабуњски, који је ту имао два четника, желели су да са миом заједно уђу у село Степаниц, иако је то село било наоружано од Бугара и било као њихова предстража за целу Клепу. Ми смо се решили и 7. новембра 1906. год., сви заједно, тј. Глигор, Бабуњски и ја, са четама дођемо планином до близу самога села, а затим пошаљемо наше људе које смо повели из Азота, а имали су својих рођака у Степанићу, да сиђу доле у село, јаве сељацима да Срби долазе, хоће да уђу у село и стављају до знања сељацима да се нико не усуди да да отпора нашем уласку. Пошто је био дан, односно време кад су се сељаци вратили са пашабе, јер и ово село је било цигларско по занату, само што ови никада нису радили у Србији, већ су свој посао, односно занат, радили у Румунији и тако прокрстарили целу Румунију од Дунава до Прута и Олтанице. Сви су знали румунски јер су још као деца одлазили у Румунију и до дубоке старости тамо се бавили, али овим језиком говорили су само у Румунији, а у свом селу говорили су исти онако лепо српски као што се говорило у целом Азоту.

Кад су дознали да се српске чете налазе у близини села, одмах су сазвали сеоске прваке. У то време начелник комитета био је Јован Секуловски, а Дука Ђорђевић сеоски војвода и најбогатији сељак био је у сродству по мајци са четницима Јована Бабуњског – Стојаном Ристићем и Антом, те је тако, по савету ове двојице, сломљен и његов отпор, који и није био из неких националних разлога, већ зато што му је отац део новца дао на чување Влади Богдановићу у Велесу, Бугаралу, иначе старином Пећанцу, који је славно Св. Стевана Дечанског 11. новембра, и што је своје велике винограде имао у селу Војници, највећем бугарашком селу у велешком срезу, које је било као пандан великом српском селу Богумили у Азоту. Међутим, готово цело село било је за то да се одмах попаље неколико сељака нама у сусрет, да се нареди вечера у селу и потребне куће за коначење, с тим да се те вечери српске чете спусте у село Степанце.

Нас је било око 70 душа, али у тих 70 душа било и сеоских чета из Оморана и Ораовог Дола. Убрзо неколико сељака из села Степанци, с Јованом Секуловским и Дуком Ђорђевићем на челу, дошли су к нама, поздравили се и рекли да је нама слободан улаз у село, али траже од нас да им обећамо заштиту, јер Бугари неће пропустити, а да се за тобожње издацио Степанчанима не освете. Глигор и Бабуњски рекли су им да сам ја одређен као војвода за тај крај, и они ће ми ставити у дужност да заштитим село. Те вечери ушли смо у Степанце и после разговора са сељацима оставили смо исту организациону управу коју су раније и Бугари признавали, јер ови људи су били изабрани од сељака и били су међу најбољима, нарочито Јован Секуловски, начелник, који је имао задругу од око 20 душа и био један напредног разборит човек, прави домаћин, с којим је било задовољство разговарати и који је могао, по оној народној "и цару цван (одговор) дати".

За сутрадан, 8. новембра, на Св. Арханђела, имали смо да уђемо у село Поменово и на тај начин би сва села која етнички припадају Азоту била у нашој организацији и власти. Али у исто време спустили смо се на тај начин на главни и једини друм који иде из Прилепа у Велес, јер атар села Степанца био је с обе стране овога друма, а само село лежало је на десној страни друма, идући из Велеса у Прилеп.

У село Поменово реших смо да уђемо ујутру рано, а као претходнику да улутимо свега три сељака из села Степанца, који су имали да извезу о нашем доласку поменовског начелника Оичу (Јовану) Каревског и Станета Милошевића, сеоског војводу. Кад су Степанчани ујутру рано пробудили једног и другог, ми смо већ опколили село и са свих страна почели улазити у њега. Никакав отпор, баш и да су хтели сељаци, није могао бити успешан, јер нас је било много, а сељаци су били изненађени и нису се могли сконцентрисати. И ту је ствар свршена као и у Степанцу. Село је признало нашу организацију, а ми смо и овде оставили исте функционере.

Сељаци из Поменова тражили су од нас да пређемо преко друма Велес-Прилеп и да уђемо у село Смиловце, тако да ни Поменово, а ни Степанци не буду више крајње тачке, већ да буду бар до неке заклоњени селом Смиловци. То смо учинили одмах сутрадан, 9. новембра, пошто смо претходног дана остали у овоме селу. У село Смиловце ушли смо без претходних разговора и јављања, сакупили сељаке и оставили исту сеоску управу као и у она два села раније и исте вечери вратили смо се у село Степанце.

Степанчани су молили да ја са четом (12 душа) останем у селу као њихова заштита, али се с тим није сложио војвода Глигор, већ ме узео са собом да тако удружени пођемо кроз српска села у Приленском пољу. Пошто је Глигор био шеф штаба, ја сам се томе покорио, али сам унапред знао да је мојим повлачењем учињена погрешка, јер сам био уверен да Бугари губитак тако важне тачке неће прихватити без отпора. Тако је и било. Око 300 Бугара у ноћи 22. новембра нападну на село Степанце, које је дало отпор пуцајући на нападаче и после двочасовне борбе одбило Бугаре, али је дало од своје стране петоро мртвих, а изгореле су и две три куће и неколико црквених са сточном храном. Ово је била велика штета и у жртвама људским и у материјалу, али и на уштрб наше добре организације, јер се видело да ми не схватамо озбиљно ситуацију у односу на Бугаре.

Глигор ме је упutio да се вратим у Степанце, где сам поново организовао чету, наредио станицу стражу око села, од сеоске и моје чете, контролишући по неколико пута преко ноћи будност стражара, а ујутру, у сам зору, селаци су се повлачили у село, а ја сам одлазио у планину, која није била много удаљена.

Тај обичај, управо закон за мене, нажио је за све време мога даљег четовања. Никада, ни у једној прилици, ни зими по највећем снегу, нисам остајао да ланам у селу. Увек сам преко дана био у шуми или негде у пољу, где у близини није било шуме, као што је то случај у селима Стари Град, Ново Село и Голозинци – која смо доцније били освојили. Тако селаци нису морали стрепети преко дана да ли ће доћи турска потера да се сукоби са четом у селу, да људе побије а село запали, већ су, преко целог дана, били потпуно слободни да се предају свом обичном послу. Ово је било врло добро примљено код свих села чији сам био војвода.

Међутим, десио се један нов догађај. Једне суботе, почетком децембра месеца, у сред Прилепа, бугарски терористи уђу у српску књижару и на месту убију из револвера Илију Поп-Антића, српског књижара, чијег су брата Годора убили неколико година раније. Ово је била реакција на наше спљаштање и заузимање друма Велес-Прилеп. Још истог дана, о овоме убиству извештен је Глигор Соколовић, као и то, да се за понедељак спрема око 40 Прилепчана, који су готово сви били терористи, да преко Велеса иду у Америку. У недељу Глигор испаше курире к мени у Степанце да га дочекам и да се договоримо да поставимо заседе на друму, да сачекамо свих 40 Прилепчана и да на тај начин нападимо главу Илије Поп-Антића.

У недељу пред вече стигну Глигор, Јован Бабуњски и Јован Долгач са још неколико сеоских чета и тако сви скупа (нас око 100 душа) са људима из села Степанци, који су добро познавали цео друм одатле па до Прилепа, изиђемо и поставимо заседе на друму Велес-Прилеп код степанаčkih воденица, на Црњачкој реци.

У Црњачи више није постојало село, пошто је изгорело за време устанка 1903. год., али је постојао један велики хан са 30 соба, мањих и већих, са огромним стајама за стоку, јер је ту било једно од коначишта између Велеса и Прилепа, где се, нарочито зими, затварала стока коју су исцељиве из Куманова и Гиљана терали на пазар у Прилеп. Тај сточни пазар сваког петка и суботе, био је један од највећих у целој Македонији. У то време сматрало се да је само серски пазар јачи од прилепског. Турци, да би обезбедили саобраћај између Прилепа и Велеса, којим су путем у пролеће одлазиле хиљаде и хиљаде људи на печалбу, а у јесен се с новцем враћали, на бабуњском преноју (висина 900 м) имали су жандармеријску станицу сазидану од тврдог материјала у виду округле куле. Пошто ова посада није била довољна да обезбеди овај пут који је пролазио кроз планину, више од 20 км, Турци су држали једно одељење редовне своје војске која је припадала Авиј Табору (ловачком батаљону) у томе хану у Црњачи.

Постављајући заседе на неколико стотина метара испод хана, одредили смо једно одељење четника, под командом четника Јована Долгача, да ухвати заседе изнад самога хана, па у случају да војска из хана пође против главне наше заседе у реци покрај друма, Долгач је имао дужност да прихвати борбу са Турцима и да их не пусти ка главној заседи, коју смо ми држали.

Било је десет сати пре подне. Одједанпут се пред нама појаве два затворена фијакера типа "ландау". Пред њима је било шест коњаника, а за њима исто толико. То није била војска из хана, а Долгач их је пропустио. Кад су ушли у средину наше заседе, на команду Глигорову сви четници поустајају, уперине пушке на војнике и повикасмо једно громко: "Тесла!" (предај се). Војници убрзо скочили с коња и почели да хватају заседе, али им ми повикасмо да не пушају, јер ће одједанпут сви изгинути, и да нисмо дошли зато да њих убијемо. У том из првог фијакера изиђе турски миралај (пуковник) и упита нас ко смо. Рекосмо да смо Срби, да смо ту дошли да чекамо Бугаре, да он може слободно ићи јер нам није ништа крив и ништа му може бити. Кад смо упитали ко је у другом фијакеру, он рече да је то његов харем, а ми обешасмо да та кола нећемо претресати јер поштујемо свачији образ и верске прописе. Овај турски миралај, пошто је наредио својим војницима да ни један не сме опалити пушку, захвали нам и рече да иде у Штип да тамо прими команду над једним

пуком, али да никоме уснут неће казати да смо ми на путу заузели заседу и да целог тог дана можемо бити слободни. Јер ни у једном правцу – ни из Велеса у Прилеп, ни из Прилепа у Велес – неће нићи турска војска. Опростио се с нама, захвалио на кавалерству и на чувању образа његова харема. Отишао је и одржао реч, не јавивши никоме о овоме догађају.

Није прошло ни пола часа, опет се појавише два фијакера из Прилепа, овога пута без пратње. Ту је био један турски кадија, који је био премештен из Битоља у Скопље, заједно са својим харемом у коме су били жене и деца. Био је више него уплашен, готово мртав од страха, али ми смо му одмах рекли да му неће бити ништа, да је слободан заједно са својим харемом, да ми ту чекамо Бугаре да им се осветимо за једног Србина који је погинуо два дана раније у Прилепу. Кадија је био изненађен онаквим кавалерством, клањао нам се до земље и отишао дајући нам реч, иако то од њега писмо тражили, да неће ништа рећи о нама и нашој заседи.

Већ смо били очајни што смо узалуд заузели заседу, кад се иза нас, тј. из Велеса појави велики караван и у њему 22 човека. Било их је из Прилепа, из Маркова града и неки из села Сланско у кическом срезу. Све их покупио и са једним одељењем четника пошале смо горе у планину, а ми останемо и даље у заседи.

После један сат времена приметисмо још један караван који је долазио из Прилепа. Ту је било неколико Велешана међу којима један трговац по имену Панче Габер. Он је добро познавао Бабунског и баш зато што га је познавао, све више је страховао за свој живот, јер је знао да је Бабунском познато да је он, Габер, један од виђенијих чланова околског Бугарског комитета у Велесу. Кад смо похватили и ову групу, за њом је дошла једна група Турака коју смо одмах пустили, а један од њих је направио једну смешну сцену. На мије питање: "Како ћу се уверити да си Турчин?", рекао ми је да има револвер. Али, кад га је потражио, он је био лао кроз чакшире чак доле до табана. Пасмејасмо се његову јунашћу што и кад је слободан није могао да нађе револвер у својим рођеним чакширама. Све смо их пустили не тражећи ни од њих реч да никоме не кажу да смо ту, јер је било време да се дижемо одатле, пошто више није било никаквих изгледа да ће и нека друга група проћи из Прилепа у Велес.

Били смо гладни као вуци, и кад смо растурили заседу отишли смо далеко горе у планину, где нас је око хладног извора чекао добар ручак од хлеба и меса, који су нам наши Степанчани приредили, јер смо и њима учинили услугу што наша заседа није била у њиховом атару, већ у атару села Црнице, које је припадало турском паши у Цариграду. Тако формално одговорност спада са села и даје могућност да се селаци бране, ако би дошло до какве оптужбе код турских власти.

Пошто смо прегледали исправе и утврдили ко је одакле, решили смо да 27 од њих стрељамо, а петорицу да пустимо кући, и то смо и учинили. Само дан раније војвода Јосиф је ушао у манастир Трескавац, ухватио игумана, три калуђера и једног грађанина из Прилепа и сву петорицу стрељао. Тако смо за главу Илије Поп-Антића, два дана после његове смрти, стрељали 32 Бугарина. То је била једна од најкрвавијих освета коју су запамтили Прилеп и Велес, и то је био последњи случај да Бугари убијају Србе, било у Прилепу, било у Велесу.

Елигор је упутио писмо у Прилеп, а ја у Велес; преко људи које смо пустили на слободу обавестили смо бугарске комитете да је ово припа освети, и најмања, а да ће убудуће за сваку сриску главу која падне овако и на овај начин, ма у којој вароши, отићи најмање стотину глава бугарских, и да ћемо имати могућности да прво главама плате сами чланови ВМРО организације у Велесу и Прилепу. Ово је било довољно да им утерамо страх у пете.

После тога догађаја вратио сам се опет у село Степанце, бојећи се какве нове освете томе селу. Баш због догађаја на друму Велес-Прилеп, о чему се чуло по свим крајевима Македоније, од Штина до Охрида и од Ђепелије до Дебра.

РАЗБИЈАЊЕ ОДРЕДА БУГАРСКОГ ВОЈВОДЕ СЕКУЛЕ

Тридесетог децембра увече добијем извештај из села Смиловца да је бугарски војвода Секула са 13 четника и неколико наоружаних сељака, укупно њих 20, дошао у село и ту занеолио. Одмах сам позвао наоружане Степанчане и кад је прошла поноћ прешли смо друм Велес-Прилеп и упутили се у Смиловце. У селу снег је већ окопио, али горе, високо изнад села, све је још било пљме покривено. Распоредио сам чсту и околно село са око 30 људи, свега. Настапио сам заседу на местима куда сам знао да морају проћи Бугари, ма у коме правцу одступали, а да воде борбу у самом селу тим да нису смели, јер су се бојали доласка турске војске која није била далеко, док смо ми увек могли одступити, не долазећи у додир са турском војском, ако то нисмо желели.

Кад је свануло, послао сам два сељака, која сам са собом довео из Степанца, да уђу у Смиловце и кажу сељацима да ушлоре Бугаре да се Срби приближују Смиловцу, како би они изишли из кућа. На узбућу коју су направили сељаци, Бугари изиђу из кућа, распореше се и пођу путем право ка селу Никодим. Чим су изишли из села, отворили смо им паљбу у леђа, а они су одступајући упали право у заседу. Погинуло је 12 бугарских четника, заробљено седам сељака с оружјем, а војвода Секула, рањен, побегао је у село Никодим. Десио ми се том приликом да сам једнога Бугарина – неког Стојана који је имао црну браду до појаса и носио црно одело, пошто се на снегу јасно видео, гађао на 1.700 метара и убио. На истом одстојању ранили смо и војводу Секулу који је имао срећу да му одело није било тако црно као његову другу Стојану. Пошто смо им покупили оружје, оставили смо их на снегу да леже, а заробљене сељаке везали и повели са собом и вратили се у село Степанце не давши ни једне жртве. То је био последњи дан 1906. год.

Пошто смо вечерали у селу Степанцу, изашли смо ван села и легли у шуму да се одморимо, чувајући заробљенике. Заробљени сељаци били су из села Никодима, Ракље и Топлице. Нисам хтео ни једног да стрељам. Сматрао сам да ће ми доцније годно послужити као калгузи и путовође.

Овде морам напоменути да је село Никодим раније углавном било српско, док је припадало велешком срезу, а сам Велес Солунском вилајету. Међутим, доцније, кад је Никодим припао прилепском срезу, а тиме и Битољском вилајету, Бугари су убили неколико српских прилика у томе селу, затворили школу и најурили учитеља. Цело село поново је почео да опслужује тада чувени поп-Але, који је био и један од најбогатијих домаћина у селу са својим братом Пером. Имали су велике винограде, а куповали грозђе, од других, па затим продавали вино и ракију, лечену од комине. То је била најчувенија ракија у велешком и прилепском срезу, звана "Никодимка". Обезглављени, Срби су морали да приклоне главу, да слушају поп-Алу и све оно што им Бугари из Прилепа нареду. Међу заробљеним сељацима из Никодима били су и два младића из српских кућа, један син неког чувеног бакалина Орде (Јордана), а други братанац Ђорџа Даскаловског – обојица исто тако богати домаћини у селу Никодиму. Преко мојих људи из Смиловца поручио сам Ордету бакалину у Никодим и Ђорџу Даскаловском да су њихова деца жива и здрава, да су код мене, да се за њихове животе не боји ништа, па то исто пека поруче и онима у Ракље и Топлици – да се за своју децу не брину, јер су у српским рукама. И пошто знамо да су силом мобилисани, нећемо им никакво зло учинити. Кад ме је Орде известио да је примио моју поруку, решим се да 17. јануара, још за видела, уђем у село Никодим. Зато још 15. јануара пошаљем Ордетову сина да оде тајно кући, да се добро чува да га не виде сељаци, да каже оцу да ћемо ући у село, а његов отац да то саопшти Ђорџу Даскаловцу и породицама оних Срба које су Бугари као српске прваке побили. Шеснаестог јануара ноћно сам у Смиловцу, а 17. иако је био снег, преданио сам у никодимској планини. Са мном је био млади Даскаловић, наоружан и још пет заробљених сељака који су ишли с нама без оружја.

Пред вече, још за видела, ушли смо с две стране у село. Пред једним одељењем ишао сам ја са младим Даскаловићем, а друго одељење предводио је Никола Мартиновић, један од оних који су дочекали у заседи на Мочуру поручника Константиновић

и војводу Гору Ацева. Селаци, једни уплашени, затварали су куће, други су бежали, а једна група дошла је к нама. Одредили су нам конаке за становање, а ја сам поставио своје страже на местима за која сам знао да треба да заузмем.

Остао сам у кући Ђоре Даскаловића и после неког времена скупило се око мене педесетак селјака. Рекао сам им да се од тога тренутка Никодим враћа српском народу, да ћу их увек штитити и чувати, али ћу их наоружати и спремити да се и сами чувају, као што сам већ организовао одбрану у селу Степанин. После тога извршио сам организацију и поставио начелника и војводу. За начелника сам поставио Ђору Даскаловића а за војводу Сољана, једног изванредно доброг Србина, храброг човека који није плао за страх, увек доцније улазио у борбу против Бугара, а био је и добар домаћин и имао доста велику задругу с којом је живео.

Одмах после вечере, а нешто пре пола ноћи, изишли смо из села и отишли даље ко у шуму где смо, без ватре, остали до сванућа. У само свануће, наше патроле приметиле су да су село опколили Турци, тј. турска војска. Неко нас је издао Турцима, а ми смо сумњали да је то учинио поп Аца, који је те вечери побегао из села чим смо ми ушли. Смејали смо се овоме наседању и онога ко нас је издао, а и Турцима који су послушали. Турци су, чим је свануло, почели претрес села, и разуме се, кад ништа нису нашли отишли су одакле. То је био коњички пук из Прилепа.

Потом смо поново позвали извесне селјаке из села који су с нама пошли и чудили се нашој тактици, јер су Бугари за такве случајеве имали специјалне скривнице у земљи, у самом селу, и само у тим кућама где су биле скривнице остајали су да предане.

Те вечери се поново вратимо у село Никодим, опет скупимо селјаке, којих је сада дошло више него раније, и кажемо им да ћемо увек, без страха ма од кога и под свим условима, задржати ово село у својим рукама, што смо и учинили. Требало је ићи даље.

Вратили смо се из Никодима. Поручио сам Глигору да дође или пошаље чете у помоћ, јер сам намерала да уђемо у село Владиловце које је било такође на левој страни пута Велес-Прилеп и припадало области Клепа. Глигор је на мој позив дошао, а с њим и Бабунски, Јован Долгач и Цене Марковић. Овај последњи ролем је из једног српског села у тетовском срезу -- из Јеловца. Као млад отишао је у Бугарску, ступио у војску, свршио подофицирску школу и постао наредник, и као такав постао старешина полицијског участка у самој Софији. У жеку наше борбе с Турцима напустио је тај положај, пребацио се у Србију и пријавио нашем револуционарном одбору у Београду. Послали су га у Скопље, а из Скопља је дошао у Пореч где му је Глигор образовао чету и дао му рејон оног дела Пореча који се граничи са гостиварским срезом и део тога среза у коме се налазе села Железна Река, Тајмиште и др.

Дочекао сам их у селу Степанин, а одакле смо прешли у Смиловце. Ту смо преданили и после подне упутили се у село Владиловце, идући дану, јер смо ишли кроз шуму, а то су стрми оградни планине Бабуне, звани Јасенова глава где је некада, у самом подножју, било Јасеново, али је оно расељено.

Пред сам мрак ушли смо у село Владиловце и, пошто сам разместио страже око села, распоредили смо се по кућама, а у једној кући код првака села, Ђорђа Зеленгоре, били смо на копаку. Ту су се окупили сви главни домаћини тога села. После дужег говора војвода Глигора и Долгача, изабрали смо нову организациону управу у селу, којој смо ставили на чело тога Ђорђа Зеленгору као најбољег домаћина, који је осим тога био и писмен. Овај нам је човек остао веран до краја и Бугари су га, за време своје окупације од 1915. до 1918. год. интернирали у Бугарску, као Србина који се не може вратити бугарској нацији.

БОРБА ЗА СМОЛОВСКИ ВИС

Док су моји другови разговарали, ја сам целе ноћи био на ногама, обилазио повремено страже и вршио њихове смене. Предосећао сам да нам се овде може десити оно исто што се мени десило у Никодину, тј. да село опколе Турци. Нико од мојих другова не би пристао да са својом четом спава напољу, као што сам чинио ја.

У свануће једна бугарска чета напала је на нашу стражу која је била на ивици потока који је делио Јасеново од Владиловца. Пошто сам био у услу и на ногама, одмах сам послао појачање. Сузбили смо Бугаре, који и нису дошли да се боре с нама, већ да отворе пуцњаву, како би турска војска која је стално боравила у селу Доњи Врањевци могла брзо доћи, јер то није било далеко, и ступити с нама у борбу, а Бугари после да нас чекају у заседи и убијају као зечева. Међутим, чим је отворена борба, све наше чете изиђу из кућа и отпоче битка између нас и бугарске чете, којој нисмо дали да умакне већ смо је откочили у Јасенову, и око подне била је сва уништена. Њих 20 лежали су мртви, а десет смо заробили.

Кад је битка с Бугарима била скоро завршена, стигла је и турска војска, преко 100 душа, и они су нас напали с једне стране, а озго, с Јасенове главе, напао нас је Добри Апостолов, бугарски војвода за округ тиквешки. Он је залочио да нас нападне код Владиловца, али његово присуство на Јасеновој глави није нам давало могућност да се повучемо горе у планину, јер би нас у дубоком снегу тукли с једне стране Турци а с друге Бугари, тако да и од нас не би нико остао жив. Могли смо лако да изиђемо на крај с овом војском која нас је напала, али је претила опасност да стигне турска коњица из Велеса и пешадија, која је била стално у селу Оморане, и да нас тако стварно затворе са свих страна. Зато предложим Глигору да узмем 20 четника и са њима заузмем Смиловски вис, који нам је једини давао могућност да се извучемо из клопке. Под борбом повео сам четнике ка Смиловцу и Смиловском вису.

Кад сам изишао из ватре где су моји другови Глигор и остали водили борбу, дошао сам до Смиленске реке, прегазио је и упутио се ка Смилевском вису, а у село Смиленце, које није било далеко од места ни један километар, већ је улазила турска војска. Хитао сам да се што пре дочепам виси, али смо сви били уморни и телом смо ишли уз стрмину, док одједном не угледасмо, свега неколико стотина метара дејсно од нас, како се једно одељење турске војске, у јачини око 50 људи, вере уз стрмину да заузме Смиловски вис. Наступила је очајна трка са повременом пуцњавом ко ће пре да изиђе на вис. Турци су били одморнији, а и са лакшом опремом. И, кад сам већ сматрао да је ствар изгубљена, одједном се са Смиловског виси осу плотан на Турке и повика: "Хитајте што пре к нама, јер нам подилази војска из села Смиловца, а ми не можемо пупати на њих јер сте ви испред нас!"

После неколико плотуна, одељење војске које је наступало да заузме Смиловски вис бежало је главом безобзирце ка селу Смилену. И она војска која је из Смиловца била изишла да пресеће одступницу онима који су били у Јасенову, повукла се под нашим ватром у село Смиленце. Изишао сам на вис где су ме дочекали селаци из Степанца, тј. њихова сеоска чета која је целога дана стражарила и кад је приметила да долази војска из Оморана, која ће нам пресећи одступницу, похитали су право њих десет и запосели вис, а затим им је као помоћ дошло још толико, и тако одбранили вис и омогућили да дођем на ту позицију. Сад нас је било 40, довољно да иза камених позиција тучемо Турке у селу, да им не дамо да изиђу из села у правцу планине и да им ометемо пресецање пута којим су имале да прођу наше чете, да се спасу. У томе смо успели. Наше чете потпуно су разбиле онај део војске који их је напао у Јасенову, а Бугари омањ нису могли да учине ништа, и тако се све чете срећно провучу под заштитом наше ватре и дођу на сам превој који води испод Смиленског виси на другом, а одатле у село Степанце, које је од друма било удаљено свега један километар, али у једном потоку – не на равници. Штитили смо наше чете док нису стигле у Степанце, а затим смо се и ми спустили доле и отишли у исто село.

Ту смо прегледали биланс битке. Изгубили смо два човека и три рањена. Интересантно је да су и они мртви и ови рањени погођени не од Турака, већ од бугарске чете која је пучала озго наниже. Бугари су имали 20 мртвих, десет заробљених који су били доведени у Степанце. Колико је било мртвих код Турака, нисмо могли установити. Тек сутрадан смо добили извештај из Смиловца на десет кола – сви одведени у Доње Врањевце и сахрањени у тамошњем турском гробљу.

Ова борба – једна од највећих – догодила се тачно 21. јануара 1907. год., и као и остале, одјекнула је свуда у Македонији као велика српска победа, а то је имало

нарочито убиствени утицај на бугарске кругове у Прилепу и Велесу, јер су сад били коначно начисто да смо ми господари друма Прилеп-Велес, од самог Прилепа па до близу Извора, у дужини од 40 километара.

Још о Св. Николи 1906. год., Јован Бабунски узео је снега три четника од мене и дању, по снегу, отишао у своје родно место Мариовце, где му је био ухваћен брат Темелко и његов старељак син Доиче, младић од 18 година и обојица су убијени, један у селу Поменову, а други у селу Крива Круша. Ушавши у своје село, ухватио је неке своје непријатеље, стрелао их, а затим је отишао у Стари Град, тамо је одсео у кући кумова Несторовића, па при одласку ухватио домаћина куће Стојана Несторовића и још два сељака из добрих кућа, везао их и дотерао у Степанце предавши их мени да их стрелам. Нисам се с Бабунским у томе сложио, већ сам их водио са собом без оружја, где су ми вршили извесне ситне службе: да наложе натру, спреме ручак и др. Временом су ови људи тако пристали уз нас да су нас позвали да одемо у њихово село, а они ће учинити да цело село листом пристане уз нас и одрекне се бугарског имена и њихове власти у селу.

Верујући овим људима, око 1. фебруара 1907. год. одем са њима у Стари Град, ту окупимо сељаке и сви потпишу једну молбу за грчку митрополију, којој смо ми Срби припадали, да им убудуће служи у цркви и селу српски свештеник из села Оморана. Било је обавезно да Митрополија извести турску власт, како би ова трпела свештеника и признала му право на вршење свих чинодејстава у дотичном селу. У Степанцу је већ био свештеник, Смиловче је опслуживао свештеник из Владилонца, те према томе та процедура тамо и није била потребна, али онде је то морало бити. Пошто сам овде за начелника поставио Стојана Несторовића, а за саског војводу његова друга Димитрија, који је с њим заједно био код мене као у неком ројству, и пошто сам им обећао увек заштиту, а сва три моја "заробљеника" која су видели наше борбе, наш борбени слан и нашу тактику, сама су уверавала своје сељаке старограђане да немају чега да се боје од Бугара.

У Старом Граду добро рађају жито и пиринач, јер им је земља у доста пространој равнини коју наводњава река Бабуна, овде већ у доњем току. И овај крај припадао је Клеци, што је у ствари једна административна погрешка турска, јер су ближе Азоту него Клеци, али им је ношња, као и остали обичаји, слична као и онима у Клеци. Сви су славили славу, а српско име било им је сасвим близу.

Знали су да вишкове свога жита које су допре продавали у Велес, тамо више не могу продавати, јер је та трговина била сва у рукама велешких чорбаџија, док су у Прилепу трговину житом држали Турци. Ову важну економску страну овога села решио сам на један прост начин. У селу Богумили је сваке недеље одржаван пијак на коме се углавном продавало жито. Села Папрадиште, Ореше, Прешево па и сама Богумила куповали су жито. У Папрадишту и Орешу жита уопште није било, а у Богумили га није било довољно, јер је цело богумилско поље сваке године било засејавано кукурузом и пасуљем, па су само на њима које се не могу наводњавати била сејана стрна жита, обично раж, ретко пшеница и орас. Тако су ови наши људи из Старог Града дошли до много боље лијане за своје производе него што је то био Велес, а у самој Богумили било је неколико бакалских радњи где се могла купити колонијална роба, текстил, односно преден памук (од текстила куповали су само женске мараме, а све остало израђивали су сами). У тим богумилским бакалницама није било ништа скупе него у Велесу, где су се сви сељаци дотле снабдевали. Степанчани и Смиловчани ишли су на пазар у Прилеп који им је био ближи, а и богатији у избору робе. Владилонце је ништа подједнако и у Прилеп и у Велес. Тако је Стари Град дефинитивно остао у нашим рукама.

После неколико дана са Старограђанима ушли смо и у суседно Ново Село, где смо исто тако извршили нову организацију, а затим смо сишли у долину реке Тополке и узели село Голозинце. Ово је веома богато село, али његово богатство чини пиринач, који ту добро раба а троши га оближње село Горње Врановце, које је имало више од 500 домова, насељено муслиманима нашег језика, као и још једно село Мелнице са 300 кућа, исто тако муслиманско а становништво му такође говори нашим језиком. На тај начин село Голозинце могло се сматрати једним од богатјих села.

Сад нам је на друму Велес Прилеп остало још у бугарским рукама централно село Извор. Ту је било неколико посела турских бегова из Велеса, али највећи посел држао је Али-бег Али-Пашинић, родом из Лесковаца (Србија), чији је отац као командант турски предао Лесковац без борбе српској војсци. Кад је напустио Лесковац и дошао у Велес, овај посел у Извору држао је неки Јеврејин и он га је купио за 3.000 власних турских пира. У селу није било Турака, већ је село, које је бројало 40 кућа, било тзв. бугарашко и ту је био центар бугаризма за цео тај крај, јер су, поред Турака, ту у Извору имали своја, доста пространа, имала породица Котени из Велеса, иначе рођаци Јована Бабуњског. Сад околна села – Смиловци, Владилевци, па и Стари Град тражили су од нас, управо од мене као од велешког војводе, да избацимо Бугаре из Извора. У Извору није било ни турске војске ни жандармерије, али зато на непуни километар на друму, идући Велесу, а на раскршћу где се од главног друма одвајао пут у Ают, а то није било ни један километар далеко од Извора, била је велика жандармеријска станица, а само три километра даље била је турска војска која је стално становала у Доњем Врановцу. У Извору су много пута боравили Српци – Арнаути, који су ту селили на имању Рацинаге Десовије из Прилепа. Поред тога, у самом селу била су два путничка хана – један је био Али-бегов, који је држао неки Цинцарин, а други Рацима Десовије, који је у закуп држао Анастас Поп-Степанов, бивши бугарски учитељ а сада хаџија у Велесу. Он је имао удела у хану који је држао, а који је био својина браће Котених из чије се породице он оженио, па према томе и био суласник тога хана. Анастас у последње време никако није смео да дође у Извор, бојећи се да га ми не ухватимо, а његов намесник у хану био је неки Димко Наумов, сеоски војвода у Извору који су Бугари нагнати да убије свог рођеног оца Наума, зато што је онај проказао Али-бегу (код кога је био у служби) људе који су Али-бегу једне ноћи отели 300 оваца, којима је и имао. Те ове је после Велешки бугарски комитет продао, а новац задржао за своју касу. Турци су двојицу од ових ухватили и осуједили на по три године робије, а партизани међу њима, Темељко Наумчевић, родом из села Степаша, побегао је у Бугарску где су га Бугари сиремали да прече овамо, у Турску и да гостује велешки војводи, како би вратио Србе на бугарску страну.

ОСВАЈАЊЕ СЕЛА ИЗВОРА И КРСТЕЦА

Могли смо знати када све он Турака има у селу, али, пошто су била два велика хана, увек је било могућно да преко ноћи, кад не можемо контролисати цео друм Прилеп-Велес, дође у хан и завођи у њему или турска војска или жандармерија. Стога смо морали добро организовати напад на Извор и напасти га јачим снагама. Зато сам позвао војводу Глигору Соколовића да он понађе помоћ. Тако 30. марта 1907. год. дође у манастир Св. Николе, вине села Оморана, у једној бабуњској ухвати, војвода Глигор, а с њим Бабуњски, Јован Долгач и војвода Јосиф, који је и сам био веома храбар, а имао је и добру чету. У манастиру планирамо план за напад на Извор. Глигор је, знајући о чему се ради, поручио седам нари жандармеријског одеља турског, које је донесено из Прилепа. На састанку речним свако: суздрани имамо да предајемо у једној малој шуми на западној страни планине Рујна, ту имамо да останемо целога дана и да преноћимо. Сура рано, 1. априла 1907. године по старом, а то је била недеља, имали смо да пречемо Рујн и његовим косама се спустимо до самог Извора, јер се он налазио на источној падини планине Рујна, да заузмемо све позиције изнад села, а нарочито једну која је имала да брзани припад како жандармерији, тако и турској војсци из Доњег Врановца у Извор. Та позиција дата је мени и мојој чети. Јован Долгач са шест четника преобучених у жандармеријско одеље и он седми као чауш – њихов старешина, имали су да уђу тако преобучени и наоружани брзометкама, и да се у селу представе као бегланије које су дошле да броје свинје у селу да би се на њих платио царски беглик.

Све је било по плану уређено, свако је био на одређеном месту, а Јован Долгач са својим "запшима" (жандарцима) синао је у село и, како је била недеља, на позив

сеоског протођера (бирова) који је позвао све сељаке да брзо дођу на тзв. "средсело" јер су стигле белгиције и да сваки пријави колико има свиња. Посматрали смо шта се дешава доле у селу, да бисмо сваког тренутка могли бити на помоћи онима у селу, али су се ствари развијале онако како смо их предвидели. Пошто је село груписано, одмах су се на позив протођера почели окупљати, и ускоро је напред села било око 30 сељака а Долгач је са својим заштитама почео да их опкољава. Сеоски војвода Димко Наумов, кад је то видео, упао је у хан и довикнуо сељацима:

"Бежите људи, ово нису заптије, ово су Срби!"

Испали пушку ради узбуне и почео да бежи. Он је избацио неколико метака и побегао, а за то време Долгач је почео везивати сељаке и убрзо све се чете сјурине у село, сем оних које су морале стално пазити на сигурност друма Велес-Прилеп. Нико се није јавио на овај позив из села Извора, јер ми нисмо хтели да пуцамо и да на овом терену силом изазивамо борбу са турском војском. Сељаци, њих 22 на броју, међу којима и Коста Цинцарин, ханџија из Али-бегова хана, били су везани сви и потерани од села навише уз Рујан, а ми смо њиховим породицама ставили до знања да се ником неће ништа догодити нити ће страдати. Међу овима био је и Коста Петровски, један од најбогатијих хришћана у том селу, који је био у сродству са Миланом Војницазлијевим, драгоманом руског конзулата у Скопљу.

Све смо заробљенике потерали и увече већ стигли у село Степанце, те смо сви вечерали. Сељаке из Извора смо доцније одрелили, јер су то у ствари били домаћини и није било објективних разлога да их и даље држимо везане, већ смо с њима почели разговарати пријатељски, показујући им да Бугари немају снаге да нас задрже у нашем напредовању јер смо, само за два месеца, уништили ту у њиховој близини две бугарске чете, а ни Турци се нису добро провели. Према томе, остао им је да нас приме као браћу, а преко грчке митрополије изјаве турским властима да нису Бугари већ Срби, и да ће им у селу служити српски свештеник. Ту смо одмах изабрали за начелника Атанаса Маџара, доброг домаћина који је и пре тога био Србин, али се морао крива да га Бугари не убију. Изабрали смо – све у споразуму са сељацима јер је готово цело село било заступљено овде – и сеоског војводу, неког Ђошу, који је у исто време био и сеоски пољак, а кога сам једном приликом ухватио у Старом Граду и с њим се споразумео да у моменту уласка српских чета у Извор утиче на своје сељаке да не дају отпора нашем уласку. Тако смо Извор заузели много лакше него што смо очекивали.

Одмах затим сељаци су били пуштени својим домовима, а само два дана доцније, на интервенцију Милана Војницазлијева, сви су били позвани код турске власти у Велес, да би изјавили како су Срби с највећим терором упали у село, сељаке на мртво испребијали и изнудили им потписе да више нису Бугари. Испред свих сељака устао је Коста Цинцарин, ханџија, и рекао кајмакаму (среском начелнику) на турском језику отприлике овако:

"Кајмакам-беј, нико нас није тукao и нико нам рђаве речи није рекао. Јесте да смо били везани и одведени у планину, јер нико није хтео признати да су били у селу Степанце, да би Степанчане позивали на одговорност, и ту смо пристали да будемо Срби, тј. они други сељаци, а ја сам Грк и од мене нико није ни тражио да постанем Србин. Добро би било да нас господин Милан Војницазлијев остави на миру, јер он живи у Велесу и Скопљу, а ми смо у Извору, а то је таква разлика да он треба да остави нас сељаке на миру".

Кајмакам је викао како ће све царске противнике поубијати, саветовао сељацима да се врате својим кулама и да буду оно што су и били, то јест Бугари, јер он увек има могућности да пружи заштиту царској раји од комитауња. Сељаци су га мирно саслушали, ништа му нису одговорили, јер су видели да булазни ко-жети и да баш он има најмање могућности да нешто стварно учини, јер је у ствари једва био господар и у оној својој соби.

Турски судови су престали да раде, осим по чисто турским стварима, али то су све биле мртлаве парнице, а Турцима је било онемогућено да иду на своја имања и од њих убиру приходе. Десетак више нису смели да купе по српским селима, и

тако су били отапчани да им се то познавало и по оделу, а и по трбусима. Тако су се ови селаци вратили натраг, а ја сам после неколико дана дошао поново к њима у село, седео цео дан са њима и разговарао се, а око пола ноћи отишао на Рујан, где сам, поред хладне воде, имао и један преглед у Азоту, уз рску Бабуњу и готово цео пут од Велеса до Извора.

Милан Војнишајлијев и бугарски комитет у Велесу хтели су да нам онемогуће кретање па су код Турака израдили да поред сталне војске од пола баталјона, која је становања у Богмили и у Оморану, где је била једна чета, пошаљу турску војску на стално седиште – једну чету у Теово, једну получету у Мокрени, једну чету у Папрадишту и једну получету у Ораов Дол. На овај начин Азот је био пун турске војске, али то мени није сметало да свуда крстарим и да одржавам везе са селицима, јер сам иначе и без тога преко целог дана био у шуми, а свако вече силазио у пољско село, а нарочито у она где је била турска посада. Тако сам им утерао страх у пете да нису смели ноћу никуда ићи даље од својих приаремених касарни. Напротив, пресретао сам њихове војнике који су из Велеса на којима носили храну за војску, разбијао та мала одсељња и одузимао им храну.

Жандармерија је била код Извора и у Согљу, јер је у том арнаутском селу постојала полицијска испостава са мудром на челу, као и жандармеријска станица у којој је било десет жандарма пешака и четири коњаника, а постојала је и телеграфска станица са једним телеграфистом.

Ови жандарми у Согљу и код Извора толико су ме добро знали да су ме у борбама, кад сам командовао, препознавали по гласу и говорили: "Овде је Васил кабудан (старешина)".

Почетком априла месеца Глигор, Бабунски, Долгач и ја одемо у село Никодин. Ту смо остали скоро цео дан кажњавајући пљачкаше српских села, док по подне, бугарске чете нису опколиле село Никодин.

Отпочела је борба око подне, 5. априла 1907. год. са Турцима и Бугарима. Ја сам имао да разбјесм онај део обруча на путу Никодин–Смиловци преко планинског превоја Калии. Долгач је имао да иде уз Никодинску реку, право горе на планину Виоре, а Глигор се са четом пребацио на другу страну потока и између Никодина и села Ракље ишао је у правцу Виора, где смо имали сви да се састанемо. Пошто смо потукли сва одељења бугарских чета која су нам била на путу и сузбили турске одрсе, Глигор је прошао поред бугарског војводе Петра Ацсва. Овај је лежао са једним четником у једној сиреки и упозорио четника да се не покрене, да их Глигор не би приметио и побио. Дрхтао је од страха и није могао ни да узме у руку пушку, а камо ли да пуца на војводу Глигора. Доцније су нам то причали селаци из села Ракље, где се Петар Ацев сакрио, пошто смо разбили његов обруч и изишли на Виоре. Са Виоре смо сишли у село Крсец које је било од Прилепа удаљено свега неколико километара и одакле се Прилеп гледао као на длану.

Имали смо план да изиђемо, у једном не баш широком фронту, и заувек заузмемо друм Прилеп–Градско, а на друму Прилеп–Битољ имали смо јако српско село Тополчане, те да на тај начин, ако не изолујемо, оно бар да контролишемо сваки излазак и улазак Прилепчана у своју рођену варош.

Кад смо ушли у Крсец, на два дана пред 1. мај 1907. год. он је бројио нешто преко 40 кућа, а главно је занимање селјака била сеча дрва, или у никодинској планини или у Црнице; та дрва носили су у Прилеп, продавали и од тога живели. Безусловно су одмах пристали на сарадњу са нама и да се одрекну бугаризма.

На путу ка друму Прилеп–Градско остала су нам била још два села: Прилепски Ораовец и Плетвар. Овај последњи је био девет километара далеко од Прилепа, на самом друму и на једном билу Бабуње, одакле је пут у многим серпентинама водио доле у Градско. Крсец и Ораовец налазе се десно од друма Прилеп–Велес, а лево од тога друма било је српско село Присад, чија су имања, колибе и торови са стоком прелазила и на десну страну тога друма, а 15-20 км ниже низ Бабуњу имали смо села Степанце, Смиловце, Владиловце, Извор и Стари Град.

Пошто смо се растурили из Крстца, договорили смо се да се уочи 1. маја нађемо у селу Присаду. Те вечери поново уђемо у Крстец и пошто смо у њему пробили два-три сита, поћемо ка Плетвару, који није био далеко, а како је у њему била и жандармеријска станица и једно мало одећење војске, прао смо поставили заседу, како испред куле у којој је била жандармерија, тако и испред касарне у којој је била војска. Обе ове куће биле су зиране од самог камена, као усталом и све куће у томе селу. Затим смо ушли у село и почели тражити начелника бугарске организације, неког Николу Мурга, али он је побегао на време. У селу се дигла узбуна и Глигор се наљути и нареди да се Николина кућа запали, као и још једна до ње.

Куће су гореле, али сваког часа могла је доћи коњина из Прилепа. Стога се поново вратимо у Крстец и изиђемо на врх Виора, где сам јако озебао. Горе је било хладно, а ми дошли ознојени после великог марша и ја сам легао у један присој.

Таман је сунце почело да греје, почеше куршуми да рију око мене. Према нама, на једној коси коју је од нас делила једна дубодолина, били се начичкали Бугари и отпорили ватру на нас, пењући. Једва сам побегао са оне присојнице и дошао до своје чете од које сам се одвојио. Направили смо распоред и отпочели борбу с Бугарима. Једно време шест-седам Бугара одвојише се од своје групе и поћоше ка селу Крстцу у намери да село запале, као освету за Плетвар. Глигор нареди неким четницима, међу којима је био и Андон, родом из Присада, коме је Глигор био кум, а био је необично храбар и велики јунак, стављајући му у задатак да једним прецим путем истрче испред Бугара, да их задрже и да им не дозволе да уђу у село и запале га. Андон је истрчао напред и његови другови га нису могли стићи. На једној чистини, на окуки, један четник, Дане Стојановић, родом из села Крапе, помисли од Андона да је Бугарин, узме га на нишан, опали и убије га на месту. После су вратили Бугаре, стапсли село Крстец од наљевине, али смо изгубили једног храброг четника, а уз то још човека кога је Глигор необично волео и ценио. Нико није смео рећи Глигору да му је овај четник погинуо, те сам ја ту улогу морао примити на себе кад је већ ватра престала и кад смо успели да растерамо Бугаре одатле са Виора, где су оставили више од десет мртвих.

Кад сам Глигору саопштио смрт његова четника Андона, а тако се звао и Глигоров син који је био у Београду у подофицирској школи – Глигор је био изван себе. Одмах је извадио из појаса свој револвер маузер и свих десет метака скресао у плећварског војводу Димка. У разаражењу ни то му није било доста, већ је једном четнику наредио да Димка исече на комаде, што је овај морао и учинити, али све то није могло повратити живот Андону.

Ова битка, која је потресла Прилеп више но и једна друга, јер смо затворили пут Прилеп–Градско, одиграла се 1. маја 1907. год. и трајала је три дана.

ПОРАЗ БУГАРА И ТУРАКА КОД СЕЛА НЕЖИЛОВА

После ове битке имао сам 23. априла једну велику битку код села Нежилова, где сам се истовремено борио против Бугара и турске војске, и у исто време потукао и једне и друге. Битка је почела овако: Уморан од непрестаних борби, хтео сам да проведем Ускрс у миру и да добро нахраним четнике барем та три дана, јер у сталном покрету храна нам је увек била танка. Зато сам изабрао село Нежилово, крајње, последње село у Азоту, које се налази у најгирњем току реке Бабуне, само десетак километара испод њеног извора. Ово село било је српско, са једним од најстаријих срп-

⁹ Зборка са датумима код Трбића потиче отуда што се у то пријеме користио стари, јулијански календар, а после то није свуда услађавано са новим рачунањем, на основу грегоријанског календара. Трбић то, по правили и истиче, премда свуде доследно, да читалац може да дође у заблуду код неких важнијих догађаја, ког су се датума стварно они одиграли.

ских школа у целој Азоту, али су се две-три породице, и то најбогатије, то јест оне које су имале велика стада оваца – преко 500, за које није било хране преко зиме у селу већ су их морали терати на зимовиште у Овче Поље, пристали да буду представници бугарски у томе селу, али никад нису успели нити да отворе школу за Бутаре, нити су могли да завладају црквом. Главна породица од тих, и најбогатија, били су Ђорџи. Био сам увек толерантан према њима, јер сам добро знао да је цео њихов бугаризам био у економској потреби. Да би одржали своје богатство у ситној стоци, њима је зими било потребно Овче поље исто толико колико и богати паљњаци на висовима Бабуне и хладни извори у Нежиловској шуми. Једна од незгода да ту проведем празнике била је та што је у селу Папрадишту, које је било најближи сусед Нежилова, била на сталном становању једна получета турске војске. Прешао сам преко свега тога и дошао у Нежилово за празник, а иначе то село одавно нисам посетио са четом. Те године, 1907, Ускрс је био доцкан, тек 22. априла по старом, а Ђурђевдан на други дан Ускреса. Први дан Ускреса провели смо у близини села, али тога дана поручимо у село Прешњево да нам изнесу ручак на Ђурђевдан на Прешњевска корита, а то је планинско појило за стоку тога села (и зими и лети). Неколико породица из овог села су, опет из економских разлога, постале Бугари, јер су се бавиле цигларским послом само у Солуну, одакле се у то време управљало целокупном комитском акцијом, јер је ту био најспособнији бугарски дипломата у својству бугарског трговинског агента, по имену и овде већ споменути, Атанас Шопов. Успел тога имао сам разлога веровати да ће ови људи отићи у бугарско село Бистрицу и јавити тамо да ће се нама из Прешњева ручак донети у место звано Корита, и зато нисам ни мислио да тамо ручамо, већ поручим да изнесу ручак горе, на врх планине Белкамен, на место звано Сватови. Са тога места био је јасан преглед на цео горњи Азот, све до села Теова, а видео се и један део Прилепског поља. На том месту био сам сигуран од сваког изненађења.

Папрадишци смо прави Ђурђевски ураник. Пошли смо рано из Нежилова и у само свануће већ смо били на месту званом Сватови, заузели позицију и осматрачницу са које смо могли видети сваког човека који излази из села Бистрице у планину, као и оне из Богомили и Папрадишта. Пошто смо се тако распоредили, чекали смо да сване. Када је добро свануло, приметимо једну оружану чету, у јачини око 50 душа, како излази из села Бистрице и иде једном косом која је носила име Реджеи (огромно камење, само од себе сложено од постанка као степениште – седиментне стене). Пустио сам их да изиђу из села једно 500 метара, а они су већ мислили да ће стићи и заузети централни положај Сватове, који смо ми држали још од раније, и већ се радовали како ће гледати како нас Турци гоне, и док се ми један по један пењемо ка Сватовима, они нас убијају. Бугари су известили мудура у Солју да се ми налазимо на Прешњевским коритима, и овај је известио војску у Богомили, Теову, Мокрени и Оморану. Из Богомили командант је известио посаду у Папрадишту.

Нисам хтео допустити Бугарима да се даље пењу уз Редже, већ отворих ватру на њих. Пуцали смо најбржим темпом што брзометак може да издржи, а они нису према нама имали никаквог заклона, јер смо били према њима тачно у бок. Пошто су ову чету сачињавали већином четници из села Бистрице, који су на себи носили беле кошуље и гаће, као и минтан (горњи хаљастак од платна) где преовлађује црвена боја, то нам је давало добар нишан. После неколико наших плотуна, ова чета се распрела тако да се читав саг није могла поново скупити. Кад су се поново скупили, опет смо их растурили, а у исто време видели смо дубоко испод себе како турска војска опкољава Прешњевска корита. Од Прешњевских корита на до нас, до наше заседе, водила је кроз стене и камене пукотине само једна козја стиза.

Кад су се Турци сабили на тој заравни код Прешњевских корита, а то је било свега 4-500 метара испод нас, бацили смо на Турке двадесетак бомби и осули страховиту паљбу, тако да смо целу ту турску војску натерали у панично бекство. Бежала је два-три километра далеко, где је никакав метак није могао стићи. Турска трупа непрестано је свирала збор, али се Турци ни после два сата нису могли скупити. Тек око подне Турци се поново упуте Коритима, али сада мало опрезније. Ми смо чекали да се ослободе, па кад су се опет скупили у већој гомили, поново отворисмо на њих

брзу палбу и натерасмо их у бекство. У то време, док су Турци бежали са Црешевских корита а Бугари се нису смели јавити, војска из Папрадишта почела је силазити у Нежилово да би одатле, истим путем којим смо и ми дошли на Сватове, дође и да нам зађе с леђа.

Пошто смо са свога положаја имали јасан преглед, морао сам да предвојим чсту и да један део пошаљем себи иза леђа, да бране приступ долазеће турске војске како бисмо се могли одржати до ноћи. Дан је био ђурђевдански – дугачак, а један део турске војске, оне што је долазила из Оморана и још није била ушла у борбу, ушао је у село Бистрицу и истим оним Редезом почео је да се пење, као и Бугари. У томе су наишли на растуриле Бугаре и отворили на њих ватру. У тој оншој пометњи гађали смо, као на зечеве, и на једне и на друге. Бугари су се поново растурили и један по један – нигде по двојица заједно, а ми смо брзом палбом вратили и Турке на њихову полазну тачку у село Бистрицу, где им се ништа није могло учинити. Ту су остали, дрхтећи од страха, до саме ноћи, а војска коју смо растурили са Црешевских корита, скупишена на одстојању до кога наши куршуми нису могли доспети, чекала је да будемо нападнути од папрадишке војске, за коју су знали и били сигурни да ће доћи изнад нас и пуцати нам у теме, баш онако као ми њима.

Једно време, било је нећ четири сата после подне, иза нас у долини потока Камештице који је раздвајао вис Сватове од Нежилова, зачусмо страховиту пуцњаву која је проламала небо, јер је долазила из потока. Пред сам мрак, кад је престала пуцњава са свих страна, приметим како се турска војска пење ка Папрадишту уз једну врлет, а то је био једини пут који је водио право из Нежилова у Папрадиште. Нисмо били много далеко у правој линији, те и на њих испалисмо неколико плетуна – колико да се мало насмејемо, гледајући како се Турци котрљају са висине од неколико стотина метара доле ка реци Бабуну, задржавајући се о ретко жбуње које је ту расло уз неку сигнаторију.

Ноћ се спуштала. Враћали смо се ка селу Нежилову, уморни, гладни (тога дана ништа нисмо јели), али поносни јер смо тога дана тукли Бугаре и турску војску, а до нас није допро ни један непријатељски метак. Само нам је било тешко да издржимо, јер је на нашим позицијама био снег, тако да су нам се ноге стално мрзле, а лице горело од ђурђевданске врућине.

Спуштајући се доле ка потоку, сретнемо седам сељака из села Нежилова који су ишли ка нама. Кад смо се поздравили с њима, рекосхе нам да су носили к нама горе један сандук с неким пићем које су у саму зору донеле њихове пазариције које су ишле у Велес. Кад су већ били прешли поток, сназили су да из села долази турска војска, и они их ту, у једном страшном камењару, управо у стенама изнад потока Камештице дочекају и, пошто су сви били наоружани "берлинкама", отворе на њих ватру. Како нису имали много муниције са собом – сваки је носио по 20-25 метака, морали су добро гађати да би издржали борбу до ноћи. Борба је трајала нешто више од једног сата, Турци су били десетковани и разбијени и стварно су побегли са тога бојишта, иако је њих било 70 на броју, а сељака само седам. Мислим да ниједан бој у Црној Гори није био бољи од овога, где су тачно ударили десет на једнога, а нападачи били срамно поражени и враћени, док од сељака нико није погинуо. Ове сељаке предводио је Најдо Милевић, начелник наше организације у томе селу и његов сестрић Димитрије са још петорицом сељака.

Мене није нимало изненадило то што је Најдо Милевић учинио, јер сам знао за једно његово дело у његовој кући које се десило неколико година пре нашег чествовања. Једно вече, била је јесен, у кућу Најде Милевог унала су три до зуба наоружана Арнаутина, од којих је цела околина дрхтала од страха. Кад су ушли у Најдову кућу он их је лепо, домаћински дочекао, простро им ћилим поред огњишта, приставио чезву за кафу, али мало подаље, да не би пухор од грања лисниковог падао у кафу. Непрестано је доносио грање од лањског лисника и бацао на ватру, и полако, кад год је бацио грање на ватру, подизао је вериге које су биле над огњиштем. Арнаути љути што их домаћин не пита зашто су дошли, шта желе, и у знак протеста што домаћин ремети уобичајен ред, један од њих – старешина, извади велики нож и забоду ка поред огњишта. То је био знак да ту има крв да се пролије, ако се захтеви

разбојника до краја не испуне. Арнаути су седели на чистом њилиму, поређани један до другог, а намерно је био донесен најкраћи њилим који је био у кући, да би се они збили један до другог.

Најдо је седео на трonoшу израђеном од једног комада хрastова дрвета, и није био ништа лакши од 50 старих ока. Кад је харамбаша Арнаутин забо нож поред огњишта и дивљачки погледао у Најда, он је устао, дигао трonoжац на коме је седео и свом снагом треснуо њиме и покloпио двојицу. Још један ударац по трећем Арнаутину, и она тројица су били мртви. Тако је Најдо Милевић, само са два удараца, убио три арнаутска разбојника који су дошли да му узму све што је имао, тј. сав новац.

После тога, пошто су им одузели оружје и ножеве, натоварили су их сву тројицу на мазге и однели у Напрадишку планину, где нико и не улази и башили их у провалију, где им заиста ни "гавран није могао кости наћи".

А његов брат Миле, који је био и виши и крупнији од Најда, кад се оделио од свог брата, није имао мушке деце већ само једну ћерку, већ одраслу, која је обављала све кућане послове, јер јој је мати умрла. У то време, о коме овде говорим, у селу Нежилову био је неки пољак Турчин, управо и он Арнаутин, звани Јагуб-ага. Он је имао право да поручује ручак у којој је год хтео кући, а за ручак што год је желео. Једнога дана поручи ручак у кући Милетовој. За ручак је поручио чисту шнеичну погачу (а у овом селу пшеница уопште не рађа), пржену кокш и једну баницу – све на кајмаку.

Пред сам ручак Јагуб-ага је дошао. Прострли су му њилим учтвором, да му буде мекше, па кад су све спремили за ручак, Милетова ћерка узме ланор и ибрик да полије Јагуб-аги руке, да их опере пре јела, а за појасом, по обичају, држала је чист убрус да би ага обрисао руке. У зао час, Јагуб се нагнуо над ланор да опере руке. У томе моменту домаћин његов Миле, држећи у рукама ђускију којом је изваљивао камење, тресну њоме Јакуба тако силно у мали мозак, да му је цео горњи део главе одлетио неколико метара даље. Мозак се просуо по кући. Одамах затим Миле, га је одвукао мало ниже куће, где су му мазге биле везане, добро покрио сламом, кућу посуо овсем и јечмом и пустио свињу унутра те је сваки траг крви уништио, потом и сам опрао руке, сео и цео онај ручак, спремљен за Арнаутина, појео, док му је ћерка дрхтала од страха.

Кад се смркло, натоварио је Арнаутина на мазгу, однео у напрадишку шуму и башио у исту провалију где су раније била бачена она три Арнаутина и вратио се кући потпуно спокојан.

Пољак Јагуб био је родом из Велеса, и кроз неколико дана почело је трагање за њим. Сељаци су упорно тврдили да је Јагуб отишао у Велес, а да не би пала сумња на српска села која су била ниже Нежилова на Бабуни, а на путу за Велес, рекли су да је отишао путем ка арнаутском селу Јабочишту и да не знају даље шта је било са њим. Тако је пронао последњи Арнаутин пољак у Нежилову.

Ето, таквога кова и соја били су ових седам нежиловских сељака, који су тога дана, 23. априла 1907. год., вероватно спасли животе нас који смо тога дана били велики победници.

Кад сам се састао са овим сељацима и разговарао о овом њиховом великом делу, Најдо се непрестано вртео и чекао згодан тренутак да ме замоли за опроштај што су за време те борбе отворили сандук, који је био послат мени, и из њега извадили и попили једну боцу ракије. Ракија је, кажу, била таква какву никад у животу нису пили. Кад ми је показао боцу, видео сам да је то био француски коњак "Дибоа" и одмах сам дао да се отвори и друго стакло те сам и њега, и себе, и своје другове почастио.

Иако уморни, нисмо смели остати ни на вечери, бојећи се потере, већ смо отишли у шуму изнад села. Ту смо добили хлеба и меса, јер је био Ускрс па је меса било у свакој кући. И тако смо се одморили од заиста великог напора.

Само седам дана доцније, 1. маја, већ сам био са Глигором Соколовићем у борби на Шетвару и на Вирима, више села Крстена.

БУРЂЕВДАН У СЕЛУ ГАБРОВНИКУ

Али тога дана, кад смо водили борбу у којој смо сами изабрали положај какав смо желели и били сигурни да се са тог положаја можемо играти са својим непријатељем као мачка с мишем, мало српско село Габровник (које је једва имало 30 кућа – истина, све су куће биле задружне, јер је у свакој било по неколико мушкарца), – славило је општу сеску и прквену славу Бурђевдан, напала је велика група Арнауца из села Десова, среза прилепског, који су се атарима додиривали и били суседи.

Повод за овај напад био је овај: у кућу доброг домаћина и још бољег Србина Милоша Анђелковића долазио је с времена на време Ариф-ага, трговац из Десова, који је у велешком срезу куповао стоку и пиринач и тако трговао. Једнога дана, одмах после његова одласка, турска војска опколи село Габровник, у коме је био са четом војвода Душан Радивојевић. Чета се једва извукла из села, а као казну за ту издају убили су жену Милоша Анђелковића, за коју су мислили да је казала Ариф-аги да је појода Душан са четом у Габровнику. На Милоша је овај догађај тешко утицао, а у мојој чети као четник био је његов син Димитрије, одушевљен Србин и веома храбар човек. Уосталом, храброг је била одлика свих сељака овог шаининског села.

Једнога дана био сам близу Габровника, када ми саопштите да је Ариф-ага Десовалија поново дошао у Габровник и одсео у другој кући, а не код Милоша. Без размислања сам опколио кућу у којој је био Ариф-ага са своја два друга, сви Арнаути из Десова и наоружани бугарским кратким манлихеркама и револверима. Пошто нам је домаћин морао отворити врата, ушли смо унутра, нас десеторица, међу којима су били моји најхрабрији и прекачени четници, и пре него што су Арнаути имали времена да употребе пружје, били су оборени на земљу, а потом везани. Ариф је признао да је он јавио турској војсци, која је била у близини Габровника у патроли, да се Душан налази у селу, али ми је пред смрт, под заклетвом, потврдио да му то није рекла Милошова жена, већ је он сам приметио оружане четнике у селу. Као човек веран своме цару, сматрао је за своју дужност да то каже првој власти на коју наиђе, па је то и учинио. Наредио сам да се сва тријана стрељају.

Знајући какав ће одјек овај догађај имати у арнаутском селу Десову, јер је Ариф био из највећег њиховог фиса, а уједно био и међу најбогатијима (други по реду) у селу, наредио сам да се те вечери тела убијених наговаре на коње, и три најповерљивија човека из села однели су их 20 км. далеко и закопали у једној околини у атару села Бистрице. Тамо су закопани тако да их нико није могао пронаћи.

После три дана сазнао се да нема Арифа. Војска, жандармерија и око 30 Арнауца, сви добро наоружани, дошли су у Габровник, извршили претрес по свим кућама, не би ли нашли ма шта од Арифовог одела или томе слично, да би утврдили да је Ариф убијен у Габровнику. Никаква знака нису могли наћи. Оморински Арнаути, од којих је један од убијених био зет чувеног Рушана (Шен-ага Рушан), најбогатијег Арнаутина у Оморану, потврдили су, међутим, да је Ариф са својим друговима из Оморана отишао према Габровнику, па ако је ушао у село, убијен је у селу, а ако је ишао путем у Десово, убијен је или у пољу или у шуми села Габровника. Сељаци из Габровника одрицали су и једно и друго. Пред властима су се потпуно оправдали, али се нису могли оправдати пред Арифовим Арнаутима из села Десова.

Бурђевдан иде, слави габровска црква, а то је уједно и слава целог села. Тога дана долази свештеник да одслужи службу божју у цркви и народ је безмало сав у цркви. Тога дан цобане-чуваре стоке, замењују други из куће, да би и они тога дана могли доћи у цркву и помолити се Богу. Да ће тога дана сви сељаци из Габровника бити у цркви добро су знали њихови суседи Арнаути из села Десова, јер су раније, пре четничке акције, тога дана у масама долазили као гости у Габровник и враћали се у село са пуним торбама хлеба и меса, а ако су могли добити и понеси пар чарапа, то је био велики успех. Од почетка четничке акције, долазак ових нежељених гостију спреман је, јер нису знали шта их може задесити на путу кроз шуму, а ни у самоме селу. Тога Бурђевдана 1907. године, Арнаути из Десова пошли су да свесно прославе једну крваву славу, рачунајући да ће све сељаке окупљене у цркви опколили, опљач-

кати и побити, а младе и девојке одвести у Десово и потурчити, као што су то раније много пута чинили.

Народна пословица вели: "Човек каже, а Бог располаже". Тако је било и овом приликом. Срби Габровчани, хада су тога јутра попили у цркву, попили су са собом и свих својих 30 пушката са муницијом, склонили их у близини цркве и поставили стражу. Кад су се тако осигурали, ушли су у цркву да се помоле Богу.

Из Десова је пошао цео фис убијеног Арифa и она друга два Арнаутина. Беше их се окупило више од стотину. Пошли су право у Габровник. Кад су дошли до близу села, где се шума завршава, сеоска стража приметила је нападаче и дигла узбуну. У цркви је остао само свештеник. Жене су полетеле у правцу села Мокрени да се склоне, да би сачувале своју част, а сељаци, дохвативши пушке, распоредили су се у добар поредак и отворили ватру на Арнауте и изненадили их. Уместо да они изненаде сељацима и да их похватају у цркви, сељаци су изненадили њих, отворили ватру још док су били у гомили и унели међу њих панику. Борба је трајала до пред подне, а у међувремену дошла им је помоћ из села Мокрени, где је цела сеоска чета узела оружје и помагала својим суседима. И сеоска чета из села Ораховца пошла је у помоћ Габровнику.

На челу те чете био је познати првак српског народа тога краја и велики херој Пера Петковић, зваани Ага Џунко. Овај назив добио је у солунском затвору, где је био због отварања илегалне српске школе у своме селу. Пера Петковић, са својом четом од 20 душа, дошао је у лесни бок арнаутских нападача, и кад су отворили ватру на Арнауте, они су били толико престрашени да су почели наглас кукаати и један другог довикивати, и у паничном бекству, једни путем а други без пута, разбијених глава, вратили су се у своје село Десово, оставивши 15 мртвих у околини габровачке цркве.

Сутрадан дошли су прваци из Десова на мирење са сељацима из Габровника и тражили да однесу своје мртве у Десово и сахране их. То им је дозвољено.

Пре тога, дошла је турска војска да сазна каква је то била пушчана у селу, а сељаци су им рекли да је једна велика група Десоваца – Арнаута поведла борбу између себе и тако изгинула. То су признали и прваци из Десова, јер им ни образ не би поднео да признају да су их сељаци, та презрена раја, поубијали од реда као псе на ледини. Тако се Ђурђевдан 1907. год. завршио победом, не само оружане чете, већ и добро организованог сељака, што је био доказ једне добре и чврсте организације, где, по оној косовској, "Брат брата не хтеде издати".

БИТКА НА ПРАСНИЦИ И МАРКОВОМ КАМЕНУ

После борби од 1. маја (На Крстцу и Плетвару) вратио сам се у Азот и смислио да се осветим сељацима бугарског села Бистрице што су на Ђурђевдан, са четом Стефана Димитрова, попили у борбу против мене, и Руману (Шане-аги), прваку арнаутском из Оморана што је и он, да би осветио свога зета који је са Арифом погинуо у Габровнику, подстрекао Арнауте из Десова да нападну на село Габровник.

Сваке године на дан Св. Кирила и Методија, 11. маја, одржава се у Велесу велики сајам, зваани велешки панаџур. То је један од највећих сајмова у централном делу Македоније, који се увек одржавао, док су многе друге вароши престале с тим сајмовима, односно панаџурима. Обично 10. маја сви који желе да дођу на панаџур, тога дана морају бити у Велесу, а неки и пре тога. Али они који могу да стигну десетог, не иду раније. Зато сам изишао изнад турског села Мелнице, које је бројао преко 300 турских домова, јер тим путем, преко Проснице, морали су проћи сељаци Бистричани. Поставио сам заседу на самом превоју, а једног свог доброг четника, неког Трајка Призренца, послао сам на место звано Марков камен, које се налази поред саме реке Бабуне, где води једини пут из Оморана на друм Прилеп-Велес. Тим путем морао је и Рушан са својим сељацима Арнаутима да прође. Сва три моја четника у заседи били су одлични стрелци, место су добро познавали, а место за заседу било је једно од најбољих и најситуријних. Десило се нешто, међутим, о чему нисам знао, а нисам

ни био извештен из Велеса. Бугари у Велесу, трговци и чорбаџије који су држали сву трговину и занатство у Велесу и који су једини у тој вароши имали велике користи од тога сајма, знајући да ја држим готово све прилазе Велесу у својим рукама и бојећи се да ћу вратити сав онај свет који иде на сајам у Велес, отишли су са Миланом Војничацијевим на челу, као једна депутација од пет лица скопском валији и команданту корпуса, Махмут Шефкет-паши, и тражили да он нареди да 10. маја пешадија и сва коњница из Велеса, у којој је вароши био један коњички пук, као и сва посада растурина по разним селима, углавном српским, у срезу белешком, тога дана изиђу и патролирају на свим путевима који воде из Прилепа, Азота, Ђумуринкола и Клепе у Велес. О том распореду турске војске нисам ништа знао.

Пошто сам рано заузео прело Проснице и чекао Бистричане, не водећи ни мало рачуна о турском селу Мелници које је било непуна два километра испод мене, јер сам знао да ће и Мелничани тога дана ићи у Велес на сајам, био сам доста безбрижан и очекивао сам да чујем пуцње од оне заседе коју сам био послао да чека Рушана са његовим Арпаутима из Оморана. Одједанпут дође један од мојих стражара са истакнуте осматрачнице и саопшти ми да турска коњница излази из села Мелнице и иде у правцу Проснице. Коњници је било наложено да дође рано и заузме прелој Проснице, јер пешадија не би могла стићи, пошто је растојање од Велеса до Проснице око 25 км, уз то је требало ићи узбрло, што пешадија не би могла тако брзо постићи. После овог саопштења изишао сам и сам, осмотрио положаје које могу заузети и непријатеља који долази.

Брзо сам донео одлуку да се упустим у борбу са турском коњицом, иако сам имао времена и могућности да се неприметно повучем. Распоредио сам своју чету и дочекали смо турску коњицу на неких 100 метара испод нас. Ка смо онда на њих отворили такву паљбу да су први коњи који су ишли закрчили пут, а други су почели бежати напруг заједно са коњаницима. Тако су се сви сабили у село Мелницу. На месту је остало десетак мртвих коња и толико мртвих и рањених људи. Рањеници су викали и запомагали за помоћ, али помоћи није било. После једног сата, пошто су оставили коње у селу, коњаници су пошлци у пешачком строју са једно 50 Турака из Мелнице, право на нас. Ишли су опрезно. Кид су дошли на неколико стотина метара испред нас, настала је гугла. Војска је терала сељаке напред, зато што они добро познају место, иако су турски официри а и сами војници исто тако добро видели наше позиције које су све биле у самом камену, а они су морали проћи један простор од око 500 метара, можда и више, потпуно чист где није било никакве заклоне ни за кога. Сељаци, знајући каква их убиствена ватра чека, нису хтели напред. У тим њиховом цепкању које је изазвало читаву јужву, поново смо отпочели да пуцамо на Турке и опет смо их растурили и најурили у село. Четири пута тога дана Турци су покушавали да се приближе нашим позицијама – увек у друштву наоружаних сељака Турака, али нису успели. Сваки покушај био је по њих крваво одбијен, али и ми смо били гладни, уморни и жедни, јер су извори са водом били испод нас, према селу Мелници, а ми нисмо хтели да будемо мета Турцима. Само једанпут у току тога дана, кад су Турци били сабијени у село, један од мојих четника отишао је на извор и напунио чупурице водом, и то нам је морало бити доста за нео дан.

Пред саму ноћ, војска и сељаци покушали су последњи јуриш на нас. Био сам свесetan да не мисле озбиљно да дођу до наших позиција кад то у току целог дана нису могли, те смо их још снажније дочекали паљбом из пушака и онако, као у знак неког празника, бацили смо им две бомбе, колико да се пуцњава чује што даље, јер смо знали да бомбе не могу доћи до њих, па, према томе, не могу ни ништа naudити.

У току борбе моји четници непрестано су викали: "Држ се, бре, Суљо!" и тако су то понављали непрестано, означавајући тим именом Турке уопште, не мислећи ни на кога лично. Кад смо одбили последњи јуриш, напустили смо своје положаје и планину, упутили се у село Нежилово, камо смо стигли доцкан у ноћ, ту вечерали, а по вечеру изишли у шуму да се одморимо.

У Нежилову сам дознао да је бугарски војвода Стеван Димитров изишао из Бистрице и са шест својих људи дошао у једну воденицу села Капинова, убио воденичара а затим изишао горе на Даутину, вис на Бабуни, и венцем званим Колчет, изглед самог

извора реке Бабуне прошао и отишао даље у правцу села Јаболчишта, или влашког насеља Шипочан, где су била бачила и готово цело друштво сточара Влаха који су сачињавали дружину чије су овце биле на бачилу; били су то већином моји пријатељи, мада се сваке године то друштво унеколико мења.

Решио сам се да идем у потеру за Стеваном, јер сам знао засигурно да Стеван није смео да се јави на арнаутском бачилу званом Алиагица, где је господар планине Травњак а самог бачила била чумена породица Гафурџи или, како их је народ звао, Гафуровци, који су на бачилу имали вите од 2.000 оваца и задивљивали страх и трепет свим сточарима – Арнаутима и хришћанима, а своје овце напасали око саме памије у селу Г. Јаболчишту, такође често арнаутском селу.

Према томе, Стеван Димитров, бугарски војвода, могао се задржати само на влашком бачилу, на Шипочану, и ти Власи знали су сигурно у ком је правцу отишао. Али је било јасно да је прво морао отићи у село Дреново, а после некамо даље, или у сам Велес, али се можда задржао и у самом Дренову, где село слави Спасовдан, а Бугари су врло осетљиви на те сеоске славе и не пропуштају ни једну, а да на њима не учествују. То им је била једина прилика кад могу видети људе и из других села, пошто им је кретање због нашег сталног гоњења, које смо чинили увек кад смо сазнали где се налазе, а они су увек својим главима плаћали. Народ је напред знао да ће у сваком сукобу са нама Бугари бити разбијени.

За овај поход требало је више људи него што је мога чета, и зато сам позвао Јована Бабуноског да дође у Нежиљово и да поведе са собом сеоске чете, или бар један део тих чета из села Богомиле, где је сеоски војвода био Петко Станковић, родом из истог села. Он је чествовао још са Мишком Крстићем и, као рањен, ухваћен и осуђен на пет година робије, коју је издржао нешто у Париграду, а остатак у Синиоли, турској тврђави на Црном мору. Био је храбар, а и разборит тако да сам га могао са поуздањем наместити на неку позицију, сигуран да ће свој задатак извршити. Тражио сам од Бабуноског да ми неизоставно доведе теовску чету, којој је војвода био Коста Д. Капраниџи, родом из села Теова, ненадмашни јунак и, поред војводе Михаила Јосифовића, најхрабрији човек кога сам у четовању уопште познавао. Требало је да са њим дође и његов помоћник Матела Васић, исто тако храбар човек, уз то још и веома паметан. Он је једини могао да задржава наглог Косте Д. Капраниџије.

Пошто сам очекивао Бабуноског с овим сеоским четама, остао сам да направим план за цео овај подухват од великога замаха, а и великог значаја. Да се дође само до Шипочана треба проћи кроз шуму и атаре два арнаутска села – Горњег и Доњег Јаболчишта, чувати се добро да нас не примете и да се не сукобимо са Гафуровцима, који су нам у путу за Шипочан били стално на левом боку, а који су на самом бачилу располагали са 40 маузерових пушака, а бачило им је било тако утврђено пушкарницама да су једном приликом разбили два батаљона (табора) турске војске која је дошла да врши неки претрес, јер су Гафуровци љубачкали и убијали на све стране. И никога се нису бојали, баш као оно Махмуд и Зефир Бичак у Черменци.

Моји четници који су били послати у заседу на Марков камен да дочекају Рушана из Оморана, били су исто тако зле среће као и ја на Просници. Место да дочекају само Рушана и оморске Арнауте, с којима би они брзо завршили, на њихово велико изненађење, с овим Арнаутима је нашао један коњовој турске војске у јачини од 25 војника. Место заседе било је врло згодно, али није било добро прегледно у правцу ка селу Оморану, јер је цео тај пут био обрастао високим трњем и обавијен дивљом лозом, која се у томе крају зове "ловит" (павит). Тек на 200 метара била је чистина, али то је већ било допкан да би се људи из заседе могли повући неопажено. Трајко Призренац решио је да дочека Турке. И, пошто није познавао Рушана, оставио је Николи Мартиновићу, родом из Оморана, да гађа у Рушана, а Трајко и онај трећи да гађају у војску. Тако је и било. Никола је гађао у Рушана, али је метак из брзометка ударио у реденик пун фишеска које је Рушан носио око себе, и изломљени његови фишески зарили су се у његову десну слабину, а он се само стрпоштао с коња.

Готово пун сат ова три храбра четника водили су борбу против војника и Арнаута којих је било око 40 на броју. На пуцњаву, неколико сељака из села Поменова до-

трчали су с оружјем у руци, а с једне друге позиције, мало удаљеније од пута, отворили ватру на Турке. Четници су тај тренутак искористили, напустили свој положај и полако се довели до сељака. И тако удружени завршили су борбу на тај начин што су успели да се повуку, али и оморански Турци нису тога дана отишли на велешки сајам. Рушана су одвести кући у Оморане, тамо га превели и кроз 15-20 дана је био здрав.

"СРПСКА МИ ТРУБА ЗАТРУБИ У ТОВА СЕЛО ДРЕНОВО..."

За моје наступање на Дреново имао сам и један крупан разлог који је произишао из дужности. На сам дан Ускрса те 1907. године, уз разне друге поклоне, добио сам и писмо од пријатеља Митра Шепиље, управитеља српских школа у Велесу, а самим тим управитеља свих српских школа у велешком срезу. Шепиља ме је известио да је наш револуционарни одбор у Скопљу, коме је присуствовао и наш генерални конзул Балугџић, тражио од мене да као велешки војвода по сваку цену и што пре дођем на Вардар, како би се успоставила веза између нас на десној обали Вардара и српског села Рудника, на левој обали.

Добивши ову поруку, те исте ноћи кад сам издржао ону велику борбу са Турцима и Бугарима, одмах сам био начисто да се таква веза може успоставити једино ако се узме село Дреново, а за тај подухват, као што сам и напред изложио, постојале су тешкоће. Била су на путу два чисто арнаутска села, Горње и Доње Јаболчиште, а лево од нас, опет арнаутско село Дејковац, а у позадини страшни Гафуровци о чијој се снази толико говорило, као о некој великој сили. Разуме се да се у томе и претеривало, што сам доцније и утврдио. Сад сам имао два разлога да наступим у томе правцу: вероватноћа да је тамо отишао бугарски војвода Стеван Димитров "Вардарски", па да, само ако га негде стигнем, с њим пречистим рачуне и казним га што је у немоћном бесу убио једног Србина, вођеничара који је био ненаоружан и није му ништа сметао; други разлог је био чисто политички – да уђемо у село Дреново и да велешким Бугарима задамо ударац маљем по глави.

Овим Арнаутима Гафуровцима служили су као залеђе многобројна турска и арнаутска села од Јакубице и Лисца, све до Скопља и Зеленикова. Одлучио сам ипак да пођем овим путем, јер сам на планини Лисцу, на његовој падини Шипочану, имао одличне пријатеље Влахе, који су тамо имали своје овце и бачије.

Да бисмо се прерушили, поручио сам из Кичева 40 пари белог арнаутског одела и 40 арнаутских кана. О походу нисам говорио ником ништа. То ми је, после битке на Челопеку, био принцип – да никоме не кажем куда ћемо ићи и којим правцем. После свих припрема за поход и позива војводе и друга, војводе Бабушког, одредио сам састанак у нежиловској планини. Очекујући долазак Бабушког послао сам два поуздана човека из села Нежилова у арнаутско село Горње Јаболчиште да ми на бесу позову првака тога села, старог Дурмиш-агу.

Они Арнаути живели су већином у планини бавећи се дрвodelством, а своје прерађевине носили су у Прилеп. Њихов рад и живот зависили су од моје добре воље, тј. ако хоћу да их пустим да мирно пролазе у Прилеп где су једино могли уновчити или за жито применити лопате, виле, деснице и све остале дрвенарије које су се у шљобородном прилепском пољу увек могле продати, јер су потребне тамошњим сељацима.

Мудри Дурмиш-ага, знајући све то, одмах је прихватио бесу и дошао к мени у планину на састанак. Примио сам га најљубазније и частио најскупијим цигаретама, који ми је скопски одбор послао за ускршње празнике. Дурмиш-ага сам рекао да од њега тражим да иде у своје село и сазове сељаке и објасни им да треба да ми буду пријатељи. То пријатељство огледало се у томе што, ако нас где виде, ником ништа не кажу. Неки пут, кад смо у нужди, да нам даду хлеба који ћемо добро платити (наоммену сам да ћу га платити, зато што су га и они куповали). Ако нас баш натера невоља да кроз село прођемо, нека се праве као да нас нису видели. За

те њихове услуге ја им јемчим слободан рад у њиховој, а и у нежиловској планини – што је за њих много значило – и слободан пут до Прилепа и натраг, дану и ноћу, кад им је воља. Ако на то не пристају, дао сам реч да ћу у року од месец дана пола његових сељака поубијати, а други ће се од глади раселити за следећих 15 дана. Дурмиш-ага је све ово добро схватио. Отишао је у село да пренесе поруку сељацима и да он лично опет донесе одговор.

После два дана Дурмиш ми се вратио као пријатељ. Његови сељаци послали су ми две ове скопског дувана, хлеба и поздрав да смо од данас пријатељи. Од мене су тражили само још једно: да ја заплашим за њих страшне Гафуровице, да са својом стоком не улазе у њихов агар. И то сам им обећао. Тако сам за намеравани поход на Вардар створио једну, колико-толико, пријатељску основу.

У то је стигао и Јован Бабунски и донео са собом најбоље сељаке из Богомиље и Теова, а узели смо и неколико из Нежилова – тако да нас је свега било око 40 душа. У суботу пред Спасовдан 1907. год. чета је била спремна. Тога дана после подне, старим средњовековним путем који води из Прилепа у Скопље, преко планине, чета је ишла у Лисца. У смирај сунца били смо на бачилу на Шиничану. Пошто смо ту печерали, један од Виха сточара, по имену Ђорђе, позвао ме на страну и саопштио ми да је пре четири дана Стеван Вардирски, бугарски војвода, онуду прошао са још пет другова и да је отишао у село Дреново, где се сигурно и сада налази.

Ово саопштење значило је да улазак у село Дреново повлачи борбу. О томе да у Дренову има бугарска чета је ноћи нисам говорио никоме, па ни самом Бабунском. Сутрадан, у недељу, пошлели смо рано падинача Лисца. С десне страни имали смо арнаутска села Горње и Доње Јаболчиште, лево од нас арнаутско село Дејковац, иза нас опасне Арнауће Гафуровице, испред нас село Дреново са бугарском четом, а близу њега турско село Горње Врановице које је имало преко 500 кућа.

На падинама Лисца задржали смо се до пред подне. Ту саопштим Бабунском да је Стеван Димитров у Дренову са још пет другова – колико је Власима било познато, а пошто и сеоска чета броји најмање 30 душа, то смо према себи имали сигурно 36 душа, а нас је било свега 40. И да није било опасности од многих турских и арнаутских села, турска војска и жандармерија коју предводе аустријски официри (јер је скопски вилајет био дат Аустро-Угарској да она са својим официрима изводи реформу турске жандармерије, а то је по Миритетском уговору за реформе у европској Турској), довољна је била и сама чета Стеванова са мислима да брани и одбрани Дреново. Иако смо били свесни свега тога, нисмо ни помишљали да се враћамо назад.

Наш циљ је био Вардар. И ишли смо на Дреново. Знајући из сталних борби које смо за последње две године водили са Бугарима да се увече села боље чувају, Бабунски и ја решисмо да Дреново нападнемо дану. Прво, ни Стевану ни сељацима не пада на памет да српске чете могу доћи у Дреново, јер то је онда представљало једну немогућност. Друго, кад нас буду приметили мислиће да смо Арнаути и да идемо из Дејковца или у Врановице или у Јаболчиште; и тако ћемо ући у Дреново без борбе. Кад већ уђемо у село, свака нам је кућа заклон (истина и непријатељ). Око подне почнемо силазити ка селу. У једном потоку ухватимо два сељака из Дренова који су ишли у планину да праве ђумур.

После кратког комитског испитивања ови сељаци нам рекоше да се Стеван Димитров заиста налази у селу и рекоше нам чак и кућу у којој је био тог јутра, али су знали да ће се у току дана преместити у другу кућу, само не знају у коју. Ове сељаке поведосмо са собом.

Кад смо дошли близу села направисмо редослед: шест четника одвојимо од чете и упутимо их под командом Драгише Стојадиновића, ондашњег студента права. Имали су задатак да неprimетно заузму један јак положај, једну стену на реци Тополци и олате да мотре на путеве Јаболчишта-Дреново, Весел-Дреново и да пазе да Стеван не умакне из Дренова. Јован Бабунски имао је задатак да са шест четника, потоком који пролази кроз село, сиђе у Дреново и ухвати везу са Драгишом са западне стране села, а ја сам имао да са 28 другова обухватим село са истока, севера и југа. Чета Бабунскога силазила је неопажено кроз поток, а пре њега прешао је Драгиша са својим одељењем и неопажено заузео положај. Ја сам са својом четом наступао једним

брисаним простором и сељаци су нас добро видели, али, пошто смо сви на себи имали арнаутско одело, мислили су да смо Арнаути и сваки је похватао да сакрије своју пушку. Тако смо, без борбе, успели да опколимо цело село. Тек пред селом казао сам четницима да је у Дренову Стеван Димитров, и да кога год сељака ухвате, питају где је Стеван. Тако је радио и Бабунски.

Чим је патрола ушла у село, јелан његов четник, Драги, родом из Голупца из Србије, наиђе на неку децу у потоку и каже да је он Стеванов четник, али да се одвојио пре подне од Стевана и сада не може да нагоди кућу, већ моли децу да га одведу у кућу. Деца му покажу једну кућу у близини, у којој је Стеван био, и Драги одједном избаци први метак на врата. На то Бугари одговоре пуцњавом из куће. И тако поче борба у селу Дренову.

Чим је отпочело пуцање, одмах сам отрчао тамо где је пуцњава. Бугари су били у једној, слабом покривеној, кући и бранили се изнутра. Ту је било неколико кућа приљубљених једна уз другу. Наредим да се бацају бомбе у кућу. Али како су прата била затворена, и кроз мале отворе који су замењивали прозоре палим гратиће од бугарских манлихерки, изаберам двојину најхрабријих и наредим да се попну на кућу и баци бомбе кроз ошак. Коста Катранија, сеоски војвода из Теова (његову су породицу од 17 душа побили Бугари у Теову 1915. год., и нико жив од његових породице није остао), попео се на кров и бацио две бомбе кроз ошак. Једна се распрела уз страшан тресак, а друга, која је прва бачена, није експлодирала. Бугари још бешће почеше одговарати пуцњавом из куће. Тада запалимо куће.

Бугари се од куће до куће, пребаци у кућу до самог потока, где је био Бабунски са шест четника. Бугари су ушли у подрум и поче борба измешу Бабунског и Бугара. Док су ови пуцали из подрума, а Бабунски није могао ништа озбиљно урадити јер су прозори на подруму били доста високи, цео ред кућа, па и она у којој су били Бугари, горео је страшном брзином, обавијајући густим димом цело село, нас нападаче и сељаке који нису смели да се појаве и не знајући да се овде бију српске чете са Бугарима, већ су још увек мислили да смо турска војска преобучена у арнаутско одело.

Кровови кућа падали су са страшним треском, један за другим. Пушке умукосе... Последњи паде кров на кући у којој је био Стеван Димитров са својом четом. Ватра са густим димом избијала је из подрума у коме су до малу пре били бугарски четници и поред кише куршума просипали бујину псовки и претњи. Сунце се увелико клонило западу. Само још снежни врх планине Солунице сијао је као у растопљеном злату у последњим зрацима мајског сунца. Јара од изгорелих кућа бивала је све слабија, и ја дођем до Бабунског да видим шта је. У том времену два моја четника запале једну нову кућу, покривену ћерамидом, која не беше још споља објешњена, али је била саграђена сва од камена. Изгорио сам нимало бираним речима четнике који су без мога наређења запалили кућу и тиме направили непотребну штету неком сељаку.

Бабунски ми рече да је Стеван са целом четом изгорео. И када су последње греде пале у подрум, да је он кроз прозоре, иза којих више није било никога, бацио још једну бомбу унутра и са својим четницима испалио у подрум више од 100 метака. Из подрума више нико није одговарао. Према томе дало се закључити да су браниоци изгинули. Борба је трајала више од пет часова. Ноћ је била на прагу и морали смо се повлачити. Знали смо да сваког тренутка турска војска може стићи, и, кад већ немамо губитака, не треба више чекати, већ да се повучемо. Издао сам наређење да се чета прикупи. Нова кућа, која је била последња запаљена, горела је свом силином и осветљавала, почађаше од дима, четнике и разбарушене, преплашене сељаке које су четници успели да похватају. Чета је већ била спремна за полазак. Давао сам последња упутства сељацима како ће се изгонати пред турским властима, кад онај исти четник Драги који беше дознао од деце у којој се кући Стеван налази, избаци један метак у нову кућу која је горела. На наше изненађење, из куће која беше у пламену зачу се плутун и бугарска псовка. Шта је било? За време док су гореле прве куће и док је густ дим обавијао ове, Бугари су побегли из куће која им је горела над главом и склонили се у нову кућу, направљену од камена и ћерамидом покривену, која је била сасвим близу. Ту су били потпуно безбедни и да нису на нас пуцањ

одговорили плотуном, остали би незапажени и ми бисмо отишли у уверењу да су сви изгинули. Њихов плотун и посовка показаше да сем неколико сељачких кућа које смо запалили ништа друго нисмо учинили, те отпочесмо борбу наново. Опколисмо кућу у којој бејаху Бугари и почесмо пуцати. Наш успех био је поново осигуран, али само зато што је већ била запаљена кућа у којој се Стеван склонио, а за ту паљевину био сам спреман да најстроже казним два моја четника. Ноћ се бејаше увелико спустила. Од ватре блистаху сва околна брда. Бугари се брзашу јуначки и очајно. А греде у пламену, једна за другом почеше падати на главе бранилаца. Видимо како на њима гори одело. Двојица од њих изађоше из куће на северна врата и предадоше се живи Бабуњском. Двојица изиђоше на јужна врата, да се предаду мени, али не стигоше. Једног уби сам Стеван Димитров из револвера, а другог убише моји четници. У том тренутку, у једном скоку, истрчаше Стеван и његов последњи друг из куће у двориште, у једну јаму у којој је прављено блато за кућу. Јама је била доста широка за њих обојицу и тама толико дубока да се из ње згодно бране. После неколико тренутака паде мртви Стеванов друг и остаде само још Стеван. Једним метком, мислим баш из моје брзометке, пресечен је живот и последњем борбу за Дреново. Тај последњи борац био је Стеван Димитров. Његову мртву главу узесмо са собом, повеласмо и два заробљеника, а једног нашег рањеника, Дончу, мога четника, родом из Ораов Дола великог, натоварисмо на магаре.

Била је поноћ. Да се враћамо преко планине Лисца, одакле смо дошли, било је немогуће. Били смо уморни и било је дошкано. Више од шест часова треба ићи до Шипочана. Нисмо знали пута нас тамо чека. Да чекамо близу Дренова, знали смо да ће војска доћи у потеру. Остало нам је једино да се вратимо ка Нешкилону, најбољим и најкраћим путем, уз реку Тополку, кроз арнаутска села Горње и Доње Јаболчиште. Изабрасмо овај пут и поћесмо. У свитање пролазили смо кроз Доње Јаболчиште, а био је потпуно дан кад смо ишли кроз Горње Јаболчиште. Дурмиш-ага и његови сељаци правили су се као да нас не виде. Чим смо изишли више села и дохватили се прве шуме, по првом сељаци на кога смо наишли поручисмо да нам донесу хлеба. Још када сам издао наређење да се кроз арнаутско Јаболчиште враћамо Пежилову, казао сам четницима да иду за мном слободно, јер сам са Арнаутима удео да нас не дирају. И четници су ишли за мном потпуно безбрижно, док је Бабуњски био у заштитници водећи рачуна да нас турска војска не би стигла и напала у кањону Тополке. Идући кроз Јаболчиште, које је имало преко 150 пушака, ипак сам се бојао. Довољно је било да нам постане само једну заседу у уској долини, и ми, победници, али уморни, гладни, већ три ноћи неспавајући, били би смо брзо у заглају смрти. Своју бојазан и сумњу задржао сам само за себе. Овом приликом мој страх био је неоправдан. Арнаути са Дурмиш-агом одржали су бесу као да су се баш те године доселили однекуд из Дренице, као да нису били већ читав век измешани са онима код којих беса одавно није део народног обичаја. Док смо се ми у сеоском гробљу у дебелом хладу одмарали, најстарији син Дурмиш-агин, Хусеин, донесе нам хлеба и прии нам честита победу. Неки четници после ручка, док сам ја разговарао са Арнаутима а Бабуњски спавао, наслонен главом на један свој буковог младог грања, одвојише се у страну, и док сам ја полако говорио са Дурмишом, из младих грла у хору који је предводио Анђелко Станковић, четник из Београдске, запри се дотле нечувена песма:

„Српска ми труба затруби
В това село Дреново!...“

Оба два затпореника морали смо стрељати. Учествовали су у убиству онога војеничара из Капинова и зато су морали платити главом.

Пут ка Вардари био је отворен, јер од Дренова до Вардара није било ни 20 км према утоку Пчиње у Вардар, а на путу смо имали само једно село – Хрлевце, које је читаво као посед припадало Целадин-бегу из Велеса, који ми је и раније поручивао да у то село могу доћи кад год хоћу, само да јавим њему и он ће све припремити.

На овај предлог никада на бих пристао јер сам добро знао да Целадин-бег треба са српском четом да идући сељацима да му што боље и јевтиније раде. Хтео сам да Целадин-бега упретнем у српска кола, а не да се ја упретнем у његова. Међутим, овај правац на Вардару био је идеалан, јер нити сам желео, нити хтео, да српске чете убудуће долазе са српске границе до Вардара на утоку Пчиње у исту реку, да ту прелазе Вардар, где пролази железничка пруга Скопље-Солун, која је увек била добро чувана од редовне турске војске. Нисам хтео да наше чете буду преполовљене док пређу Вардар, нити да за сваку пушку, док дође до нас, дамо по неколико глава. Кад сам већ имао оба Јаболчишта као пријатеље и такорећи у својим рукама, хтео сам директан пут у Скопље преко Алиагине и Маркове чесме, одакле је Скопље било удаљено свега шест-седам сати.

На томе плану почео сам радити. Пре свега, Јаболчиштанци су били веома задовољни новом ситуацијом по њих. Петком су ишли у Прилеп, носили своје израђевине и тамо их суботом продавали. Истог дана праћали су се у Богомилу где су куповали за себе кукуруз, пасуљ и помало пиринча и посилали својим кућама. Ишли су и дану и ноћу, по својој вољи, а ја сам наредио свима сељацима да их с поштовањем пресрећу, што је безусловно и урађено.

Бугари ову побегу нису могли схватити, а која је за њих била као гром из недра неба, јер нису веровали да Срби могу доћи и у Дреново, опкољено турским и арнаутским селима. Од турске власти никакве помоћи више нису могли тражити, јер су сва српска села у Азоту била пуна турске војске и више нису имали где да је сместе, а, као што се показало, то им ништа није помогло, јер смо их гонили у Вардар. Зато су се обраћали директно Бугарској. Како су представили ту ствар у Софији, и како је Софија ту ствар озбиљно примила, види се из овога.

У Бугарској нису могли одмах да саставе комитетске чете, јер четницима бугарским, који су се налазили у Бугарској, тресле су се кости од страха, при помисли да се морају сукобити са Србима у Македонији, зато је бугарска влада учинила један други посао. Позвао је капетана Михаила Чакова, који је био командир једне чете у цуку или батаљону који је служио у гарнизону у вароши Дуиници. Њему је стављено у дужност да изабере 150 најбољих војника из целог батаљона, који су вољни да пређу у Турску. Њима није речено камо ће ићи, ни шта ће тамо радити. То је знао само Михаил Чаков, а војници су мислили да треба да поседну неко место које ће сутра вероватно припасти Бугарској. Бугарска је обавестила турску и српску владу да је један батаљон редовне бугарске војске пребегло у Турску, јер су то већином били људи из Македоније, али рођени у Бугарској, и зато моле суседне државе, ако се они негде појаве, да их разоружају и врате у Бугарску.

Чета Михаила Чакова усиљеним маршем, преко кратовског и штинског среза, сишла је на Вардар и прешла га код села Ногајевца.

Село Ногајевци постало је на оном месту где је у XIV веку био табор татарског хана Ногаја, против кога је краљ Милутин ратовао. Од тога времена, томе месту, а дошлаци селу, остало је име Ногајевци.

Прешавши Вардар, Чакова су дочекали Каме (Каменко) из Дворишта, срез велешки – село се налази испод саме планине Клепа, и Вељко Попадињец, бугарски војвода, родом из села Попадије, срез велешки – село где је био велики рудник графита и графитних плоча, који су експлоатисали Италијани а прерађевине махом слали у Солун, где су најбоље куће покриване овим графитним покривачем. У том селу била је стална посада турске војске која је штитила рад у руднику. И то је био једини разлог, али зато врло озбиљан, што нисам ушао у Попадију и освојио је, јер сам не само у томе селу, већ и у околним као што су Крајинце и друга, имао поузданих пријатеља који су ми преско Велеса, а неки преко Владисловца, слали извештаје о кретању ове две чете, које су с прха планине Клепе силазиле на Вардар, па доле до Вардара, на једном простору који у дубину није прелазио више од 12 км и око 20 км у ширину.

Туда су провели Михаила Чакова с његовом четом и преско Јасенове главе довели у шуму испод села Никодина. Пошто су се два-три дана одморили, ове чете ударе на село Никодин, убију неколико сељака и запале десетак кућа. Сељаци из Ракље

и из Владилонша јављали су нам да је ово бугарска војска, да су сви наоружани ре-полверима и другим манлихеркама, којима је наоружана и бугарска војска; сви су носили бугарске војничке чакшире и покуле, а само су им блузе биле измењене. И нису крили да су дошли да разбију српске чете, да униште и запале српска села. У Никодинској реци вршили су егзерцир, и то сваког дана.

Кад смо ово сазнали, Глигор позове све наше чете да дођу у Никодин, где је био одређен 1. јул 1907. год., као дан кад се имамо сукобити са Бугарима и уништити их. Све су наше чете још 29. јуна биле на окупу у Никодинској планини. Чекали су на мене. Имао сам да дођем у село Извор, платио ноћу да пређем у Смиловце и 30. ујутру да будем у Никодинској планини, а 1. јула требало је да отпочне битка. Ја сам 29. јуна стигао до села Извора, али нисам улазио у село, већ сам био у шумарку изнад села, где смо имали извор хладне воде.

Још раније сам поручио Али-бегу Алипашићу да дође из Велеса на своје имање у Извор, да се са њим састанем и разговарим о пословима које је он требао да ми позавршава код турских власти у Велесу. Али-бег је у то време био чиновник дунавске режије у Велесу, а пре тога био је председник велешке општине, веома угледна личност у свим круговима у Велесу и у правом смислу речи господин човек, чији је отац некада био папа у Лесковцу (у Србији) и који је имао село Печењевци код Лесковца као својину, и имање му Србија још није платила, нако је било процењено.

Зашто ми је био потребан Али-бег? Да свако село које изјави турским властима да напусти егзархију и име "бугар милет" и да прилази нама Србима, чије име није било званично признато од Турске, а нашом црквом, осим у Скопљу и Призрену, управљали су грчки митрополити. Требало је да власт тај прелаз толерише, да Турци наше свештенике Србе на протест бугарских митрополита не прогоне и да нам дозволе цркве по свим селима на која су Бугари претендовали на основу брата, које су њихови митрополити добивали лично од султана. Овај посао – врло заштитен и тежак, који би, да није на време решаван и онако како смо ми хтели, био би велика сметња нашој акцији, чији би значај био више него упола мањи.

СЛУЧАЈ КОД СЕЛА ИЗВОРА И ПОГИБИЈА МИХАИЛА ЧАКОВА

Знајући за велику борбу која нам предстоји код села Никодина са Бугарима, звао сам Али-бега да дође у Извор, да све утачимо, јер кад се иде у борбу, можеш да убијеш, али можеш бити и убијен.

Одмах после ручка 29. јуна, на сам Петровдан, Али-бег је дошао к мени изнад самог села Извора, и ту смо пријатељски разговарали и о свему се споразумели. Овде морам напоменути да је Али-бег био веома културан човек, савршио је пуну гимназију и завршио правне науке у Галата Сарају, у Цариграду.

Још док смо он и ја били у разговору, одједанпут дође један од мојих стражара и поднесе извештај. На Долгом раду (коса по којој иде друм Велес-Прилеп, и који се пут на читавих 25 км могао добро видети са маје осматрачнице), види се облак прашине и једва се распознају предњи делови турске коњице која је у великом касу ишла из Велеса право ка Извору. Нисам знао камо је пошла она коњица, а то ми није могао објаснити ни Али-бег, али је једно било сигурно – да долази у Извор. А није било непероватно да је неко знао да ћемо тога дана ми бити ту, јер смо дошли из Старог Града и ишли друмом поред саме жандармеријске станице, па не би било никакво чудо и да смо примећени. Замolio сам Али-бега да што брже сиђе у село да претекне долазак коњице, и ако официри буду одсели у Извору да их прими у своју кулу и да их до ноћи задржи од сваке акције. Али-бег је то учинио. Поручио сам да ми слапаи спреме вечеру и да бих доказао да се не бојим турске војске, кажем им да ћу вечерати у селу. Тако је и било. Али за време вечере дође курир из села Смиловца и саопшти ми да је пут од Смиловца до Никодина поседнут турском војском и да су многобројне патроле између Извора и Смиловца. Наша организација у Смиловцу сматра да тим путем чета те ноћи не може проћи, а да се не сукоби с Турцима.

Кад сам сазнао ово, није ми ништа друго преостало већ да изиђем из Извора и кренем уз планину Рујан на чијој је западној страни једна мала шума, а у средини чесма. Мислио сам да преданим код те чесме и тога дана сазнам о кретању Турака, да исте вечери прескочим код Степанца друм Прилеп-Велес, обихем Смиловце и једном косом планине Бабуње, за коју сам знао да је не могу Турци посести, јер ту није било никаква пута, стигнем онег на време за битку од 1. јула.

Полако смо ишли уз Рујан. Пут је био стрм, а петровска врућина ни у пола ноћи није попустила. Једва после пола ноћи попнемо се уз Рујан, а отуда се спустимо у ону храстову шуму, која није била ни један хектар по простору, и седнемо ту код чесме. Сви четници заспаше одједном као заклани. Онај коме је био ред за стражу није могао да се пробуди. И онда прско реда наредим Димитрију из Секирца, једном храбром и трезвеном четнику, да узме Драгог, који нам је већ познат, и да с њим оде на једно место одакле се може чувати пут који из Мартовца води у Поменово и Степанце, и пут од врха Рујна на до чесме, код које смо ми лежали. Узео сам на себе да код чете останем као пожарни, јер су сви други спавали. Ово и овакво спавање није било уобичајено у мојој чети. Али сада нисам могао ништа даље да учиним. Седео сам до чесме. И тек у праскозорје зачујем пуцањ из пушке, а затим читав плотун. И у том часу видим где мој четник Димитрије трчи држећи пушку у руци, а другом се држи за груди.

Рече ми: "Турска војска као плеса надире од реке Бабуње овамо. Ја сам пуцао, али и ја сам рањен у груди".

Брзо сам пробудио целу чету с намером да заузмем рујански вис и да ту дочекам Турке. Али кад сам изишао из шуме, видео сам да је вис, на целој дужини – око један километар заузела турска војска, чији су војници у праскозорје, на оном камењу, изгледали као дивови. Брзо сам донео одлуку. Наредио сам Петру Станковићу, сеоском војводи из Богомиле, да још пре сванућа узме целу чету и једним потоком доведе до поменовске цркве, а одатле другим потоком између села Поменова и Степанца изађе на степанску планину и, ако будем жив, да ме ту чекају. А ја, да бих спасао чету, односно њену главнину, останем на месту изван шуме и камењара само са три четника, и примим борбу са турском војском.

Већ је било видно, дан је освојио. Турци су пуцали са свих страна. Како смо ми били испод њих, слали су нам куршумс као ројеве пчела. Један четник леже ту поред мене и ја сам мислио да је мртав. Почео сам да се повлачим у један поток. Код потока паде ми и други четник. Поток, у коме није било ни капи воде, био је опкољен војском са свих страна. Десно од мене били су сељаци, жетеоци из села Поменова и док су успели да легну на земљу, тројица су пали.

Преда мном је била смрт. Али сам у својој горби носио пошту, тј. сва писма која сам добио од Главног одбора из Скопља и пропратно од Митра Шешлије, управника српских школа из Велеса, као и новац – 400 наполеона у две запечатене кесе, јер је преко мене слат сап попан за издржавање чете. Бацио сам прво кесу с новцем међу жетеоце који су лежали у њиви, затим сам бацио торбу са архивом, а онда сам скинуо с капе двоглавог белог орла, кога сам носио увек на капи, па и њега бацио.

Сад сам био спреман за борбу у којој ћу сигурно погинути. И поћем само са једним још заосталим четником кроз јаругу, која ми је у почетку била дубока до рамена, а што сам даље ишао, све је била плића. Кад сам дошао на место где шпалир турске војске није био даље од мене сваки ред, него три метра, и где није било више изгледа да се остане жив, викнем страховитим гласом, који је више лично на лавовску рику него на људски глас:

"Аскер аџа!", што значи на турском: "Војници, не пуцајте!".

И у том моменту, као неком мађијском силом, турска војска обеси пушке, тј. окрену пушке ка земљи, а ја сам ишао кроз тај шпалир поздрављајући турску војску и лево и десно, док је мој једини четник, Јованче Шареншпапка, ишао са мном и смо што ме није згазио ногама. Док сам био на измаку овога шпалира, кад видим са десне стране јури овамо ка потоку једна друга група турске војске. Пожурио сам мало напред, прошао шпалир и почео, стојећи, да пуцам на војнике који су долазили поново да ми препрече пут.

Било сам потпуно хладан и присебан и знао сам шта треба да радим. Зато сам гађао прецизно, а војници нису били удаљени од мене није од 20 метара. Пошто су војници пали, не знам да ли мртви или само рањени, ови други одмах се врате патраг једно 50 метара и стану иза једне, од тврдог материјала, озидане зграде. Тако мој друг и ја дођемо већ на крај потока, кад се осу киша куршума на нас. Мој друг рече да логнемо ту где смо се затекли, где смо још могли главе да заклонимо, али ја сам га позвао да иде за мном, па да изиђемо на један брежуљак изнад нас, ако не погинемо пре него што изиђемо на врх брежуљка, ондаће ћемо се лакше моћи бранити. Тако смо под кишом куршума који су падали и заривали се у земљу дигли такву прашину да смо стварно били невидљиви да би нас нападачи могли прецизно гађати. Зачудо, војници су пуцали са места на коме су били, али нису трчали за нама. Кад смо изишли на вис, имали смо само да се сјуримо наниже и да уђемо у село Поменово, у коме су све куће биле зидане од камена, па смо ту могли некако да се бранимо, а имали смо врмсена да стигнемо до села, јер су Турци били већ далеко иза нас. Да бисмо их још мало задржали, избацили смо одатле са виса на њих још по један оквир метака, а онда се упутимо селу.

Било сам уморан и жедан, а нисам ни могао, ни хтео да трчим. Али мој четник Јованче искористио је послушност својих ногу, истрчао испред мене и изгубио се у селу.

Ушао сам у једну кућу која је била као и остале – доле подрум, стаја, а уз степениште горе стан. Ушао сам у ту кућу и капац одозго спустио, тако да се уз степениште горе није могло ући. У соби у коју сам ушао било је пуно неутуђеног пасуља у једном крају. Наслонио сам се на ту томицу пасуља и посматрао кроз прозор пут, који кроз село води до оног места где је била борба. Видео сам, тим путем пролази турска војска, и пошто их је било много, сматрао сам да опкољавају село, а после ће почети претрес, а кад већ почне претрес, сам у борби, очекивао сам исто онакву смрт какву сам пре месец дана приредио Стевану Димитрову у Дренову. Ништа друго нисам мислио осим како ћу најскупије дати главу. Размишљајући о томе, чујем да неко иде уз степениште и ја подигнем пушку, ставим на око нишан и чекам да се отвори капац, па да првог гађам у главу и да га сигурно пошаљем у смрт. Одједном капац поче да се диже и да провирује нешто бело као ариштаско кече. Чекао сам да се цела глава појави па да гађам. Наместо турског војника са кечетом, појави се глупа једне старице, домаћинице те куће. Она је дошла својој кући после претрешеног страха док је трајала борба и док су лупале пушке на све стране. Чим ме је спазила, одмах ми је пришла и питала да ли нисам рањен. Рекао сам јој да нисам, али да сам жедан, јер тога дана нисам окусио ни кап воде, и молио је да ми донесе да пијем. Кад сам се напио воде, одједанпут је зној почео да тече из целог тела, без престанка. Питам сам је да ли су Турци опколили село. Она ми одговори да село није опкољено и да Турци само иду горе, на горњи крај села, јер се село углавном пружало поред потока, те је постојала горња и доња махала.

Још док смо ми били у томе разговору, поче турска трупа да свира збор. Са свих страна војници погрчани и после пола сата најдуже, видео сам турску војску како се у двојним редовима крече лево од цркве, односно то је био као неки трем у коме су се обављали верски обичаји, а сама црква била је прилично далеко од села.

Кад је и последњи турски војник замакао из брда, наредим тој жени да ми позове сеоског начелника, некога Ончу (Јованчу) Кареског, који је у исто време био и најбогатији човек у селу и са највећом задругом која је бројила око 40 душа. Имали су око 1.000 комада кози и оваца и остале стоке. Услед пуцњаве тога дана и овај Онча дошао је кући, јер се бојао да га негде не сретну изван села, а пошто је био маркантна личност и познат као богат човек, лако је могао да настрада, јер је у војсци могло бити и домаћих Турака из других села који су га сви од реда познавали. Зато је Онче брзо дошао к мени и заједно смо изишли до једног кладенца, који је био испод самог црквеног трема, где ми је сипао воду на главу, али зној никако није могао да престане.

Спијели ту код кладенца, чујемо одјек бомби. Знао сам да су наше чете код Цинкодина и у прво време посумњао сам да је то сукоб између српских чета и оне чете

бугарских војника које је предводио Михаило Чаков. Онче ми рече да је сва турска војска сишла у Смилевце, одакле води пут у Никодина, а да је коњица још у саму зору, из Извора преко Владилонца и Јасенове главе, отишла у правцу Никодина.

Бомбе су и даље одјекивале. Отишао сам у кућу овога Онче Каревског и ту смо ми донели коџа пун воде где сам ставио ноге – само да престане зној да цури са мене. Али ни то ми није помагало. Најпосле једна жена из исте куће и породице предложи ми да се напијем ракије, па ће ми некако умор, а и зној престати. Иако врло нерадо, ипак сам послушао ту жену и попио један велики филиан (шољу) ракије. Није прошао ни један минут, почео сам повраћати. И тек после тога престадне ми зној. Направише ми јаку кафу коју сам попио. За мога четника Јована Шареншапу рекосе да је одмах ту изван села, где жању каревски жетеоци, да је скинуо одело и сакрио пушку и да жање са осталим жетеоцима.

Већ сам се осећао одморним и морао сам да пођем да се састанем са четом која ме је чекала у планини Мукос, као што сам још тог јутра наредио Петку Станковићу кад сам му предао чету, да је склони из борбе и спасе. Заиста, да је чета била ту са мном, била би уништена, као што се то показало тога дана кад је уништена цела чета Михаила Чакова. Изишао сам из села, дошао до жетелаца, међу којима је био и мој четник, који се одмах спремно, узео пушку и тако смо се, преко планине Крнорога, упутили ка Мукосу. Целога пута слушали смо одјек бомби и жалили што писмо и ми тамо, где смо требали и морали бити, а ометени смо једном борбом коју писмо могли избећи.

Већ у сам сумрак стигли смо на место где је била моја чета. И они су били узбуђени што су тога дана морали само издалека да слушају одјек бомби, а да у нjoj не учествују. Рањени Димитрије био је превијан. Имао је велику срећу. У моменту кад је испуштао ваздух из груди, метак му је пробио грудни кош, изишао на другу страну, али није повредио плућа. Један редак случај, али то је помогло да Димитрије ускором потпуно оздрави.

Пошто су нам селаци из Степанца донели вечеру и, на моје изненађење, и моју торбу са архиаом, обадве кесе са златом и мога белог орла, кога сам носио на капи. Уз то нам саопштили да су моји четници рањени и остали живи, а погинуло је шест селџака који су били на жетви као жетеоци, а неколико их је рањено. Питали су ме камо ће сад са рањеницима. Наредио сам да их доведу у Степанце, а Степанчанима сам оставио завоја и други санитетски материјал потребан за лечење.

На крају тога дана ипак смо срећно прошли. И то благодарни само томе што сам са два-три четника примио борбу на себе, а целу чету пропустио да се срећно извуче. Имали смо опет живу снагу са којом смо могли ступити у борбу с непријатељем, а то је било главно, јер у случају погибљи целе чете губе се људи, оружје и муниција, што је овамо, на десну обалу Вардара, тешко било донети и доставити.

Те вечери попукли смо се у дубину планине Мукоса, управо на један крај на коме је била висока пирама и ту смо легли да спавамо. Пре тога сам наредио да нам преко ноћи на томе месту не треба стража, јер сам знао да је турска војска, која би нас могла напасти, била код Никодина, а знао сам да су и Бугари тамо ангажовани било с нашим четама, било с Турцима. Тамо смо легли и спавали целе ноћи. Пред зору сам поставио стражу. И кад је већ свануло, један од мојих стражара дотера, управо до нас, једног селџака из села Дреновца у срезу прилепском, који је водио два коња натоварена хлебом и сиром. Кад сам га ухватио да кога носи толико хлеба, он ми рече да је ту, у нашој непосредној близини, у напрати, склоњен као и ми сами и војвода Глигор са свим нашим четама. Он је дошао ту пре нас, па нити је он приметио наш долазак, а пошто ни он није имао страже, то и ми нисмо могли приметити њега. Како је он имао неке селџаке из прилепских села са собом, једног је упутио у село Дреновце и наредио да се донесе хлеб, јер су били без хлеба, и тако је хлеб, наместо њему, доспео нама.

Одмах сам пошао са овим селџаком да потражим Глигора. Кад сам га нашао, пошто смо се братски изљубили, питао је како смо проишли тога дана у борби, јер су они из Никодинске планине чули како ми овамо водимо борбу од почетка до краја, и кад је код нас борба престала, он је мислио да је цела наша чета изгинула. Кад сам му казао резултат борбе, толико се обрадовао да смо почели поново да се љубимо.

Онда ми је испричао да они уопште нису улазили у борбу. Били су на месту званом Капи очекујући мене, кад је турска војска од стране Владиловца, а турска пешадија из Прилепа и остала одељења турске војске из околних места среза велешког, почела опкољавати Бугаре. Бугари су се повлачили и заузели једно брдо, звано Нож, где су после краћег времена били потпуно опкољени турском војском и, премда су имали одличан положај, били су потпуно уништени пре него што је пала ноћ.

Борба је почела око десет сати пре подне, и Турци су, са дотле нечувеном жељином, нападали на бугарске четнике и нису дали никоме да се спаси из обруча.

Како је ствар текла? Долазак Михаила Чакова, његов улазак у село Пикодин и убиство неколико српских сељака, одело, егзерцир и сви остали војнички манири, па и груба коју су носили са собом, која им је служила да даје знаке за напад као и за збор, која их је ујутру будила а увече успављивала – све ово није могло да се скрије од турских власти; а оне су свада на разним тачкама које су доминирале путевима и друмовима имале своје утврђене жандармеријске станице. Села Пикодин, Ракље и Тошница, као и Тројаци, била су административно у саставу прилепске казе (среза), а Прилеп је припадао Битољском вилаету. Према томе, битолски командант корпуса био је надлежан да упути своје јединице на уништење ових чета које су се појавиле на територији његове војне области, а у коју је спадао и Велес. И командант корпуса одреди један ловачки батаљон, добро опремљен, добро извежбан са официјерима који су били за то специјално спремни, а командант тога батаљона био је мајор Енвер-беј, чувени јунак војне побуне из 1908. год. која је довела младотурке на власт.

Енвер-беј је био генералштабни официр, који је само неколико месеци пре тога дошао из Немачке где је усавршио своје образовање генералштабног официра. И тако је Енвер-беј, као командант батаљона под чију су команду стављене све трупе одређене за овај војни поход, опколио Бугаре и тога дана, цело одељење које је било под командом Михаила Чакова, а у коме је био 101 човек, уништено је. Сви су били побијени јер Енвер-беј није хтео заробљенике.

Кад је тај посао завршио, 30. јуна 1907. год., сутрадан је опколио другу групу Бугара, која је бројала 35 душа, под командом Ивана Алабака и њу упутио ка Јасеновој глави, а трдеш дана трећу групу од 25 душа коју је водио Вељко Попадицац. Ова група изгинула је код самог села Попадије, око рудника графита. Ту, у тим борбама, свршено је са целом војском коју је Михаил Чаков довео из Бугарске.

У исто време наступило је и гоњење српских чета. Пред овим потерама великога обима, Глигор и све српске чете повукле су се у Пореч и тамо се растуриле по поречким планинама. Благодарећи сељацима из села Белице у Поречу, није дошло до сукоба између Глигора и турске војске, јер Турци кад су приметили Глигорову чету како иде једном косом ка брду Стољиви Степ, а сељаци су, клањајући се до земље турском официјеру, тврдили да су то сви њихови сељаци који иду у борбну шуму да скупљају смолу. Тако је Глигор тога дана избегао сукоб с Турцима.

Ја сам се повукао у село Нежилово где су ми Турци све ишли у стопу. Пошто сам вечерао у селу Нежилову, изашао сам ланосе из села и пошао ка извору реке Бабуне, али пошто смо ми, односно моја чета, носили специјалне опанке чији су ђоновци били потковани клинцима, те смо и по суву и по мокрој земљи остављали траг за собом, а како су тих дана биле суше, то, да нам Турци не би ишли по стојама, урадили смо овако. Сва стока села Нежилова, овце и козе, биле су растурене по пространој нежиловској планини. Увече се стока догоњила на трла, па су жене и девојке ујутру рано излазиле из села и ишле својој стоци да оданде узму млеко и донесу га у село за прераду и исхрану. Наредио сам да сна та чељад, која иде по млеку у планину, узме од куће по једну грану и иде за нама да грањем затре траг који смо ми за собом остављали. Река Бабуна од свог извора иде неколико километара право на исток, а одатле скреће на југ. На том завоју прима још два планинска потока, и то место зове се Ставци. Одатле сам ударио лево, право у шуму. Жене које су ишле за нама отишле су својој стоци по млеко, а Турци, који су ишли одмах за њима, пошто нису могли да нађу њан траг, кад су дошли до места Ставци окренули су десно и ушли у непроходно стено, где им је један војник пао са стене и остао на месту мртва. Одатле су отишли путем у Горње Јаболчиште, одакле су дошли сељаци да узму мртвог војника на носила и однесу к њи-

хвојој памији ради сахране. Ја сам отишао у супротном правцу од њих и ту сам имао у близини нежировску бачију, одакле сам могао да се снабдем храном. Бачија је била у густој шуми и, према томе, добро заклоњена. Неколико дана витлала се турска војска по овим планинама, пушала на празно на све стране. На ту пушњаву нисмо одговарали, већ смо се одмарали и тако, кроз неколико дана, управо 14 дана трајале су ове велике турске потере, за које време смо се ми одмарали. И док су све остале наше чете биле у Поречу, ја сам једини остао у срезу велешком, али исто тако изван опасности, баш као и они у Поречу, иако су око мене непрестано витлале потере.

СПОРАЗУМ СА АРНАУТСКИМ ФИСОМ ГАФУРОВЦИ

Одмах после тих потера, војвода Глигор Соколовић отишао је у Србију јер му је породица већ била настанена у Београду, а на његово место постављен је за шефа Горског штаба војвода Јован Бабунски. Још од свога доласка, на Митровдан 1906. војвода Бабунски није водио нити је имао своју чету. Кад је нешто хтео да учини или некуд да иде, обично је од мене узимао два-три четника, некада само двојицу, а кад је био у Поречу онда је четнике узимао из других чета које су му биле ближе. Тако је чинио и кад је постао шеф Горског штаба. Док је војвода Глигор као шеф тога штаба увек са собом водио једну јаку чету, обично војводу Јосифа Белогриванца или Михаила Јосифовића, пореочног војводу. Ја сам одмах после ових потера отишао у Никодин да видим како је сада то село које је највише страдало од Бугара Михаила Чакова. И пошто сам тамо повратио дух код сељака, који су већ били охрабрени великом бугарском лагибијом, коју су они посматрали и коју је Михаило Чакон заслужено доживео. Да није спалио толике куће у селу Николину и побио толике сељаке, ови би му сељаци у борби с Турцима сигурно пружили помоћ и можда би разбили макар један мали део турског гвозденог обруча којим су Чакон и његова чета били везани. Али Чакон то није био заслужио и зато ни један од његових људи није се могао вратити у Бугарску ни да каже како је било у Македонији.

Имао сам пријатеље у Клену, у селу Крајници и др. Према томе, знао сам да у самом Велесу има једна бугарска чета коју води неки Дачов, Бугарин и родом из Бугарске. Сад сам имао намеру да поново одем у Дреново, да испитам колико је чврсто пријатељство с Арнаутима из Јаболчишта и да испитам могућност неке везе с Гафуровцима. Ради тога упутио сам се преко Пежичева у Јаболчишку планину, али сам овом приликом повео са собом 70 добро опремљених људи, да би могли, у сваком случају, бити сигурни од неког изненађења.

Јаболчишка планина била је луна Арнауца из ога села који су радили свој посао, и ја сам од једног до другог, нашао мога пријатеља Дурмиш-агу. Њему сам саопштио да те исте вечери хоћу да прођем кроз Горње и Доње Јаболчиште јер ми је потребно да до зоре, ако не могу да стигнем на Вардар, а оно бар да стигнем до села Хрлевце, или до једног другог места где је Дурмишов рођак Шани имао лепо имање које је обрађивао са својих седам синова.

Ово сам намерно казао Дурмиш-аги, да не би знао да идемо само до Дренова и враћамо се напруг. Ни према коме нисам смео бити поверљив кад су биле у питању главе мојих људи и глас и углед који смо уживали у готово целој Македонији – да смо ми у свакој бици победници, јер за две године сталних борби ни једном приликом нисмо имали осетних губитака, ни у борби са Турцима, а Бугаре смо смо били не трпећи никакав губитак од њих.

На ове моје речи Дурмиш-ага се одмах дигоо рекавши ми: "Сви главни људи из ога села овде су у планини. Ја ћу их сада наћи и с њима се разговарати. Па кад се с њима договоримо, онда ћемо послати два-три човека у Доње Јаболчиште, и то пред вече, у акипам кад се људи буду прикупили у село, па ћемо им поручити да знају за ваш пролаз и да вам осигурају да прођете и кроз Доње Јаболчиште без икаквих сметњи".

После три-четири сата Дурмиш-ага се вратио и рекао ми да је све добро и да у први мрак могу слободно проћи кроз село, јер ће догле стока бити прикупљена по кућама а људи на вечери, тако да неће бити никакве сумње да ћемо се можда негде у путу сresti са њиховим женскињем, што нисмо ни ми а ни они желели. Кад будемо у Доњем Јаболчишту биће сасвим доцкан, те такви сусрети не би уопште били могући.

Тако смо те вечери, чим се смркло, прошли кроз село Јаболчиште. Ја сам ишао напред, а у заштитници је био Милан Ђокић, наредник, свршени питомац полофицарске школе у Београду, веома интелигентан млад човек који је доцније постао потпоручник, а 1914. год. погинуо је на Дрини као поручник и командир чете. Поред Милана Ђокића, имао сам још и Милана Ковинића, наредника са истим квалификацијама, који је био родом из истог села као и пуковник Илија Гојковић, тадашњи командант Нишке дивизијске области.

Пре поноћи срећно смо стигли у село Дреново, окупили сељаке око себе и том приликом дали им 50 наполеона у злату да поделе онима чије су куће изгореле за време борби са Стеваном Димитровићем. Сељаци су ми саопштили да Велешани врше на њих велики притисак и наговарају их да бране сами своје село од Срба. Сељаци из Дренова нису на то пристали одговарајући велешким Бугарима да је за њихово село много што им је 11 кућа изгорело, и да ни за чију вољу неће допустити да им и остатак села изгори, јер су били сигурни да нам не могу дати отпор и сачувати себе. Сељаци су били захвални што никог од њих нисмо казнили ни најмањом казном за време борбе са Стеваном, док су они мислили да ће свако кога ухватимо бити убијен. Тако су их с нама плашили Бугари. Међутим, тога дана кад је била борба, ми не само што смо чутили све ухваћене сељаке, већ смо им дали савете како да се пред турском влашћу изговарају, а сада су добили једну суму новца као помоћ за поплаћене куће, док Бугари којима су дуго година служили нису ни помислили да их треба помоћи.

После пола ноћи, управо у зору, изишли смо из села. Сељаци су нас молили да останемо у близини њихова села, да нам спреме ручак и да нас угосте као пријатеље. Рекао сам да нам сакупе само мало хлеба, а за ручак ћемо се постарати негде на другом месту.

О враћању истим путем којим смо дошли, кроз Јаболчишта, није могло бити ни речи, јер би дан освојио још на пола пута, кад су сви људи у покрету, а сваки Арнаућин, поред свог алата, још је носио и пушку. Без обзира на то што су носили оружје – ми се тога нисмо бојали, нисмо могли ни овим путем јер је њихова женска чељад преко дана била у покрету, по улицама и на путу. Ово је био најјачи разлог што се тим путем нисмо могли враћати.

Кад је добро свануло, пошли смо уз планину Лисац, и како смо стигли на Шилочан, поручили смо Власима да нам спреме ручак. Чекајући у једном шумарку на ручак, један од чобана Влаха дође и јави нам да војска турска иде од Дренова ка Јаболчишту. Таман су нам дошли ручак и још нисмо добро ни појели, кад нас известише да друга војска долази право на Шилочан. Једини пут који је био сигуран био је онај за Алиагичу, у којој су господари били Гафуровици. Решио сам се да идем к њима, јер сам био сигуран да војска ни с једне стране неће доћи на Алиагичу, једно зато што је свима била отпутна, изван њихова правца; друго што су били сигурни да се српска чета не може ни примаћи Алиагичу, јер то не би дозволили Гафуровици, за које су сви знали да на своме бачилу, око кога је читаво утврђење, још имају 40 маузерки које бране прилаз бачилу; и треће, да Гафуровици могу исто тако напаст турску војску сада, као и раније што су чинили.

Све ово имао сам на уму кад сам пошао на Алиагичу. У својој чети имао сам четри четника која су говорили арнаутски можда боље него српски. То су били Трајко Призренац, Јеремија Гркић, зван Галон - Призренац, Лазар Маниташевић из чувене породице Маниташевића из В. Хоче у Метохији, чије је јунаштво у неколико пригодака описао наш познати књижевник и приповедач Глигорије Божовић. Четврти је био Исак, родом из села Велинице, срез гостиварски, то је тзв. Горња Река,

где се у овим селима Србије, као у сред Шумадије, држи православље као у Светој Гори, а матерњи језик им је арнаутски.

Кад смо се приближили Гафуровском бачилу на једно три четири километра, задржим целу чету на једном пропланку, у сенци високих букви, а она четири четника, која говоре арнаутски, упутим ка Гафуровском бачилу да позову Асан-ћају, најглавнијег јунака међу Гафуровцима од кога су страховали сви околни Арнаути и Власи хекаје (старешине стада која су окупљена на једној бачији и где нису овце једног господара, већ их је неколико). Рекао сам им да га позову на разговор са мном и да му кажу да га зовем на бесу.

У целом том крају било је познато да кад ја неком дам реч и позовем га к себи на бесу (часну реч), сваки ми је долазио, и велешки бегови, и прваки бугарских села, јер је свако знао да ће се после састанка са мном сигурно вратити у своје место. Шта ће даље бити, то је зависило од тока разговора, тј. да ли смо се споразумели или не. Кад се с неким писам споразумео, отпуштајући га од себе говорио сам овако: "Сад иди слободно својој кући. Ни једна длака с главе неће ти фалити. Али убудуће, чувај се добро да се са мном не сретнеш, јер ћу те сигурно убити!" Пошто сам увек одржавао реч, очекивао сам да ће ми Асан-ћаја сигурно доћи, утолико пре што сам послао по нека добре јунаке који неће показати нимало страха пред Гафуровцима, а то је било врло важно, и што говоре арнаутски исто толико добро као и сам Асан-ћаја.

Чекао сам са великим нестрпљењем више од два сата. Да је било какве несреће, чуо бих пуцањ из пушака. Овако сам био начисто да се воде дуги разговори, можда на доста великом растојању између мојих четника и Асан-ћаје.

Једва једном, угледам где иду њих петиорица и кроз кратко време један жгољав и неугледан Арнаутин, одевен у пристojно арнаутско одело, у панцима, с мартинком на рамену и са једином фишеклијом око појаса. У појасу није био дебели од хрта, што је, уосталом, оштика Арнаута. Рекао сам му:

"Добро дошао, Асан-ћаја!"

А он мени:

"Туган тјета, зогла!" (Добар дан, господине).

Затим ми рече Асан-ћаја:

"Што си ме звао?"

"Звао сам те, Асан-ћаја, да ти кажем да ћемо вечерас бити твоји гости на твојем бачилу..."

Без икаква двоумљења, Асан ми рече:

"Вадах, то не може бити!..."

Ја сам му, мало подсмешљиво, рекао:

"Кад се будеш мало размислио, видећеш и сам да ћемо ти заиста бити гости вечерас на бачилу."

Асан-ћаја је одједном почео да ми се хвали. Рече:

"Ти не знаш да ми ни турску војску не пуштамо на своје бачило; бранимо га са 40 маузера... И немој да гледаш ову мартинку на мени. Имам ја и маузер."

"Све ја то знам, Асан-ћаја... Знам колико пушака имате на бачилу. Знам да сте враћали турску војску, а нисте је пустили на бачило. Знам да си зимас у Мачукову, где си био на зимовишту са овцима, убио пољака. Знам да си украо десет коња од Влаха са Боропоља. Знам да си убио тројицу Влаха са Даутице. Све то знам. Али има нешто, Асан-ћаја, што ти не знаш и што ћу сад рећи. Ти имаш шест предста (стада) оваца – свега око 3.000 комада. Ти, Асан-ћаја, поред сваког предела имаш само по једног овчара, а немаш свуда по 40 са маузерима. Сва су твоја стала по планини, па Горњем и Доњем Бегову где нема ни једног дрвета, ни заклана. Е, видиш, ја могу, док чувате своје бачило, за једну ноћ да убијем свих осам твојих братственика који чувају оне пределе, да све овце отерам доле у Азот, да све за једну ноћ поколемо да суградан не може да ми се паде ни једно уво! И ти, Асан-ћаја, од богатог ћаје са 3.000 оваца остаћеш просјак и нећеш више имати с чим да доћеш на Алиагицу. Да се одметнеш у планину, можеш само да пљачкаш турска и арнаутска села, али не смеш доћи ни близу до синора, ни једног српског села. То ти је од мене реч. А

ако вечерас будемо твоји гости, бићемо пријатељи. Ти, Асан-ћаја, више од четири године ниси смео да идиш у Прилеп на пазар, а знаш да су сир и овчја маст увек скупији за грош, па и два гроша од оне него у Скопљу, где ви сада морате да продајете све оно што добијете од млека на вашој бачији. Ви ћете слободно свуда напасти овце у нашем синору и нећете имати потребу да са 40 маузера чувате ваше бачило. Ово су ти моје речи, а ти, Асан-ћаја, стави прст на чело и размисли о свему, јер од твоје речи зависи хоћемо ли бити пријатељи или непријатељи”.

После ових речи Асан-ћаја се заиста дубоко замислио, па ми рече:

”Имам ли изим (дозволу) да одем мало даље од вас да мало летим и да размислим?”

”Можеш слободно! Ако хоћеш, можеш и на бачило да одеш. Сад си потпуно слободан. Ја сам ти казао шта сам имао. Сада ти кажи шта ћеш да кажеш.”

За време нашег разговора моји четници беху савили десетак цигарета и пружио пред Асан-ћају, управо добили пред њега – какав је већ у то време био обичај. Асан-ћаја скупио је све ове цигарете, отишао једно 100 метара од нас, легао у траву, запалио цигарету. Ми смо се правили као и да не водимо рачуна о његовом присуству.

Није прошло ни десет минута, Асан-ћаја је скочио, дошао к мени, тражио ми руку, прихватио и рекавши гласно: ”Беса – бес. Ти си мусафир (гост) са целом твојом дружином вечерас на нашем бачилу. Даћемо нам за вечеру оно што је нама Бог дао”.

Ја сам му такође дао бесу да ћемо на бачило доћи као пријатељи, а кад ме је упитао за колико људи треба да спреми вечеру, рекох му за 100 људи, али углавном да спреми качамак, јер тиме се хране сви овчари по бачилима. Тамо се никад никакав хлеб не меси. При растанку, Асан ми рече да останемо сада где смо, а он ће послати свог млађег брата по нас, привести нас бачилу и кад ми будемо хтели, ући ћемо у бачило.

Асан је отишао, а ми смо остали чекајући. Знао сам да су Гафурови пореклом из Љуме (северна Албанија) и питао сам своје четнике који су знали арнаутски јесу ли Љумљани бесалије, тј. да ли држе реч, помишљајући на оне Арнауте око Скадра којима реч није предела ништа и на коју се човек није смео ослонити. Ови четници углавном ми одговореше да су Љумљани чувене бесалије, а да сам се у то могао уверити и код Јаболчиштаца, који су исто тако старином из Љуме.

Кроз кратко време на видуку према нама појавио се Арнаутин кога смо очекивали. Био је то Бајазит, млади брат Асан-ћаје. Није му било више од 16-17 година. Био је виши од свог брата Асана, али још тањи од њега и нешто богатије одевен, јер је на чакширама и на миттану на шавовима имао по неколико реди белог гаџана, што је значило да је одено скупље и да га могу купити и носити само они који су богатији. Бајазит је питао ко је војвода, или, како су они то називали, капудан (капетан), а кад су му рекли да сам то ја, он је био изненађен. И оно што није хтео да каже Асан-ћаја, рекао је он:

”Па зар си ти Васил капетан? Па, валах, шта смо све слушали за тебе, мислили смо да си голем као бук’а (букиа). А па ти си човек, валах, као и ми! И, валах, чудим се зашто људи имају страх од тебе?!”

Ја сам се на све ово мало насмејао, али сам оног младог Арнаутина загрлио и по арнаутском начину се с њим поздравио.

Овим дочаском у нашој средини Бајазит је био одушевљен. И како смо тада утврдили пријатељство, ону је остало стално све до његова коначног одласка у Турску 1925. год., кад се као пуки сирмах о моме тропику с породицом одселио у Турску.

Пошли смо с њим на бачило. Кад смо се приближили бачилу, неколико паса необичне величине, специјалне анадољске расе овчарских паса, потрчали је на нас. Али су сви само на један узвик Бајазитов покуњили главе, подвигли репове међу ноге и отишли сваки на своје место. У сам смирај сутра пришли смо бачији. И кад смо до нас дошли, одвојим 40 дула и наредим да заузму један каменити вис изнад бачила. Асан-ћаја је овим био изненађен и упитао ме:

”Зашто паљеш људе онома горе, у оно камење?”

”Ја верујем твојој беси и не чиним ово због тебе или због неког страха од вас. Али ми смо увек на опрези, јер ми ратујемо не с тобом и с твојим пријатељима и

еснафлијама, ми ратујемо против султана, а онај ко ратује против њега мора увек бити спреман да прихвати борбу са његовом војском, свуда и на сваком месту.”

Тако је мојих 40 четника изашло на бачило, а ми смо могли спокојно ући у бачило где је сваки по арнаутском обичају, кад улази у пријатељску кућу, остављао своје дуго оружје на нарочито место код врата, где су били за то укудани ексери и разни клинови. Како је ко од нас улазио, дочекивао нас је Асан-ћаја са још осмором својих братственика и са сваким се на арнаутски начин поздрављао. Они су били без оружја, а ми смо своје пушке њима предавали. Они су сваку пушку добро разгледали, дивили се како смо и поред живота у планини држали оружје чисто и подмазано; и затим га остављали на одређена места.

Кад је била готова вечера, сели смо да вечерамо. Асан-ћаја нам је припремио богату гозбу: била су скувана четири јагњета у кајмаку, качамак и чувена бачилска шивара на кајмаку. То је уопште највећа и најскупа чаша коју може приредити један ћаја на своме бачилу. Кад смо вечерали, ја сам својих 25 другова послао горе на стражу, а оних 40 имали су да дођу на вечеру. Кад су стигли на бачило, онда сам и ону петиорицу што су били око мене послао горе на стражу, тако да их је било 30 горе, а 40 у самом бачилу.

После печере, четници су брзо поспали, а ја сам остао да са Асаном разговарам. Асан је погрешно говорио српски, али је добро разумео, а ја сам као тумача задржао Јеремију Грковића Гапонца, који је иначе био образован човек – свршио је Богословско-учитељску школу у Призрену. Поред мене седео је још и Младен Ђокић који је са највећом пажњом пратио сваку нашу реч. Са Асаном сам разговарао на овај начин. Прво сам морао да га убедим да се турска држава не може одржати. Затим, да он није Турчин већ Арнаутин и да има нека већа права од осталих поробљених народа у Турској само зато што је мухамеданаџ; да то није, он би био исто тако бесправан као што су његова браћа Арнаути православне вере који живе у Епиру и чији се живот, у односу на турску власт, ни по чему не разликује од њихових суседа Грка, који тамо заједнички са њима живе. Оне су речи тешко биле прихватљиве за Асан-ћају, јер он је био више него слободан, бар овде на Алиагици.

Онда сам прешао на другу тему разговора. Она се састојала у овоме: предложио сам му да преко њега шаљем своје болесне, а и здраве људе у Скопље, а он ће мени из Скопља исто тако доводити људе и доносити оружје и муницију. За све то он ће добијати награду у злату. Овај предлог је мало више загрејао Асан-ћају, јер кад је дозвола да може доћи до злата а да не прода ништа од своје стокe, да до злата може долазити преко целог лета, његово лице доби литомисији израз који сам добро уочио и оценио као повољан знак за даље преговоре. Асан ме упита колико ћемо платити за сваког човека кога он донесе до Скопља или одведе из Скопља до Алиагике. Ја му рекох да ћу платити по пола наполеона за сваког; за сваку пушку платићу цео наполеон, и за сваки товар муниције исто толико. Напољетку, Асан ме упита колико би то укупно износило за једно лето, тј. од Ђурђева до Митрова дана, за које се време они баве на бачилима. Рекао сам му да би преко лета, за ових шест месеци, могао добити највише 100 златних наполеона, а можда и два пут толико; то ће зависити од његове брзине, тачности, верности и, што је најглавније, од чувања тајне од свих и свакога. Да би нам ствари биле чисте, објаснио сам му да никад неће водити више од два човека, ни доводити, и да неће носити више од два товара муниције, или десет пушака. Према томе, баш кад би и предао све то турским властима, не би од тога имао велику корист, јер би све то било у малом што би он могао да изда, али зато доводи у опасност све што има данас, а и онај новац који ће од нас примити. Асан-ћаја ми опет рече да ће изићи мало на чист ваздух да се размисли. Али да обавестим моје четнике да не би погрешно пуцали у њега. Рекао сам му да може слободно изићи и размислити. Овом приликом Асан се дуго ломио. Читав сат се није враћао у бачило.

За то време седео сам са његовим братом Ђајитом и разговарао. Ђајит ми је кувао које млеко и непрестано ми нудио да пијем, јер су они за своју употребу и за храну узимали само које млеко, а имали су око 400 коза музара; овеје млеко било

је за сир и за маст – разуме се; и ту се мешало козје млеко, али се није могло осетити ни у сир ни у масти, јер је овчјег млека било више.

После више од једног сата вратио се Асан-џаја. Био је сав сломљен. У њему се ломно Турчин по вери, арнаутски понос и жеља за златом. Тешко је примио да служи ђауру, а још теже му је било сазнање колико је слаб према тим ђаурима који су му напутили бачило и начистили се изнад бачила, и који му сваки дан могу упропастити његово богатство којим се дичи. С друге стране, могу га помоћи новцем, али под тешким условима издаје турскога господства и царства које му је омогућило да ради што год хоће. Све те чињенице ломиле су Асана више од једног сата, а можда и све време откако су га позвали да дође до мене, кад је можда први пут у његову животу његов понос био дирнут. Дошао је у колибу-бачило и рекао ми:

"Вала, капитен Васил, беса – бес. Иска буде како ти кажеш! Али те молим, увек паре на руке да ми даш!"

Ово је рекао више стого да би показао неку своју вредност пред мном, него што је сумњао да новац ће добити. Али тек да се покаже да је и неки његов услов примљен. На то сам му рекао да о томе не брине и да ће добити увек на време новац за све услуге које буде учинио. Поново смо се руковали и загрлили, и један другом дали бесу да ћемо споразум одржати.

После тога његов брџ Бајазит, који је сто пута те вечери загледао наше брзометке, плачевним гласом замоли ме да му дам једну брзометку. Рекао сам му да ћу му кроз неки дан послати брзометку, али да сада немам. Не могу сад ни од кога узети пушку, јер ће сваки бити незадовољан, а знао сам у себи – што нисам могао рећи Бајазиту – да ће сваки четник од кога бих потражио пушку рећи: "Зар од мене узима пушку, а даје је Турчину?!" И зато нисам уопште мислио да Бајазита задовољим. Али у томе часу јави се сам Милан Ђокић, наредник и даде ми своју пушку с муницијом говорећи:

"Ево моје пушке, дајте је овоме новом пријатељу. Ја знам да ћу у првом селу опет доћи до пушке, а овде ће ова пушка сигурно донети више користи, него што бих донела ако бих је носио на рамену одавде до Богочиле".

Нисам имао довољно речи да захвалим Милану Ђокићу на његову разумевању и схватању, не само тренутне ситуације, већ нарочито будућег рада који ће нам ови људи обављати и колико ћемо пушака спасти овом пушком, коју тако добровољно даје Милан Ђокић.

Пружио сам пушку Бајазиту. Он је узео у руке, направи темена до саме земље, загрлио ме и пољуби са сузама у очима. Сигуран је био да овакву пушку ни у ком случају није могао добити, нити је имао начина да до ње дође. Пушка је била нова, очишћена, подмазана, а уз њу је добио и 100 фишека.

Већ је било време за наш полазак. Изишли смо из бачије у пратњи Асан-џаје, Бајазита и још шесторице наоружаних Арнауца. Поћесмо прво на Доње Бегово, па онда нише те висоравни на Горње Бегово. Ту смо се растали са Асаном, утврдили да ће сваког човјека кога му будем послао довести Хусеин Дурмишовић из Г. Јаболчишта, а да ће он све те људе водити до Српске фабрике у Скопљу, коју су сви звали "српска фабрика"; да ће ту у одређено време примити или друга лица, или муницију и пушке. Људе има један њихов човек да преда Хусеину Дурмишовићу, а за муницију и пушке долазиће сам Хусеин са својим људима. ту на бачилу натоварити на сипе коње и терати даље како му буде било наређено. Хусеин ће давати новац према погодби, и тако посао има да се обавља редовно.

Били смо већ у августу месецу. Асан је на своме бачилу имао само последњу партију сира, масти и урде, коју су они звали "гиза", а која је била много цељена у Прилепу. Асан је желео да бар ту последњу партију својих млечних производа прода нешто скупије у Прилепу, него што је то могао у Скопљу. Користио је први наредни пестак и отишао са неколико товара у Прилеп, тамо продао све што је однео и вратио се задовољан.

После растанка са Асаном на Горњем Бегову, прешао сам преко Солунине чије је врхове, већ, покрио при снег и сисао доле у Боропоље, па бачило Диме Диковаћа, богатог њежаје из Крушева, чија је била планина Солуница и место звано Пусто По-

дово. То је планинско место где никада преко зиме нема снега и ту Арнаути из разних крајева терају на хиљаде коза које остају преко зиме хранећи се брстом, а увече леже у дубоким и чистим пећинама којих има и таквих да у једну може стати до 1.000 коза.

Кад сам нашао старога Диму Диковића, коме су Гафуровци тога лета узели из ергеле десет најбољих коња, али то му нису узели, по њихову причању, као отимачину, већ зато што су оне Диковићеве прешле у синор гафуровски. И Асан-џаја је одмах израчунао да та штета износи колико десет најбољих коња из Диковићеве ергеле. Кад сам Диконићу испричао да сам био гост са целом четом на гафуровској бачији и да никад више, док сам ја ту војвода, Гафуровци неће убити ни једног Влаха, ни отерати ни једног коња, и да сам им одобрио слободан одлазак у Прилеп, стари Диме само је врио главом исказујући тим гестом неверицу да Гафуровци могу бити пријатељи мени и њима. Али пошто је био уверен да смо били гости на гафуровском имању, да смо тамо пријатељни милом а не силом, занемос је од чуда и није знао шта да нам каже као своје мишљење на све ово. Само је рекао:

"Бог нека нас чула све!"

Одатле сам отишао на Даутицу где је било бачило Димовога брата Ристе и његових ортака. Диме није имао никаквих ортака, а имао је у то време 7.000 оваца и ергелу од 300 коња. Ристи сам, као и његовом брату, објаснио споразум са Гафуровцима, и он је исказао исту неверицу у гафуровско поштење, говорећи да то изгледа као кад би пустили мачку у собу у којој има рибе, па да мачка добровољно не једе рибу. Казао сам му да јаквом упоређењу нема места, јер ми нисмо пустили мачку слободно међу рибу, већ држимо стално топуз над главама Гафуроваца, а они, свесни снаге тога топуза, морају слушати и сијом околности одржати дату реч.

Уосталом, тако је и било. Постигао сам велики циљ директну везу са Скопљем најбржим и најкраћим путем, а био је избегнут сваки ризик који је дотле постојао за наше снабдевање, нарочито људством и муницијом.

Скопски одбор наше организације примио је исто тако ову вест са доста неверице. Они су исто тако знали добро ко су Гафуровци, али кад су направили с њима две-три пробе слањем безначајних људи, били су донекле уверени да је та ствар добра. Да би их уверио у сигурност тога пута, дошао сам једнога дана месеца септембра на бачило код Гафуроваца, али опет са 70 четника које сам оставио под командом Милана Ђокића да ме ту чекају, с наредбом да, ако трећег дана не дођем на Алиагипу, побију све Гафуровце до којих могу доћи, а да им сву стоку коју буду могли терати узму и стерају у српске села у Азот и тамо покољу. После ове наредбе оставио сам своју пушку Ђокићу, а ја сам са револвером за појасом, заједно с Бајазитом отишао у Скопље.

Бајазита сам оставио код ниваре а ја сам отишао право у српски конзулат. На челу конзулата био је Живојин Балуглић, али кад су ме видели Љуба Бојовић, тадашњи писар конзулата, рођени синовац дошњијег војводе Петра Бојовића, и остали, хтедони пасти у несвест. Пријавише ме Балуглићу. Он ме прими искрено и братски. Ту сам са њим, са Богданом Раденковићем, онда наставником српске гимназије у Скопљу, са Давидом Димитријевићем који је био управитељ српских школа у Скопљу, а пре тога је био на истом положају у Велесу, и то баш у време када је Јован Бабушки напустио учитељство, узео пушку у руке и отишао у планину да брани српско име и српске животе у своме родном крају. Одржали смо саветовање у коме смо изнели, углавном, резултате нашега рада на десној страни Вардара, где смо напредовали, нарочито у велешком срезу.

Исто тако и у прилепском. Тамо је, углавном, Глигор ушао у централно место Долнени, у коме смо имали доста Срба на чијем је челу био Ђоре, храбар човек, добар домаћин и, што је главно, врло добар Србин.

Кад смо у Скопљу претресли све ове успехе и нашу снагу, онда је био одобрен и споразум са Гафуровцима и сви трошкови које је имао да подноси Одбор наше организације у Скопљу.

Морао сам се брзо враћати да не би дошло до катастрофе на Алиагипу. Зато сам сутрадан послао једног човека гафуровској кући у Скопљу, да извести Бајазита

да ме те вечери чека код пиваре. Ја сам раније дошао у пивару и ту сачекао Ђајазита, који је стигао тачно у одређено време. Одатле се упутимо на Алиагицу. Обојица смо били наоружани брзометкама, јер кад сам долазио са Алиагице био је дан, а сад сам се враћао ноћу и нисам хтео бити без пушке, да не би у случају какве опасности Ђајазит морао да брани и себе и мене, и да ме не би на тај начин много задужио, тј. више него што сам ја то дозвољавао. Овако смо били обојица наоружани и спремни за сваки случај да се бранимо, а и да нападнемо, ако нам се укаже потреба.

Још пре сванућа били смо на Гафуровском бачилу. За време мога дводневног одсуства моји четници нису улазили у бачило, већ су седели тамо где сам их оставио, а са бачила су добивали качамака и сира.

Кад сам дошао сви су се обрадовали, пала им је мори са срца, јер су ипак били у сумњи да ми се у путу може нешто десити и без Гафуровске кривине, а у случају мога недоласка имали су тешку дужност – прво да савладају Гафуровце, а после тога да изврше све оно што сам им био наредио.

После тога, осигуравши поново ову везу са Скопљем све до Митров-дана, отишао сам и те јесени нисам више враћао Асан-џаји, јер је радио све онако како сам тражио, а ја сам му плаћао онако како смо се договорили.

Већ сам раније поменуо да је готово у свим селима у Азоту била турска војска. У селу Крива Круша била је постављена турска војска само зато да ми не уђемо у ово планинско село и да га не користимо као базу за даље наше операције у долини реке Големке и доњег тока Бабуне, јер су српска села Стари Град и Ново Село била далеко од пуме, те смо морали да провозимо дане негде у пољу. Никад нисмо преко дана остајали у њима. Разуме се да је то отежавало нашу акцију у правцу Клена.

Једне вечери попио сам из Новог Села у Големинце. Таман смо дошли на раскрсницу пута, од којих један иде у Ново Село, други у Криву Крушу а трећи у Стари Град, кад чусмо топот коња и турски разговор. Није било никаква заклона, већ просто полежемо под пут. Кад су нам се Турци приближили да смо их могли добро видети, иако је била ноћ, ми оналисмо плотун на њих. Турци се збунише и разбегоше оставивши шест наговарених коња. На коњима је била храна коју су војници примили у Велесу за свој гарнизон у Кривој Круши. Турака нигде ни једног.

Шта сам могао радити? Одведем коње до Новог Села, позovem једног сељака – двојицу сам имао из Старог Града, те тако сву тројицу пошаљем да одведу коње до близу Криве Круше, а уз самар привезем једино писмо за поручника, или по турском, миљашине евели (старији потпоручник – поручник). У том писму објаснио сам да сам случајно наишао на његово одсељење које је послало заиру из Велеса и да сам их све растерао, али коње и заиру враћам, да не би били принуђени да траже храну од сељака. Препоручио сам му да у Кривој Круши осли до миле воље, али ако покуша да иде по другим селима на којим послом, рекао сам му да се сигурно више никада неће вратити у Криву Крушу, јер ће му посадити главу као главицу купуса где год га будем срео. Не знам како је он схватио ово писмо, али од тога дана војска из Криве Круше нигде се није макла све док наше чествовање није било завршено – 1908. године.

ДЕСНА ОБАЛА ВАРДАРА ЈЕ ОСЛОБОЂЕНА ОД ЗУЛУМА

Још за време борбе на Просници, 10. маја, кад сам разбио турску коњицу и сељаке Турке из села Меднице, моји четници су непрестано посавали "Сулу", означавајући тим именом Турке уопште, и не знајући да у том селу постоји Сулејман-џаја, богати сточар и најбогатији ага у Медници. Једног дана кад сам био у атару села Тесна, Коста Катранџија и још неки његови сељаци доведоу ми двојицу хоџа. Један је био мали и крљав, и са малом чалмом, док је други био висок, плав, крушан, прави словенски тип, са огромном чалмом на глави. Први је био хоџа из оближњег села Согла, које је било чисто арнаутско, а други, онај са великом чалмом, био је хоџа из Меднице, надалеко чувен и по својој богословској спреми и по своме уму. О њему су причали

као о великом човеку, а наиван свет išao њему да му он прави записе од разних болести, од којих је најстрашнија била маларија, која је косила нарочито млади нараштај свуда поред Бабуне где се сејао иринач и где је било легло маларичних комараца. Разуме се да никакви хоџини записи нису овде помагали. Иако лично нисам познавао мелничког хоџу, а знао сам много о њему.

Кад је хоџа доведен к мени лепо сам га примио, почастио дуваном, а он је испод пазуха извадио један пар срном везених чарапа и пружио ми их је. Нисам хтео да примим питајући га: "Од кога је ово и зашто?" На то ми се хоџа дубоко поклони, што је изгледало помало смешно, јер је хоџа био пеома висок а пресавијао се као конопац, и рече ми: "Кад сте се тукли с турском коњицом, она је натерала и неколико наших сељака да се са вама бију. Сељаци су морали да изиђу, али ви сте непрестано викали на Суљу. Међутим, тако ми вере, Сулејман-џаја уопште није хтео да изиђе тога дана из куће и да се бије с вама. Неколико пута је забит (официр) долазио до њега и терао га, али Сулејман се стално изговарао да је болестан, а био је здрав, само није хтео да се бије с вама. Али ови твоји аскери (и показа руком моје четнике) у неком човеку из Мелнице препознали су Суљу и целог дана викали на њега. Дошао сам до тебе, кабудан Васил, да те молим да опростиш свима мојим сељацима који су тога дана силом натерани да се с тобом бију. Али треба да знаш да су сви пуцали у вис, а нико на тебе. То си могао и сам примити. Јер, каже, ми смо после борбе, кад смо сахрањивали мртве, правили ћени (увиђај) и писмо ми један куршум нашли тамо где сте ви били и одакле сте пуцали. А друго, Сулејман-џаја није ни излазио из куће тога дана. И, молим те, да га ослободиш да може своју стоку терати на Бела-камен, јер му овде црквају на месту око села, где нигде нема ни једне травке".

Кад сам саслушао хоџу рекох му да му све верујем, али ми је потребно да ми доведе још десет људи са Сулејманом из Мелнице и да ми доведу Алију бакала из Горњег Врановца, па ако ми он буде гарантовао за његове сељаке Мелничане, онда ћу им опростити. "Кад будете спремни за долазак к мени, јавите се опет хоџи у Согле, а он зна коме треба јавити у Тесово, па ћу вас известити кад и где се можемо састати и разговарати. Засад, чарапе да вратиш али да их држиш код себе, па ћемо после видети хоџу ли их примити или не."

Тако сам отпустио ову двојицу хоџа. Преда мном је лежала покорност још једног великог турског села од 300 кућа, које је било сиромашно. Становништво му се углавном бавило зидарством и било растурано свуда по Македонији, где су зидали разне грађевине и копали бунаре, али су били на једном важном месту између Азота и Велеса.

Таман сам био испратио хоџе кад ми дођоше неки пријатељи из Оморана и рекоше ми да је Рушан (Шанс-ага) из Оморана оздравио од ране коју је задобио 10. маја те године и жели да ме види и да се са мном разговори; и, ако ја пристајем на мирње, да се са мном помири. Пристао сам на састанак, одредио једно место у околини Оморана, то јест у планини Сурда доста далеко од села, и тамо сам сачекао сутрадан Рушана. Он је жахао на коњу и носио пуне бисаге. Кад је дошао близу нас, сјахао је. Ја сам устао и руковао се с њим. Понудио сам га да седне, али пре него што је то учинио рекао је ово:

"Капитан Васил, ја сам дошао да се жалим на тебе и на твој поступак према мени. То што си ме осудио на смрт, то је твоја ствар, ја те о тој нећу питати. Али има нешто што ме боли и што не могу поднети, а то је понижење које си ми и пред турским и пред "ристијанским" светом приредио."

"Шта је то?" упиташ.

"Ево шта је. Сигурно ми признајеш да сам један од првака турских (био је у ствари Арнаутин) у целом велешком срезу. Сви ме за таквог признају и цене, и по богатству и по пушци, па кад си ме већ осудио на смрт, било је право да сам дођем и да ме убијеш, па да цео свет каже: "Васил војвода убио је Шанс-агу". То би била похвала и мени мртвом, мојој деци, свим мојим рођацима и пријатељима, јер онда би се рекло да је најбољи јунак морао да ишаје мени на меџдан, што би само била потврда свега онога како ме народ цени. А ти шта си урадио? Послао си своје чираке

„(ученике) да се на мени уче. И то ми је тешко, и зато сам дошао да се жалим на тебе”.

Понудио сам га поново да седне; кад је сео, одговорио сам му:

„Слушај, Шане, немаш разлога да се на мене жалиш, јер ти нисам нанео никакво понижење. Живот свакога човека у Божјој је руци. Божја воља је била да ти тога дана не погинеш. А људи који су дошли да те убију нису никакви моји чираци већ велики јунаци, и могу ти отворено рећи, бољи су јунаци од мене. Према томе, немаш зашто да се жалиш”.

„Е, кад је тако”, рече Шане, „можемо ли се помирити да убудуће будем слободан и да своје послове обављам, а да се не осврћем увек напред и назад, лево и десно, одакле ће пушка да плане?”

Рекао сам му да може доћи до измирења, али да ми се обавезе да ће оних 25 арнаутских породица у Оморану држати у стези, да не праве ни оне ситне зулуме које сада чине, као што су разне потрице, сеца дрва по гуђим имањима, бране туђих винограда (својих нису ни имали) и томе слично.

Рушан ми је обећао да ће све то учинити, а ја му рескох:

„Кад се будем уверио да си све то учинио — а ти то можеш као првак учинити, онда ћу ти послати поздрав да ти је опрштено и да си слободан”.

Примио сам од њега донесени дукан и још неке ситнице, јер нисам желео да га вратим потпуно обесхрабрен, и тако сам га отпустио да се врати својој кући.

Како сам дуго времена био одсутан и заузет другим пословима, већ поодавно нисам био у Никодину. У међувремену, под притиском бугарске организације из Прилепа, вратили су се у село бугарски поп Аце, његов син Димко, учитељ и још неколико одбеглих сељака; сви наоружани сем поп Аце, и почели су поново да држе село у страху.

Ако будем дошао у село јавно, знао сам да ће сви побећи. Морао сам да радим тако да сву шесторицу, који су дошли с оружјем похватам у самом селу. Дознао сам да ће поп Аце служити у сеоској цркви на дан Мале Госпође. Знао сам сигурно да ће га сва шесторица, ових његових верних, чувати за све време док служи службу. Зато сам уочи тога празника дошао у никодинску планину и тајно позвао једног пријатеља из Никодина, кога сам задржао са собом. Око пола ноћи уђем у село са њим и са шест четника, од којих су двојина били из Никодина, уђем у једну кућу у центру села непажњено. Прв поласка наредио сам четницима да чекају у шуми, али да се приближе селу и чим чују да пуцају пушке одмах да дотрче у село где ће добити наређење шта даље да раде. Остао сам у кући и чекао да почне служба у цркви. Служба је, по обичају, била рано, а мој домаћин отишао је у цркву да се помоли, запали свечне свиве и мртве, и да види кога све има у цркви. После известог времена дошао је и известно ме да су сва шесторица у цркви, а да су своје пушке оставили у једној од четири бакалнице које се налазе у средини села. Према томе, знао сам сигурно да ће одмах по свршетку службе доћи да узму своје оружје и ту ћу моћи да их похватим.

Пошто ми је ова ствар ипак изгледала сумњива, учинио сам нешто друго. Послао сам мога домаћина да једноме од њих, баш томе бакалнику у чијој је радњи било оружје, саопшти да је примећена српска чета која силази из планине у Никодин. За трен ока били су сви обавештени, изишли из цркве и пошли да узму оружје. У том међувремену смо нас шесторица већ били иза дућана и од првог шотуна шесторица су пали мртви а један, који је носио пушку са собом, отишао је мало даље, испалио неколико метака на нас и почео да бежи. За њим је потрчао мој четник Наста Ђимовић, ридом из тога села, и стигао га је четири километара далеко испод села у никодинској реци, само неколико десетина метара од места где та речница прелази друм Прилеп-Градско и улива се у другу реку. Ту га је стигао и са три метка у потиљак убио га на месту.

Похватали смо остале који су били у цркви и око ње, али у тој гужви побегли су поп Аце и његов син Димко, да се више никад не врате у Никодин, све до бугарске окупације 1915. год.

На тај начин повратио сам поново ред у Никодину, али нам је сметало што нисмо имали да поставимо свога свештеника у томе селу, јер се тога положаја нико није хтео примити, а народу је био потребан свештеник, те смо морали доводити старог свештеника из села Степанца и чувати га у селу док је вршио обреде за које је био позван. Вратио сам се из Никодина уверен да је тамо доведено све у ред као што треба.

Дошао сам у село Мокрени. Разумс се, нисам био у селу већ изнад села, у шуми, кад пред сам мрак дођоше неки сељаци из Ореша и рекоше ми да је тога дана (била је субота) кад су ишли са пазара из Прилепа, где су дан раније продали нешто синге стоке, и – ради сваке сигурности враћали се планином, пред њих изишло неколико наоружаних Арнаута из села Црнилишта – све их похватили, а знали су да су отерали стоку у Прилеп на продају и пошто се без стоке враћају, било је јасно да су је продали и да су новац имали код себе. Зато су потражили новац од оних сељака и одузели им све до последњег гроша. Узели су им око 100 наполеона у злату.

Кад сам за ово дознао, поручио сам у село Мокрени да ми се изнесе вечера горе у планину, где смо вечерали и пошлци ка једном премоју Бабуње, званом Кула, куда иде пут из Горњег Азота у Прилеп. Сутрадан је била недеља, а тога дана је пазар у Богомили. На тај пазар долазили су готово сви становници Азота, али и један део из прилепског поља, нарочито Арнаут из села Црнилишта, који су у Богомили продавали чисту прилепску пшеницу "белију" и за њу добивали много већу цену него у Прилепу. А они су за своје потребе куповали шећер, пиринач и пасуљ. Ти су артикли, осим шећера, били јефтинији него у Прилепу, а шећер је био по истој цени као у Прилепу и Велесу.

Знајући да ће тога дана Арнаут из Црнилишта или на пазар у Богомиле, решио сам да им поставим заседу, ту на томе премоју Кула, да их похватам и да их држим везане све док њихови сељаци не скупе и не врате новац орешким сељацима који су отплаћали.

Идући преко планине, у само праскозорје, преко стазе којом смо ишли беге оборена једна буква, а нешто се у тој букви мицало. Мислио сам да је нека турска заседа. Сви смо полетали на земљу а ја, пошто сам био напред, узео сам на мишиц једну грану која ми је изгледала да има црвен фес. Наредио сам да нико сасм неће не пуца док се одакле не јави пуцањ, да бисмо могли одесити како бројно стање тако и распоред непријатеља. Нанишанио сам, олазио метак у главу коју сам помало пазирао кроз гране и чекао одговор. Никаког пуцања није било. Нико се није јављао. Тек кад смо потражили тамо, нађемо једну срну која је дошла ту да брсти лишће са оборене букве. Било ми је жао те безазлене животиње. Уосталом, то ми је био црни и последњи пут да убијам дивљач, јер никада, ни пре ни после тога, нисам се бавио ловом. Сељаке остависмо да носе срну у Богомилу, а ми сиђосмо низ премој Кула и заузвек бусију.

Није прошло ни пола сата, а са Црнилишта, које није било даље од 2,5 км од тог премоја, појавише се право неколико коњаника – њих четворца, а за њима десетак коња натоварених житом. Поред сваког коња био је пратилац с пушком и рамену, а на богомилски пазар ишли су слободно, због тога што су били суседи с Богомилцима и што су Богомилци сваког четвртка или петка пролазили поред њихова села и ишли на пазар у Прилеп, а и зато што је у Богомили била стално турска војска, која им је ипак уливала извесну сигурност за време боравка у Богомили. Куповали су и продавали у томе селу, али откако је настала четничка акција, никад се ни у једну кућу нису усудили да уђу, сем неки деда Дика, један стар и поштен Арнаутин из села Црнилишта. Он је обично свраћао и пио кафе код Зарије Ђорића, учитеља и управитеља школе у Богомили, који је у исто време био и подуправитељ свих српских школа у Азоту.

Овде морам поменути да су ми главни и најбољи помоћници у мојој акцији били српски учитељи, и то на првом месту Зарије Ђорић, који је био родом из вароши Гиљана, а ожењен из села Богомиле. Поред њега били су учитељи: Душан Николић, родом из Призрена; Јован Трајковић, родом из Башина Села код Велеса; Лазар Зечевић, родом из Гиљана; Коста Басекић, родом из Бијелог Поља. Сви ови учитељи,

као и Зарије Ђорић, били су савршени ђаци богословско-учитељске школе у Призрену. И као јавни радници били су више него одлични, жртвујући своју младост, па и главе, служећи српском народу у време тога страшног грађанског рата у Македонији, који су ђугари изазвали својом металоманијом и тежњом да се Бугарска рашири и освоји на четири "морета".

Ми смо се супростављали свему томе и сви покушаји Бугарске да то оствари пропадали су један за другим. Наша је заслуга у томе што смо били својеволјни, управо добровољни пионири тога задржавања и спречавања Бугара за остваривање њихових металоманских идеја. Српска богословија у Призрену, велика задужбина Симе А. Игуманова Призренца, постала је расадник пионира који су вршили своју свету и тешку дужност од Шљенаља до Кратова, од Кратова до Солуна и од Солуна до Дојрана и Кукуша, и на запад до Охрида, Дебра, Гостивара и Тетова, обухватајући тако целу данашњу српску и један део грчке Македоније. Никада нећемо имати довољно речи да одамо достојно признање оснивачу ове установе, њеним професорима и наставницима, а нарочито њиховим ученицима.

Кад сам постао на заседу и угледао Арнауте који долазе, начинио сам такав распоред да их одједанпут опколим све, да ту покажем да им је одбрана узалудна. Све ово морало се радити брзо, јер смо у близини имали велико арнаутско село Прилиште, а исто тако, нешто више од три километра, и турску војску у Богомили. Кад су Арнаути почели да улазе у нашу заседу, ми смо ћутали, а кад је последњи од њих ушао у наш круг, сви смо устали, уперили пушке у њих и викнули им: "Доле оружје! Предајте се! Не гините људи!"

Ово им је изговорио "Галон" Грковић на чистом арнаутском језику. То су поновила и друга тројица која су знала арнаутски. То је изазвало малу пометњу међу Арнаутима те нису одмах почели пуцати, а само минут доцније то им је било немогућно, јер је нас 40 стајало као бедем око њих, и сваки покушај њихова отпора значио је смрт њих десеторице. У том положају престрављени Арнаути питали су: шта од њих тражимо? Ја сам им онда проговорио да су они опљачкали Србе сељаке из Ореша кад су се враћали из Прилена, да су им узели 100 наполеона и да тражимо само да се тај новац врати, да бих га могао дати онима који су опљачкани, а да ми њихове главе нису потребне. Ово их је мало умирило. Један од њих, по имену Ислам, који је био и велики трговац стоком, рече ми:

"Ако је ствар за новац, одмах ћемо бити готови. Ја имам код себе 200 наполеона. Тај сам новац понео у Богомилу да платим сељацима стоку коју сам узео на вересију, па ћу ти од тог новца дати половину, а ону другу половину од идућег лазара даћу сељацима којима дугујем."

"Тако не може бити", одговорио сам му. "Тај новац који носиш није твој већ опет наших сељака од којих си узео стоку на вересију и који те чекају да им даш новац. Тебе ћу пустити да одеш у Богомилу и да платиш свој дуг. Пуститићу и ове сељаке који носе жито на продају, а ова три друга везаћу и повести са собом и држаћу их докле док не скупиш паре и не донесеш ми."

Одмах после тога наредим четницима:

"Везујте ову тројицу!"

Оних седморица нити шта рекоше, нити ма шта покушаше да учине, и за трен ока ова три Арнаутина била су везана, разоружана и наредио сам да их воде у планину. Исламу сам казао, кад се врати у село, нека скупи новац како зна, да га преда деда Лики у његову селу, а деда Лика зна где ће донети новац. Затим сам му рекао:

"Новац мора бити прикупљен и предат Лики сутра, у понедељак, до изиђице. А Лика има новац до смираја сунца да преда тамо где он зна да треба да га преда. Ако новац до мрака, и најдаље до пола ноћи не буде у мојим рукама, ове твоје сељаке Арнаути стрељаћу, а опет ћу наћи начина да вам тај новац узмем. Али ви више овим путем никада нећете доћи у Богомилу."

Док сам ово говорио Исламу, моји четници са везаним Арнаутима били су одмакли, тако да нису чули ову претњу те су ишли за четом не страхујући много за своје главе, јер су знали да се ради о новцу. Одвели смо Арнауте у планину, тамо

смо их држали везане, али већ сутра у подне Зарија Ђорџи ми је донео нопац и ја сам пустио Арнауће.

Још у недељу увече скупили се Арнаути из Црнилишта код памије у селу и позвали оне који су опљачкали Орешане и наредили им да сав новац врате, иначе ће им они куће запалити. Ови су новац вратили, а ја сам тај новац предао сељацима из Ореша. Тако смо и овог пута доказали да ће сваки зулум против нашег света и наших људи бити одмах кажњен, било да то ураде Бугари, Турци или Арнаути, у селу или вароши. Српска револуционарна организација узела је под своју истинску и правну заштиту цео српски народ на десној обали Вардара.

СЛУЧАЈ КОЦА ЂОРЕВСКОГ И ЧЕТНИЧКА ПРАВДА

Док сам се бавио у Никодину, у селу Нежилову догодило се једно убиство. Коце Ђоревски убио је брата неком Груји, који је био један од српских првака у Нежилову, а имао је велику задругу. Био сам позван да идем у Нежилово да ту ствар расправим. Кад сам отишао тамо, још није било свима јасно да је Коце Ђоревски убио Грујиног брата, који је имао четворо деце. Породица Ђоревски била је најбогатија у Нежилову и помало нагнута Бугарима, из разлога које сам раније навео.

Чим сам стигао тамо, дошао је Груја к мени и рекао ми да сигурно зна да је убио Коце Ђоревски. Позвао сам Коцу и кад сам од њега затражио да каже истину, он је признао да га је убио. За време његовог признања, код мене је било око 50 сељака из тог села, и сви су тражили главу за главу, јер разлог за убиство није био велик, већ обична свађа око једног дрвета; због тога није морао убити човека.

Везао сам Коцета и повео са собом у планину. Позивао сам сељаке и испитивао да ли неко зна да није било раније неке свађе између њих, па је ова свађа била само уље на ватру. Нико ми ништа није могао казати, а мени је стварно био жао Коцета, јер за време оних великих потера кад сам био у нежиловској планини, он ми је са својих бачила доносио храну за целу чету и старао се да нам дотури податке о кретању турске војске која је хрстарила њиховом планином. Ти су подаци били корисни за моје кретање, да не бих у тим тренуцима дошао у сукоб са војском.

Те вечери сам сишао у село где је за мене био припремљен конак, односно вечера у кући самог убице. Његов брат Станче, који је био домаћин куће, изишао је пред мене и молио ме да примим те вечери њихово гостопримство. Они су као богати људи имали много рођака и пријатеља, па су многи од њих молили да те вечери будем гост у кући убице. Пристао сам.

Кад сам ушао у кућу, молили су ме сви од реда, а нарочито Станче, који је био разбјигот човек, да опростим живот Коцету, а он одмах полаже 300 наполеона у злату, као кршину породици убијеног. Ова сума износила је најмање трипут већу вредност од целокупне имовине убијеног, рачунајући кад би се поделило са осталим задругарима. Грују и жна убијеног скочише као опарени и рекоше: "Ми немамо крик за продају! Тражимо само главу за главу!" Ја сам дуго бутао, слушао молбе једних и протесте других. Најпосле, дошао је и Најдо Миљески, па је и он молио за милост. Уколико је било више молбилаца за милост утолико су више Грују и његова породица протестовали и тражили главу за главу. Напоследку сам рекао: пошто Коце признаје да је крив, а пошто немамо затвора где бисмо могли затворити онако велике кривце, да ће Коце бити стрељан. У кући је наступио плач и кукњава, а ја сам одбио да ход њих вечерам.

То је још више уверило Станчета Ђоревског да ће му брат бити стрељан. Сви њихови противници били су задовољни и са разлогом говорили: "Ако се ово убиство опрости, ми смо сви планински људи и готово сви наоружани, па ћемо сутра почети да убијамо једни друге као што то чине Арнаути. А кад то једанпут започне, нема му свршетка! А почеше сигурно кад видимо да и ти опрашташ убицама било зато што су богати, или зато што тебе не боли па не знаш шта је то кад се изгуби и пресече један од главних дирека куће, на коме куће стоји". Ја сам им одговорио

да је моја пресуда пала и да ће бити извршена, што је изазвало поновни жаук и ласк у кући. У ствари, ја нисам мислио ни те ноћи, ни сутрадан да стрељам Коцета, већ да позovem Бабунског, Зарију Ђорића и још неке прваке из Азота, као што је Петко Станковић, сеоски војвода из Богомиле и, нарочито, Цера Петковић, сеоски војвода из Орава Дола. Овакво једно убиство нисам хтео примити на себе из разлога што су ови људи – убица и његова породица, сматрани као наклоњени Бугарима, па сам то учинио и ради те околности што је било далеко од мене, јер они су увек показивали своју оданост мени и савршену послушност нашој организацији. Али ову своју мисао нисам хтео рећи никоме већ сам остао при томе да је Коце крив и да своју кривицу има платити главом. Једва сам око поноћи могао да изиђем из Нежилова. Ишао сам путем у правцу Богомиле и хтео да пребегнем у Богомилском пољу.

Богомилско поље засађено је кукурузом и пасуљем. И, пошто је свака њива наводњавана, кукурузне стабљике расле су и до преко четири метара висине, тако да смо ту могли преднићи, исто тако сигурно као усред неке велике шуме. Граниче између села Нежилова и Крапинова дели поток који смо морали прећи, јер га никако нисмо могли избећи. У патроли је био Драги из Голупца са још једним четником. Ја сам био пред четом, а у средини је био везан Коце кога су терали моји четници. Баш кад смо стигли до самога потока, шпануше пушке и разлеже се пудан по долини реке Бабуне. Сви полегасмо и отворисмо патру на заседу. Водили смо борбу непшто око пола часа, док се заседа није повукла уз поток навише, идући ка селу Капинову. У тој борби смо изгубили Драгог, који је био најхрабрији међу најхрабријима и најбољим међу најбољима. Неколико куршума изрешетали су му срце и пао је на земљу мртвз. Узели смо мртвог друга и вратили се у село, где сам наредио да се закопа. Коцета сам пустио, јер смо хитно морали да се повлачимо у планину, па нисам имао времена везаног човека да водим са собом.

Сутрадан сам сазнао да су нас на оном потоку дочекали војници из Папрадишта, који су се ту спустили са непуне пола сата из Папрадишта, али место на коме су поставили заседу и време кад је заседа постављена изазвали су сумњу код мене да нас је неко издас. То је могао бити само неко из породице убијеног, који су сумњали да ћу извршити смртну казну над Конетом зато што сам дошао у њихову кућу на вечеру. А могао је бити и неко од укућана или рођака самог убице, јер нису веровали да им могу опростити убиство. Сумња је била и на једне и на друге и имала је основица озбиљним аргументима и једне и друге стране. Не говорећи никоме ништа о сумњи, после два дана боравка у тој планини, пошво сам у Богомилу и одатле даље по Азоту.

После отприлике месец дана, кад сам био у близини села Богомиле где су ми Богомилци доносили ручак, дође к мени поп Игњат Поповић који је служио као свештеник у једном делу Богомиле а поред тога обслуживао је Капиново и Нежилово па често и нека друга села, тако да ми је често говорио: "Учитељи благи, ја сам ти поп од Горњег Јаболчишта до Десова". Оба ова села су арнаутска; једно се налази на крају водешког среза, а друго на другом крају прилепског среза, где се ово село издзл Габровника граничи са прилепским срезом. Ово је била линија од 50 км, од једног до другог арнаутског села. И ту је сиромаш поп Игњат, на целом том простору морао да служи Богу и српском роду. Тога дана познао ме је у страну и рекао: "Ја сам добро испитао ствари и сазнао сам да су Ђоревци послали овог човека, неког Богоја, који је отишао у Папрадиште, узео војску, поставио заседу и рекао им да се ништа не боје, јер нико не сумња да ће те вечери бити постављена заседа и да ће страдати цела чета, а сигурно и Насил појвода, који увек иде испред чете. Турци су га послушали, наместили заседу и знаш и сам како се саршило. Ово сам био дужан да ти кажем не као свештеник, јер то не бих смео учинити, али сам ти био дужан рећи као Србин Србину. А ти даље знаш шта треба да радиш". Захвалио сам поп Игњату на саопштењу и не говорећи опет никоме ништа смишљао сам како да удем у Нежилово, да похватам браћу Станчета и Кона. Био сам сигуран да ће чим сазнају за мој долазак побећи из села у планину, која је пространа и врлетна, тако да их не могу пронаћи, а само

ћу направити узбуну у селу. Ако идем ноћу а претходно се не јавим, принуђаће на нас стража која сваке ноћи чува село. Ако унапред јавим, сазнаће се, јер ту се спремају конаци за чсту, вечера итд., па се такав долазак не може сакрити.

Али сутрадан десило се нешто што ми је омогућило да у по дана упаднем у Пежилово. Магла густа као тесто беше пала на Богомилу и на целу уску долину Бабуне, све до изнад Нежилова и наниже до Теова. То су обичне магле које почињу у децембру па тако трају до првих снежних јавица, које растерају магле. И благодарећи тој магли, ја сам у по дана прошао покрај саме Богомиле, у којој је стално била турска војска, и упутио се, право путем, за Пежилово. Нисам се бојао никаквог сусрета са војском у оној магли, јер су Турци избегавали да по овакву времену излазе из села. После подне сам присео у Нежилово готово непопажен и одмах опколио Ђореску кућу, ухватио оба брата, Санчета и Коцу, али не и Богоја који је отишао на пазар у Велес. Никог другог из те куће нисам дирао. Оба брата сам везао, повео са собом и кад смо стигли на безбедно место у планини, поручио сам да дође месна управа наше организације из Нежилова и неколико најближих рођака Ђореских.

Испунили су се код мене у једној великој колиби и почело је испитивање браће Санчета и Коцета. Испрва нису признавали своју издају, али кад сам их разним доказима, а нарочито тиме што никако нису могли доказати где је у то време био Богоје, убедио, признали су најзад да су они, желећи да се те ноћи ослободи Коце, довели чету турске војске, наместили је у ономе потоку у заседу, и били сигурни да ћу те ноћи погинути, а Коце ће се спасти. Кад су се сви сељаци уверили у њихову кривицу, а они су и пре тога знали да су ови учинили то издајство, сви повикаше: "Е, ови су заслужили смрт!"

Наредно сам четницима да их одмах стрељају, што су и учинили на очиглед присутних сељака. И тако смо казнили убице издајнике, али свога јуначног друга изгубили смо заувек! Да су ова два стрељана брата сваки дан имали још по сто глава, не би било доста да осветимо онаква јунака какав је био погинули четник Драги.

После тога сам се опет вратио у Богомилу, где су већ чули о смрти ова два брата из Нежилова. И сви су били задовољни казном која је стигла издајнике. Још док сам се кретао ту у околини Богомиле, добијем писмо из Велеса од Митра Шенлије, управитеља наших школа у Велесу, да ме Скопски одбор позива да што пре дођем у Скопље где ме је чекао неки важан посао и договор.

НОВА УРЕДБА О ЧЕТНИЧКИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА

Гађуровци су већ давно напустили Алиагицу и одлазак у Скопље с њима није био могућан. Морао сам ићи у Пореч да оданде, преко села Тажева, Поречке Брезнице и Пусте Брезнице одем у Скопље. На ономе путу била је велика војна станица где је поред војске била и жандармерија, која је легитимисала сваког пролазника, тј. сваки је морао имати свој "нуфуз-тескер" (извод из књиге рођених, које су вођене у државном статистичком уреду сваког среза). Добио сам овакву једну исправу неког сељака из села Белице и тако сам једног понедељка рано пошао са сељацима у Скопље. Сељаци су терали нешто борнице (луча), овчјих кожа и дивљачи, али углавном су ишли у Скопље да купе жито. Ишао сам са пешацима, а са мном је ишао још један мој четник, Лазар Маниташевић, родом из Велике Хоче код Призрена. Био је тешко болестан од реуматизма и одлазио је за свагда у Србију. Био је задовољан што иде са мном, јер је мислио да су предузете све мере предострожности и да је овај пут безбедан, што у ствари није било. Никакве предострожности није могло бити, јер их није имао ко ни спровести, већ смо и ја и Лазар ишли на личну срећу. Можда је на нашу срећу почела странна јавица баш кад смо дошли испред саме куле где се путници легитимишу. Прегледач нуфуз-тескера био је сам, а сви његови другови остали су у кули, те је само легитимично погледао у нуфуз-тескере и непрестано пресан снег са бркова.

Ја сам прошао поред њега готово неопажен. Ваљда је сматрао да сам међу на-
јисправнијима па ми није ни затражио исправу. Само ми је рекао: "Ајде, глди, бре!",
што ће рећи: "Иди бре!". А сигурно је у себи помислио: "Шта ми на овој вејавици
досађујете с вапним пуфозима!"

Кад смо добро подмакли од куле, сви сељаци су се смејали што је чауш баш
мене пропустио без легитимисања.

Дошан у ноћ, још истог дана, стигли смо у Скопље јер се нигде нисмо одмарали,
сем што смо у Брезници пили воде.

У Скопљу смо ушли у Попрчки хан и наместили се на прострте рогозине и на
њих легли. Свако је на себи носио још по један гуњ, за покривање. Мој гуњ ношен
је на коњу, јер никада, за све време четовања, нисам ставио гуњ на своја леђа за
време путовања, па то нисам учинио ни том приликом. Очекивао сам да ће скопска
полиција вршити преглед путника и њихових легитимација, што је често и чинила,
а редовно понедељком кад су сви ханови пуни лазарџија из разних села. Како смо
у овој хан стигли врло касно, полиција је пре тога вршила преглед путника па није
било много вероватно да ће се још једанпут навраћати. Нисам се ничега бојао јер
сам имао при себи револвер и у сваком тренутку био сам у стању да убијем онога
ко ми затражи легитимацију и да побегнем напоље, па или да изиђем из Скопља,
или да потражим своје пријатеље Гаџурувце у самој Скопљу, на левој обали Вар-
дара, у чијој сам кући био сигуран.

Поред свега тога, цела те ноћи нисам могао заспати. Хан је био препун и од
испарења обуће, одеће и самих људи, ваздух је био толико загађен да нисам могао
да издржим. Мени, који сам годинама, зими и лети, спавао на чистом ваздуху, ова
ноћ у Скопљу била је слична робији у Једикуле. Зато сам сваки час излазио у двориште
да удахнем чиста ваздуха.

Сутрадан, сељаци су изишли на пазар сваки својим послом — неки да продају,
а неки да прода и купи. А ја и Лазар Маниташевић нити смо имали шта продавати,
нити нам је требало куповати. Да идемо у српски конзулат било је рано — тамо су
сви још спавали, а пошто нисмо смели остати у хану, просто смо шапалазали улицама,
не знајући ни сами зашто идемо. Забиривали смо с времена на време у робу која
је била изнесена пред дућане, хватали рукама кукуруз и друго жито ценећи да ли
је суво или не, али избегавајући свако објашњење с продајцима.

Једва смо дочекали осам сати, односно три сата по турском, па се упутисмо разним
улицама и уличицама српском конзулату. Знао сам добро где се он налази, а што
смо ишли околним путем било је зато да нас не би неко ухватио и спречио нам улазак.
Кад смо стигли пред конзулат, чија је зграда била у дворишту, врата су већ била
отворена, што је било готово сваког дана, а нарочито уторником кад је у Скопљу
пазарни дан. Ушли смо. Први нас је спазео Велибор Драгашевић (син чувеног пе-
сника генерала Јована Драгашевића) који је у то време био чиновник у српском кон-
зулату и резервни официр, јер је по некој казни био изгубио чин активног официра.
Као човек и друг, Драгашевић је био веома добар и зато су га у конзулату сви волели,
иако га нису много ценили. Био је пун шала и доскочиша.

Одмах ме је увео у конзулат. Примео ме је конзул Живојин Балугић и рекао
ми да ћу за све време свога боравка у Скопљу бити његов гост, како на храни тако
и на спавању. Брзо је било наређено да ми се одмах купи чисто рубље, цивилно одело,
ципеле итд., тако да сам већ после два-три сата изгледао као неки учитељ или томе
слично. Руке су ми, као и лице, биле сувише нежне да бих могао представљати неког
бакала или ханџију. После два дана конзулат је преобукао у народно скопско-прно-
горско одело Лазара Маниташевића и са куририма преко Скопске Црне Горе и даље
преко Куманова послао у Србију, камо је здраво и срећно приспео.

Одмах сутрадан по моме доласку у Скопље представили су ми Алимпија Мар-
јановића, капетана, и рекли ми да је то нови шеф Горског штаба за леву обалу Вар-
дара. Алимпије је дошао овомо да се са мном договори о некој могућој координацији
наших чета, нарочито ових у Скопској Црној Гори и нас на десној обали Вардара,
а и да израдимо један правилник који ће регулисати цео живот и рад наших четника,
откад пређу турску границу, па све до њихова повратка у Србију.

Овај правилник био је веома строг. Њиме се у све чете уводила онаква дисциплина каква је стварно владала у мојој чети. Мене су у то време сви сматрали за најстрожег старешину, али строгог на првом месту према себи самоме, а после према свима другима, и за кога се знало да никад ником није опростио кривцу, али никада није ни казнио невинца.

Кад смо исписали текст уредбе о четничкој формацији и кад је на то дао пристанак Скопски њибор, Алимпија Марјановића више нисам видео. Рекоше ми да се вратио у Србију.

Стадио сам седео у српском конзулату. Нисам смео излазити напоље, јер није прошло ни луне три године како сам био у скопском затвору и под вешалима па ме је могао препознати неки жандарм, полицајац или ма ко други.

БАЛ У ХОТЕЛУ "ТУРАТИ" У СКОПЉУ

Седећи тако у конзулату био сам поручио да ми се направи једно одело, управо униформа турског официра са чином поручника. На неки већи чин нисам смео полагати јер сам био исувише млад и малоллик да бих могао изигравати мајора или нешто више. Одело ми је правило Трифун Чукић, добар кројач, родом Призренца, који је правио одела и турским официрима. Према томе, прављење једне униформе више или мање у његовој радњи није могло пасти ником у очи. Баш кад је униформа била готова (стајала је на мени као салвена, а уз њу сам кунио фес и елегантне ципеле), приређивао се неки дипломатски бал у хотелу "Турати" у Скопљу.

Овај хотел, који је по ослобођењу добио име "Слобода", држао је познати хотелијер Симо Сарма, родом из Далмације, који је у то време, мислим, био само Аустријанац. Доцније, после ослобођења, веће да је био добар Србин. У то време то је био једини европски хотел у Скопљу, са ресторацијом у којој су се хранили странци и поједини чиновници конзулата – самци. У тој гостионици приређивао се бал на који је поред свих конзула и њихова особља, био позван и скопски палија са његовим помоћником и још неки други.

Не гонорећи никоме, одлучио сам да идем на тај дипломатски бал. Те вечери, пошто је наш конзул Балугић са својим особљем отишао у хотел "Турати" и ја сам обукао своју официрску униформу и отишао на бал. Ушао сам смело у салу, поклонио се свима и прошао у споредну салу. Кад ме је сназио, Балугићу је лице одмах покрело као у Арапина а сав се тресао као у грозници. Прошао сам кроз обе сале клањајући се лево и десно свакој групи која је седела за столовима, па сам затим, поклонивши се отмено, изишао на иста врата на која сам и ушао. Мислим да нисам никоме нарочито пао у очи, осим здрављем које је из мене избијало. Вратио сам се у конзулат и сео у своју собу у конзулову студију.

Није прошао ни један сат, а већ је стигао конзул Балугић, сав утучен. Извинио се својим колегама да не може дуже остати на балу јер му је позлило. Кад је ушао код мене у собу, ја сам седео и спокојно читао београдске листове. Балугић, још запрепашћен, рече ми:

"Шта учини, побогу брате? Шта ти би да изазиваш овај скандал, и знаш ли шта је све могло да буде вечерас у "Турати", да те је ма ко од полиције која је стајала на вратима, или неко од преобучених агената који су били у сали, задржао и запитао те ко си и шта си? Шта ти би онда радило?"

Одговорих му:

"Имао сам готов план за такав случај. Да ме је ма ко задржао и испитивао, убио бих га на месту."

"А послс?"

"Е, рекох, после! Ви, дипломати, сви бисте заглавили врата, а ја бих изишао кроз прозор на улицу, отишао до својих пријатеља Гафуроваца, тамо бих се склонио и нико не би посумњао да је то био један српски војвода, нити би пала ма каква сумња да сам био вах гост у конзулату."

Сва ова моја објашњења нису била довољна да умире Балугџића, који није знао шта да ради – да ли да се смеје или да ме грди.

Три-четири дана после овога "бала" спремао сам се за повратак. Бежу довели неког наредника Симу Н., кога је требало да поведем са собом у чету. У одређено време отишли смо у пивару. Имао сам на себи исто оно турско официјерско одело, а Сима је обукао поречко одело у коме сам дошао из Пореча у Скопље. Обојица смо се у пивари наоружали дугим пушкама брзометкама. То је било увече, у први мрак. Узели смо по једну бомбу, а ту нас је чекао један Турчин, надзорник и управитељ једног великог имања у селу Добри Дол. Он је имао те печери да нас одведе у Добри Дол где је требало да преноћимо, а сутрадан рано да нас изведе у планину, одакле сам ја знао пут у Пореч.

Мој сапутник, наредник Сима, некако је те вечери дошао у Добри Дол. Ту смо вечерали и одморили се. Пут и није био тежак, али сутрадан, кад смо устали, морали смо ићи све уз планину, док нисмо изишли горе на њено било, где је требало путовати цео дан – нешто кроз шуму, а затим напашаима изнад самог Пустог Подова. Кад смо стигли горе на било планине, то је једна од коса Сојунице, наредник Сима је био малаксао. Нашао сам једну напуштену колибу неких чувара ергела, те сам ту наложио ватру и оставио Симу да се одмара више од једног сата. Нисам имао обичај, ни панику да се у путу одмарам. Увек кад ми се чета одмарала, остајао сам стојећи, полуртг о пушку. Тако сам и сад радио.

Док се Сима грејао и одмарао у колиби, ја сам нешто стајао, а нешто шетао по доста дубоку снегу испред колибе. Сима се добро напио коњака који смо понели са собом, и после једног сата одмора, са великим напорима и муком једва је могао да устане. Време се погорљивало. Могла је сваки час да избије снежна вејавица која може трајати два-три дана, а нигде у близини нема никаква насеља где бисмо се могли склонити. Најближе нам је било Пусто Подово где су били Арнаути козари са својим стадама, којима нисмо смели прићи. У официјерској униформи и знајући донекле турски, још бих и могао да им се некако приближим и останем једно време код њих, јер у томе месту снег пада али се ни један сат не задржава на земљи, већ се одмах топи. Али нисам могао са Симом који је говорио чисто српским језиком, што би све отежавало наш положај и изазвало сумњу код Арнауца да га нисам никакав турски официјер нити Сима сељак из Пореча, јер говори језиком на који арнаутско уво није навикло. Остало нам је да идемо право у Порече, у Поречку Брезицу, те сам Симу више вукао него што је он сам ишао. Кајао сам се и нисам могао себи опростити што сам га повео са собом. Требало је да га оставим да га идућег назарног дана узму Поречани на коња и доведу у Пореч. Из бојазни да се код оне куле где се врши преглед легитимација не збуну, ако га нешто буду питали – јер нити ће он разумети шта га питају, нити ће Турчин разумети његов одговор – и готова је сумња и разлог да га ту задрже, због тога сам га и повео са собом. Али сам се покајао кад сам видео да он не може издржати оно путовање преко планине. За мене је оно било веома лако. Осећао сам се чин као птица на грани у широкој планини под снегом, слободан, јер сам знао да на целом овом путу до Пореча нећу уопште видети човека, ако не будем приморан да се спуштам у Подопо.

Тако сам вукао Симу целог дана. Он је био толико уморан да ме је једно време молио да га убијем, само да га више не мучим. Или бар да га оставим самог у планини па да сутра пошаљем сељаке с коњима по њега. Нисам могао пристати ни на једно ни на друго. Нисам могао убити човека који је пошао да добровољно да свој живот за један виши циљ, а нисам га могао оставити самог јер би се те ноћи смрзав у луми, а не би га ни сељаци из Пореча могли лако наћи. Стога сам га вукао и даље.

Око поноћи стигли смо у Поречку Брезицу. Ту нас је дочекала сеоска стража, и кад сам рекао ко сам, пропустила нас је. Ипак сам морао рећи да на себи носим турско официјерско одело, да не би посумњали и пуцали на мене, пошто су ме једанпут већ пропустили. У селу сам затекао неколико својих четника, а Симу, полумртвог од изнеможности, оставио сам у селу да се неколико дана одмори, па да га после упуту у штаб код Бабунског, да би га одредио у неку чету.

САВА ГРМИЈА И ЊЕГОВО САЗНАЊЕ

Отишао сам са четом у велешки срез где сам нашао Бабунског са осталим делом моје чете. Ту сам се поново уверио да је Бабунски тражио да му се олобри да још те зиме оде у Београд на одмор. Кад сам био у Скопљу и водио разговоре са тамошњим одбором и са осталима, па и са Алимпијем Марјановићем, о нашем даљем раду, приметно сам да је веома незгодно што сам на тај важан договор позван само ја, а не и Јован Бабунски, који је био шеф Горског штаба и који је те разговоре могао водити са истим познавањем прилика и могућности на десној обали Вардара и за вођење даље акције као и ја сам, јер смо ми били нераздвојни другови и у многим заједничким борбама са непријатељима доказали смо да смо увек у стању један за другог и главу дати. И било ми је врло неугодно што сам позван без њега, али кад су ми објаснили да је Бабунски тражио дозволу за одлазак у Београд и осигурање његовог пута до Србије, као и објашњење да ћу цео тај посао ипак морати ја да обавим, без сарадње са Бабунским, тада сам се помирио и пришао озбиљно свим разговорима.

Сад ми је и Бабунски потврдио своју намеру и предложио ми да наместо њега постанем шеф Горског штаба. Ово сам категорички одбио. Хтео сам да останем само војвода велешки, а у томе крају где сам толике акције предузимао и многе са успехом свршио, било је још толико много посла да нисам имао времена да будем шеф Горског штаба, а никаквих амбиција уопште нисам имао јер сам дошао и био на томе месту само зато да послужим своје народу и да протерам Бугаре далеко преко Вардара. Тада, као и сада, сматрао сам Бугаре као безобзирне и насртљиве уљезе који су се увукли у српско тело ослабљено многовековним ропством турском господару.

На такво моје категоричко одбијање, за шефа Горског штаба био је постављен Сава Петровић, који је носио псеудоним "Грмија", по једној планини изнад саме Приштине, одакле је и он био родом. Сава је био свршени академац, али је био само потпоручник. Они који су га послали да буде шеф штаба смели су с ума да је акција на десној обали Вардара толико разграната и узела толико маха да се не састоји само у борби, већ и у политиди и да за ту и такву акцију није довољна ни школска спрема, ни воља, па ни храброст једног потпоручника. У јануару месецу 1908. год. Бабунски је отишао у Србију, а Сава Грмија је преузео нову дужност. Скупио је неколико чета и с њима заједно пошао у велешки срез да се први пут са мном састанем и разговори. Дошао је у прилепски срез и са четом одсео у манастиру Зрзе.

Овај манастир налази се на једном малом платоу изнад села Зрзе. Код самог манастира избија велики извор воде, а манастир на том платоу види се са свих страна прилепског поља идући од Прилепа ка Богомили. Црква у том манастиру посвећена је Преображењу. На њеним јужним вратима стоји плоча на којој је на српскословенском језику записано да се у том манастиру венчао краљ Вукитин. Она је плоча много пута препривисана. Њен текст одштампао је Јован Хаши-Васиљевић и, мислим, историк Љуба Ковачевић. У том манастиру, око кога су и доле у прилепском пољу и иза њега, за планином, само српска села, остао је да дани Сима Грмија са четама које је повео са собом.

Не знам на који начин, тога дана манастир су опколили турска војска и неки Турци из Дебрешта, тако да је борба отпочела око самог манастира. Арнаути из Црнилишта, које је било близу манастира Зрзе, нису смели да ступе у борбу, јер су имали горко искуство са мном пре неколико месеци кад сам их дочекао на месту Кула, приликом њихова одласка на пазар у Богомилу, неколицину заробио и натерао село да врати новац српским сељацима од којих су га узели.

Неактивност ових Арнаута омогућила је да српске чете пробију турску опсаду и да се спасу у селима Зрзе, Маргаре и Долгаец (Долгаец, како га Прилепчани зову). Остала су мртва три четника и рањен Сима наредник, кога сам ја довео, боље рећи донео, из Скопља. Он је био рањен у ногу и рана му није била тешка. Чете које су биле са Грмијом одмах су се растуриле, сваки је отишао на своју страну, а Сава је са три четника, међу којима и Радуге Радугевић који је и пре тога био у чети

Михаила Јосифовића. Пошто је знао сва села у прилепском, па нека и у велешком срезу, био је нека врста секретара Саве Грмије, а и његов помоћник.

Ја сам се састао са Савом у Богомилској планини и провео сам га готово кроз сва села у велешком срезу. Нигде нисам изазивао борбу да не бих Саву опет довео у неку неприлику, али га нисам оставио ни једног дана да предани у селу већ увек изван села, без обзира на време. Пошто смо обилиш готово сва села, сем Никодина, враћали смо се напрат, јер је Сава желео да што пре стигне у Порече.

Дошли смо у село Ореше. То је било планинско село насељено Мијаџима, који су ту дошли пре можда 80-100 година бежећи, како су они причали, од арнаутских зулума из мијачког села Лазаропоља. Мало даље од њих било је и друго мијачко село – Папрадиште. И у њему је било Лазаропољаца, али је било и из Тресанче (Тресонче се изговара по галичком дијалекту) и из Галичника. Орешани су имали нешто мало земље, али су се углавном бавили сточарством и у својој планини богатој шумом – буковом, јаворовом и јасеновом – правили заструге које су продавали Арси Станковићу, великом трговцу у Богомили, такође Мијаку из Папрадишта, који је са својим братом Димом Станковићем имао неколико кућа у Софији и велики хотел у Скопљу, до саме железничке станице, а држао га је газда Младен Поповић, родом Призренца. Њега је у приповести "Газда Младен" овековечио наш познати књижевник Ђеко Кочић, описавши га за време док је радио као наставник српске гимназије у Скопљу.

Била је субота увече кад смо ушли у Ореше. Ту смо преноћили. С нама је био и рањени наредник Сима. Он није имао оружја, већ је о рамену носио локосе са завојима. У недељу у свануће наредио сам излазак из села, али су ме Сава и Радуле, заједно са Симом, молили да тога дана останемо у селу, јер се одатле премо планине мора ићи у Порече, па да се претходно добро огреју и одморе, а нарочито због рањеног Симе, кога су по сваку цену хтели да воде са собом, јер му се никако није свиђало да остане у срезу велешком где су сва села пуна турске војске (која је становала у оближњем мијачком селу Папрадишту). То сам предочио Сави Грмији, али он одврати да је из Папрадишта према Орешу путик доста простран и да ће страже моћи на време да нас обавесте, а село је отворено само према Папрадишту, док је са свих страна шума. На крају сам пустио Сави Грмији, те смо остали у томе селу.

Не знам шта је било, тек одједанпут се појави војска која је долазила из Папрадишта. Друга војска долазила је из Богомиле. Ахо пођемо из села навише, снег је дубок, а никаква заклона није било. Остао је пут који иде ка планини уз рску, која је текла покрај самога села, али турски војници трчали су да заузму тај пут.

На самој раскрсници тога пута, тј. оног који је из Папрадишта водио у Ореше и из Ореша у планину, било су разрушене зидине велике куће браће Ђулафковић, који су 1881-1883. год. учествовали у тзв. Брџачком устанку, похватани, оковани и одведени у Беас кулу у Солуну и тамо затворени. Један од њих умро је у затвору, а други је успео да, са још два-три друга, побегне одатле. Дошњи је и он умро у Бугарској. Њихову кућу су Турци разрушили, али не до темеља, већ су зидови остали високи око један метар од земље. Поред самих зидина водио је пут у планину.

Кад смо видели да смо околени, наредим чети да изиђе напоље, а Радул Радловић молио је Саву Грмију да се попну на таван и ту сакрију док не прође потера. Рекао сам Сави да то не сме да учини, а он је био прилично збуњен, али не могу да тврдим да би он Радула послушао.

Био сам начисто шта треба да радим. Како је село Ораше било у планини, имали су дрва доста па само су им темељи кућа били од камена, а све друго од дрвета. У целом селу које је бројало више од 70 кућа, две-три куће су биле покривене ћерамидом, а остале сламом. Биле су збијене једна уз другу, и никаква се борба није могла водити јер бисмо ту сви изгорели у пламену, а оне који би покушали да изиђу, дочекали би Турци и побили. Наредио сам да се чета построји; четник од четника да буде тачно шест корака. Сви да држе пушке "на готове".

Пошао сам напред, а Симу наредника оставили смо последњег. Носио сам пушку у десној руци у водоравном положају и ишао сам напред. Зидине Ђулафковске куће биле су поседнуте турском војском. Молио их је бити око 30 војника, сви заклоњени зидом, пушке "на готове" пребачене преко зида и у том положају чекали су да наиђем.

Нас је било преко 30 на броју. Распоређени у раздањини од по неколико метара један од другог, за посматрача је сигурно изгледало да нас је више него што нас је стварно било. Још једанпут сам се послужио турским језиком и само сам довикнуо:

"Атма!" (Не пуцај).

Нисам дигао пушку већ сам је носио у водоравном положају, прошао сам цео зид Булафковске куће, поред ње још је било шест четника иза мене; већ сам прешао раскрсницу, ушао у поток који је био пун камења од којих је сваки био бусија, а турски војници клечали су иза зидина, цеви њихових пушака нису биле даље од двадесет метара од четника који су поред њих пролазили, али ни једна пушка није опазена на нас... Последњи је ишао наредник Сима, и како није могао да одржава одстојање од других четника, већ је био заостао и кад је дошао пред уперене цеве турских пушака бацио је торбу са завојима са рамена и почео да трчи за друговима. Турци, догле озбиљни, почеше да се смеју, али ми смо већ били у потоку и могли смо отпочети борбу, јер смо имали добре заклоне, које би Турци у борби морали да освајају. Међутим, кад смо ушли у поток, турска труба је засвирила збор и војска се почела прикупљати у село. Ови војници поред којих смо прошли у савршеном реду, као свој трофеј узели су Симиноу торбу са завојима и лековима и однели да је покажу официру. Официр је скупио сељацима и питао их зашто су примили комите у своје село. Копабашија (кмет) села, нски Диме који је по расту био најмањи међу сељацима, а иначе сиромаш, знао је добро турски и казао официру:

"Какве комите, сфендија, па то су наши сељаци. Иду у планину да тамо праве заструге (склопици). Јуче је била субота, дошли су у село, данас је недеља, рано смо однели заструге у Богомили на продају, купили тамо брашно. И видиш да је сваки носио торбу на рамену. У тим торбама било је брашно."

Официр га гледа и посматра како га у очи лаже, па му каже:

"А, бре, копабаша, добро, у торби су носили брашно, а пита су носили у рукама?"

Па то му копабаша Диме, не збуњујући се ни мало рече:

"То су биле секире. Неће ваљда голим рукама сећи букве у планини?"

Али сада, као главни и непобитни доказ комитског одмора у селу Орепу, официр је узвратио и показао торбу са завојима коју је бацио наредник Сима. На основу овог непобитног доказа, да би ствар потпуно легла, официр затражи од Диме копабаше десет турских лира у злату. Како су се сељаци разбегли и по-сакривали ко зна куда, село је иначе било сиромашно, тешко да би се сакупило десет турских лира, тим пре што је тога дана била недеља и назар у Богомили па су сви тога дана куповали тамо помало кукуруза или брашна, јер у своје село немају свога хлеба ни о Митровдану, а камо ли после Св. Саве. Зато је Диме рекао турском официру:

"Сфендија, ја сада овде немам пара, већ ти седи овде, а мени допусти да потрчим за овим нашим склопчарима који су данас своју робу продали у Богомили и примили новац. Стићи ћу их и сакупити десет лира."

Официр му је ово допустио, будући сигуран да ће се копабаша Диме вратити, јер су му у кући остали жена и петоро деце. Диме је потрчао уз поток за нама и викао да станемо. Пошто је вода хучала разбијајући се о камење, нисмо смо га могли чути док није дошао до нас, а тад сам чуо глас више: "Господине, господине, стани!"

Стао сам а са мном и цела чета. Диме ми приђе сав дрхтећи, не од страха већ од умора, јер чим је официр затражио паре, а ни једна пушка није уопште пукла ни у селу ни око њега, Диме је био јачи од официра, али се био уморио трчећи уз поток и преко камења да нас стигне. Кад је дошао до мене исцрпиао ми цео разговор који је водио са турским официром и затражио ми десет турских лира које је требало да да официру, па да турска војска одмах напусти село. Како нисам имао златних турских лира при себи, већ само злато у наполеонима, дао сам му 15 наполеона препоручивши му да гледа ако може да прође са десет наполеона. Али ако не може, нека му дода разлику између наполеона и лира, која је износила 12 "здравих гроша".

У турско доба новац који имао исту вредност у свим градовима и областима европске Турске. Тако је у Велесу и у велешком срезу један наполеон имао 113 гроша, а лира 127 – 14 гроша разлике; у Прилепу и срезу прилепском један наполеон је био

94 гроша, а лира 105 гроша – разлика 11 гроша; у Тиквешу једна лира је била 136 гроша, а у Солуну наполеон је био 90, а турска лира 102 гроша.

Зато сам рачунао нован по његовој стварној вредности, а то је био курс који је важио у Солуну – 90:102. Ипак сам дао неки наполеон више Димету, јер сам мислио да му официр може нешто више и потражити, па да не би трчао за мном поново, дао сам му нешто више новаца да му се пађе при руци. Диме се вратио, предао новац официру, овај је поухао војску из села и вратио се у Богомили. Како је он тамо реферисао, мени није познато. Само знам да се та ствар није више потезала од стране команданта војске у Богомили.

Ишли смо уз поток и дошли до радионице где су се правили заструзи. То је била велика брвнара направљена од букових стабала и покривена сламом. Ту смо остали да се одморимо. Пошто смо сели, а ватре су већ биле наложене, Сава Грмија, који је једва дошао себи, упита ме:

"Какав споразум ти имаш с Турцима, кад си могао да поведеш чету само на два-три метра далеко од турске војске која је била у сигурном закљону, а ми без икаква закљона, а да нису ни метка испалили на нас?"

Одговорио сам да немам никакав споразум с Турцима, али да ја добро познајем Турке, а и Турци мене; да за скоро три године откако сам велешки војвода ни у једном сукобу са мном Турци нису проишли добро и да они војници који су били у заседи на путу, кад су нас видели да илемо право к њима онако слободно, а без намере да на њих пуцамо, упидели су и схватили да се ми њих не бојимо. И пошто смо један од другог били на великом одстојању, тако да кад сам ја стигао до њих, задњи су четиници још били у селу, те нису знали да ли нас у селу има 30 или 300 и рачунали су, ако отворе ватру на нас, да им се може десити да их опколимо и побијемо. То је једино могао бити разлог што су нас пропустили. На то сам рачунао и са великом сигурношћу да не смеју пуцати на нас, пошао сам први пред четом, а ситуација сам био, кад би прва пушка пукала да бих ја први мртав пао. Али тај психолошки момент треба знати и само у даном моменту и одсудном часу употребити, као што је то био данашњи случај. Тај психолошки момент не може се научити ни у каквој академији, до тога сазнања се долази дугогодишњим искуством и проучавањем људских скупина у разним моментима и ситуацијама. Затим сам му рекао:

"Ми смо ишли храбро напред. Уплашили смо турске војнике те нису пуцали на нас. Али да сам допустио да се сакријете на таван, видели би сте како би ти исти Турци изгледали. Запалили би кућу па би чекали да се у њој истопите као лој на ватри. Уосталом, боље је часно погинути у отвореној борби, него чекати да Турци опколе чету у селу, нарочито у оваквом као што је Орење, направљено све од дрвета, и доживети једну срамну катастрофу."

Сава Грмија је све ове моје речи примио као пријатељски савет који долази од човека са великим искуством не само у вођењу борбе, већ исто толико и у познавању људи.

Ноћили смо ту, у тим радионицама, па сам сутрадан послао Саву у Порече, управо, испратио сам га до границе поречког среза, а ја сам се вратио опет у богомилску планину. Не само у Богомили, већ и по другим селима сазнао се о том догађају да Турци нису смели пуцати на нас кад смо им били такоређи пред пушчаним цевима, и самим тим, углед нас Срба, па и мој лични, уздигао се до великих висина.

НА ГРЕБЕНУ КАРАЦИЦИ

Није прошло дуго времена кад сам добио поново извештај из Скопља којим позивају мене, а и све остале чете, да се прикупе у Порече и одатле, по једном плану који је скројен у Скопљу, да ударимо на село Сопиште и да га запалимо. Дошли бисмо са стране од села Патешке, а војвода Петко из Скопске Црне Горе дошао би у Добра Дош, ту би преданио, тако да заједнички упаднемо у село Сопиште и да га запалимо.

За овај напад био је овај разлог. Село Сопиште било је удаљено нешто преко два сата хода од Скопља на путу Порече-Скопље. Ту у Сопишту био је велик турски хан који је држао један Поречанац Србин. Путници из Пореча из мало удаљенијих места нису могли стићи у зимско доба из својих села право у Скопље. Обично су долазили до Сопишта. Ту би преноћили, па сутра зором пошли у Скопље, кад се чаршија отвара. Пошто би посвршавали послове, пошли би пред вече из Скопља, онда свратили у Сопиште, где би преноћили, да би сутра увече свако био у своје селу и код своје куће. Бугари то нису могли трпети, те скупе неку чету из околних села и доведу војводу Василија Амарлара (станица Амарлари и село истог имена на прузи Скопље-Куманово, доцније се звало Александрово). Бугарском војводи је стављено у задатак да ухвати овог ханију са целом породицом (жена и, ако се не варам, троје деце), да запали хан и кад се разгори, да их све баца у ватру. Овај зверски поступак привео је у дело тај Василиј Амарларац. Вест о овоме зверству, које је било својствено Бугарима и њиховим ученицима у Македонији, изазвала је дубок бол и гнушање на Бугаре, не само свих Срба, већ исто толико код Турака, а и самих Арнаута. То је био повод што је био скројен план да, као освету за овај нечувени злочин, ми запалимо село Сопиште.

Паредио сам да се из прилепских села, која су богата житом, дотера у Порече 50 твара пшенице, јер поречка села су сиромашна, а нас је требало бити око три стотине, те нас ни једно село не би могло хранити више од једног дана, јер би сутра цело село гладовало. Кад је жито дотерано, распоређено је у три села - Белица, Тажево и Брезница, затим је самлевено, па кад је било готово, паредили смо да нам дођу све оне сеоске чете које су биле добро оружане и могле да издрже десетину дана марша и одсуство од својих домова, те смо се тако, крајем фебруара 1908. год. скупили у ова три села у Поречу, где нам је хлеб био обезбеђен, а било је и доста стоке коју смо куповали и тако хранили чете.

Према плану који је био израђен у Скопљу требало је да пређемо преко планине Карашице, чији су гробени још били под снегом, и да се спустимо на висораван изнад села Патишке. Ту је требало да изнесе хлеб онај исти Турчин из Доброг Дола, код кога сам једну ноћ ноћио са наредником Сином, а који је требало да код себе прихвати и чету Петка Илића, војводе из Скопске Црне Горе.

Дану смо пошли из села Тажева и после подне већ смо били на гробенима Карашице, једног од најлепших огранака Солунице, затим смо полако почели да се спуштамо ка писаравни, која је била високо изнад села Патишке. Ту смо зановили под водрим небом чекајући да добијемо хлеб и тачно упутство кад, у које време сутра увече треба да будемо у Сопишту, као и лозинку са одзивом између нас и чете Петка Илића.

Чекао сам мало даље од ових чета, да бих могао чути долазак нашег пријатеља из Доброг Дола и с њим се о свему насамо разговарати. О целом походу тајна је морала бити сачувана, јер ни Сава Грмија, ни ја, писмо коњике рекли куда идемо, да не би случајно неко од четника изостао ма из којих разлога, па је могао бити ухваћен од Турака и могао изрешти и одати наш поход, који је могао да буде скупо плаћен. Око пола ноћи чуо сам ход једног човека, а затим и коњски топот... Знао сам ко долази. И кад сам му дао знак и запитао тихо, готово шапатом: "Ко иде?", он ми је одговорио: "Ја сам, господин Василије".

Прихватио сам му руку, заградио га по арнаутски, а мало затим стигао је један човек који је водио три коња наговорена хлебом и са нешто мало сира. Растоварили смо коње и одмах вратили човека на траг, па тек потом позвали за то одређене десетаре и преко њих поделили хлеб и сир на све људе. Добио сам писмо из Скопља у коме ми се јавља да у три сата по турском, а то је било нешто око десет сати увече по европском сату, будем испред самег Сопишта. Дат ми је одзив и лозинка за Петка, а како ћемо даље радити то смо имали да утврдимо Сава Грмија. Петко и ја. Овај наш пријатељ из Доброг Дола рече ми да се мора одмах вратити у Добри До, јер те ноћи војвода Петко треба да дође у његово село. Један другоме пожелесмо срећан пут и тако се растадохмо. Он је отишао својим путем, а ми смо остали те ноћи да

лежимо на отвореном пољу, без ватре, те су неки целе ноћи цвекотали зубима. Неки су имали добре туње којима су се покрили, али те ноћи никоме није било топло.

Сутрадан је огрануло сунце, а ми смо – онако као што то народ обично каже: "Радује се к'о озебао сунцу" – искрено му се обрадовали и свако је легао и окренуо леђа према сунцу да се огреје. Кад смо се добро огрејали, свако је узео добивени хлеб и мало сира и почео да једе. Од истопљеног снега горе, свака и најмања дубодolina имала је воде, те у њој нисмо оскудевали, иако је ово место у летње време потпуно безводно, као што је усталом и целим планина, пошто се састоји од самог кречњака који пропушта воду. Зато је доле испод нас извирала читава река која, по месту где извире, носи име Патишка река.

Сосјаци из овога села, Срби, надалеко су чувени као добри пекари. Већином живе у Румунији, а у вароши Констанци, великом румунском пристаништу на Црном мору, пекареки занат монополизали су Патешани, међу којима има много богатих људи. Највећи хотел у Констанци саградио је један пекар из Патишке и дао му име свог родног места.

Било је нешто пред подне; можда око један сат пред само подне, кад долете стражар и саопшти ми да је велика војска од саме коњице почела да се погне из Патишке право к нама. Захвалио сам Богу што је турска коњица пошла из Патишке, јер док се погне и допре до нас, ми имамо времена да се попнемо на гробан Караице. Са тога положаја нас 300 можемо да се бранимо сигурно од два лука најбоље турске војске, јер војска мора да иде отвореним простором где нема ни једног камена за заклон, а ми на гробану Караице имамо камене позиције до којих Турци уопште не могу доћи и никако их освојити, јер нису имали одакле да нас заобиђу. Да нису дошли у Патишку, већ да су ударили на село Петку, могли су доћи на ову висораван тако да, кад бисмо их опазили, не бисмо могли изићи на гробан Караице сви већ само појединци, али би зато, док бисмо сви изишли горе, многи остали мртви. И овога пута нас је срџа послужила, благодарећи турским погрешним картама, којих можда и нису имали код себе.

Знао сам добро да уском стизом која води из села Патишке горе на висораван турска коњица не може стићи ни за целу после подне, јер може да иде само један по један. Ако се само један коњ "ућустећи" (заинати па неће да иде), онда морају стати сви који су иза њега. Али сам рачунао и на то да ће Турци увидети своју погрешку и брзо је исправити, те наћи пут којим се брже и у већим групама може изићи на висораван.

Распоредивши четнике у три ланца, сваки ланац по 100 људи, форсирао сам да се што пре изиђе на Караицу. Још ни предња одељења нису стигла на тај гробан, јер је успон био тежак, а већ су четири-пет коњаника изишла на плато. Пошто смо били далеко од њих, за нас још није постојала никаква опасност, јер турска коњица је наоружана кратким пушкама чији домет није могао стићи до нас, али сам зато ја, који сам био у заштитници, са десет људи окренуо се Турцима и испалио неколико плута на њих. Турци су у највећем касу побегли оним платом још неколико стотина метара. Кад сам ставио доглед на очи, могао сам видети да је то била група официра који су на својим добрим коњима брже од осталих изишли горе; да немају пушке на себи и зато су вероватно од првог нашег плута побегли даље и растурили се по широком платоу.

За то време смо и ми убрзали пењање. Кад је друга група коњаника стигла горе, наш први ланац већ је био на Караици и заузео своје положаје, а за њим су убрзо стигли сви остали, па најпосле и ја са заштитником. Турских коњаника било је сасвим мало горе и нису предузимали готово ништа против нас. Ону групу официра видели смо далеко доле, готово на крају платоа.

Убрзо затим видесмо да се турска коњица "снанила", тј. напустила село Патешко, нашла други пут и једном широком косом са благим нагибом успела да брзо, за непуних пола сата, са пелим луком буде на платоу. Други коњички лук долазио је из прим. Официри који су били растурани, дочекали су своје другове и објаснили им да се ми налазимо на гробану Караице чије стене, иза којих смо ми стајали, нису биле нимало погодне за коњичко освајање.

Пошли су у широком ланцу у неколико редова платоом према нама. Ми смо чekali да дођу на такво одстојање да смо могли добро да их гађамо. И кад смо их пустили до тога одстојања, наредио сам палбу, али само из пушака које су имале фишке са бездимним барутом. Таквих пушака имали смо око 180, од којих је 80 било српских брзометки и 100 бугарских машинеревки, које смо у разним борбама отели од Бугара. Наши плотуни натерали су коњицу да се мало повуче, а онда су сипали с коња и отпочели пешачку борбу. Наредио сам да се пуца само у коње. Ово је изазвало пометњу, јер су се коњи отимали од оних који су их држали и почели да трче по целом платоу, док су коњаници јурили за њима да би их задржали. Настала је таква збрка да су и они коњаници који су ступили у пешачку борбу, видећи да су им коњи побегли, морали и сами одступити. Њихови маци нису допирали до нас. Четници, видећи ову пометњу код турске војске, почеше певати и гађати Турке, не као у борби, већ као да праве какав шенлук. Винце од једног сата трајало је ово шенлучење код нас и забуна код Турака.

После тога турска коњица, не опаливши није ни један метак, врати се у галопу на своје полазно место, тј. сјиде са платоа и дође испод оне косе којом се подела на плато. Нисмо смели напустити своје положаје све до ноћи, јер смо могли очекивати свакога часа да турска коњица опет изиђе на плато и кад види да нема никакве одбране горе на гребену, може га заузети. У том случају ми бисмо били у тешком положају јер, спуштајући се са Караџице, не бисмо имали никаква заклона за одбрану. Наша предострожност није била оправдана. Турци нису покушали да још једанпут изиђу на плато, већ су остали код села Пашишке до пред сам мрак, па, ваљда у исто време кад смо се ми почели спуштати низ Караџицу, и они су, у најлепшем поретку, одjahали у Скопље. Разлика је била у томе што су они имали неколико убијених коња, а ми јединог војника и што је само неколико њих морало ићи пешке до Скопља, а ми смо се до пола ноћи лупали и падали преко камења, док смо стигли у село Тажево у Поречу.

Овај покушај да се нападне и запали село Сопиште потпуно је пропало. Доцније сам сазнао да ни војвода Пејко Илић уопште није могао прећи Варлар, већ је остао у Скопској Црној Гори и тако ни с те стране није било постигнуто ништа, по унапред утврђеном плану.

ИЗДАЈА СЕЉАКА ПАНА У СЕЛУ СТЕПАНИЦИ

Одмах сутрадан смо распустили све сеоске чете и упутили их у разним правцима, да свака иде у своје село, а они су увек били добро вођени и знали су да се чувају од сукоба са турском војском.

Био сам задовољан овим неуспехом нашег нападача на село Сопиште. Да сам био на месту где је и кад је то решавано, никад не бих дао свој пристанак да знајимо једно село које није могло бити заједничко одговорно за злочин који су извршиле бугарске чете. Ако су неки селаци из Сопишта и учествовали у овом варварском делу, они су то учинили под терором бугарских чета, јер наш селак и уопште наш народ, бар на десној обали Варлара, не само што не би учинио овакво варварство по својој иницијативи, већ не би у њему ни учествовао без неког великог терора и притиска на њих саме. Стога нисам био одушевљен акцијом коју сам имао да извршим, без обзира на то што је на овој страни Варлара шеф Горског штаба био Сава Грмија, јер то његово старешинство није могло да растерети моју савест од једног грозног злочина, у коме би, не само изгореле куће, већ људи, жене и деца, па и стока, коју сам жалио готово исто као и људе, јер сам сељачки син и задржао сам сву ону љубав према домаћој стоци, коју смо много неговали и пазили у нашој кући.

После овог догађаја, у коме смо ипак однели, ако не неку велику победу, а оно смо успели да натерамо у бекство и одступање два турска алаја (коњичка пука), Сава Грмија поднео је молбу и тражио да се врати у Србију. Нисам знао какве је разлике навео да би му се допустио повратак, јер сам био далеко од њега, у близини Прилепа и Велеса, где сам се кретао вршећи стално притисак на ове две вароши и уносећи

нервозу, не само у бугарске комитске организације у тим местима, већ и међу трговце, а нарочито међу ханије, јер ни један наш сељак више није улазио у хан који су држали Турци, нити у дућан чији је власник Бугарин. Овај притисак лакше сам вршио у Прилепу него у Велесу, јер смо у Прилепу већ имали два српска хана и неколико трговачких радњи и занатских радионица које су држали Срби, ослобођени страха да ће на њих неки наслупити, јер су освету за главу српског књижара Илије Поп-Антића добро утвудили бугарски "револуционари" у Прилепу.

У Велесу смо имали свега један хан који је био својина некада најбогатијег трговца у Велесу Александра Дрндаревића, који је тада живео од прихода из тога хана, јер трговина чувеним сахтијаном (врста најфинијих прерађених јарских кожа) који су само Турци и нико више у свету умели прерађивати – од тога заната и трговине потиче и богатство великог српског добротошора Симе А. Игуманова Призренца – знатно је опала. Као успомењу на то богатство, Александар Дрндаревић је задржао у својој кући једну велику софру (синију) од чистог сребра око које је могло сести и ручати 12 људи, сребрним кашикама и ножевима (виљушке у то време још нису биле употребљаване). Санови (тањирчи) су били такође од сребра, као и каравани (зделе, чиније) из којих је могло јести четири до шест душа. Међутим, од тих сребрних ствари није се могло живети, већ од хана у који су сада долазили сви Срби из Азота. Друга српска села око Велеса нису долазила на конак у Велес, већ би поранили из својих села, па би дошли на пазар у Велес, ту би продали и купили шта им треба, да би се затим још истог дана вратили у своје село. Александар Дрндаревић, који је памтио српску школу и српске књиге у Велесу, као и остале српске школе по тој околини, па и у самом Штипу, где је једно време био учитељ, и рођени брат чувеног српског великана код угарских Срба Светозара Милетића, чији је син др Љубомир Милетић био доцније не само један од највећих Бугара, професор Софијског универзитета, већ и наслепити престолонаследника, доцнијег цара Бориса III и један од најпознатијих србобоба.¹⁰ Због свега тога, а и због средине у којој је живео и имена које је Велес уживао у Бугарској као најбугарскији град у Македонији, Александар Дрндаревић није се могао јавно изискивати за Србина, али је бар увек показивао симпатије према Србима. Стога је његов хан, који је био велик и простран и налазио се у центру, на главној улици на десној страни Вардара, био признат од нас Срба као српски хан, што је Александару и његовој породици веома добро дошло.

Бакалин код кога су сва српска села пазарила, био је неки Јордан Поп-Ђорчев, веома богат трговац и еснафлија у Велесу, чији је дућан био до самог хана Александра. Богатство Јорданово расло је, док је осталих његових еснафлија, код којих су Срби престали да одлазе, почело слабити. Јордан је имао још и то пресимуство што је његов рођени синовац, Димче Поп-Ђорчев, имао своју посредничку радњу у Солуну, па је Јордан добивао колонијалну робу по нижој цени од осталих, те је зато за неку пару јевтиније и продавао.

Што се тиче положаја ханија, овде морам изнети једну важну чињеницу. У Прилепу су као добре муштерије важила само планинска села, односно сељаци из тих села, који су долазили на конак у Прилеп и ту су трошили и били добри потрошачи, као што су били и добри купци по осталим радњама, где су куповали извесне артикле за своје домове. Зато што су били удаљени од вароши, те нису могли долазити сваког пазара у њих, куповали су већу количину робе те су зато сматрани за најбоље муштерије у радњама у којима су куповали за своје потребе. У ту категорију спадали је цео српско Порече, затим цео Азот, који је исто тако долазио на прилепски пазар, као и у Велес, и већина српских села у прилепском срезу, полупланинског-полурав-

¹⁰ В. Трбић овде подјесча чагаоца на неке наше традиционалне коби и несреће првјер-ништва и националног отпадништва. Истиче драстичан примјер др Љубомира Милетића, професора Софијског универзитета и екстремног бугарског шовинисте и србобоба, и то не мијењајући ни име ни презиме, паравано, српско! Да би овај примјер био драстичнији, треба нагласити чињеницу да је његов отац Ђорђе Милетић био рођени брат српског народног првака у Аустро-Угарској, у Новом Саду – Светозара Милетића, који је дошао у Велес као српски учитељ, да би потом приступио бугарској струји и сгархистима!

ничког типа, као што су била: Гостиражња, Стровје, Долгајец, Маргаре, Зрзе, Риљско, Сливје, Секирци, Костинци, Слечке, Браилово и Николдин. Поред тога, у ту категорију спада и Моријонска област од које је један део долазио у Прилеп, а други у Битољ. Али, у овој области ми Срби нисмо имали ни једно село. Тамо су између себе борбу водили Грци и Бугари, јер су нека села из те области као Полчиште, Старавина и још нека друга, признавали себе за Грке. То су Срби који никада нису признавали бугарску етзархију, па су ту околност Грци искористили и тамо отворили своје школе, јер је Србија била далеко и није имала могућности да тамо отвара српске школе, те се тако ови честити Срби који ни једне речи нису знали грчки, називаху Грцима.

Села у близини Прилепа долазила су у Прилеп на пазарни дан, а сваки је носио хлеба у торби и завежај сена за свога коња, те уопште није спраћао у хан да би тамо нешто потрошио, а за коња свога, кога је везао у хану, није плаћао ништа, јер је сматрао да је ђубре што га његов коњ остави у хану довољна плата ханији за боравак у хану (штали). Ханија, ако није имао своје њиве да ђубре изнесе и паћубри, продавао је ђубре другима. Прилепски грађани су све сељаци из околине Прилепа, од Црне реке па до близу Брајилова, називали "Инглези" (Енглези), зато што ништа од своје куће неће да потроше. Такав је случај био и у Велесу, чија је област која припада велешком пазару – чаршији, много мања (три-четири пута) него прилепска.

Добре муштерије, како у хану тако и у дућану, били су само Срби Хашани – Ажани (из Азота). Сви су они били печалбари, тј. циглари и сваке године доносили су злато својим кућама, некада више, некада мање, али су доносили и зато су и више трошили, јер њихов новац није зависио само од пољских производа, премда су и тога имали. Нарочито је био чувен богумилски пасул и крушка, јабуке и крушке из Габровника, а ошнјум из Теова и Оморана. Према томе, одсуство ових добрих потрошача исто тако је било осећено и у Велесу као и у Прилепу.

То сам све добро знао и строго сам запретио да ни један Србин не сме ништа купити ни продати у бугарском или турском дућану, а већ сама та моја претња значајна је много, јер ни најмањи прекршај не би остао без казне, те је ова ситуација, са чисто економске стране, била сваким даном све тежа за Прилеп, као и за Велес.

Хтео сам на тај начин да једнога дана многи људи и породице које су српски осећале у Велесу, могу слободно то и рећи. У Велесу смо имали само грађанску школу, јер основне школе нисмо могли отворити из сталног страха што је поред Петра Ташевића (из Башиног Села, које је у непосредној близини Велеса, још неколико Срба платило главама своје ербовање, али је на тај начин завладао страх у самом Велесу и нико се није смео изјаснити да је Србин, нити своје дете послати у српску школу. Тај терор сам хтео да сломим овим економским притиском.

Пошто сам све путеве, сем онога што иде у Штип, пресекао и тако, држао контролу над, такођећи, целокупним увозом и извозом Велеса, осим онога што је у Велес долазило возом из Солуна и коњским товарима из Св. Николе и Штипа.

Двадесет четвртог марта те године, 1908, дошао сам из Николдина у Степанце. Те ноћи је, као што вели наш народ, падала је киша "као из кабла". Падала је непрестано. Области су били густе и ниске. Није се видело, у правом смислу те речи, ни један корак испред себе. Вечерали смо у Степанцима. Око поноћи наредио сам чети да се спреми за излазак из села. Сељаци су ме искрено и убедљиво молили да не излазим по тако страшном времену, јер они изнад села нису имали ни једне колибе, ни трла, већ бисмо морали на киши остати целе ноћи. Никако нисам хтео примити њихове разлоге, иако су говорили: "Ма шта ће Турци по овако страшном времену у Степанцима?"

Одговорио сам кратко: "И вода може да стане и да се одмори, али непријатељ никада. Па зато је боље да изиђем из села, да нас неколико кинесмо целе ноћи, него сутрадан да гори цело село!"

Изишли смо из села по киши и густој помрчини. Отишли смо свега два километра изнад села, управо на ивицу велике шуме. Испред нас је била једна мала коса која се спуштала одозго између два потока, што се одмах испод косе састајалиху у један поток који је текао кроз Степанце и делио га, не баш на равна два дела, али га ипак делио, јер су неколико кућа, па и црква, били на десној страни тога потока.

Пред свануће постао сам предстражу на ту косу, одакле се добро видело село и све око њега, а коса је била обрасла ниским шикиром. У свануће је киша престала и већ сам мислио да почнемо негде тражити суварак па да наложимо ватру да се осушимо, кад ми дотрчаше оба четника са предстраже и рекоше ми: "Турска коњица и пешадија опколиле су село Степанце. Густ ланац турске војске је око села. Прети опасност да нас могу приметити и можда би било боље да се повучемо".

Кад сам то чуо, одмах сам донео одлуку да наместо два четника пошљем на предстражу њих шесторицу. Могли су кроз шикару да прођу неопажено, а на том месту била је добра позиција и заклон те нису могли бити примећени. Рекао сам им: "Ако би Турци пошли к нама, што би значило да су нас приметили, одмах отворите ватру на њих, док се ми не повучемо мало дубље у шуму, а затим се и ви полако повуците. У случају борбе, ако се не будемо могли сјединити, састанак је у месту Црнуш на Цветановском трлу". Тако су ови моји четници стигли на означено им место, а ми смо остали лежећи где се ко затекао, али још буднији него што смо били преко целе ноћи, јер на овој киши нико није могао заспати.

Кад се добро разданило, један од стражара дође и јави да је само један ланац остао око села, а да су се остали сручили у село. Наредио сам покрет, да се склонимо у шуму, да наложимо тзв. "хајдучке ватре", без дима, да се мало огрејемо. Пошто неће бити дима, никакву сумњу код Турака нећемо изазвати, а ми ће се ипак огрејати и бити мало одморнији и орнији, ако би дошло до неке борбе, коју у том тренутку и на томе месту нисам ни желео, ни очекивао.

Целога дана Турци су вршили претрес у селу Степанци. За то време сам изишао на врх степанске планине, на огранке Мукоса, где сам већ имао добре позиције па којима сам могао дочекати и ову војску која је била у Степаници, ако би пошла уз планину, а можда и војску из Оморана, која је могла тим путем да дође у Степанце, јер још нисам био сигуран да је и та војска била у опсади Степаница. Тако сам ту остао до саме ноћи.

Пред вече смо сви отишли у Црнуш, на Цветановско трло. Црнуш је некада било село, у коме и сада постоји црква саграђена од тесаног камена, али без крова и врата и без иједне куће. Неки арнаутски разбојник зван Фета Цока дошао је ту и ушленио цело село које је тада било насељено већином Власима сточарима, јер је у атару села Црнуша било места за пашу оваца и коза, а било је и нешто њива за обраду. Сам Црнуш био је као неки засељак села Оморана и припадао је велешком срезу.

Браћа Крапчевићи, некада велики богаташи у Прилепу, купили су цело ово село од њихових сопственика и постали господари Црнуша. После тога се Фета Цока још једном повратио у Црнуш, али тамо више није никога нашао. Становници су дочекали да он долази у село и сви су побегли у Оморане. Фета Цока, љут због овога, запалио цело село и врати се потраг.

Како није имао ко да живи у Црнушу, нити тамо нешто да ради, те Крапчевић није имао никаква прихода од тога великог атара, а нико није хтео тамо да се насели, он цело то село са његовим атаром понуди сељацима из села Дреновца, срез прилепски, којима је Црнуш био тако рећи изнад саме главе. Дреновци су били велико српско село притешњено на једином малом атару, а само три-четири километра на запад било је велико арнаутско село Десово, исто толико далеко на југ Дуљачане, које је било у поседу две-три турске породице из Прилепа, а радили су им Срби као њихови напољчари. На истоку је било село Небрегово, односно небреговски атар, у коме је било само неколико кућа које су имале своју земљу, а то су били браћа и стричеви војводе Глигора Соколовића и породица Црвенковића. Остала земља припадала је манастиру Трескаву. Св. Јовану Бигорском и нешто Синајском манастиру. Све друго била је турска земља, коју су обрађивали Срби напољчари.

У Прилепу и у селима око Прилепа, осим Маријова, сваки угледнији човек, а "угледнији" је био онај који је економски јачи, тј. богатији и тим богатством истинско се у својој оцаду, редовно се презивао на *-џи*. Тако је био Крапчевић, тако је био Бомболонић и многи други, а по селима: Соколовић, Црвенковић, Николић, Врчевић и многи други. Па и они који се нису тако презивали, али кад је неко у разговору хтео да га опише као човека који се истиче по својим добрим особинама, у које је

улазило богатство, називао га је уопште на *-ић*. Тако је овај завршетак на *-ић* или *-ић*, карактеристичан за већину српских презимена, постојао од незапамћених времена, а одомаћео се у Прилепу и његовој околини као ознака да неко није обична турска раја, па ма и обрађивао турску земљу, ипак је имао угледа и у селу, и у вароши.

Чекао сам целог дана са чеком да видим на коју ће страну Турци кренути, али нису целог дана напустили село Степанце. Нико од сељака није могао тога дана изићи из села, па и сва стока која се затекла у селу остала је целог дана ту. Из ових чињеница створио сам убеђење да је неко у мојој непосредној близини постао издајник, јер нико није знао да ћу из Никодина доћи право у Степанце, сем оних који су са мном чествовали; али су исто тако знали да дању не остајем у селу. Само овај последњи факт мало ме је бунео у уверењу о издаји. Али начин опкољавања села Степанца и претрес који је вршен целог дана много ме је узнемирио. Нисам могао потпуно одбацити помисао да сам издаг.

Пред само вече, кад сам видео да Турци не излазе из села, прешао сам у Црнуш и тамо смо заноћили на Цветиновском трлу. Цвеган је у то време имао око 1.000 коза и баш тада је било доба јарења, па је млека било довољно, те смо могли добити вечеру и уопште бити сигурни за исхрану. Били смо сигурни и од ма каква изненађења ноћу, јер су чобански пси који су чували тако велико стадо били најбоља обавештајна служба, ако би се ма ко појавио око тога места, а чобани су добро распознавали по лавсју паса: кад бранс стоку од вукова, а кад нападају на људе који им се приближавају. Нарочито је постојала разлика кад пси нападају наоружане и ненаоружане људе.

Тако смо провели ноћ у великој колиби поред ватре, а место је било заклоњено, тако да се ватра није могла видети све док се не дође до самога трла. Сељаци су их обично правили на местима која су заклоњена од ветра, па се зато издалека ни трла нису могла видети.

Сутрадан, кад је свануло, ишли смо из колибе и седели напољу. Страже наше већ су биле постављене. Оједном дође један од стражара и саопшти да је турска војска изишла из села Степанца, да су дошли на оно место где смо их јуче цео дан очекивали и упутила се путем који пресеца Мукос, затим један пут силази у Небругово и Присад, а одатле се један пут, горе на планини, одваја у село Дреновце. Али на планини изнад Дреновца, један се пут одваја у Црнуше, а на раскрсници код Црнуша један пут продужава преко висоравни Кадивице, а затим се спушта у село Ораов Дол, у велешком срезу. Одмах код места где се одваја пут за Кадивицу, не више од једног километра, а у правцу Кадивице, постоји мала клисура која у ствари одваја Црнуш од Кадивице и два синора – атара – црнушки и ораовдолски. Кадивица припада ораовдолском атару. Сумњао сам да Турци могу доћи у Црнуш, где има много трла а не само Цветиново, јер су и Дреновчани, који су купили Црнуш од Крапчевина, своју стоку преко зиме држали у Црнушу, где је много топлије него у Дреновцу.

То су и Турци знали. И пошто су се упутили тим путем који их може довести и у Црнуш, повео сам своју чету и заузео клисуру о којој сам малопре говорио, и ту сам чекао ако наиђу Турци да отворим на њих ватру и да их растерам. Било је скоро подне кад смо заузели клисуру, одакле смо имали добар преглед, тако да смо помоћу догледа тачно могли пратити кретање турске војске.

Турци су ишли обичним војничким кораком, али нису пошли у Присад или Небругово, већ су продужили путем који их је могао довести у Дреновце, Црнуш или Ораов Дол. Кад су стигли на раскрсницу пута Дреновци-Црнуш, нису пошли ка Дреновцу већ су остали на раскрсници, одмарали се у једној завојини и вероватно ручали. Били смо сигурни да Турци не мисле ићи у Дреновце, већ у Црнуш или Ораов Дол. И тако смо их чекали у клисури до пред саму ноћ.

Турци су најзад устали, постројили се и пошли путем који је водио к нама. Али на месту Расимовина, Турци су сели и остали ту до мрака. Видео сам да не смеју ни прићи клисури, јер су се бојали заседе, иако нису знали да их тамо чекамо, али су то могли наслућивати. Нисам хтео и даље да их чекам, јер смо били гладни, пошто са Цветановог трла нисмо могли узети хлеба, јер га није било за толике људе, а да лежимо на отвореној Кадивици коју су брисали ветрови са свих страна, то нисам хтео,

те смо се у саму ноћ спустили у Ораов Дол. Ту смо вечерали. Сутрадан, још пре зоре, огнили смо у село Габровник, односно у шуму више тога села, где смо поручили да нам се спреми и изнесе ручак.

Још пре сванућа стигла је турска војска одозго са Кадијице и опколила Ораов Дол. Турци су били у бедном стању. Целе ноћи лежали су у блату у Расимовој њиви; нису смели да наложе ватру, па кад су стигли у Ораов Дол, били су сви каљави и жалосни. Земља на којој су лежали била је нека црвеника иловача, те нису могли ни да се оперу, ни да се очисте. Никакав претрес нису у селу вршили, већ су позвали сеоског кошабашију (кмета) да им потврди да је село "чисто", тј. да у њему нема комита, што је кмет и учинио. Официр му је наредио да одмах за целу војску спреми хлеба и сира, а за њега хлеба и мало млека.

Убрзо се пред турским официром створио и сеоски војвода Петковић, званги Ага Цунко, и онако шететски, смејући се испод брка, упитао официра на турском језику:

"Где сте лежали, ефендија, па сте се овако укаљали? Срамота је за царску војску да овако каљави улази у село! Могли сте се бар мало операти."

А официр му је одговорио:

"Е, страшно нам је неко подвалио. Били смо преварени да се Васил кабудан налази у Степанима. Тамо га нисмо нашли. Рекосе да је у планини. Ни тамо га није било. Затим су нам рекли да нас чека на Кадијици, па смо зановили код Расимове њиве у Црнушу. Кад смо дошли онамо, нигде га на Кадијици нисмо нашли. Војска је лежала на земљи па се укаљала, а јуче сам једног парчета хлеба које смо понели из Степанца, пишта друго нисмо окусили. Главни смо и уморни".

Пера им на то одговорио:

"Како сте могли поверовати да је Васил у Степанци или неком другом селу? Свауда по селима настањена је турска војска. И Васил, или ако уопште има нека чета, она може да живи само на планини, а никако по селима."

На то му је официр одговорио да он зна добро да пео народ чува комите и да се Турска од њих може одбранити једино ако би раселила целу Македонију, а њено становништво разбацала по пространој Анадолији. На томе се разговор завршио.

Пера је напустио своје село и дошао к мени у планину изнад Габровника. Још издалека смејући се и причајући нам како је бедно изгледала царска војска, односно један део потере, Пера ми је рекао да је то одељење војске, које је у Ораов Долу, саставни део војске која је стално у Теову и да је у опкољавању Степанца учествовао коњички алај из Прилепа, пешадија из Доњег Врановца, Оморана и Теова, па и пешадија из прилепског села Слеме. Ова велика војска била је сакуњена зато што су имали сигурне податке да се са четом налазим у селу Степанце.

Ставио сам у задатак Пери Петковићу да добро испита некога Мустафу, жандарма из Согља, да ли је неко тих дана долазио до мудура (комесара полиције) и код жандармеријског водника у Согљу, или само код једног од њих. Тога Мустафу сам ангажовао преко мог пријатеља из Теова, Јована Арсића, који је у Теову држао хан и бакалницу, а све је било његова својина (и зграда и риба). Био је један од првих домаћина у Теову, и у његов су дућан често долазили жандарми из Согља, које је од Теова удаљено само два до два и по километра. Ту су често добивали погребну робу и на кредит. И тако сам преко Јована Арсића ангажовао тога Мустафу, да ми доставља све што сазна да се против нас спрема, јер је у Согљу поред мудура и жандармеријске станице постојао и телеграф, те су многе ствари које су достављене биле из Скопља, било из Велеса од тамошњих кајмакама (среских начелника) или команданта жандармерије, преко Јована Арсића мени достављане. То није била нека велика ни много важна преписка, али сам знао све што је могао знати комесар турске полиције у Согљу и водник жандармеријске станице, па било да је та преписка била телеграфска или преко обичних аката. За све те услуге плаћао сам Мустафи два златна наполеона месечно, а то је било нешто мало мање од онога што је примао за своју службу од турске државе. Био сам сигуран ако је издајство ишло преко Согља, да ћу сигурно бити обавештен о томе ко је издајник.

Ако је издајство учињено у Велесу, тамо сам имао Али-бега и Малић-агу, који је био ганаз у Српској школи у Велесу. Био је родом из Јабланице у Србији, па је

posle oslobođenja tih mesta prešao sa celom svojom porodicom u Velos. Njegov fis u samom Velosu brojao je 90 martiniki pušaka, a Malih-aga ili, kako su ga još zvali, Malih-onbaši (desetar, čin koji je imao kad je služio u turskoj jandarmeriji). Svi njegovi saplemenici bili su arbašije (arba arapski znači četiri – kola sa četiri točka), koji su imali kola sa četiri točka koja su uvek vukli samo bivoli. Oni su prenosili raznu trgovачку robu, kao i žito između Velosa i Štipa, Velosa, Skoplja i Kumanova i svuda gde god su bili putevi za takva kola. Išli su do Kočana po pirinač, pa i do Čarševa Sela. Malih-aga je bio poznat kao bogat čovek. Davao je pozajmice uz interes mnogim Turcima, pa i po nekom hrišćaninu. Ali je glavno što je kreditirao sve političke, jandarmerije i humruknije u Velosu. Bila je to redovna pojava da Malih-aga priđe u mesecu, kad primi platu, pokupi मुखुरе, tj. печате од свих тих чиновника, a печатом се потврђивао пријем плата, који је ударао на признанице и био је јавни исправа да је примљено нешто кад је тај печат стављен испод текста. Malih-aga je nosio pun cep tih mudura i primaо за све њих плату, па је себи задржао што је његово, a ako је некоем остало нешто, то му је давао, a пећ од десетог текућег месеца сви су се поново задуживали код Malih-аге. Зато сам био у стању да сазнам и многе ствари које су се догађале како у шеленској полицији, тако исто и у жандармеријској чети. Према тим околностима, био сам сигуран да ћу добити извештај из Velosa, ако је неко отишао у Velos и тамо учинио издајство.

За Прилеп је то било мало теже. У Прилепу нисмо имали ни једног човека који би нам хтео такву услугу учинити, иако је наш пријаз у Прилепу, Пера Димитријевић Грнчар имао великога пријатеља Адем-агу, Хасан-агу и још неке. Ови богати и обесни Турци никада не би издали Пери Димитријевићу ни једну ствар која би била у турском интересу. Пера Грнчар имао је и свога личног гаваза, неког Алију Арапина (прати Арапин, управо, био је Суданац, нешто црне од Арапина), који је са својом висином, крупношћом и црном бојом плашно децу прилепску, али никог више, те није имао ни најмањег утицаја код водских Турака у Прилепу и није могао ни по чему, и ни у ком случају, вршити онако корисну улогу по нас Србе, као што је то чинио Malih-ага у Velosu. Према томе, ако је издајство учињено у Прилепу, нисам могао много рачунати на то да ћу моћи то дознати преко наших људи из Прилепа. Једини човек који би ми у овом случају могао нешто учинити био је Трајко Бажиновић, угледан домаћин и српски пријаз из Секирице, где је Хасан-ага имао своје велико имање, које је Трајко као напоследица обрађивао, јер је имао велику задругу. Трајко је био необично бистар и паметан сељак.

У прилепском срезу ми Срби имали смо три сељака за које се тврдило да су најугледнији сељаци у целом прилепском крају. Један од њих био је Мишко из села Тополчана, које се налази на пола пута Прилеп-Битољ, уз сам друм. У томе селу био је на Црној реци млин са 12 вилкова, и у тај млин је морао доћи сваки сељак и из најшире околине, да га самеле себи жито, нарочито лети кад потоци пресуше и поточаре престану да раде. Ту, у томе млину, који је био својина неког турског вакуфа (задужбине), а који је оставио један од најближих потомака чувеног Али-паше Тесленлије, који је познат као одметник султанов, чија је столица за време његова одметништва била у вароши Јањини, те је још познат под именом Али-паша Јањински.

Овај Али-паша заузео је и чувену варош Москопоље у Епиру, и Грамосту. Ови Москопољци, Цинцари, већином су дошли у Битољ, неки у Београд, а неки у Вршац и Темишвар. Од тих москопољских Цинцара многи су доцније били у Србији државници и дипломате, као што су Љуба Михаиловић, бивши наш министар у Вашингтону, др Чеда Михаиловић, бивши министар народног здравља, Ваца Лазаревић, бивши начелник окружја и начелник министарства унутрашњих дела и још многи други. Расељеници из Грамоста, који су били већином сточари, основали су данашњу варошцу Крушево у Македонији, у које су доцније дошли и неки Москопољци, као што су Зиса и други, а многи су отишли у Солун и тамо постали утицајни у солунској трговини.

Право управљања том задужбином имао је увек најстарији члан из породице завештача, било то у мушкој или женској лози. Тако је у последње време мутевелија

те задужбине био и Ђенан Зија-беј, чувени турски првак из Битоља, турски књижевник и песник, а доцније у Југославији био је неколико пута биран и за народног посланика у Битољу, на листи познатог Цемиджата (турска политичка организација у Југославији).

Рекао сам већ да је тај млин у српском селу Тополчане припадао томе вакуфу, а његов закупца био је Хафус Хасан Хусеиновић из Прилепа, велики српски пријатељ и заштитник Срба у селу Тополчане, где је српски првак био Деда Мишко.

Други наш првак био је Блажа Пашић из великог села Кривогаштаца, које је било на путу Прилеп-Крушево, исто тако удаљено од Прилепа 20 км. Још у турско време, Блажа Пашић је успео, разним поклонима, од којих су нарочито велики били они из Србије, да у своме селу подигне за то доба потпуно модерну основну школу и врло лепу цркву, јер је стара црква припала Бугарима, који су тада сачињавали већину села. Блажа је био три у оку Бугарима и неколико пута је вршен атентат на њега, тако да је заувек остао сакат у леву руку.

Трећи наш првак био је Трајко Божиновић из села Секирци, који је у своме крају, удаљеном од Прилепа преко 20 км, важио као првак. Да би био заштићен од околних Турака и Арнаута, радио је као наполичар и земљу Асан-ове из Прилепа, а то је била велика ствар за Турке у то време да им неко ради имање, па макар му и не давао увек баш половину; а то су наши сељаци редовно и чинили, само кад су могли без опасности по живот. Трајко су, на крају крајева, били задовољни и оним што им се да, али је било врло важно, кад се састану у кафани и пију кафу, да могу рећи: "Ја нисам у селу ни једне њиве која није поорана". Тиме су хтели рећи како су они ага и како их се раја боји, па им обрађују имање, иако је и он, а и они који га слушају, знао да то није истина. Знали су добро да се раја више не боји својих ага, па и ако ради земљу, углавном је ради за себе, а ага ако нешто и добије, то је тиман толико да са породицом не умре од глади. Такав је наполичар био и Трајко Божиновић. Он је са својим Асан-агом био толико на доброј нози, да је преко њега набављао обућу (опанке) за све наше чете на десној обали Вардара, осим за моју, јер ми смо носили нарочиту врсту опанка и имали свога обућара у Богмили. Тако сам се могао уздати једино у Трајка Божиновића, да он са зна ако је издајник своју издају починио у Прилепу.

Попшто сам се са свих страна обезбедио да ми се издајник пронађе, решио сам се да идем поново у Дреново, а затим и код Гафуровца, који око Ђурђевдана већ долазе на своје бачило у Алиагицу. Био сам сигуран у њих, али наш одбор у Скопљу није ми могао у довољној мери дотурити дуге пушке, јер је било тешко да се дугачко оружје унесе у Скопље, па је та тешкоћа важила и за муницију. Једино је остало да тим путем, за време летњег боравка гафуровског на Алиагици шаљемо у Скопље брзесне и преморене четнике, а да добијамо здраве и свесне за рад, што је било исто тако од велике важности.

КАКО САМ ПОСТАО ШЕФ ГОРСКОГ ШТАБА – НОВО ЧЕТНИЧКО НАОРУЖАВАЊЕ

У то доба, на неколико захтева из Скопља, примио сам се за шефа Горског штаба. Сави Грмији одобрили су да напусти свој положај и да се врати у Србију. Напослетку, и главни одбор у Београду и његов извршни одбор у Врању, као и извршни теренски одбор у Скопљу, дошли су до сазнања, односно уверења, да за једног обичног четовођу, или војводу, није довољно да зна само да погине или да поведе са бољом или лошијом срећном борбу, већ да мора и нешто да зна од политике, јер је морао долазити у додир са учитељима који су били школовани људи, па да прими често њихове савете, а то је већ залазило у политику. А шеф Горског штаба, за кога није довољно ни да сарши војну академију, па да буде не само поручник, већ није довољно да буде ни мајор, ако нема једну израђену концепцију о целокупном четничком раду, о крајњем циљу целог покрета и ако не познаје сва средства и тактику да се до циља дође. Знајући да ће бити потребно доста времена, не зато да би се такав човек нашао

у Србији, већ да би се такав човек сложио да да свој пристанак да дође у Македонију и да живи под тешким условима четничког живота, примио сам се да будем шеф Горског штаба.

Ја сам био потпуно задовољан кад је шеф Штаба био Глигор Соколовић, човек веома бистар, а уз то и велики јунак који, ако и није имао неке велике концепције, имао је поред себе умног, интелигентног Јована Бабуњског, који је био допуна свега онога што је Глигору Соколовићу, као шефу Горског штаба, недостајало. За све време док је он био шеф Горског штаба ишли смо напред, тукли Бугаре и Турке на све стране и све више потискивали Бугаре на целој линији од правца Прилеп-Градско, Прилеп-Велес-Зелениково, потискивали их до Вардара и преко њега. То исто радили смо док је шеф штаба био Јован Бабуњски.¹¹

Сад је требало наставити, истина под много тежим околностима, јер наш главни ослонац – шумовите планине, остају сада доста далеко иза нас. Убудуће смо били принуђени да употребимо нову тактику за наше даље падирање ка Вардару. Имао сам доста својих повереника у тадашњим бугарским селима: Војница, Крајине, Крнине, Попадија, Велеуши Ораовац и Скачници. Преко својих људи морао сам стварати нове четнике у свим тим селима, који ће помоћу малих одељења – која не би смела бити већа од петоро људи, вршити притисак на остали део сељака, који су тада представљали већину. Да се овај план почне изводити било је потребно оружје, које ми Скопље није могло преко Гафуроваца дотурити.

Договорно сам се са Скопским одбором да се једна количина пушака и оружја пренесе из Србије и донесе у једно село на путу, или близу пута Куманово – Крива Паланка, а да у то село Малић-ага пошаље своје људе из Велеса са колима, да се оружје превезе кроз Куманово и Велес, а затим да ја на месту, које ћу у последњем часу одредити, све то дочекам и примим. Овај план, смелији и безобзирнији од свих дотадашњих, био је усвојен. Пушке и муниција били су донесени у село Драгоманце, а одатле на колима арнаутским која је Малић-ага послао из Велеса. Натоварили су пушке и муницију на 17 кола која су вукли биволи, а овај конвој пратило је 50 Арнаута, Малић-агиних сродника – сви наоружани мартинкама. Био сам извештен да цео овај конвој стиже око 15. или 16. маја у Велес.

Кад ми је то било јављено, доставио сам Митру Шешлији да саопшти Малић-аги да ћу тачно у ноћ између 20. и 21. маја на месту званом Врановски ханови, на путу Прилеп-Велес удаљеном око 17 до 18 км од Велеса, чекаати цео конвој са товарним коњима; ту ћемо претоварити пушке и муницију са кола на коње, па Арнаути са својим колима нека се врате у Велес, а ја ћу даље са муницијом и пушкама отићи у Азот.

Требало ми је најмање 100 добрих коња са самарима. Уз сваког коња морао је да буде водич. Самари су морали бити добро снабдевени јаким конопцима, а и коњи су морали бити снажни. Зато сам тражио да ми из десет села пошаљу само по десет коња, најјачих и најбржих. Сви коњи у први мрак, на пре ни јосице тога доба, морали су бити доведени у село Стари Град, које од Врановских ханова било удаљено нешто око три километра.

Врановски ханови било је само место које се тако звало, јер су велики ханови на томе месту одавно изгорели, а били су својина Теффик-беја Мартовског који, пошто су му ханови изгорели, није хтео друге подизати. Одатле, од Врановских ханова, простире се доста широка равнина све до испод села Владилонца, у дужини нешто више од 15 км.

Пошто је то главни друм, морао сам прелузети све мере да се овај посао сврши добро, да узмемо пушке и муницију, и да за времена уђемо у Азот, што је све било склопано с тешкоћама које су долазиле и од тога што су мајске ноћи већ биле кратке. Ради тога посла морао сам прикупити стотину четника, јер од Врановског хана, где

¹¹ Чињеница је да В. Трбић, када говори о својим знаменитим саборцима, такође прослављеним четничким војводама: Глигору Соколовићу, Јовану Бабуњском и др. то чини са најискрепнијим комплиментима и уважавањима, што говори више о његовом карактеру и њему као личности него о њима.

је требало да примим сав тај материјал, па до војничке касарне у Доњем Врановцу, није било више од три километра, само што су Доњи Врановци били на десној обали реке Бабуње, а Врановски хан на њеној левој обали. Али Бабуња у то време тогито и није имала воде, јер је сва вода из реке била разведена по пиринчанама Старога Града и Доњег Врановца.

У први сумрак, 20. маја, свих 100 коња са водичима били су у селу Старом Граду. Готово у исто време сипао сам и ја са четом из Плевњевске планине. И кад сам ушао у то село, изгледало је као да је у Старом Граду одређено неко мобилизационо место. Коњи потерани из раних села, непознати између себе, вриштали су и ритали се; али све оно није дуго трајало, јер смо убрзо напустили село и сипли доле ка Врановском хану, где је сваки водич могао напасати свога коња, а ја сам 50 четника наместно према Доњем Врановцу, тако да војска кад би хтела да из Доњег Врановца пође на нас, била би одмах нашом пушчаном ватром растерана. Село Доњи Врановци, противно свом називу, било је на брду и силазак у Бабуњу био је један оштар нагиб без иједног дрвета. У случају силаска из села у Бабуњу, војници би се под нашом заштитом морали вратити у село, па тражити други пут. Једно оцењено од 20 људи наместо сам да чува пут од Велеса, исто толико да чувају пут од Прилепа, а ја сам са остатком чекао око рушевина хана и послушкивао да чујем шкрипу кола која долазе од Велеса.

Чekali смо више од једног сата, док не чусмо шкрипу кола. За идућих пола сата почеше кола да пристижу. И прво се појавише једна кола, али једно 20 метара испред њих ишло је пет наоружаних Арнаута, међу којима и Јакуб, рођени брат Малић-ага. Пошто смо помоћу одлива и лозинке утврдили да се немамо чега бојати једни од других, кола су почела пристизати и док су Арнаути истоварали пушке и муницију, ми смо то одмах прихватили, топарили на коње и тако натоварене коње одмах смо склањали неколико стотина метара од пута. На 17 арнаутских кола добио сам 70 пушака. Ово су биле руске берданке које је Русија поклонила Србији. Пушке, истинита, нису биле брзометне ни са бездимним барутом, али су иначе биле врло добре и могле су добро послужити. Нарочито је било добро то што смо за њих имали доста муниције, јер смо ми и догче имали око 50 комада таквих пушака, али писмо имали на сваку ни по пет метака. Пушке су биле олако постављене на кола: прво долази на дну кола нова асура, преко асуре један покровац од козине, онда неколико пушака, па преко њих опет један такав исти покровац, па онда горе џакови пуни муниције; преко њих опет је долазила асура, па опет један покровац, а одозго џакови са житом. Тако је било натоварено свих 17 кола, која су сироводили 50 наоружаних Арнаута.

Читав један дан свих 17 кола стајало је у сред Велеса, на житном пазару, и нико није смео ни да привири у кола, нити да их пита шта носе, јер они таква објашњења нису давали ни онда кад су стварно носили трговачку робу.

Тако су срећно дошли до места где су све то растоварили и мени предали. Захватио сам се колико сам год могао и одмах извадио 50 палиолепта и понудио вођи свих оних арбација Абдураман-аги, најстаријем брату Малић-аге. Абдураман-ага је категорички одбио да прими новац. Кад сам навалио на њега да прими, одговорио је да неће и не сме примити, јер би то била велика увреда за његова брата Малић-онбашу, од чијег имена и потпоре и живе сви они, такозвани јабланички мухаџири, насељени у Велесу. Сваки даљи разговор је престао.

Они су чекали да ми пођемо, па да цусте своје бивале на папу, а ја сам хитао да пре сванућа стигнем до првог села у Азоту. Стражу од 50 људи сам оставио на месту одакле је водила надзор над војном касарном у Доњем Врановцу. Остале сам све повукао, с тим да оних 20 људи који су чували пута у правцу Прилеп-Велес иду напред, а за њима натоварени коњи са водичима.

Кад смо све то већ урадили и пошли друмом, тек онда је настао прави неред. Сад су коњи били ближи један другоме, вриштали, уједали један другога, а њихови водичи морали се се склањати да не добију ударац копитом у трбух. Уопште, неред је био велик, те сам се бојао да ће Турци из касарне у Доњем Врановцу све то моћи чути и можда поћи у неку потеру за нама. Зато сам и оставио оних 50 људи, добро наоружаних – да пазе на турску касарну.

Пут нас је водио право друмом, где смо на једном месту морали газити реку Бабу, која није била са много воде, али нас је пут водио поред саме жандармеријске станице, сазидане на раскрсници, где се пут у Азот одвајао од главног друма Прилеп-Велес. Једно лице те станице гледало је на друм, а друго на ажански пут. Морали смо овадa проћи, јер је пут од Старог Града па преко села Мартовици био стрм и каменит, и ту бисмо се још више задржали на путу, иако је пут био краћи. Овај пут којим смо ишли био је раван, што наш народ каже "као тепсија", не само друм, већ и део пут који је водио поред Бабуне, све до самог Теова. Зато сам њега изабрао. Наредио сам, чим се дође до реке Бабуне, да се ту мало стане, да ја изиђем напред на чело колоне, јер су се сви бојали да прођу поред саме жандармеријске станице, где су турски жандарми сваког од пролазника могли питањем по глави ударити. Коњи су били жедни, па кад су осетили воду, сваки је хитао да што пре стигне до реке и напије се. И онај ред који је био већ колико-толико успостављен, поново је поремећен. Почео сам викати да добро држе коње и не пуштају их на реку. Како је ноћ била тивка, а мој глас јасан као сребрно звоно, жандарми који су седели у касарни и имали свог пожарног, одједанпут су угасили лампу. Сви који су то приметили мислили су да се жандарми спремају да нас нападну. Ја сам, напротив, био убеђен да су угасили лампу да ми мислимо да они спавају и кад буду видели толико оружаних људи и толике товарне коње, нико неће смести ни да помисли, а камо ли да покуша пуцати на нас. Зато сам изишао напред, испред колоне и пошао, а за мном сви остали. Прошли смо поред касарне као поред турског гробља, а цела колона, остањалући касарну за собом, ишла је путем право у Азот.

Додније сам сазнао да је моју вику и наредбу чуо Али-чауш, који је био старешина жандармеријске станице, која се звала Староградска заштијска кула. Али-чауш, у многим дотадашњим борбама, познавао је добро мој глас, а он је са својим жандармима учествовао и у оној борби на Рују, па био и у оној нападнику који ми је одао почаст кад сам кроз њега пролазио. Зато је, када је чуо мој глас, рекао својим жандармима: "Брзо гасите лампу па лезите на патос. Сигурно је љут, кад овако виче, па немојте да нас осети да смо будни, јер може лако да му нађе на намаг да нас онкопи и запаши, па да овде изгоримо сви!" Овај мудри савет свога Али-чауша сви су послушали, легли су на патос, па нису ни видели ко све пролази. Само су знали да је било много људи и коња. О овоме случају ми је доцније, кад су се ствари измениле, причао је Али-чауш, с којим сам доцније био у великом пријатељству и који ми је многе услуге чинио — све док није премештен из те жандармеријске станице.

Ма колико да смо се журили и брзо радили, ноћ је још брже одмичала и дан се ближио. Нисам могао стићи до атара села Ораовог Дола, где сам мислио да на неком скровитом месту, у једном потоку растоварим све коње па их све отпустим, да сваки оде у своје село, а затим да склонимо на сигурно место све оно што смо добили. Зато сам морао изабрати најближе место да се склоним са коњима и људима, да нас не би дан ухватио. Скренем лепо од пута уз Бабу и дођемо на западну страну планине Руја, на оно исто место где сам пре 11 месеци био опкољен Турцима и полио борбу с њима. Овде, на овом месту, могао нас је сачувати само Бог и срећа, јер је место било са свих страна отворено. Нас је било доста. Могли смо водити борбу и са већом турском снагом, али овај за нас драгоцен товар који смо те ноћи добили, не бисмо могли очувати. Не верујем да сам се икад тако усудио и топло Богу молио као тога тренутка, да нам буде милостив и одврати паљну Турка од нас, а нарочито да умири Али-чауша и његове заштије, да никоме не говоре о ономе што су те ноћи видели.

Предстраже сам поставио свуда, па и тамо где то није било потребно. Коње смо растоварили, јер нису могли целог дана стајати натоварени. Товаре смо разделили на неколико места колико смо могли да гомила буде даља једна од друге. Тако је једна велика ергела коња насила оно мало траве што је било у потоку, јер нисмо смели ни коње да пустимо да пасу по местима где је било доста траве, али где је свако могао видети велики број коња на једном малом простору, што сваки познавалац тих места може одмах утврдити да то нису коњи села Поменова, а онда се поставља питање: чији су и откуда ту? Власници коња нису били много задовољни оваквом мојом

наредбом, јер је од њих сваки желео да нахрани свога коња, али су се сви морали покорити наредби која је углавном предвиђала спас и сигурност за све, а што се тиче хране, нико од нас тога дана није био сит.

На нашу велику срећу, нико нас тога дана није напао те смо увече полако и натенане натоварили коње и вратили се на исти пут с кога смо скренули. Још пре поноћи били смо у атару села Ораовог Дола, а Пера Петковић, сососки војвода из Ораовог Дола, који је био с нама, одвео нас је у један дубок поток где смо приводили по пет коња, скидали пушке и муницију, пушке стављали у сошке (куп) а муницију у врећама на земљу. Кад је било готово, одмах сам распустио водиче са њиховим коњима, као и све сососке чете осим чете Пера Петковића, која је имала да чува примљено оружје. При растанку свакога сам посаветовао, али и припретно строгом казном да никоме не кажу где смо и на који начин примили оружје с муницијом и где смо то оставили.

Тако се овај велики и наднасе остало дрски посао, срећно свршио.

САСТАНАК И СПОРАЗУМ СА ЕНВЕЈ-БЕЈОМ

Сад сам, бар за прво време, имао довољно оружја и муниције да отпочнем извођење свога плана. Моји пријатељи Арнаути, који су ми учинили ову велику и непадмашну услугу, пошто су те ноћи добро нахранили своје биволе, сутра рано отишли су у село Доње Врановце. Тамо је Малић-ага са једним богатим Турчином, неким Халилом, који је имао три четвртине села у своје поседу, уговорио да из његових амбара у Доњем Врановцу пренесе у Велес лањско жито, јер се ново већ жуњело и требало је за њега припремити место у амбарима. Тако се моји пријатељи сутрадан, 21, управо 22. маја, у зору вратише у Велес.

Тск кад су истоваривали жито приметили су да су два пака много тешка, па их нису ни истоварили у житни магацин, већ их оставили да стоје у колима још читаву недељу дана. То је била наша заборављена муниција, која је целе те недеље стајала у колима на житној пијаци у Велесу и они су је опет натоварили и поштено ми је послали. Ето, такав је био Малић-ага, мухацир из Јабланице, као наш пријатељ у Велесу. За све услуге које нам је чинио, не само он, већ и цео његов фис, примао је три наполеона месечно, које му је Србија преко својих органа у Турској редовно исплаћивала.

Таман сам био распоредио све што сам примио из Србије, кад добијем писмо из Прилепа. Дамјан Пеливановић, српски свештеник из Прилепа звао ме је да хитно одем у село Дреновце, где ће ме он чекати онога дана кад ја будем одредио, само нека то буде што пре. Поручио сам му да 27. маја буде у Дреновцу, где ћемо се те вечери наћи и разговарати. Реченог дана увече био сам у Дреновцу. Поп Дамјан ме је већ чекао. После поздравља и најобичнијих речи које долазе после поздрава, позвао ме је да се нас двојица извојимо. Наредио сам да се испразни кухиња у којој се спремала вечера.

Кад смо остали насамо, поп Дамјан ми је рекао: "Пре неколико дана, кад сам био у Битољу, позвао ме је у свој стан Енвер-беј и молио ме да му удесим састанак са тобом. Енвер-беј пристаје да дође до тебе на место које ти будеш изабрао, само да то буде што је могуће пре. Он ће доћи сам и без оружја. Неће носити ни свој револвер са собом". Кад сам ово чуо, одмах сам схватио да је нека крупна ствар по среди, кад овај елитни турски официр, командант ловачког батаљона, победник бугарских чета на Ножу, који је уништио одељење Михаила Чакова да се нико жив није вратио у Бугарску, сада тражи састанак са мном. Рачунао сам да из тога састанка, ако и не извучем неке користи, штете нећу имати никакве. Прогенивши тако овај предлог Енвер-бејов, рекао сам поп-Дамјану: "Још ноћас имаш да будеш у Прилепу. Сигурни људи испратиће те до Дабнице, а то је свега три километра од Прилепа. Пребуши се, узми фијакер и одмах иди и наћи Енвер-беја. Кажи му овако: чекаћу га 1. јуна пре подне на месту званом Расимова њива у Црнушу. Он може доћи са пет до десет људи, ако у њих има поверења. А, што се мене тиче, може слободно

и топ понести, јер се од њега уопште не бојим. А ја му обећавам и дајем му часну реч да ћу га пријатељски примити и, без обзира на резултат наших разговора, исто тако пријатељски испратити. Од Прилепа доведе и одведе до Прилепа, биће слободнији него да је уред Стамбола. Тако ми поздравил Енвер-беја. А сада ћемо брзо вечерати, ја ћу наредити пратњу, па одмах на пут".

После кратке вечере, дао сам четири сигурна и добро наоружана човека да испрате поп Дамјана до Небрегова. Тамо нека се добро оморје, па одавде да узму двојицу Небрежана који ће ићи све до Дабнице, а двојица Дреновчана да се врате натраг. Њихов повратак сачекаћу у Дренову, да бих био сигуран да је моја наредба стриктно извршена. Око пола ноћи два сеоска четника врагише се натраг и кад их је моја стража пустила у собу к мени, рскоше ми да је све извршено како сам наредио и да су се они вратили из Небрегова тек онда кад је поп Дамјан са оном четворицом пошао из Небрегова у Дабницу. После овога сам изишао из Дреновца, отишао на Мукос, те сам у планини остао све до 1. јуна.

Уочи 1. јуна наредио сам да поставе стражу испред села Дренова, на путу који из тога села води у Небрегово. Ту нека чекају попа Дамјана и још неке људе који буду с њим дошли. Ако ти људи буду у униформи турских официра, нека се сељаци ништа не боје, нека их у село не воде. Ово сам рекао стога што сам знао да наш народ уопште не верује Турцима, јер постоји једна пословица, распрострањена код целог српског народа: "Турчину је вера у колени". И, ма колика била моја уверавања да им од тога сусрета неће бити ништа, они ће учинити оно што ја будем наредио, али ће увек веровати да су себи нанели неко зло, које ће на њих изићи раније или доцније. Из тог разлога наредио сам да поп Дамјана са евентуалним гостима не уведе у село, већ одмах да крену путем узбрдо преко места Шарена гробишта, куда пут води кроз само стење на врх шатаа који се простире од Мукоса, па до изнад њихова села. Наредио сам да се за тај дан умесе бели хлебове које они пеку у препуљи, и да се из штапа изабере једно јагње сисанче, које ће моји четници да испеку на ражњу.

Чекао сам у близини Расимове њиве, где сам имао на окупу 30 четника. Били смо прилично удаљени од тога места, у добрим бусијама, одакле сам могао да посматрам ако дођу они људи, колико ће их бити на броју, и кад видим да у њиховој ближој и даљој околини нема никаквих сумњивих покрета, да сићем са тих позиција на Расимову њиву и ту сачекам Енвер-беја.

Било је девет сати пре подне по европском времену, кад сам кроз доглед угледао само два човска где на коњима иду из Небрегова у Дренове. Мој доглед био је из чувене немачке фабрике "Цаје", чист, без икаквих мрља и огреботина, те сам кроз њега на доста великој раздаљини могао добро уочити и разликовати ствари.

Оба путника носили су на себи црне пантлове. Био сам сигуран да ми не долазе два свештеника, већ само један, па сам веровао да ће онај други бити сигурно Енвер-беј.

Чим су дошли пред Дренове, тамо их је дочекала стража. Разуме се, то су били сељаци без оружја, само са дугачким штаповима у рукама, какве обично носе сељаци из прилепског поља. Ови дугачки штапови носе се зато што је прилепско поље пуно јарака и ваздан барица, већих и мањих, и сељаци помоћу ових штапова прескачу таква места, па би се сељак из прилепског поља, чак и кад се не би разликовао по својој пошњи, могао познати и по самоме штапу.

Посматрао сам их док су прошли место Шарена гробишта. Али кад су ушли у стење, даље их нисам могао пратити, а и ми смо се одмах упутили Расимовој њиви, где смо могли стићи пре њих бар за једно 20 минута.

Стигли смо доде и тамо се понасмештали и поседали, а кад су очекивани путници дошли пред нас на неколико стотина метара, четници су се постројили. Тако постројени дочекали смо их. Страже су биле на свом месту, добро заклоњене, али на таквом месту да су могли држати све прилазе и путеве који воде у Пруш под својом сигурном контролом.

Кад су дошли до нас, Енвер-беј је први скочио с коња, и одмах за њим, само много неспретније, и поп Дамјан Пеливановић. Енвер-беј је имао на себи прну перлину. Кад је пришао мени скинуо је перлину и преда мном је стајао турски мајор,

елегантан обучен, са знацима ловачког батаљона. Био је то човек сасвим осредњег раста, доста витак, главе не велике, лица бела, очију црних и омањих црних бркова. Са лица му је сјајала интелигенција, а сви покрети одавали су не само добро школована, већ и веома лепо васпитана човека. Ја сам му пружио руку у знак поздрава па, пошто смо се руковали, моја чета му ода почаст са пушком "пред прси". Он је отпоздравио чету и ја сам одмах пустио вољно да сваки заузме положај какав жели.

Енвер-беј је врло горврно српски, македонским дијалектом, али мешајући и неке чисто бугарске речи које је у школи учио. Пошто смо се могли и без тумача лепо и у свему споразумети, Енвер-беј и ја извојили смо се и отишли у хлад на разговор. Беше припекло јулско сунце и он је замалио за воду. Један од мојих четника одмах је отчао на оближњи извор и донео му у своме пољету-чаши хладне воде и неколико комадића шећера који смо имали у својим ранцима. Енвер-беј је узео шећер и воду и захвалио се. Четник је отишао и донео још једну лонче воде, ставио га пред нас и удаљио се. Остали смо само нас двојица – Енвер-беј и ја.

Енвер-беј је отпочео овакав разговор са мном:

"Господин Васиљ, много сам слушао о теби, а много извештаја наших војних и административних власти прочитао сам. Из онога што сам о теби слушао, као и из онога што сам у разним званичним извештајима прочитао, закључио сам да си ти револуционар који се бори против тираније која се, на жалост, врши у нашој држави над хришћанским становништвом. Али, колико год да си револуционар, ти си у исто време утек био човек. Нисам досад нигде и ни на који начин дознао да си извршио ма какво нечасно дело или мародерство. У томе се ви Срби разликујете од Бугара. Ти знаш добро за ону бугарску погубицу код села Ракље. И сам тај догађај, поред свих осталих разлога, био је довољан да за овај посао, ради кога сам дошао до тебе, нисам могао отићи Бугарима. Тек данас сам од поп-Дамјана сазнао да си ти главни старешина свих српских чета на овој страни, што ме још више радује. Али и пре него што сам то сазнао, тражио сам састанак само с тобом".

Ја сам му захвалио на свим овим комплиментима и замолио га да настави. Иако сам стварно горео од нестрпљења да сазнам циљ његове посете, направио сам се равнодушним да не бих дао повода Енвер-беју да види и осети моју радозналост. Верујем да сам успео да он то не примети. Нисам му постављао никаква питања. Пустио сам га да он сам говори. И он је наставио.

"Немој мислити да ми млади официри и многа наша интелигенција, било да је школована у земљи или на страни, не увиђамо колико смо и по свом државном и по друштвеном уређењу заостали иза свих нација у Европи. Не може се рећи да смо заостали само зато што нисмо способни за напредак, већ зато што смо спутани од стране султана, његова дивана (крунски савет) и свих осталих чинилаца који управљају државом, војском, администрацијом и финансијама. Морам одмах рећи да сам члан Младотурске странке, која има велик број присталица у официрском кору. Ми, младотурци, видимо јасно да се овако даље не може. Султани са својим доглавницима води земљу у пропаст. Ми нећемо то да допустимо. Хоћемо да срушимо овај режим, хоћемо да дамо пуну слободу, верску и културну, свим нацијама које живе у турској држави. Хоћемо да уведемо уставност у нашу земљу и да створимо такве услове да закон који буде донео устав, буде највиша власт у земљи, којој се мора покоравати свако, од цара до каплара. Ово се не може урадити без револуције, а њу може створити само официрски кор уз помоћ војске. Међутим, не може се унапред тврдити да ће револуција успети. Ако успе, онда је то добро, али ако не успе, шта онда? У Турској још увек има и попушчица и генерала који су, не схватајући правне интересе отаџбине, spremni да у крви и пепелу угуше сваки покушај обарања данашњег стања. Исто, за случај неуспеха, ја сам дошао да те питах: би ли ти примио мене са 200 официра у своју чету, па да са вама заједно наставимо борбу против тираније. У том случају ја бих ти донео 2.000 нових маузерових пушака, које још нису ни изајале из сандука, и за сваку по 200 метака. Шта ће бити доцније, како ћемо заједнички радити, о томе ћемо се договорити. Али, пре свега, сматрам за потребно да ми даш своју часну реч да овај разговор неће ићи даље од нас двојице."

Ја сам без размишљања дао реч да о томе нико ништа неће знати, уверен, као и увек, да ту реч могу и смем одржати. А онда сам му на његов предлог одговорио да разумем све патриотске побуде које ми је изнео, као потпуно исправне, да их поздрављам и радујем се што је ствар већ дошла доглед, да смо већ пред револуцијом у Турској. За онај други део, ако револуција не успе, потребно је о томе мало да размислим, јер нисам само старешина оружаних чета, већ и народни пријатељ. Нисам само ратник, већ силом прилика морам бити и политичар, иако се за то у свом животу никада нисам спремао. Да га не бих разочарао, а на то сам нарочито полагао, да до тога не дође, рекао сам му да ће то моје решење бити убрзо јер, с обзиром на саму ствар и што то мора да остане једна од највећих тајни, нити мислим ни с ким о томе разговарати нити кога што питати, али морам о томе размислити, као што је и Енвер-беј сигурно морао мало размишљати пре него што се решио да потражи састанак са мном и да се упусти са мном у тако важне разговоре. Енвер-беј је био задовољан таквим мојим одговором.

Позвао сам га да заједно ручамо. Он се на један само источноначки народима својствен начин извинио што не може прихватити позив, али ће радо примити мало хлеба и још нешто што буде за ручак, па ће негде, код неке чесме сести да руча. Рекао ми је да пол-Дамјан уопште не зна ништа о целој овој ствари, што сам и ја претпостављао. Позвао сам пол-Дамјана да прави друштво Енвер-беју, а ја сам се издвојио на страну да мало размислим о овом тако важном и сулудном предлогу.

Издвојио сам се од свих и отишао на усамљено место и почео размишљати. На првом месту било ми је мило што је почело расуло у турској војсци, па и у држави. Јер, док смо до сада само ми хришћани помало грицкали и тровали унутрашњи живот Турске, сада долази једна експлозија у самом организму Турске. Није чак важно хоће ли то бити велика или мала експлозија, али, углавном, она ће изазвати погрес. Настаје питање: ако револуција успе, шта ће онда бити? Веровао сам и био тврдо убеђен да никаква младотурска странка, нити ико други од Турака, жели слабење државе, већ њено јачање; а ми желимо њено слабење и на томе радимо. Према томе, није у нашем интересу да ова револуција потпуно успе. Ми њен успех ипак не можемо ничим омексати, јер то ради војска. Друго питање, ако револуција не успе, могу ли ја примити 200 турских официра, а можда то неће ни бити све официри, и уврстити их у своје одреде и са њима заређати походе по српским селима? Овако нешто не бих смео учинити. Наш народ већ неколико година није видео Турчина у својој кући ни на ручку, ни на вечери. Уколико му је и дошао у кућу, дошао је само као непријатељ и вршио над њим терор. А тај терор био је баш ради нас и вршен је зато да би се народ одрекао нас, што он до сада није хтео да учини. Било је у питању добити 2.000 нових маузерових брзометних пушака са по 200 метака и евентуално пријатељство са многим млађим официрима који ће ипак остати у турској војсци као симпатизери Енвер-беја и његова покрета, а сигурно и као пријатељи оних који су Енвер-беја прихватили, па њему и његовим друговима сачували главе.

За ово најтеже питање нашао сам решење. Већ сам имао утицаја на арнаутска села Горње и Доње Јаболчине; хоца из Мелинице ставио ми се на расположење, а сама Мелиница имала је преко 300 домова. У прилепском срезу имао сам арнаутско село Десово са 200 кућа и Прилините са 140, Пешташево, турско село са 100 кућа и Дебриште са 200 кућа. Примом бих свих 200 официра, којима бих додао једно тридесет мојих четника и с њима заједно организовали бисмо сва ова турска села, а за то смо имали могућности у друштву са турским официрима. Могли смо вршити притисак на њих, јер су сви путеви били у нашим рукама, а када будемо имали довољно оружја, сва ова села морају се покорити нама и слушати нас. На тај начин, наместо да уволимо Турке у српска села, Турци ће увести Србе у турска села. А против тога Срби неће имати никаквих разлога да се буне, јер ће бити слободни и неће имати шта да зазиру од турских и арнаутских села. И, напоследак, турске потере вероватно више неће (или ће бар мање) доживљати српским селима, већ ће бити упућени да то чине према турским селима, јер ће бити стварно већа опасност за талашни поредак у Турској, него што је та опасност долазила од српских села. После таква резоновања допео сам закључак да обећам Енвер-беју да ћу га у случају неуспеха револуције при-

мити са 200 његових другова, с тим да ми донесу 2.000 нових маузерових пушака, свака са по 200 метака, и да ми лично Енвер-беј, за кога сам одмах могао утврдити да је један од вођа намераване револуције, да часну реч да ће се он, као и сви они који буду с њим дошли, ставити под моју команду и да ће радити само оно што ја будем нашао за сходно, а увек ћу се за сваку озбиљнију ситуацију споразумевати с Енвер-бејом, кога ћу сматрати за главног старешину свих оних који буду с њим дошли, без обзира на њихов чин.

Цело ово моје резонување није ми одузело нише од једног сата, а можда ни толико. Дошао сам на место где се врикови на трави Енвер-беј, очекујући ме, у друштву са поп-Дамјаном. Били су исцрпili све теме својих разговора и само су припаљивали цигарете и, не гледајући један другоме у очи, гледали су у земљу.

Чим сам им пришао, Енвер-беј одмах устале на ноге, а за њим и поп-Дамјан. Замолio сам овог последњег да се уклони, а Енвер и ја остали смо стојећи. Кад се поп-Дамјан доста удаљио, пружио сам руку Енверу и рекао: "Дајем вам часну реч да ћете у случају неуспеха вашег полухвата бити братски примљени код мене и паћи себи уточиште, али само ако се будете ставили под моју команду". И даље сам му објашњавао какав ће њихов положај бити у новој средини, у којој ће се тада паћи. Енвер-беј је на све ово пристао. И тад смо се загрлили и заиста братски изљубили. Ја сам Енвер-беју пожелео успех, а не неуспех, а он ми је рекао да целог свог живота никад неће заборавити овај састанак и да ће ми остати пријатељ у свако доба и под свим условима, ма какви они били.

Одмах затим потражио је свога коња који му је донеден, донели су му мало хлеба и печену јагњачу главу, што је он све примио, ставио у своје мале кожни бисаге на седлу, још једном се пред свима изљубио са мном, бацио се лако као птица на коња. За њим се полако попео на коња и поп-Дамјан, и у друштву једног сељака из села Дреновац, отишли су у Дреновац.

Није прошло ни три четврти сата, а ја сам видео где само један коњаник у касу јури путем између Дреновца и Небрегова. Знао сам да је то Енвер-беј који је хитао да што пре стигне до прилепске касарне. Поп Дамјан је остао да тек сутрадан преко Небрегова и Дабнице дође у Прилеп.

Моји четници, као и оно неколико сељака, били су запањени тим сусретом, али нико није смео да ме запита за наш разговор, а нису могли да стане неку примедбу и да говоре о некој опасности од овог сусрета, јер су и сами видели да овај елегантни турски официр нити је сарађао куд у турско село, нити је ма шта разговарао, било са сељацима, било са четницима. После тога смо ручали и одмарали смо се целог дана, а ја сам поново размишљао о свему ономе што сам тога дана чуо од Енвер-беја, а и о ономе што сам ја њему рекао. Био сам у прилично великој недоумици шта да радим?

УЗАЛУДНА ПОТЕРА

Требало ми је да хитно идем у Дреново. За тај пут требало ми је шест, па и свих седам дана, да одем и да се вратим, јер сам морао да посетим Гифуровце. Сматрао сам да су ми они у овом часу потребнији него икад за брзу хореспонденцију између мене и српског конзулата у Скопљу за случај да наступе нови догађаји које је требало да изазове Енвер-беј са својим друговима. Затим је било потребно да се појавим са четом у долини селима велешког среза, да бих из Извора и Старог Града могао послати поруку својим пријатељима у она бугарска села која још нису била потпуно наша. За све то требало је времена, а ја сам онет сматрао да треба да се налазим у Лозу да бих из Скопља могао добити прве вести о предстојећој револуцији, јер то је био једини начин да о њеном успеху или неуспеху дознам како бих, било у једном или другом случају, могао предузети потребне мере. Верујући да ће револуција избити ипак нешто доцније, одлучим да са 70 четника онет одем у Дреново и код Гифуроваца, а да мања одреда од по пет четника да пошаљем један у Извор, а други у Стари Град, да одатле иду на једну од коса планине Клепе, на Самовилеп, да се тамо појаве.

да никога не узнемирују, да ни од кога ништа не траже, већ ако кога буду срели на путу или видели да жње на својој њиви, да кажу да је то српска чета, да се ничега не боје – ни данас у пољу, ни сутра кад будемо дошли у њихова села. После тога похода нека се опет повуку у Азот и ту ме сачекају.

Отишао сам у Пежилово, оазаге у Горње Јаболчиште, где сам позвао Дурмиш-агу и рекао му да припреми своје селаци на то да ћу те вечери проћи кроз оба Јаболчишта и нека се управљају као раније. Чим се смркло, између акшама и јације, као што то Турци веле, а то значи између прве и друге вечерње молитве, прошао сам кроз оба села и упутио се у Дреново.

Кад смо дошли у село нашли смо само неколико селака, јер већина их је била на жетви па су на својим њивама и спавали да би рано, још по хладовини, могли наставити жетву. Хлеба нисмо ни тражили, јер сам знао да селаци који су остали у селу немају толико хлеба да нас све нахране. После разговора са том малом групом селака отишао сам изван села, где смо зановишли на падинама планине Лиспа.

Писам ни знао, јер ми то селаци нису ни казали, да је у Дренову зановиш неки самарија из Велеса који је ту дошао случајно, да крпи самаре и заради који грош. И да су ми рекли селаци за њега, не бих му учинио никакво зло, јер сам био уверен да га је крајња нужда натерала да из Велеса дође у Дреново да би зарадио коју пару и породици купио неку оку хлеба. Али селаци ми не хтедоше рећи за његово присуство, а овај самарија је одмах сутрадан побегао из села не потражиши чак ни своју зараду. Кад је стигао у Велес отишао је у бугарски комитет и тамо испричао да сам био са великом силом у селу Дренови, да се он једва спасао, а ја да сам остао у селу са четом.

Бугарски комитет хитно је известио турске власти и оне су одмах послале читав коњички пук да опколи село Дреново. Кад је Малић-ага сазнао за покрет ове коњице, отишао је команданту Сури-паше, који је био Босанац и говорио матерњим, српским језиком као да је те зиме дошао из Бања Луке, а не да је толико година турски официр и добио чин генерала коњице. Кад га је Малић-ага, као случајно, упитао где је тако хитно отишао коњица, он му је одговорио:

"Видео сам будала много, али таквих као што су велешки Бугари мало је заиста и у Турској. Чули су да је кабуздан Васил са много комита био у Дренову и да је тамо зановиш. Тражили су да одмах пошаљем коњицу у потеру. Послао сам и верујем да коњица неће ни до саме ноћи стићи у Дреново, а знам поуздано да Васил није тамо, јер што би се пекао од врућине у томе бедном селу, кад су отворене све планине пред њим и око њега. Жао ми је што се коњи и војници морају мучити узалуд."

Малић-ага био је задовољан овим одговором Сури-паше и при повратку из касарне сврати у хан код Атанаса поп-Стеванова, бившег бугарског учитеља а сада ханџије, поручи ракију, па кад је попио једну и поручи другу, каже Атанасу за кога је знао да припада бугарском комитету: "Бре, Бугари, будале!... Па ви мислите да се војвода Васил боји турске коњице! Турска коњица ће ући у Дреново само ако буде знала да тамо није војвода Васил. Али, ако он буде тамо, тако ми турске вере, ни један турски коњаник неће смети да уђе у село! А ви, бугарске будале, чекате да вам Турци донесу главу српског војводе у Велес?!... Е, то нећете дочекати!" Тако је Малић-ага разочарао Бугаре у Велесу још пре него што су добили извештај од Сури-паше да никакве комитетске чете нема у Дренову.

Ја сам отишао на Шишочан. Тамо смо код Влаха ручали. А били смо добро изгладнели, јер смо скоро два дана живели са врло мало хлеба, а планинска вода добро отвара апетит, и уколико је мање хлеба, утолико је апетит већи.

Одмах после ручка отишао сам мало даље од бачила на одмор, а послао сам четнике, сада само двојицу – Гапона и Исака који су знали арнаутски – да оду до Гафуроваца, да тамо поруче вечеру и кажу да ћемо на бачилу вечерати и пингта више.

Пред само вече упутили смо се гафуровском бачилу. У путу смо срели моја два четника, а с њима нам је ишао у сусрет и Бајазит. Пошто сам се поздравио с њим врло срдечно, управо братски, пошли смо ка бачилу. Бајазит је скакао око мене као дете, са брзометком о рамену на којој је кундак већ био украшен са две златне турске лире. Кад смо дошли на бачило, била је пала ноћ.

И овога пута одредио сам прву стражу од 40 људи да буде изнад бачила. Бајазит је с нестрпљењем очекивао да ли ћу поновити тај свој поступак и овом приликом. На кад је видео да сам то и сада учинио, само што није заглавао од туге што Гафуровцима никако не верујем, па ма какве услуге они мени чинили. Све ово сам прочитао у очима и на лицу Бајазитову, баш као да сам читао из какве отворене књиге. И да бих га умирио, рекох му да је то закон који не смећ прекршити, јер он је могао водити у Скопљу где турски војници чувају потпуно празне магацине и око њих се мењају страже, баш као и око других магацина који су пуни војничког одела и остале спреме. Према томе, овај мој поступак постављања страже само је изрицање једне дужности коју ми налага мој положај старешине, који и пред Богом и пред људима одговара за сваког човека под његовом командом.

Овим речима нисам баш сасвим умирио Бајазита, али сам бар донекле ублажио његов осећај који је тако нестријатно утицао и на мене, јер сам заиста веровао Бајазиту, па и Асан-џаји, али не и свим Турцима и Арнаутима. Пошто смо вечерали у две смене, спремао сам се за одлазак са бачила, али сам нагласио Асан-џаји, ако би дошло неко писмо из Скопља ових дана за мене, да га не држи ни једног часа на бачилу већ да одмах пошаље у Горње Лабовиште Дурмиш-аги, а ја сам примио на себе да исто тако јавим Дурмину да писмо не држи ни часка код себе, већ га по своје сину Хусину одмах пошаље директно у Богомилу и преда га поп-Игњату Половићу. Ово сам чинио стога да будем обавештен што се најбрже може о предстојећој револуцији, јер од онога момента кад сам о тој ствари разговарао с Енвер-бејом, никако нисам имао мира, размишљајући о томе какав ће бити положај српског народа у једној новој и неуспешној Турској, јесмо ли кадри да спе ове позиције које данас имамо, и које су за нас повољне, задржимо и даље.

Грци и Бугари имали су своје самосталне цркве са великим привилегијама. Имали су права да спуда отварају своје школе на основу тога што им је народност била призната. То су биле велике исконине једних и других наших супарника у европској Турској. Паше школе биле су отворене у многим местима, али исто тако ми писмо могли отворити школу и у једном селу које се доцније изјаснило да је српско, а бугарска митрополија тражила је енергично од турских власти да се цркве по тим селима затворе, јер оне припадају бугарској епархији. Имали смо два митрополита у турској империји, оба на територији Косовског вилаета. Велешко-дебарска епархија једним својим делом простирала се у Косовском вилаету, а један део био је у Битољском вилаету, као Кичево, Пореч и Дебар са свим својим срезовима. До краја 1906. год. ми смо на положају Велешко-дебарске митрополије имали митрополита Поликарпа који је био Грк по рођењу и по школовању, али Србин по свом осећању. Он је као митрополит искрено и одано служио српском народу и није слушао Васељенску патријаршију из Цариграда, већ паралелно српске владе из Београда. Пренећујући своје односе са Васељенском патријаршијом у Цариграду, не знам чија је то била иницијатива, тек од стране Јована Ђирковића, тадањег секретара митрополита Поликарпа, овај је био напорен прво, да тражи премештај за неку другу епархију, па кад Патријаршија то ни под којим условима није хтеда да му учини, онда га је Ђирковић, вероватно на захтев српске владе, наговорио да да оставку, а ови су му за то обећали 2.000 наполеона у злату. Поликарп је био лојалан и са своје стране извршио обећање и дао оставку. Мислим да је и српска влада према њему била лојална и испунила своје обећање.

Чим је митрополит Поликарп дао оставку, ми смо скупили потписе из свих села, српских, разуме се, која припадају Велешко-дебарској епархији и упутили Васељенској патријаршији у Цариград молбу да она, наместо Поликарпа, изабере Србина за митрополита. Ове молбе, упућене Патријаршији и министру правде и цера у Цариграду, поткрепљене званичним сеоским печатима, требало је да послуже као ефикасна потпора српској дипломатији у Цариграду, која се трудила код патријаршије и на Високој порти да докаже да Срби с правом траже да митрополит Велешко-дебарски буде Србин, јер у целој епархији није било Цингара који су се сматрали као Грци – 1/2% према српском живљу на територији те епархије. Не знам шта је Висока порта обећавала нашој дипломатији у Цариграду, али смо сви били као громом по-

гођени кад је Синод Васељенске патријаршије усвојио оставку Поликарпову а на његово место једногласно изабрао за митрополита Велешко-дебарског Грка Партенија.

Тако смо ми, терајући лисицу, истерали вука и наместо једног, можемо слободно рећи, Србина, добили Грка Партенија, који нас је, знајући за наше претензије на ту митрополитску столицу, мрзео много више него и саме Бугаре. Једва смо успели толико да доустигнемо својег намесника поп-Димитрију у Велесу, који је такође био Грк, али добар човек, да о Светом Сави пресече колач у српској школи и да прочита неке молитве, разумем се све на грчком језику, док је Поликарп као митрополит служио у Кичеву и по српским црквама у Поречу службу бижу на словенском језику. Имајући све то у виду, био сам забринут за даљу нашу акцију, ако у случају и под новим условима не будемо могли добити право на своје српско име и да можемо слуда јасно и гласно казати да смо Срби, а да нас не би турске ефендије демантовале речима: "У нашој држави нема Срба, јер то нигде у закону не пише!" И ма колико ви доказивали каквом ефендији да у Турској има Срба, па макар му помињати Косово и Мурата, он би слегао раменима и рекао: "Овде нема Срба!..."

Враћао сам се од Гафуроваца и кретао се само око Богомиле, Тесова, Оморана и Мокрена, где сам најпре могао да добијем извештај о револуцији – било да га добијем из Прилепа или Скопља преко Гафуроваца, било из Согља са телеграфске станице.

1

1

1

1

1

1

1

1

Горски ципаб из 1905. године. С лева на десно стоје: Косџа Пећанац, Јован Бабунски (село Марићинце, Срез велешки), Ђорђе Скокљанац, Крсџа Ковачевић (село Трговицџије, Срез јачински), седе: Јован Долач (Срез кичевски), Глигор Соколовић (село Небридово, Срез јурилејски), и Василије Трбић (Бело Брдо, срез Осијек).

Велики војвода Глигор Соколовић

Војвода Јован Бабунски

Војвода Буга Иваницевић (пошину на Милешу)

Војвода Анђелко Алексић (из села Мидици, Срез кичевски)

Војвода Ђорђе Скојланче

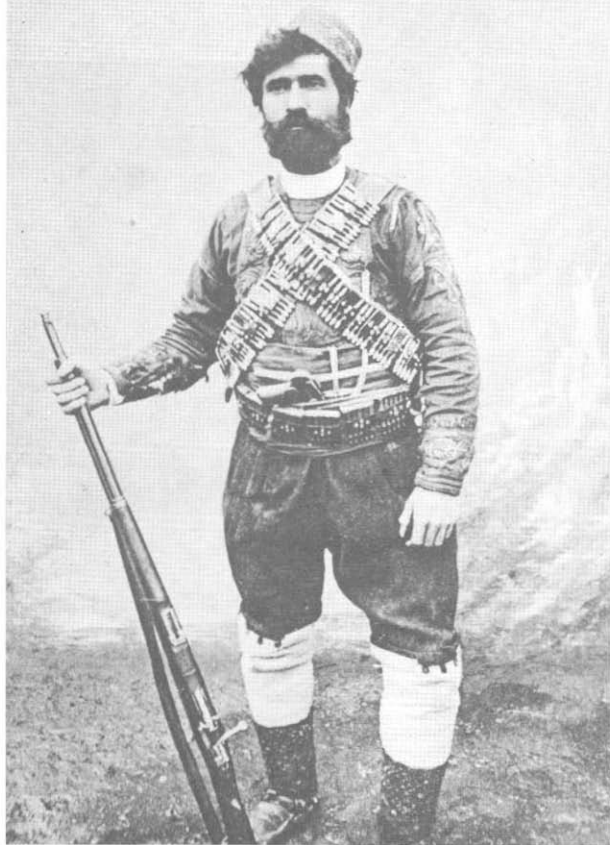

Поречки војвода Мицко Крсћинић (седи)

Војвода Јован Сијанојковић – Довезенски

Војвода Ђорђе Соколовић — Кратовац.

Војвода Ђорђе Соколовић — Крайшовац

*Војвода Мицко Крсинић (село
Лайово, Порече)*

*Драгољуб Урошевић –
Подринац, војвода
новоназарски*

Четири војводе Воје Танкосића (1915. год.)

*Ристіа Цвєйковић – Поречанац (їоїнуго
на Челойску)*

*Михаило Пеїровић (їоїнуго код
сєла Шїїаљковице)*

Крсїа Михаиловић, чейник (поїшнуо на
Чейрицима) ►

◄ Глиґорије Борґевић, учийцель (поїшнуо у
Малєцу)

Пейґар Пой-Ташковић, чейник (село
Карбуница, Срез кичевски)

Нича Томић (убијен 1906. год.) ►

◄ Михајло Ивковић, чейник (рођен 1887.
їодине у Пожеґи, поїшнуо 1905. їодине на
брду Гуїльну)

Српске македонске војводе – у Скопљу, 1908. године

*За успјешно извршење поверљиве мисије на Солунском фронту,
престолонаследник-регент Александар одликовао је Василија Трбића
највишим ратним орденом – Карађорђевог звездом са мачевима (1917)*

Панорама јоречких њанина и шума – царска војвода и њихових четиника

Трећи део:

МЛАДОТУРСКА РЕВОЛУЦИЈА (1908)

"Падајте браћо! илин'те у крви!
Остав'те села, нех гори шам!
Бајајте сами у огњан долу!
Стрел'те са себе ropство и срам!

(*Ђура Јакшић: Падајуће браћо*)

ДРЖАВНИ УДАР МЛАДОТУРАКА (удружење *Иттихад ве Ђереки*)

Моја четничка одељена која су залазила у Кисљу, ишла су тамо и враћала се, али даље од тога нисам предузимао никакву већу акцију, очекујући догађаје, јер је за ту ширу акцију у Кисли било потребно моје присуство и нарочити договор са мојим пријатељима по тим бугарашким селима. Међу тим пријатељима најглавнији је био поп Тодор, свештеник у селу Војници, највећем селу у Кисли, са преко 200 кућа, где су били најчувенији виногради у велешком крају; вино из тих винограда није имало такмача у целој Македонији. Поп Тодор, иако свештеник само у селу Војници, уживао је велики углед и по свим другим селима око Кисле. Никаква акција у томе крају не би се могла извести док се о свима детаљима не бих договорио са поп-Тодором и са људима које би ми он довео и представио.

У том очекивању прошао је месец јун. Непрестано сам се кретао у истом кругу, мада сам био позиван од осталих војвода да као шеф Горског штаба обиђем и остале рејоне, где је углавном било много спорова које је требало решити у споразуму са дотичним војводом и осталим првацима, да репавам и да донесем коначну одлуку.

У тој недоумици заглавао ме је 8. јул 1908, дан *Њурске револуције*, коју су извели мој пријатељ Елвер-беј и Нијази-беј, обојица официри царске отоманске војске, обојица мајори.¹²

Нијази-беј је био родом из Ресна, из врло угледне тамошње турске породице. Негово учешће у револуцији давало је већи значај томе акту зато што је он био такоресни менталитет, добро познат у Битољу у свима турским круговима, док је Елвер-беј био познат углавном само у официрском кругу иако је био интелектуалац и свршени слушацац генералштабне школе у Немачкој. Добро је рекао на састанку са мнош

¹² Тан. Младотурска револуција од 1908. године, била је дело младих официра турске војске, школованих најчешће по европским војним академијама. Они су схватили да је никола Османска империја са султаном и другим конзервативним установама, већ одавно изгрожена, и да неумољиво срља у властиту пропаст.

Прокламовале тзв. Хуријета, тј. увођење једнакоправности, законитости и вјерских и других слобода за све, пробудило је велике мале широких слојева, особито немусулманских, хришћанских маса паревине. Вала знати, међутим, да свака социјална револуција мора имати и свој широки друштвени ослонац који ће спремно и искрено подржати пројекте радикалних идеја и промена. Младотурски официри нијесу имали такве, организовале социјалне базе.

Наиме, доминантно селачко становништво на врло ниском културном ступњу, није ни знало ни осећало пјетрове новог времена; радништво у модерном значењу те рјечи, једва да је и постојало као организовани друштвени слој у Турској тог времена. Земљопоседнички и виши вјерски staleж, као и својиништво; војна и политичка хијерархија, били су повлашћени слојеви, којима као таквим, нијесу одговарале никакве промене. Кад се ово има у виду, било је нерасно очекивати да ће младотурским царством 1908. доћи до дубинитог преображаја друштвених и економских односа; а прије свега преображаја масовне друштвене свјести.

Зато је официрски пут имао нешто мање дејство блеска муње и шока. Једино је хришћанска раја ову промену дочекала са великим надама, које ће се ускоро показати исправљаним.

вер-беј – да револуција може да успе, али може и да не успе. А успела је само зато што је у моменту кад се сазнао за официрску побуну, Шемси-паша, страх и трепет за све оне који се буне против султана, отишао у битолски телеграф да лично султану Абдул Хамиду јави о побуни и тражи одобрење лично од султана да он побуну угуши онако како зна и уме. Још док се телеграм откуцавао, стигао је Нијази-беј и са шест метака оборио на земљу Шемси-пашу, који је дошмије, кроз неколико сати, од ових рана умро...

Шемси-паша, родом Биорац (из Биора, беранске нахије), био је чувени укротитељ Арнаута, нарочито псјких и ђаковачких бегова, које кад је похватао у Пећи, набио им је алке на врат и тако их спровео до Косовске Митровице, а одатле возом преко Скопља до Солуна.

Тек смрт Шемси-паше дала је могућност Енверу и сад већ чувеном Нијази-беју да прошире револуцију, да цео корпус са свим официрима који су били у Битољу узме цивилну и војну власт у своје руке. Овај њихов акт имао је за последицу исту такву побуну у Солуну и Скопљу, где им је одмах пришао Махмут Шефкет-паша, командант корпуса у Скопљу и у исто време валија Скопског вилајета. Ово је било довољно да се револуција призна као успела, да султан Абдул Хамид одмах прокламује уставност у Турској, да врати на снагу устав од 1876. и поврати из Париза вођу младотурске емиграције Али Риза-беја.

У Стамболу су се одмах унапнили растројства у војсци и почетка једног озбиљног грађанског рата у који би се вероватно умешале на првом месту велике силе, а можда уз њих и мале балканске државе, па су зато од два зла изабрали мање, а мање је зло било признати револуцију као успелу, дати устав, који се, као и раније, може суспендовати, и чекати даље, па узети све конце у своје руке и даље водити ствари онако како то султан са својим Диваном буде хтео. Само благодарећи оваквом схватању ствари у Цариграду револуција је била призната и њене вође могле су сматрати да су имали успеха и да су невероватном брзином, такође без капи крви, изменили стање у турској империји, преврнули стари лист историје и на новом листу написали 8. јул 1908. Тај дан прогласили су званично као дан хуријета, тј. дан слободе и уставности, прокламовавши као своје, оно француско гесло: слобода, једнакост, братство, позвавши у исто време све немуслиманске народе турске империје да прихвате и поможу нову власт која им обећава испуњење тога тако чувеног и познатог гесла. Султан, 9. јула, готово у исто време био сам обавиштен из Прилена, из Скопља и Велеса о започетој и у исто време завршеној револуцији.

Сви извештаји које сам имао о револуцији били су сасвим кратки. Из њих нисам могао добити прегледну слику целокупног стања у Турској, да бих се могао одредити шта треба да урадим. У првом тренутку Турци су одмах позвали све оружане снаге на предају, уз широку амнестију да нико никоме не одговара за све оно што је до 8. јула 1908. учињено.

Имао сам осећање да ће сам овај позив изазвати извесну лабавост у свим револуционарним организацијама не изумимајући ни нашу. Решио сам се да одмах одем у Скопље, где ћу имати прилике да сазнам каква је целокупна ситуација у Турској, да изнесем своје погледе на нову ситуацију и да чујем шта други о томе мисле, а нарочито какав је став српског конзула у Скопљу, јер то је у исто време и став Србије. Ради тога сам узео само 20 четника и с њима хитно отишао на гафуровско бачило. Тамо су ме дочекали пријатељски као и увек, али кад сам их упитао шта има ново у Скопљу, рекоше ми да је проглашен неки хуријет, да је велико весеље у Скопљу, али да старији људи нису нимало расположени према томе весељу, јер све што је учињено, то су учинили неки млади људи; они сматрају да ће цар по својој великој памети брзо учинити крај овом нeredу у држави. Рекао сам им да морам хитно да идем у Скопље и затражио да ме Бајазит прати. Понуђили су ми коња, али сам то одбио. Чету сам оставио на бачилу, а само нас двојица – ја и Бајазит – упутили смо се хитно у Скопље.

Био је 14. јул. Још пре подне стигли смо у Скопље. Отишао сам слободно у конзулат јер на то нико више није обраћао пажњу. На све стране лизиле су зурле и лупали бубњеви. Играло се и певало на све стране. Талас лудости беше захватио многи свет у Скопљу.

Чим сам ушао у зграду конзулата, тражио сам да ме одмах прими конзул Балугић, који је био добро обавештен о свему што се догађа, јер је био у сталном контакту са свима страним представницима у Скопљу. Он ми је саопштио да је султан Абдул Хамид примио револуцију као готов чин, повратио устав и да је већ образована нова влада у Цариграду, да су Енвер-беј и Пијази-беј у Солуну који је постао седиште младогурске странке; да је Али Риза-беј, вођ младогурсака у Смирнаји, већ пошao из Париза јер је амнестија општа за све и за свакога.

ШТА ЋЕ БИТИ СА ЧЕТНИЧКИМ ОДРЕДИМА?

Одмах затим дошли су и други чланови одбора: Богдан Радековић, Давид Димитријевић, др Алекса Станишић. Почели смо озбиљне разговоре о томе шта треба чинити. Изложио сам своје гледиште и изјавио своју неверицу да је ово што је учињено данас у Турској дефинитивно. Турци могу донети устав, могу прокламовати најшире слободе, могу обећати свима нетурским нацијама у Турској да се слободно могу културно развијати, али једну ствар не могу учинити. Не могу уставним путем променити свој менталитет, а не верујем да ће султан Абдул Хамид и његови главни сарадници остати мирни, да неће реаговати на све ово што је учињено против воље самог султана, који је омиљене турске државе, целог ислама и државне моћи. Ул султана стоји цео турски народ осим једног малог дела, у који спадају младогурци. Исакао сам своју бојазан да ће се младогурци показати према свима нетурским народностима исто тако непријатељи као и старогурци, јер се углавном наши путевци укрштају; њихов је циљ да учврсте турску империју, да све нехришћанске народе ставе у њену службу, док је наш циљ да слабиом Турску да бисмо је, тако ослабљену, једнога дана могли поделити. Никакви Турци, па ма какво име они себи дају, неће бити непријатељи своје царевине, а ми, ако бисмо напустили своје циљеве, готови смо да падисмо као турско робље и да служимо онога кога треба да обарамо. Напокон, треба још мало причекати да видимо хоће ли Цариград брзо реаговати против онога што су Солун и Битола учинили, или ће то учинити доцније. А да ће то бити, у то сам био сигуран.

Настало је питање: шта да радимо с нашим четама. Грчке чете, па и бугарске, предају се у Солуну.

"Бугари се предају у Штипу, а од мене је тражено, каже Балугић, да се све српске чете предаду у Скопљу. Ја сам одговорио да нисам никакав четнички командант, али Махмут Шефкет-паша ме је поново пријатељски замолио да утичем и саветујем оне који четама управљају да се српске чете што пре предаду, да ће то бити боље и да ће се такав један акт сматрати веома пријатељским и бити доказ вере да се цела борба у Турској водила само зато што је било немогућно живети, јер је лична и имовна безбедност била незаштићена а корупција свуда владала. Ја сам, каже даље Балугић, дао обећање да ћу са своје стране учинити све, и већ је дао наређење да се све чете из кумановског краја предаду, затим да све наше војводе које се налазе у Београду одмах поћу у Скопље, а теби смо послали поруку преко Велеса да то исто и ти учиниш; да се сви скупиш у Велесу, а одакле поћеш у Скопље."

Па то сам одговорио да по мом мишљењу оваква предаја свих наших чета не би била годна из два разлога: прво, што нисмо сигурни да ће ова бескрвна револуција остати без реакције од стране Цариграда; друго, наш народ уопште не верује Турцима. И не знам колико би требало година једне управе, уставне и демократске владавине па да наш народ промени своје мишљење о Турцима. Наш је век кратак да бисмо могли дочекати промену мишљења нашег народа о Турцима. Из тих разлога учинио сам овакав предлог: да одаберем 25 најхрабријих и најбољих четника који немају воље да се предају Турцима и да ја са том четом останем и даље у планини као што сам и досад био. Та чета служиће нашем народу као гаранција за његову безбедност која би могла бити нападнута или од стране Турака или од Бугара, а нарочито је потребно заштитити горњи део Пореча од арнаутских банди, које су пре четничке акције сваке године отимале читава стада оваца и крда говеда и терале у Албанију, што ће неминовно и сада почети да раде.

Јер Арнаути нису престали да пљачкају Порече и остала српска села од страха од турске војске и турске администрације, већ зато што нису смели ни привирити у Пореч и у српска села бојећи се српских чета. Зато ће пљачка арнаутска почети одмах чим тамо не буде било српских чета, а Турци ће углавном на све те пљачкашке арнаутске походе гледати мирно, као и досад. Све ће се то избећи ако останем ја, макар само и са 25 душа најхрабријих четника на месту где смо на десној обали Вардара.

Мој предлог је био једногласно примљен. Балутинић је узео на себе да увери српску владу у Београду у исправност ове концесије, а ја, пошто изаберам себи 25 другова, све друге да упутим са оружјем заједно у Велес, а из Велеса у Скопље.

Кад смо то утврдили, одмах сам послао по Бајазита и кад сам био сигуран да ме он чека код Старе српске пиваре, изишао сам из конзулата, нашао Бајазита и још исте ноћи вратио се на гаџуровско имање. Тамо су ме чекали четници с нестрпљењем да чују шта ћемо ми даље радити. Рекао сам Асан-џаји да наше пријатељство и споразум остају и за убудуће, да је његов пут у Прилеп слободан, а шта ћемо даље заједнички радити, о томе ћемо се доцније договорити или на бачилу или у Скопљу.

Одмах сам продужио пут у Богомилу. Тамо сам издао наредбе и упутио курире са позивом да се све чете скупе у близини Богомиле где ће им се саопштити шта даље да раде.

Четрнаестог јула-јулијуна све су чете биле на окупу. Изнео сам свој разговор у Скопљу и рекао да се чете засада морају предати, али да зато не постоји никаква опасност по њихове животе, бар у овом моменту; нека оду слободно и достојанствено, нека буду сви дисциплиновани, а кад дођу у Скопље, тамо ће или затећи или дочекаати војводу Глигору Соколовића и Јована Бабуњског и ставити се под њихову команду и радити даље шта им буду наредили.

Рекао сам даље да се ја нећу предавати, да остајем и даље на стражи српског народа и његових битних интереса на десној страни Вардара и да и за то треба 25 четника. И зато они који не желе да се предаду, нека се извоје. Сви су звијали у глас: "Нико од нас неће да се предаје Турцима..."

Нашао сам се на мушци. Чете су морале ићи у Скопље, а ја сам могао задржати само 25 душа, а други нека иду сад у Скопље, па кад се сврши сва ова прала, ко не буде хтео да иде својој кући, сви ће имати оружје, Турци неће никога разоружати, па коме се не допада, или је имао страх да остане код куће, нека дође у моју чету. Свако ће бити примљен, јер у сваком случају, било да остану код куће или ма где на другом месту, ми остајемо за цео свој живот само другови, а вероватно да ћемо имати прилике још много пута да заједно ступимо у борбу против непријатеља српског народа; а ово што се сад десило у Турској, ако је то турска последња реч, није и наша. А не може ни бити.

На тај начин умирио сам четнике и склонио их да они који не буду остали са мном, одмах сиђу у Богомилу па ће их тамо дочекати турска војска. Сельаци ће их угостити, Турци ће им дати коње па ће одатле, још истог дана, поћи у Велес. Ко год буде питао у Велесу или ма где за мене, свуда нека кажу да сам отишао у Србију. Нека свуда на сва питања дају само један одговор: он и није родом из Турске већ из Србије и тамо је отишао. Сви су ми дали часну реч да ће тако поступити. И пошто сам изабрао 25 људи, одвојио сам се, пошто смо се са свима који одлазе поздравили и изљубили и једни другима пожелели срећан пут.

Гледајући како се чете спуштају према Богомили, било ми је тешко у души и на срцу кад помислим колико је труда и жртва у крви и умних напора требало за ових неколико година да се све то постигне, а сад лавови, сами добровољно иду у кљусу. Уз какве гаранције? Ко нам шта гарантује? Нико и ништа!...

Кад су Турци хтели да покажу да за њих Срби и Бугари представљају једно исто, они су се обично овако фигуративно изражавали: "Срби и Бугари, то је једна балега преко које је прешао точак од кола па предајоно - пола балега на једној, пола на другој страни... све једна балега, само точком раздвојена... То су Срби и Бугари..."

Нисмо ли и ми сада исто тако, са много више права и сигурности могли исто рећи за старотурке и младотурке? Зар нису они исто тако само једна иста балега

преко које чак ни точак није прешао, већ само један обичан бумбар? Чудио сам се људској лакоумности и незнању. Чудио сам се како су државници Србије, Бугарске и Грчке могли пристати, без икаквих услова и гаранција да нареди свима својим најбољим, највернијим и најхрабријим сународницима у Турској да уђу у чељусти турске аждаје!...

Био сам немоћан да изменим ту и такву ситуацију. Једино што сам могао да учиним, учинио сам, а то је да сам, само са 25 људи останем као пријатељ и заштитник овога народа, а као непријатељ старих и младих Турака и свих осталих који су и досад били непријатељи српског народа, за које сам знао да никад и неће мировати већ ће увек радити против нас.

Још увек под тим утисцима, чуо сам пуцњаву у Богомили. Турска војска је у почаст четницима који су улазили у Богомилу испалила неколико десетина почасних плотуна, на шта су четници исто тако одговорили пуцњавом из својих пушака. Упутио сам се у Пореч, а сви остали из Богомиле у Велес, па у Скопље.

На путу по српским селима у Велесу сви су тражили да виде мене, па кад су сазнали да нисам ту, настало је опште питање, нарочито од турских власти и бугарских комитетских првака у Велесу – где је Васил, зашто се он није предао? Сви који су тако запитани одговарали су према мом упутству, тј. да се налазим у Србији, јер као човек који и није из Турске, после дате слободе народу у Турској, вратио се у Србију исто тако нечујно као што је из Србије дошао. Турци су још можда и перовали, али Бугари су одмах климали главама и говорили: "То ви можете само Турке преварити, а нас не можете! Васил мора доћи овамо, жив или мртав!"

На овим претњама није остало, већ се одмах једна депутација Велешана са Миланом Војницајлијом, руским драгоманом, упутила у Скопље и тражила од Махмута Шефкет-паше да нареди како зна и како уме да се и ја предам. Наше војводе из Београда, они који четовали око Куманова, – Коста Пећанац и Ђорђе Скопљанче, Петко Илић и Тома Крстић – сви су већ били у Скопљу, где је отпочело весеље и сликање.

На интервенцију Бугара, Махмут Шефкет-паша замоли конзула Балуглића да дође до њега и запита га где сам ја и зашто се нисам предао. Балуглић му је одговорио да сам ја, уколико му је познато, у Београду. На то му је Махмут Шефкет-паша одговорио: "Пи зашто није дошао са овим другим из Београда?" Кад му је Балуглић рекао да су му непознати разлози зашто ја нисам дошао из Београда, Махмут му је на пријатељски начин упутио једну молбу – да Балуглић телеграфски тражи из Београда да ја дођем у Скопље, јер су Бугари недовољни, а Турци не желе да буде или да се ствара ма каква дисхармонија јер су настали нови и значајни дани у Турској, па се дисхармонија не жели, а и не дозвољава. Балуглић је обећао да ће то учинити, приметивши Махмуд Шефкет-пашу да он, а ни влада у Србији, не може мене силом натерати да дођем у Скопље ако ја то не будем хтео. И тако је изишао из патијиног кабинета.

Не знам како би се све ово завршило да Махмут Шефкет-паша није добио телеграм из Солуна од Енвер-беја, где је овај тражио податке јесам ли се предао или нисам. Ако то писам учинио, да то одмах учиним и да дођем у Солун. Махмут Шефкет-паша, који исто тако као и Балуглић није имао појма о мојим односима с Енвер-бејом, сматрао је да су Бугари протествовали и код Енвер-беја због тога што се ја не предајем, па поново позва Балуглића. И онда је рекао Балуглићу од речи до речи ово:

"Кабудан Васил се није предао. То је познато и Енвер-беју. Одмах да наредиш како знаш, у року од три дана Васил има да буде у Солуну. Ако у томе року не буде дошао и предао се турским властима, наредићу турској војсци да вам појали и изори сва српска села у велешкој и прилејској кочи. Господине конзуле, ово је моја последња реч до овој ствари!" (Повукао А. Д.)

Кад је све ово саслушао, Балуглић се једва довео до конзулата, сазвао одбор, све им саопштио и тражио да се одмах мени упуте писмо и усмена порука да по сваку цену најбржим путем дођем у Скопље са целом својом четом. Ако то не учиним, немам више места у Србији, а Турци ће поплити сви српска села у велешком и при-

лепском срезу. После тога, одмах су послали једног чипљаника с писмом Митру Шешлији у Велес, а овај је узео са собом Малић-агу па су фијакером још истог дана дошли у Теово, а одатле коњима у Богомилу да ме потраже. Зарија Ђорџи, који је знао да се налазим у Поречу, рекао им је да ће одмах послати курира директно мени у село Белицу у Порече.

Али, на како курири ишли брзо, рок од три дана који ми је остављен био је кратак. Прво, није било сигурно да сам у Белици. И док ме Беличани пронађу, и док ми се писмо преда, све то захтева много више времена него што је Махмут Шефкет-паша дао. Да би се избегла свака акција турских власти и војске против српских села, Митра Шешлија оде у Согље и на своју одговорност телеграфише Махмут Шефкет-пашу да сам из Пореча пошао на предају, али да ми треба најмање три дана до Согља, а кад тамо приспем, комесар тамошње полиције званично ће потврдити Василију долазак и због даљине и недопуности времена, моли се Шефкет-паша да не предузима никакве репресалије против српских села.

Добио сам писмо на шпанини Даутици. Било је од Митра Шешлије који ме је молио да одмах дођем к њему у Богомилу где ме чека, јер има хитно саопштење за мене. У питању је опстанак српских села, која ће бити предата ватри ако ја хитно не будем дошао у Богомилу. Кад сам ово прочитао, одмах сам пошпо у Богомилу и кад сам дошао тамо, ушао сам са целом четом у село неопажено, ту сам примио писмо од Митра Шешлије, видео сам и прочитао све и схватио поново ситуацију која ми је и пре тога била јасна, тј. да ћемо и убудуће имати тешке борбе с Бугарима, јер сам одмах увидео да је то њихова ствар, иако нисам знао све детаље.

Рекао сам Митру Шешлији да одмах дођемо у Согље, пошто претходно, за сваки случај, пошаљемо Арсу Станковића, трговца из Богомиле, познатог свуда тамо, а који је знао и добро турски, да оде у Согље и да тамо саопшти за њих радосну вест да кроз два сата ја са четом долазим у Согље. Да им се то стали до знања, као и то да не желим никакву пуцњаву јер не знам шта се све из пуцњаве може изродити. И сматрају као непријатељство ако чујем и један пуцањ од стране жандармерије.

Ову моју поруку примили су у Согљу сасвим озбиљно. И кад сам дошао у Согље, сви жандарми са официрима заједно изишли су преда ме, прописно поздравили, а жандармеријски официр предао ми је рапорт. После смо се руковали с официром, са мударом и са осталим чиновницима.

На глас да сам дошао у Согље одмах су се скупили све сељаци које сам опште поздравио, не рукујући се ни с ким. Отишао сам у телеграфску станицу и диктирао телеграм који су превели на турски језик. Телеграм је био упућен Шефкет-пашу и овако је био састављен:

"Овога часа, на ваш позив, стигао сам у Согље. У Скопље не могу доћи. Одавде идем у Прилеп, па у Битољу, а из Битоља ћу отићи директно за Солун, где ћу се састати са мојим одличним пријатељем Енвер-бејем. Српски војвода Васил Трбић."

Кад је Шешлија чуо шта сам диктирао да се телеграфише, хтео је да падне у несвест, па ми рече:

"Махмут Шефкет-паша тражи да се њему лично предаш, а он да те упуту у Солун. А ти идиш куда ти хоћеш."

"Не брините ви, господине Шешлија, ништа. Ово је само први телеграм, а сад ћете чути други."

Тај други телеграм био је упућен Енвер-беју у Солун и гласио је:

"Овога момента полазим у Битољу. Из Битоља долазим право у Солун, где ћу бити срчан да те братски загрлим. Извести Махмут Шефкет-пашу да ме не чека у Скопљу. Твој Васил војвода велешки."

Ако је први телеграм био изненађење за Митра Шешлију, овај други је био изненађење за све, нарочито за мудра, једног жандармеријског официра, а можда највише за телеграфисту који је једва успео да откуша овај телеграм. Одмах после тога официр ми понуди свога коња, јер сам докле дошао пешке, али сам ту љубазност одбио већ сам пешке одатле отишао у Теово где смо сви ноћили, забранивши и тамо сваку врсту манифестације, јер сам хтео да будем миран.

Дан раније, све наше чете из Скопља које су припадале десној страни Вардара, дошле су у Велес, па да одатле оду у Прилеп и да се тамо расформирају. Суби-паша, командант коњичког пука у Велесу, дочекао их је лепо као и да није био Турчин, свима је дао оседлане коње и пратиоце који ће вратити коње натраг. И тако их на коњима испратио у Прилеп.

СВЕЧАНИ ДОЧЕК У БИТОЉУ

Енвер-беј, чим је добио телеграм од мене, одмах је наредио у Битољ да ми се тамо спреми најсвечанији дочек, да цео генералштаб и сви виши официри изиђу на неколико километара испред Битоља, да ми се приреди банкет и све почести као и њему самом. А једино изасланство од слитних официра треба да дође у Прилеп и тамо ме поздраве. Разуме се, ја о свему томе нисам знао ништа, нити сам имао појма о тим припремама.

Пошао сам из Тетова преко Оморана у Степанце, све пешке, а за мном је ишла моја чета. Био сам суморан и непрестано сам размисљао о будућој ситуацији и о свим тешкоћама на које ће се наићи. Још нисам био решен да ли да останем и даље у Турској или да идем у Србију. Зависило је много од разговора које ћу имати с Енвер-бејом. Спремно сам шлан за разговоре с Енвер-бејом, који ће бити кратки и јасни. Као тактику за разговоре с њим, изабрао сам ово: не тражити много. Тражити мало, али то мало да буде битно. Састојало се углавном у овоме: да се извести Махмут Шефкет-паша да сам ја у најтежим часовима за младотурску револуцију био искрен и одан пријатељ Енвер-бејов, и да се према мени, као према таквом, има удесити понашање. Ништа даље од овога нисам хтео тражити, али сам добро знао како ћу оно искористити ако се таква оцена о мени да Махмут Шефкет-паша.

Кад сам стигао испред Прилепа, на десетом километру, на месту званом Бели Воденици, једна група турских официра на коњима чекала ме је на самом друму. Ту су ме поздравили. Један мајор издвоји се од осталих и представи ми се као мајор Ресулбеговић, Херцеговац по пореклу. Говорио је српски као да је јуче дошао из Мо-старара. Рекао ми је да долази у име официрског кора битолског гарнизона да ме поздраве и да ме са својим друговима отпрати у Битољ.

Ту се десило један мали непријатни догађај. Турски официри дошли су на бесним хатовима, да просто човек није могао да одвоји очи од њих, и не знам како је до тога дошло, један од официра у чину капетана допао је у близину једног коња који је заједно ногом ударио у трбух официра. Овај је на месту пао и дознао сам да је ускоро после тога умро.

Ово ми је било врло непријатно. Али ту с моје стране није било никакве кривице ни повода за такав један несрећан случај. Остали официри одмах ми доведоше једнога хата, да узашем на њега. Одбијао сам говорећи да сам и докле ишао пешке и да не могу своје другове оставити да иду пешке а ја да јашем на коњу, јер их до овога часа нигде и ни у којој прилици нисам оставио, а ни они мене. Никаква навалицања с турске стране нису ме могла нагнати да примим њихову понуду и да у њихову друштво уђем у Прилеп, а да моја чета улази у Марков Прилеп као разбијена војска.

Продужио сам пешке са четом. Официри су остали још неко време ту, па су после лаганим ходом отишли до касарне, а кад сам стигао до касарне, онег су изишли преда ме, али је пред њима био командант коњичког пука у Прилепу, који ми је на турском језику пожелео добродошлицу. Ресулбеговић ми је преводио његове речи на српски. Одатле смо сви пешке ушли у Прилеп. Турци и хришћани били су изненађени дочеком који ми је био приређен, а Срби су пливали од радости.

Отишао сам са четом у просторије српске школе у Прилепу, која је била на најсепшем месту у самој вароши, где сам нашао све своје другове, како оне које су дошли из Београда са Глигором Соколовићем и Јованом Ђабунским на челу, тако и остале моје другове које сам пре неколико дана послао из Богомиле преко Велеса у Скопље. Сви су ме срдечно дочекали. Грљењу и љубљењу није било краја.

Саопштио сам Ресулбеговићу да ћу се постарати за превозна средства од Прилепа до Битоља; али сам му ставио до знања да ћу са собом повести и све остале српске чете које се сада налазе у Прилепу и да ћу с њима ићи у Битољ, молећи га да то одмах телеграфски достави у Битољ, што ми је он и обећао. Рекао сам му да ћу вечерати са својим друговима, а сутра рано ћемо поћи из Прилепа. Разлог за тај рани полазак био је што су Срби из Тополчане дошли у Прилеп и молили војводу Глигору да са осталим четама посети село Тополчане. Пошто им је Глигор то обећао, ја се нисам хтео одвајати од својих другова. Зато сам и рекао Ресулбеговићу да ћемо свратити у Тополчане, тамо ручати, а одатле стићи у Битољ. Он ми је одговорио да чинимо како нам је воља, да ће и он с нама у Тополчане а одатле у Битољ, да би тамо дочек био приређен у време кад ми будемо стигли пред Битољ. Пошто смо те ноћи преноћили у Прилепу, сутрадан неки су добили коње, неки кола, а нас неколико селя смо у фијакере и тако пошли у Битољ.

Село Тополчане удаљено је од Прилепа 20 км, а исто толико и од Битоља. Налази се само неколико стотина метара десно од друма кад се иде из Прилепа у Битољ. Маса селачка дочекала нас је испред самог села, а у селу Хафус Асан Хусеиновић, закупца великог млина у Тополчану. Хафус Асан припремио је за нас богат ручак, а у селу спремили су хлебове, сир и кисело млеко. Ту смо направили тај доручак-ручак, где су нам се придружили и сва четири официра која су с нама допутовала, од којих су двојица одмах отишли у Битољ – један од њих био је Ресулбеговић. Остали смо још неко време у разговору са селашима, па смо и ми поили у Битољ, истина по највећој врућини на коју нисмо баш били навикли, а прашина је била да се ништа од нас није могло видети, баш као да маршује нека царска орлија. Око 3 сата по подне стигли смо у село Оризаре. Ту нас је дочекала једна група официра, затим чувени битолски фотограф Манаки. Снимио нас је неколико пута...

Ту су сви били доведени војнички коњи за нас. И тако смо у првом реду били нас тројица – Глигор, Ђабунски и ја, а остали сви за нама, сви на коњима, сви под оружјем. И тако смо, опколени елитом турских официра, ушли у Битољ. Огромна маса свста нас је ту дочекала. Дочеку су присуствовали не само Турци, међу којима се издвајала босанско-херцеговачка колонија с мноштвом застава, затим велики број грчко-цинцарског становништва, па и многи Бугари.

Пре нас ушли су у Битољ Грци, ушли су неке бугарске чете из деринског краја, али нико није био овако дочекан од стране турске војске, њених представника, као и највиших представника државне власти са самим валијом на челу. То је био више него врхунац почасти коју су Турци могли олати – да један валија изиђе у сусрет дојучерашњим ешкима (четницима), који су они сматрали и за највеће непријатеље своје земље, што смо у ствари и били.

Српске школе, уколико је још било ученика у Битољу, као и Срби Битолчани, дочекали су нас с букетима цвета и неог пут до центра вароши био је попут цвећем, куда је требало да пробу српски четници од којих Битољ, односно Срби у Битољу, нису никогда осим мене познавали. А и мене су познавали само њих неколико, као браћа Грдановић, породица Пандаревић, па онда готово сви учитељи и наставници српске гимназије у Битољу.

Пред конаком валијука одржани су свечани говори, па смо се разишли на одмор. Сутрадан смо имали да посетимо Нижу војну академију, где ће се одржати велики збор на коме ће нас у име Централног комитета Младотурске партије поздравити један виши официр у рангу кајмакама, тј. пуковника. На тај поздрав имао сам ја да одговорим, а после те свечаности увече је имао бити у нашу част банкет, на коме ће опет бити разних говораница и коме ће присуствовати и српски прваци из Битоља – Михаило Чобановић, Јован Ђирковић, Пандаревић и још неки други.

Сутрадан је дошао к мени Ђирковић и питао ме је да ли сам написао свој говор и шта ћу говорити сутра на великом збору. Рекао сам да говоре не пишем и не подносим цензuru. Говорићу оно што будем сматрао да треба да кажем, али сигуран сам да се ни један Србин неће мојим говором осећати осрамоћен, јер кад сам умео да браним животе, част и имовину српског народа у Турској, мислим да ћу моћи да га једним говором заступам и на битолском збору. Ђирковић је био незадовољан

mojim odgovorom i mislim da je referisao srpskom konzulu da se boji da Ću reši nešto što ne bi trebalo, a da sam toliko tvrdoglav na никакве савете не примам.

Joш првог дана, одмах по нашем доласку у Битољ, пришао ми је један млад човек у лепој униформи студента Галата Сараја у Цариграду. Тај млади студент звао се Никола Марковић, родом из Битоља, Свршишић турску гимназију, отишао је у универзитет у Цариград, где се спремао за турског административног чиновника — ако је то хтео, или је могао постати адвокат ако није желео државну службу. Србима су били потребни млади Срби школовани на високом турском школама, да уђу у државну административну службу, да могу своје народу добро користити. И зато сам са великим симпатијама прихватио Николу Марковића и готово стално држао га уз се.

Сутрадан, око 3 сата после подне, огромна маса света прекрила је поље испред "Црвених касарни" па готово све до саме железничке станице. Ми смо дошли пешке. За мене и групу турских официра био је одређен балкон на згради Ниже војне академије, који је био са искићен турским засталама и украшен богатим ћилимима. На себи сам носио своје војводско одело: чакшире су ми увек правили у Галинику од најбољег белог сукна са приим гаџанима, минтан је био од најфиније беле чоје, везен свиленом бућмом која је рађена у Цариграду, фермен (прслук одозго преко минтана) од црвене чоје, извезен свилним гаџанима затворене вишњеве боје, рађен је у Ђакопини; појас, звани тарабулус, који се куповао у Скадру, а капу, малу, сличну црногорској, са сребрном српском кокардом белог орла, куповао сам у Кичеву. У тако богатом оделу увек сам ишао. А једно ново одело, исто овако направљено, увек сам држао у резерви. Одело које сам овом приликом имао на себи било је потпуно ново. Ја, моји другови и сви четници били смо увек кратко ошишани, увек обријани, па тако и овом приликом. Кад смо се попели на балкон, маса света од преко 20.000 душа поздравља је њењањем групу која је била на балкону, а и целу челу српских четника која је стајала доле. Остали моји другови војводе седели су у ходнику који је водио на балкон, јер за све није било места на самом балкону.

Кад се стигао аплауз, турски официр је кратким говором поздравно Србе, српске четнике, за које је рекао да су увек били храбри и одликовали се витештвом које су Турци увек ценили, јер је то одлика и сваког правог Турчина. Благодарши Младотурској револуцији, којој су на челу били Енвер-бег и Нијази-бег, настало је мирно доба у коме ће сваки спокојно моћи да живи у своје дому и да ради свој посао, а сви заједно да чувају целину турске империје. Сматра да српски народ у Турској и његови храбри заштитници то врло добро знају и схватају. И зато он у име турске војске и младотурског комитета најискреније поздравља и жели ми миран живот у срећи и задовољству.

Joш раније сам рекао Турцима да желим да како њихов говор са турског на српски, тако и мој говор са српског на турски преводи Никола Марковић, који је оба језика добро знао. Затим је дига и мени реч. Кад су споменули моје име, цела маса света претворила се у уно.

Отпочео сам свој говор звониким гласом који се добро и доста далеко могао чути. Био сам потпуно хладан. Ништа ме није могло збунити. Ни сјај и блесак турских паша и официра са њиховим позлаћеним грудима, ни маса света која је напрегла уши да слуша. Говорио сам исто тако слободно као кад сам говорио својим селацима или својим четницима.

Прве речи су ми биле на француском језику и француско гесло: Либерте, егалите, фратерније. "Овим речима носиоци Младотурске револуције и новог поретка у Турској позвали су све хришћане у Турској да им приђу свесрдно и истински, да се почне заједнички да лечи зло, тешка болест и дубока криза од које се већ пуних сто година тресе турска империја. Сви смо сведоци да све оно што су предузимале велике силе није могло допринети просперитету и никаквом бољитку у турској нарави. Можда у последњем моменту, велики патриоти Енвер-бег и Нијази-бег узели су на себе тежак задатак да збаци стари режим који је у себи носио клицу свега зла, да прокламују слободу, једнакост, братство и јединство и да, по цену свога живота, са својим друговима изведу до краја своју замисао. Ми Срби, који смо највише у овој држави на-

тили, без права на своје национално име, без права да отварамо српске школе тамо где је то народ захтевао, убијани од обесних Арнаута и Бугара, поздравили смо ову револуцију са осећањем олакшања и са вером да ће убудуће бити све боље и да ће се српски народ слободно моћи развијати на целој територији турске империје, где год га има. Верујући у то боље доба, верујући онима који су припремили и извели револуцију, српске чете које никада и ни пред ким нису поклекле, данас су дошле овамо да савију савију своје заставе, које су биле непобедиве, и да даду своју частну реч, коју су увек држали, да ће свом својом снагом помоћи ново стање које је отпочело 8. јула.

Али кад дајем ову реч, дужан сам да пред вама, представницима турске војске, да пред вама, представницима највише државне администрације, да пред целим овим народом који се овде сакупио да чује ваше а и моје речи, кажем још и ово. Све зависи од вас... Ако ви будете одржали реч коју сте дали свима нама, све ће бити добро и сигурно ће бити напретка... Али ако ви позависте своју реч и поћете старим путевима, да знате да ће то бити последни дани Турске у Европи. Немојте мислити, ако смо ми данас своје заставе савили, да их сутра не можемо развити. Ми ћемо то учинити оног тренутка кад будемо видели да сте пошли старим путем. Ви, Турци, имате једну пословицу која вели: "Турчин са коњима лови зечеве"... А ја вам кажем, пред лицем целог света, ако дође докле да ми поново развијемо своје заставе, будите уверени да зечевима неће бити лако, али ни један точак неће остати на турским коњима... До вас је да до тога не дође. Живео хуријет!"

Никола Марковић, дрхтају, превео је врло добро и сасвим тачно цео мој говор од речи до речи. Кад сам завршио говор настао је такав аплауз какав никада ни пре ни после тога нисам имао прилике да чујем. Они који су били на балкону почели су се са мном руковати, честитати ми, а многи су ме грлили и љубили. Срби који су били у холнику који је водио на балкон, плакали су од радости и сваки који је могао доћи до мене – не само Срби већ и Грци и Цинцари – сви су ми честитали и говорили: "Нико и никада овако нешто Турцима није рекао уочи". На све те похвале захваљивао сам се дајући са своје стране никаквих коментара. То не би било ни умесно, ни потребно, јер је говор био јасан и прецизан.

Још сутрадан говор је од речи до речи првим возом послат Енвер-беју у Солун, а његов кратак извод још истог дана достављен му је телеграфски.

Кад ме је после нашао Ђирковић, који је такође присуствовао овом великом збору, и сам ми је честитао и признао да сам све добро рекао, али да он то никад не би смео рећи Турцима.

Од присутних данас је у животу само Никола Марковић, садашњи адвокат, који је био представник општине у Битољу и који је својим радом, поштем и савесним, олужио се и оправдао наде које смо ми Срби у њега у то време полагали.

Сутрадан после овог говора, добијен је телеграм од Енвер-беја да идем у Солун где ме он чека. Замолко сам Ресулбеговића, који ми је био придодао као неки одржац везе, да моли Енвер-беја да поред мене прими још војводу Глигора и Бабуњског. Он је на то пристао, али је измењен план дочека. Енвер-беј је хтео мене да дочека на солунској станици, али није хтео да дочека и моје другове. На крају је урешено тако да ми са станице одемо у Младотурски клуб у Солуну, где ће нас Енвер-беј дочекати, а данас ћемо тамо за боравак у Солуну направити распоред.

Тога дана када сам држао говор у Битољу, приређен нам је банкет. Ту је било много говора од којих су сви били у смислу величина турске револуције, али, како је ту било много Босанаца и Херцеговаца који су били насељени у Битољу, од којих је био један од виђених Хаси-Муја Ђетковић, родом из Подгорине (Црна Гора), Ресулбеговић од којих су двојица били официри, и још многи други који су били на банкету, дозволио сам себи слободу да нападнем Аустрију која је цвет босанске шпелете, који су и у туђини умели да сачувају дивни матерњи језик, истерала из Босне и Херцеговине упропастивши их материјално и та дивљачка политика аустро-угарска која била уперена против Срба и мухамеданаца у Босни, збојжава све босанско-херцеговачке муслимане и Србе, ма где се они нашли, јер им је Аустро-Угарска заиста највећи непријатељ и једнима и дру-

гима. Овај говор толико је био одушевио наше Херцеговце и Босанце, да су ме дигли на сто и молили да поновим говор, што сам ја са великим задовољством и учинио.

КОД ЕНВЕР-БЕЈА У СОЛУНУ

Свечаности у Битољу, бар колико се нас Срба тицало, званично су биле завршене. Лудовање по битолским улицама, уз свирке и таламбасе, продужили су Бугари и Грци, гледајући се попрско и крвнички, баш као и пре хуријета. Нас тројица, Глигор, Бабунски и ја, отишли смо возом у Солун. Иако је била велика спечаност у целој земљи, подвоз на железници се плаћао јер железнице нису биле државне већ својина страних друштава.

Сви четници имали су да се разиђу својим кућама, а ја сам као сталну личну пратњу код себе задржао тројицу. Анђелка Странковића, родом из села Стојакова код Беџелије, Јеремију Грковића Гапона и Јанка Митровића, родом из околине Младеновца из Србије. Глигор је имао два-три четника из његовог села Небрегова, Бабунски није соби задржао никога. Уосталом, како Глигору тако и Бабунском, породице су биле у Београду и они су намеравали да се брзо врате у Београд где су имали један и други своје куће, као што је имао своју кућу у Београду и војвода Јован Долгач.

Воз из Битоља полазио је свакога дана изјутра у Солун и тамо је стизао пред вече. Енвер-беј је био извештен о нашем доласку у Солун, а нас тројицу је до станице испратила једна група виших официра, међу којима је био и Ресулбеговић. На станици у Битољу са свима смо се опростили и ушли у воз, те продужили право у Солун. Кад смо стигли на солунску станицу, тамо нас је већ очекивала једна група официра из солунског гарнизона који су уједино били и чланови Младотурског комитета.

Одсели смо у хотелу "Телеграф". Тамо смо одсели зато што се то сматрао као српски хотел који су држала три брата родом из Крушева, као што су и све велике хотеле у Солуну држали људи родом из Крушева.

После кратког одмора у том хотелу, отишао сам, у пратњи неколико официра, у заједници са својим друговима, право Енвер-беју. Он нас је лепо дочекао. Са мном се рукавао и пољубио, а са мојим друговима срдечно се рукавао и пожелео им добродошлицу. Пошто је знао наш језик, разговарали смо без тумача доста дуго, с обзиром на то да је Енвер-беј имао много посла на све стране. Разговор је био срдчан, али обичан. Енвер-беј нам је саопштио да нам он и његови другови приређују те вечери банкет у "Олимпосу".

Примили смо позив и те вечери били смо на банкету на коме су поред домаћина били још и Нијази-беј, доктор Назим-беј и Таалат-беј, доцније министар унутрашњих дела, финансија итд. Ово су били стварни прваци младотурака који су били у Солуну и заједно са Енвер-бејем припремали револуцију.

За др Назим-беја не знам шта је пореклом, а Таалат-беј је био од оне групе потурчених Јевреја који су се звали Донме. Њих је било много у Солуну и разликовали су се од свих Турака уопште, јер су сви знали да су Донме. Они су представљали турску елиту у Солуну; од њих су излазили чувени адвокати, судије, лекари итд. Од њих потиче и чувени турски повинар Јалчин, коме је право име Русеин Шахид и коме је Мустафа Кемал опростио живот у моменту када је већ Таалат-беј у граду Смирни висио на вешалима.

Банкет је протекао у разним здравицама, не много значајним јер су их држали људи који су знали да иза речи сакрију своје мисли и намере. И ја сам одржао говор исти онакав као и наши домаћини. После банкета питао сам Енвер-беја кад и у које време сутра могу да га посетим и да са њим разговарам. Хтео сам да приликом разговора с њим будемо само нас двојица, као и онда кад смо се разговарали код Расимове њиве у Црнуцу. Заказао ми је састанак за сутрадан пре подне, по турском сату тачно у 5, што би према европском сату било око 10 часова пре подне.

У одређени час био сам у згради, управо у палати валилука солунског, где ме је у једној раскошној, на турски начин намештеној соби, примио сам Енвер-беј. Добио

сам утисак да ме је примио у тој раскошној одаји где је, како сам доцније сазнао, солунски валија примио стране конзуле у приватну аудијенцију, зато да би ми показао и ставио до знања да он није више онај Енвер-беј са Расимове њиве, да нема потребе он од мене, као што је тала замишљао, а и веровао. Напротив, он је сада у положају да од њега зависе не само хришћани у Турској, већ и сам свемоћни султан Абдул Хамид. Примио ме је са толико љубазности да би се то можда другом оку, мало невичнијем од мога, могао сакрити онај утисак који сам добио и који ми је одмах створио јасну слику, чим сам ушао у собу. И та слика непрестано ми је лебдела пред очима док сам се трлио с Енвер-бејом.

Сели смо. Поручио је кафе, што је било сасвим у духу турских обичаја. Нисам хтео први да отпочнем разговор већ сам чекао да го домаћин учини. Ово сам урадио стога што, иако је Енвер-беј отишао врло високо уз степенице, ја нисам дошао као молилац.

Наш разговор ипак је био врло течан. Енвер-беј ме је питао где мислим отада живети? Ја сам му на то одговорио врло просто:

"Тамо где сам и досад живео. Само, не у планини и у шуми, већ међу народом, јер кад сам био са народом досад кад му је било лако и тешко, право је да будем у народу и са њим и сада кад се сви надамо и верујемо да ће му живот бити бољи него досад."

На то је Енвер-беј рекао:

"Па ти си живео једно време и у Ђевхелији, па би зато могао доћи да живиш у Солуну, где би ти било сасвим лепо, а и ти си помало Солунац јер си, можда и без воље, у њему провео дуже времена."

Ја сам му на очи и по изгледу говорио као у шали, а у ствари врло озбиљно, да моје успомене из Солуна нису такве природе да би ме могле поново везати са Солун, док су успомене из Битољског и Скопског виђајета такве природе да ме не само привлаче, већ просто везују заувек за та места. Нисам хтео да споменем Расимону њиву, али, на крају, Енвер ју је споменуо сам, и молио ме понови да под условима који су сада створени, као досад што сам чинио, да тако и одад одржим тајну овога састанка и разговора. Питао ме је да ли поп Дамјан Пеливаговић зна нешто о ономо разговору. Рекао сам му одсејно да поп Дамјан о томе не зна ништа. Ово сам му рекао из бојазни да би Енвер-беј могао наредити да се у овом општем веселу убије поп Дамјан, јер мртва уста не говоре. А он је стварно био једини сведок који је знао име мајора који је преко њега тражио и добио састанак са мном код Расимове њиве.

Напоследку, желео је да зна где ћу да се настаним. Дотле ни сам нисам био начисто с тим па то нисам могао рећи ни Енвер-беју. Рекао сам му само толико да ћу се вероватно настанити у неком селу у велешком срезу, али никако у Велесу. Енвер ми је на то одговорио да кал поћем из Солуна, одем право у Скопље и да се тамо јавим Махмут Шефкет-наши, кога ће он извести о моме доласку, а он ће рећи све што треба о мени Шефкет-наши, са којим ћу моћи утврдити пријатељство које ми неће бити на одмет, како ми је то нагласио Енвер-беј.

После овога разговора растао сам се с Енвером и, пошто сам посетио српског конзула у Солуну, директора гимназије Драгомира Обрадовића и још многе друге познанике и пријатеље, који су мене и моје другове позивали на ручкове и вечере, боравак у Солуну продужио се готово на недељу дана. Глигор се напоследку вратио у Битољ, јер му је оданде било ближе отићи у Прилеп него из Велеса, а ја и Бабушкин сели смо на воз и опутовали у Скопље.

У Скопљу смо имали много више пријатеља и познаника него у Солуну. Ту је био и наш комитетски одбор, па се ту морало радити и створити један нов и добар план за будући наш рад, бар на десној страни Вардара, што је у ствари и било најважније.

После састанка са конзулом Балугџићем, који ми је испричао све своје незгоде са Махмут Шефкет-нашим око моје предаје, кад сам му рекао да је Енвер-беј јавио Шефкет-наши о мом доласку, Балугџић изјави да ће са мном заједно ићи код Шефкет-наше, па да му као у шали каже: "Ево сам вам довео и предајем вам тако траженог кибудан

Васила!...” Тако сам оставио конзулу Бадугићу да он одреди са Махмут Шефкет-пашом дан састанка, али да замоли Махмута да са мном заједно прими и војводу Бабуноског.

У НОВОЈ СИТУАЦИЈИ: НАЦИОНАЛНЕ И ЕКОНОМСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

Кад је утврђен дан, Бадугић, Бабуноски и ја отишли смо Шефкет-пашу, који је био у рангу бириниџи фериџа, тј. генерал ађунганта – највиши чин генерала у Турској. Примио нас је сасвим званично с обзиром на то што је ту био и конзул Бадугић, а њих су се двојица добро познавали.

Махмут Шефкет-паша био је осредњег раста, доста сувољав, црне, подуже браде и црних бркова. Одавао је тип човека пореклом са Кавказа. Очи су му биле живе, цело држање војничко и веома отмено. Турци су за она места у којима су били страни представници бирали људе који су могли у свако доба представљати своју државу тачно онако како то извесни моменти изискују. На пример, у личном саобраћају са страним представницима то су били врло углађени људи са европским манирима и урођеним источноачким манирима, који заједно чине савршенство отменог оцохођења. Али тај исти културни представник турски могао је наредити да се запали неко непокорно хришћанско село или да се пуца у гомили ненаоружаног света, ако тај свет не послуша његову наредбу да се разиђе; или да неком непокорном рајетину који је у стању да му иницира, ударе педесет дегенека (батина) и да том приликом свет види у њему истог онаког Турчина какав је био Синан-паша када је спаљивао светог Саву на Врачару.

Рекао је Бадугићу да му је мило што смо му ја и Бабуноски дошли и што је могао да нас упозна, исказујући своје уверење да ћемо бити добри грађани, а он ће о нама као таквима специјално водити рачуна. Као Енвер, тако ме је и он питао где ћу да живим, па ми је предложио Скопље, на чему сам му се захвалио и рекао да ћу живети у неком селу у велешком срезу. На то ми је одговорио: ”А зашто баш у селу?” Рекао сам му да ми то највише одговара и по својем домаћем васпитању а и по своме школовању да будем далеко од варошке вреве. Он је само климнуо главом не исказујући тиме ништа – ни да, ни не.

После ристанка са Махмут Шефкет-пашом отишао сам у српски конзулат, где смо пуних осам дана свако вече до дубоко у ноћ претресали новонасталу ситуацију и како и на који начин одржати дисциплину у народу, онемогућити утицај бугарских црквених власти и варошке чаршије уопште. Био је то тежак проблем.

Чаршија ће свакако покушати да поврати своје позиције и свој утицај за рачун своје материјалне користи, али исто тако да помогне бугарски национализам, да га врати на ону снагу коју је тај бугарски национализам имао нарочито од 1903. па до почетка нашег српског устанка. Били смо уверени да Бугарска неће жалити средства само да поврати бар оно што је изгубљено. У том погледу стајали смо у нимао завидном положају, нарочито у Велесу и Прилепу, јер нисмо у тим варошима имали економски јак грађански staleж, трговце и занатлије. Још у Прилепу нешто је и било, али у Велесу готово ништа. А сад, после новонастале ситуације, трговци и занатлије у Велесу рачунали су као сигурно да ће им се вратити старе муштерије. И, што је најглавније, да онај обруч који је био постављен око Велеса а који они нису могли више да развију, сад су га развили Турци. И они су били ослобођени да иду куда хоће и да им долазе сви они које они желе.

Рачунајући на све то, моја половична одлука да останем у Турској примљена је са највећим одушевљењем, па су на основу тога добили реч и од Јована Бабуноског да ће се и он са породицом вратити у Азот, и обећао је да ће се настанити у центру Азота, у Богомили.

Кад сам ово све разговарао, ту је био на првом месту конзул Србије Живојин Бадугић, затим Богдан Раденковић, Давид Димитријевић, Петар Лекић, трговац из Скопља, Михаило Манчић, кројач из Скопља који је међу скопљанским Турцима

уживао велики углед, Светозар Дичић, учитељ, Митар Шептић, управитељ српских школа у Велесу и Зарија Ђорић, помоћник управитеља школа велешких са седиштем у Богомилу. Сви су утицали на мене да останем у Азоту. Ја сам дао на то пристанак, и то је био дефинитиван пристанак.

Али пре но што сам дао пристанак, предложио сам да ми, на неки економски начин, задржимо контролу друма Прилеп-Велес, а на тај начин и села десно и лево од тог друма, а та би се контрола задржала на следећи начин: прво, да се узме један од путничких хакова у селу Извору. Сви путници, ма на који начин путовали, из Охрида, Ресна, Битоља, Прилепа и Кичева за Бугарску, Румунију, Србију, Аустрију и Америку, или кад се враћају из ових земаља, морају проћи кроз село Извор, ту или ручају или вечерају, па спавају, како они тако каравани коња, кола и фријакери који тим путем саобраћају. Нико не може пћићи Извор, нити има пута да се обиде. Према томе, овде смо морали осигурати свој опстанак. Два хана су била у Извору; један је био Али-бег Алилилића, стар и доста оронуо; други је био Расим-ага Десовалије, велик, модеран, са неколико соба горе за огменје путнике.

Затим, да би се држала села којима је потребно дрво и пасишта, требало је узети шанину Јасеново, на чијем се синору налази готово пола села Владилонца, а чије ниве (шанине Јасенова) обрађују, поред Владилонца, и селаци из села Крпина. Од Извора према Степанцу, на друму постоји још један такозвани "чавка-хан", који је имао преко 50 соба али је био сив у рушевинама. Он је имао око себе велике ливаде, где су могли у летње време приленске или велешке кириџије зановити и на тај начин не свратити у Извор. Овај хан са тим великим ливадама био је својина велешког муфтије, а као саставни део његова имања које је имао у селу Смиловце. Све ово требало је узети или сасвим купити од сопственика, или бар узети под трогодишњи закуп. Да се купи све оно, није било довољно новаца, али је Балутлић обћао да ће наћи новац за трогодишњи закуп, само да ја све то спреим и да целу ту ствар, као и закуп, узем на своје име.

Кад смо завршили све разговоре и утврдили шта треба радити, управо како се бранити од бугарских настрја, репили смо ја и Бабушки да се вратимо у Велес, па ту још једном пројискујемо са Митром Шешлијом и да се одреди где ја треба да останем на сталном становању. Пре поласка у Велес, још једном сам се јавио Махмут Шефрет-паши, рекао му збогом, као и то да сам дефинитивно остао при томе да се населим у неком селу у велешком срезу. Он ми је пожелео срећан пут и рекао да на његово пријатељство могу рачунати исто толико колико и на пријатељство Енвер-беја, додавши да ће све то сигурно искористити за добро и за потпору новог стана у Турској. Поред тога, он ће позвати лично велешког кајмакама, коме ће дати специјална упуства како да се опходи са мном. Заблагодарио сам му се на свему томе и првим возом са Јованом Бабушким отишао сам из Скопља у Велес. Јован Бабушки био је познат у Велесу, прво зато што је био рођен у велешком срезу, друго, био је учитељ у Велесу а имао је и доста својих рођака који су били стално настањени у Велесу. Међу даље његове рођаке спадала је и породица Котеви, врло имућна и међу главним носиоцима бугаризма у Велесу.

У Велесу нисам познавао никог. И тек тада први пут сам видео Александра Дридаревића, његова ортака *Јордана Оцевића, чији су браћаци били велики Срби у Бишлоу, док је њихов стриц Јордан у истом мери био Бугарин*. Он своје братанце Александра и његову браћу Оцевиће није признавао ни за какав род, а они опет њега нису признавали за свога стрица. *Све је то било зато што су једни били Срби, а други Бугари.* (Подвукао А. Д.) Ту сам упознао и Јордана Поп-Ђорчевића, бакалина, који је сваки даном правно све већи капитал отако смо све Србе из велешког среза довели у његову бакалницу.

Поред тога, гу сам као учитеља у српској школи нашао Тому Соврлића, родом из Новопазарског санижа, који сам познавао још као ћака из Солунске гимназије, и Стевана Тубића, опет учитеља Санижклију. Оба ова учитеља свршили су српску учитељску школу у Скопљу (основану, мислим, 1904), која је уживала исто тако добар глас као и српска учитељска школа у Алексинцу и Јагодини. Ту смо наставили кон-

ферисање са Шешлијом и Заријом Ђорићем, а ту су дошли и сви учитељи из Азота, јер је већ био крај јула.

Сви смо заједно расправљали шта и како треба да се ради, и на мене су сви утицали да се настаним у селу Тесову. При поласку из Скопља, Махмуд Шефкет-паша ми је рекао да је излао наредбу да се све турске трупе које су боравиле по српским селима у велешком срезу повуку у своје сталне гарнизоне, и да ниједан војник не остане више у тим селима, јер су престали разлози на основу којих су те јединице биле послате у српска села.

Нисам показао никакво нарочито расположење због овог значајног акта, али сам био врло расположен да после толико година једва једном ови наши добри Срби буду слободни у својим кућама, а њихове женскиње на улици, на извору, на путу за њиву и виноград, да се не морају освртати иде ли за њима неки турски војник, од којих је сваки имао право да врши претрес и да тражи писмо или оружје. Тешко је то било подносити, а наши људи су то поднели. И сад, кад се тога ослобађају, имао сам разлога да будем задовољан, али никако нисам дозволио себи толику несмотреност да то ма у ком мом гесту примети турски паша.

На његову напомену о повлачењу турске војске из српских села само сам одговорио да је пашање војске и њен распоред чисто ствар војних турских команданата и да они по свом нахођењу врше распоред седишта турске војске. Нисам боље расположење показао ни у Велесу пред Шешлијом и осталим учитељима, јер сам рачунао да се та војска сваки час може вратити у наша села и да се ништа нарочито на тој основи не сме предвиђати ни радити, иако је одласком турске војске напустило једно заоста остено олакшање. У току тих разговора наших у Велесу, нашао сам своја два пријатеља од којих је један био Али-бег Алипашин а други Малић-ага.

Али-бег је држао четири петине атара и зиратне земље села Извора и, према томе, био је господар готово целог тог села. Сви остали, и поседници Турци из Велеса као и браћа Котеви, па и остали сељаци у Извору имали су само једну петину земљишта и атара изворског. Али-бега сам замолио да ми сврши ствар са велешким муфтијом да ми његово имање у селу Смиловцу да у закуп за три године, с тим да му за једну годину дана закупнину дам унапред. Затим сам га молио да ми нађе Хусеина Етим Мустафу, који је био господар Јасенова, и да тражи од њега да ми да Јасеново за три године под закуп. Све ове људе које сам тражио нисам лично познавао, али сам о њима знао све јер су ми поседи били у српским селима, и знао сам, као да читам из књиге, њихове карактере и навике и био сам сигуран да ћу умети разговарати с њима. Али-бега сам замолио да ми све то ради дискретно, док се све не сврши, јер сам имао разлога да се бојим да ће ми Бугари цео овај посао омести.

Малић-агу сам молио да се јави Расиму Десовалији, који је живео у Прилепу а имао хан у Извору, као и имање – зиратну земљу у том пољу, да дође у Велес, али да му поручи да га ја зовем. Затим сам тражио од Малић-аге да ми нађе господара од места званог Шлевење, које је требало да узмем под закуп ради села Криве Круше које је било бугарско, а сва шума, готово до самога села Криве Круше, припадала је селишту Шлевење. О свим тим предузетим корацима нисам никоме ништа говорио бојећи се да ће се људи изрећи у разговору, за време пића, не из неке зле намере већ просто да се похвале шта све ми Срби радимо и са каквим капиталом располажемо.

Али-бег је прво свршио са велешким муфтијом. Муфтија је био чувен као велики исламски теолог. Уживао је велики углед не само код велешких Турака већ и у свим срезовима око Велеса, па и у самом Скопљу. Био сам позват његовој кући. Отишао сам са Али-бегом где нас је муфтија дочекао стојећи, поздравив нас добродошлицом на турском језику и дочекао исто онако лепо као што би нас дочекао неки чувени теолог у Светој Гори или на Халки. После поздрава, поручио нам је шербет, јер су још били жарки дани у Велесу.

Кад му је Али-бег рекао зашто долазим, он је почео објашњавати на српском језику, који је врло тешко говорио, али ја сам ипак све разумео, – колико је његово

имање, какве приходе може да донесе и слично. Уосталом, ја сам то све боље знао од њега. Кад сам га запитоа колико тражи годишње закупа за то своје имање, пошто је летица већ скинута, и то да уживам сва права која је он као господар уживао, с тим да се за све време закупа не меша ни у шта, а ја ћу годишњу закупнину да му положим унапред. Затражио ми је 70 турских лира годишње. Мени није било стало да му дам неколико лира више него што би стварно вредео закуп, јер ми је много било стало до тога да сви Турци дознају да сам велики пријатељ са велешким муфтијом, који ми је цело своје имање дао у закуп, а да сам му ја закуп унапред платио. Зато сам одмах рекао муфтији да му не могу дати 70 лира, али да ћу му дати 70 напољсона. На то је он почео да броји бројанице и да размисља. Али тада га је Али-бег узео за руку и рекао му да ми каже: "Халаа!" (што значи да пристаје од срца). Прихватио сам пружену муфтијину руку, поздравно га дубоким поклоном и рекао му да ће новац добити чим се уговор код турског суда потврди. А то ће бити онога дана када будем потврдио и неке друге уговоре, јер све те уговоре желим да потврдим истог дана. Тако сам свршио први посао.

Хусеин Етим Мустафа био је син и наследник најбогатијег Турчина у Велесу, јер, док су други Турци куповали своја имања или их добијали на неки други начин, Етим Мустафа је имао око 50 својих дућана у Велесу, неколико ханова и магаса у вароши, око 20 ха земаље око саме велешке станице, 7 ха баште уз Вардар и млин са 10 нитлова на Вардару. Поред тога, имао је велико имање, звано Бабуна, на утоку реке Бабуне у Вардар, које је од Велеса било удаљено свега 6 км, а дотле је водио релативно добар пут. Имао је и цело Јасеново, где је било плодних њива, доста воде и велика храстова шума. Мене је интересовало Јасеново и хтео сам да га закупим. Последњак Егимоу, Хусеин, још из детињства постао је пијаница и кошкар, а да не би упропастио цело имање, његов отац је цело своје имање претворио у вакуф, тј. задужбину (Фидел комис). Тако је његов син могао уживати све приходе од имања, али га није могао отуђити, а као задужбину имао је годишње да даје једној џамији у Велесу 50 ока дојаних свећа. После смрти очеве Мустафа је постао још већа пијаница и кошкар, коме никакви приходи нису били довољни за његов начин живота.

Да бих се с њим погодио, послао сам Малић-агу, јер је Али-бег био искувише отмен да би могао разговарати језиком пијанице и кошкара. Малић-ага ме доведе у велу с Хусеином и кад сам му потражио Јасеново, затражио ми је 500 лира закупнине за три године. Одмах сам му обећао 200 лира у злату, да му их исплатим чим сам мном потпише уговор у суду, преносећи своја права за те три године на мене. Величина овог имања износила је око 1500 хектара. Хусеину сам рекао да је то моја последња реч, јер ја сваку ствар плаћам по њеној правој предности, а мени је познато да он из целог Јасенова није могао добити годишње ни 20 турских лира. Хусеин, кад је видео да не дам више, пристао је и на ту цену, али ме је молио да му дам, још 100 лира у зајам, да ми их врати после 3 године са интересом 10%. Признаницу на новац да потврдимо код суда. Пристао сам на то. То је био други посао.

РАСИМ-АГА ДЕСОВАЛИЈА

Дошао је у Велес и Расим-ага Десовалија. Од њега је требало да узмем у закуп хан у Извору. Расим-ага је био родом из села Десона, па се као млад Арнаутић удружио са неким друговима и одметнуо се од власти. Пљачкао је, нарочито по велешком срезу, док их једног дана Турци нису похватили. Из његова хајдуковања остала је једна доста смешна приповетка, како је прошао у селу Оморану, где их је све једна Српкиња селанка надмудрила. Село Оморане имало је 125 српских и 25 арнаутићских кућа. Арнаути су ту били досељеници, али још од пре 100 година. То село по својем богатству долази на друго место у Азоту. Као најбогатије рачуна се Теово, а одмах за њим Оморане. На њиховим пољима рађају све врсте жита, олијум, памук, дуван и пиринач, а имају и доста винограда који нису богзна каква квалитета, јер су махом у равнини. Друга кућа по богатству у томе селу међу Србима били су Мар-

ковци. То су била два брата, Марко и Никола, који су рано остали без оца са великим имањем, а кућом је управљала и водила у свему ред и прву реч њихова мајка Малинка.

Сви су знали да у тој кући има много новца, па су тако о томе знали и разбојници којима је Расим Десовалија, као најинтелигентнији међу њима, постао харамбаша. Једног летњег вечера, кад су говеда и остала стока улазила у село, ушли су и разбојници право у кућу Марковску. Мајка Малинка, чим их је угледала одмах им је изишла у сусрет, поздравила их добродошлицом, дубоко се пред њима поклонила, позвала их у кућу и замолила да јој буду гости. Разбојници су ушли у кућу, сели поред огњишта где је била ватра, а у кући су били Малинkini синови Марко и Никола. Они су увек раније долазили кући јер су се бојали да их разбојници не ухвате негде у пољу, а ови су баш зато изабрали време да раније уђу у село док се врата не позатварају, а знали су добро да ће Марковске синове затећи у кући. Ухватили су оба брата и почели да их везују. Малинка, кад је то видела, притрча њима и упита разбојнике:

"Шта радите то, аге?"

"Тражимо паре."

"Па то је лака ствар. Немојте ми децу везивати ради пара. Ми пара имамо. Седите. Спремићу вам добру јечеру, па кад вечерате даћу вам паре па идите камо вас Бог води."

Разбојници, кад су чули овако благе и топле речи, пусте оба брата да их служе ту у кући, а разуме се да нису смели изићи из куће. За то време Малинка је спремала вечеру. Испржила је јаја и уштипке те тако, уз ракију, почастила "госте".

Док је све то било готово, ноћ је одмицала, а кад се жели отићи из Оморапа у шуму, мора се ићи узбрдо. Пут је веома стрм и тежак. Зато су разбојници наваљивали да што пре вечерају, а Малинка је почало оклевала наводећи као разлог да уштипи треба мало да нарасту. Кад је вечера била готова и разбојници се навечерали, Расим харамбаша потражи новца. Малинка позва старијег сина Марка и оде са њим у оставу; после кратког времена изнесе један сандук, окован гвозђем. Мати и син тешком су муком носили сандук. Кад су га одшкринули, у њему је заблестало злато. Било је златних лира и меких златних махмудија које су засенуле очи разбојницима, а нарочито што је новац био осветљен ватром са огњишта. Разбојници, кад су видели оволико новца, били су усхићени, али је настало погађање ко ће носити сандук. Прибојавали су се неке потере, па је онај са сандуком могао негде да се одвоји те да сав новац оставе њему, а они други би остали празних руку и ципова. Напоследку, погодје се између себе да сандук носи харамбаша Расим.

Патоварили су сандук на њега, поздравили су се са љубазним домаћинима и пошли од куће одмах узбрдо. Ишли су брзо, да се пре сванућа дохвате шуме. Успут су ипак морали да се мењају у ношењу сандука, јер Расим, ма колико да је био развијен и снажан, није могао изнети сандук уз Крнорог планину. У само свануће били су у шуми, а испод њих стрмо доле лежало је село Оморане и лепо се видела Марковска кућа.

Пошто је дан већ овладао, разбојници нестрпљиво отворише сандук да поделе благо. Кад су добро отворили сандук, разгочише очи кад су видели да су златне лире и мекне махмудије само па врху сандука, а унутра више од 40 ова било је бакарних, што сле није вредело ни 5 златних лира. Расим је био у љутини, пошто су извадили злато, устао, дигао сандук са бакарним матарима и треснуо га доле да се откопља узбрдо, а затим су разбојници почели режати један на другог, окривљујући се између себе што су дозволили да им једна ћурка овако подвали и да их натера да као коњи носе пун сандук бакарних мангара целе ноћи узбрдо, тако да им је од умора душа дошла у подградац.

Али Малинка није остала само на томе. Чим су разбојници изишли из куће она је пешке, сама самцита, отишла у Велес и јавила кајмакуму те је отуда још истог дана дошла потера, сукобила се са разбојницима, неке побрила, неке похватала, па међу њима и харамбашу Расима Десовалију. Тако је Расим допао затвора, а цео овај случај причао се не само по Азоту већ и по осталим селима велешким, па и прилепским, јер се село Десово налази у прилепском срезу.

Расим је био осуђен на 10 година заточња и отеран у Ерзерум, у Малој Азији, одакле је после неког времена побегао и преко Кавказа прешао у Русију и, најпосле, некако стигао до Одесе. Приликом неке амнестије која је и њега обухватила, вратио се кући. Он је већ био авантуриста. За кратко време успео је да купи лепо имање у селу Забрчане у прилепском срезу, недалеко од његова села Десова. Затим се по други пут оженио богатом удовицом Хатице ханум из Велеса. Та Хатице ханум наследила је од свог мужа један леп посед у Извору, па и хан, 4 куће и један део воденице, а други део те воденице припадао је Али-бегу Алипашећу, а онет Али-бегов хан у Извору, односно једна његова половина, припадала је Хатице-ханум. Ово је био добар заплатај.

Али, Хатице-ханум је била прилично ружна. И Расим-ага нађе начина како да присвоји цело имање своје друге жене, а њу да остави. Да би извео свој план, он своју жену Хатице-ханум пошаље у госте својој браћи у село Десово, а он остане у њеној кући у Велесу. Ту приседи богату вечеру, а један његов пријатељ напише саслушање како Хатице-ханум цело своје имање у селу Извору продаје Расим-аги за 400 турских лира и прима новац. У хитни су заборавили да спомену оне 4 куће и део на половину млина. На вечеру је позвао судију и неке његове пријатеље као сведоке. Пошто су се добро навечерали, позвао је из харема Хатице-ханум. На вратима собе појавила се једна Туркиња у господском оделу, сва забуљена да су јој само два око вирила испод јашмака. Судија је упита:

"Јеси ли ти Хатице-ханум?"

"Јесам", одговори она скромно.

"Јеси ли ти продала Расим-аги Десовалију своје имање у селу Извору" и поче ређати шта је све она продала, а њен муж Расим купио.

Кад је све изрече, осим онога што је било заборављено у саслушању, упита јој:

"Јеси ли примила новац?"

Она одговори да је примила.

"Јеси ли ти ударила прст на ову харгију?"

"Јесам", одговорила је она.

С тим је све било свршено... После три дана Расим-ага је добио уредне тапије на ово имање. Та жена која је те вечери изигравала Хатице-ханум била је обична Циганка.

Кад је све свршио, Расим-ага је отишао својој браћи у Десово, отерао Хатице-ханум, пошто јој је исплатио "ниџаф" (уговорена сума код муслимана коју је при склапању брачног уговора одредио да мора исплатити жени кад је отпусти). Тако је Расим-ага дошао до овог имања у Извору, а сад је требало од њега ја да узмем у закуп хан, који је нама био од преке потребе. Знао сам целу историју ове лажне куповине, као и то да је Хатице-ханум повела парницу против Расим-аге, а пошто је имала брата судског чиновника у Велесу, договорио сам се и с њим; ако би они добили парницу и одузели хан од Расима, ја ћу им тај хан купити.

Њен брат је добро знао да такву трговину не би смео учинити ни један хришћанин ни Турчин, јер је Расим-ага био чувен не по свом јунаштву, већ по томе што је имао на расположењу неколико Арнаута из Десова које је могао послати да убију свакога који му стоји на путу и да запале све што смета Расим-аги. Расимова мајка била је родом Српкиња из села Габровника. Готово пола Габровника били су му сродници по мајци. Он их је штитио кад су они имали за то потребу и ја сам знао све то. Зато сам ступио са Расимом у погодбу без других посредника. Позвао сам једног његовог рођака по мајци, неког Ризу Ђорђевића из Габровника. Знао сам како треба разговарати с једним арнаутским авантуристом, па сам зато директно и с њим ступио у преговоре, а то ми је и Малић-ага био препоручио. Расим је говорио српски македонским наречјем исто тако добро као и ја, те према томе није било никаквих сметњи да се сами споразумемо. Кад сам му рекао да хоћу да узмем у закуп његов хан, он ми је одмах рекао да ми га даје, по цени од 70 турских лира годишње. Знао сам да су му за хан у Извору раније плаћали свега 50 лира годишње. Али, пошто сам пристао да му платим одједном за све три године, пристао је на 60 лира годишње. Ја-да платим уговорну таксу, која није била велика.

Кад сам и то свршио, да не бих дангубио, сав потребан новац дао ми је Малић-ага, и ја сам одмах сутрадан са овим људима отишао у одељење где се потврђују уговори, са свима сам потврдио уговоре, исплатио им новац, а сутрадан отишао у Скопље, показао уговоре конзулу Балуџићу и од њега примио новац.

Одмах сам се вратио натраг у Велес и вратио новац Малић-аги. кад се у Велесу сазнало да сам сва ова имања узео, напустило је право задрепашење код велешких Бугара, јер су из овога закључили да се ту ради по једном утврђеном плану и да немају посла са обичним комитетским војводом већ са човеком који се мало више разуме и у друге ствари.

МОЈА ЖЕНИДБА

Док су велешки Бугари били овако депримирани, докле су Турци са свих страна похитали нудећи ми своја имања под закуп и на продају. Сваки од њих желео је да бар нешто до свог имања добије, јер дуго времена нису примали готово ништа. Мени та имања уопште нису била потребна, а још мање сам желео да постанем неки турски добротвор, па сам их све редом одбијао на сасвим учтив начин, по свим оријенталским правилима.

Поред овако доста добро свршених послова, мени се наметао мој лични проблем, који је стварно требало да изврши још један прелом у моме животу, већи него и један родањак. Требало је да живим у селу. Живећи у селу и са сељацима, морао сам поново од њих да тражим пожртвовање и одрицања. Како сам могао све то тражити од њих, и то увек да за те жртве буде била национална потреба, ако и ја сам не жртвујем и нисам кадар да жртвујем све оно што други стављају на кошку. Друго, у свету, у народу где је чедност и поштење једна од првих, а исто тако и од општих врлина, како сам могао бити приман у породицама у свако доба дана и ноћи, по извесној потреби улазити у куће и онда кад у њима није било мушке чељеди. Таква моја лична ситуација не само да је отежавала, већ је престо онемогућавала онај полг у раду који се наметао. Морао сам бити у обавези према својој породици као и сваки сељак да бих могао од других тражити, у извесним моментима, да забраве на своје обавезе; морао сам и ја имати породицу да би сви видели да онда кад од других тражим жртве, исте такве жртве и сам подносим. Мени је било познато каквих је тешкоћа било да се нађе стан за нежењена учитеља, ако у самој школи није било стана. То је био један од најтежих проблема. Међутим, ожењени учитељи, као што је био Зарија Ђорџић, не само што су имали велики и леп стан, већ је уживао углед и поштовање у Богомили, чему је поред осталих његових квалитета у највећој мери допринело и то што је ожењен. Могао бих само ићи као гост из села у село, а у том случају сви моји планови пали би у воду. Значи, требало је да се женим. Требало је да постанем домаћин, да имам породицу, на првом месту, децу, кућу, итд., па у потребном моменту све то да изложим свим могућим опасностима, да бих могао примером показати да за општу ствар дајем не само себе већ и све оно што тражим од других да дају.

Али како да се женим? Па то никад нисам ни помисљао, за то се нисам спремао. И, напоследку, где да потражим себи жену? Нисам могао ни помислити да је потражим у Србији, јер која би Срикиња пристала да напусти Србију у којој света слобода, па да иде у Турску и да живи у неком непознатом селу о коме никада ништа није чула нити знала на којој се страни налази. Па исте бих тешкоће наишао у Скопљу, Велесу, Прилепу, па и у свакој другој вароши у Македонији. Јер живот по македонским селима није никоме много пријоно за срце, а још имати мужа који сваког часа може погинути, ни за једну жену није било привлачно. Остао је само један избор, за мене сигурно најнеподеснији и најтежи: оженим се из села, узети жену сељанку из добре и честите породице, а потражити да има разгранато сродство, да бих на тај начин колико-толико могао слободније да се крећем и да свраћам и по другим селима код њених сродника. Па и то није било лако. Сваки сељак знао је добро да мене сада чека смрт на сваком кораку. Док сам био у планини, бирао сам време

и место кад ћу да вршим напад и против кога, а сад је остављено на пољу другима да ме уходе и да ми стављају заседе и бусије тамо где они хоће.

Све ми је то задавало велику бригу, као и сам овај прелом у животу, из кога нисам више много добра очекивао. Да нисам био дао реч у Скопљу и Велосу најбољим представницима Србије као и мојим личним пријатељима и сирадицима, био бих тога да напустим Турску и да се вратим у Србију. У Турској ме је задржала реч и свест да ће се многи моји напори, труд, умешност и све остало умањити као национална вредност, ако напустим Турску. Зато сам опет стегао срце и одбацио све мисли о повратку у Србију.

У договору са Митром Шешлијом и Бабуњским, који је требало да иде са мном до Богомиле и тамо потражи себи стан да би могао довести своју породицу, решио сам да с њим одем у Азот. Јован Бабуњски је у том погледу био у бољем положају од мене, јер је био ожењен из села Богомиле, где је његова жена имала доста родбине а и рођеног брата, Косту Димитријевића, који је такође био српски учитељ. Према томе, Бабуњски је у Богомили био такорећи код своје куће и лако му је било наћи стан, што је за мене представљало далеко већу тешкоћу.

Отишли смо заједно у Богомилу, и кад су у Азоту чули да Бабуњски и ја остајемо код њих, били су сви веома задовољни. Требало је да идем у Теово, најбогатије село у целом Азоту. Од самог села ширила се равнина око реке Бабуње, све до њеног улаза у клисуру близу Велеса. Село је бројало 104 куће, од којих су се само 4 рачунале као сиромашне. Али, њихово сиромаштво, према теовским појмовима, било је у томе што само те 4 куће нису проладале жито, јер све што су имали од жита било је тамај допунско за њихову исхрану и за исхрану њихове стоке. Осталих 100 кућа сви су продавали бела стрмца жита и кукуруз, а и пиринач.

Тако је ово поље у Теову, Оморану, Мариовцу, названо "Мали Мисир", што у ствари и јесте. Само, у тим селима, а нарочито у Теову, тражи се од селјака много рада. Обично одмах после Благовести, кад почне сетва пиринца, па до после јесениг Аранђеловдана, ради се у пољу од зоре па до мрклог мрака, да би се произвео и скупио берибџет. Кукуруз на њивама које се наводњавају увек успева; али пасуљ често страда од пероноспоре, која је у Богомили непозната. Она места у којима нема пероноспоре дају такво обиље пасуља, да на један струг кукуруза долази пет до шест пута више пасуља. Бундасе редовно добро рађају. Њих је пуно преко зиме у свакој кући, па се њима хране волови, свиње, а хране се и чељад.

У таквом једном селу требало је да се настаним. Ваздух у овоме селу био је добар, али одмах испод села био је тежак и загушљив. Њиве засејане пиринцем шириле су непријатан задах, јер у њима је морала да остаје вода за све врсте, од сетве па до жетве. Сетва му у том крају почиње крајем марта па траје највише 10 дана. Пиринач се сеје у воду, у води није и расте. Тек пред његово дозревање, 14-15 дана, вода се оцеди те пиринач потпуно узри. Вегетација пиринча је 160 дана. Због тога тешког задаха, а и зато што су те њиве често и највеће легло маларије, турске власти су забраниле да се пиринач сеје на њивама које су од села удаљене мање од 1 километра. Ова наредба се стриктно не одржава, али власт има право да казни сваког ко се те наредбе не придржава. Мислим да је ово главни разлог, тј. ова пиринчана поља, што у местима где их има много, као око Брегалнице, Криве Лакавице, на средњем току Бабуње, на доњем току Црне реке и Бошаве, затим цео Струмичко поље, уопште не може да се очува подмладак. У тим местима ретке су породице са више деце. Обично се одржи једно, највише два детета. Велика је реткост видети више од два детета у једног брачног пара. Сав овај свет испијен је од маларије, свак је жут и поднадо, и можете проћи по неколико села а да не видите ни једног руменог човека.

Теово није спадало у ову категорију села, али и у њему је било маларије. Било је неколико задружних кућа, али их је било и сасвим ипукосних, као последица наводњавања пиринчаних поља из којих се ширила маларија и косила људе. Породице које су имале своје колибе високо у брду, далеко од села, биле су здравије, па и са више подмлатка.

У томе богатом селу било је 8-10 кућа које су раније називали Бугарашима. Све те куће биле су доста имућног стања. Оне за време мога четовања нису показивале

никакав бугаризам, а ја нисам вршио никакве репресалије над њима. Али чим смо престали да четујемо, Бугари су одмах покушали да отворе своју школу у Теову. Још један разлог више био је да се у томе селу населим. Пре неколико година у томе селу живео је и бугарски свештеник, неки поп Данил, који је имао два сина, бугарска учитеља у Велесу. Он је заједно са синовима напустио Теово, али је ту оставио лепо сазидану кућу. Кућа је на спрату имала 4 собе и предсобље, доде један велики хол, једну собу и неку врсту пивнице, а по опште утврђеном правилу, у једном одељењу била је штала. У дворишту је била кујна, хамбар и једно одељење за дрва. То је била добра кућа од тврдог материјала и добро би ми дошла, али била је туђа. О некој брзој куповини те куће нисам могао ни мислити, али сам био у могућности да сиречим да је неко други купи. Кућа је била празна. Нико се у њу није смео уселити и требало је само времена да да је власник понуди на продају.

У томе селу, оваквом како сам га описао, у једној инкосној породици која се звала Мугавићи, била је једна девојка без родитеља. Отац и мајка су јој били умрли, и она је становала код своје тетке Марије, удате за Никуша Мугавића. Девојка је била скромна, поштена и честита, добра радница за кућане послове, разбој и плетиво. Имала је најлепше и највећи број ћилимова у целом селу, много пари чарпа, сеоских кошуља и томе слично. Поред тога, говорило се да има много новца колико, то нисам знао, али сам познавао неколико људи из Теова који су јој дуговали сваки од њих више од по 100 наполеона. Имала је јаке сроднике по оцу у Теову и Габровнику, а по мајци у Башином Селу код Велеса. По смрти њених родитеља, тетка је држала код себе. Имовину њене мајке је продала а новац, како онај од имовине тако и онај што су напли у готову, давала је под интерес онима којима је новац био потребан и чувала сваку пару своје братанице као очи у глави.

Запросио сам ову девојку. Било јој је име Софија. Требало је више од 10 дана размишљања док сам добио пристанак, а потом је дошла веридба. Тако је и на такав начин учињен највећи прелом у моме животу. Свадба је била одређена за 19. октобар те, 1908. године. На дан венчања дошло је специјално изасланство официјерског кора из Скопља, нарочито изасланство Махмут Шефкет-паше, изасланство Енвер-беја, изасланство велешког гарнизона и велешког кајмакама. Сва околна села упутила су своје представнике на свадбу, тако да у Теову није било ни једне куће која није имала госта. Хлеб је печен у великој сеоској фурни и по кућама у црепугама. Био је заклан читав један буљук оваца. Читави кривошарници остали су пусти. Било је закљано и неколико дебелих волова и крава. Музика, зурле и тупани (бубњеви) трептали су читаву недељу дана. Млада је добила разне поклоне од свих званичних изасланика, а ја сам добио на поклон једног арапског хата. То су ми послали официри скопског гарнизона. Расим-ага Десованија послао ми је такође свога хата са седлом и целом опремом, а Хафус Асан Хусеиновић из Прилепа (онај што је држао у закуи вакуфску воденицу у Тополчану) послао ми је свога арапског хата, најлепшег у читавој Македонији, на поклон.

Примио сам ове поклоне, али сам се питао шта ћу с њима. Мени треба само један коњ, а шта ћу с она друга два? Не би било у реду да их одмах продам, али их је требало хранити и тимарити. За го ми је потребан опет један човек, али и њега бих морао плаћати и хранити. Тако су ме ови поклони довели у неприлику јер нисам знао у прво време шта да радим са њима. Најпосле сам задржао за себе арапског хата зелена кога ми је поклонио Хафус Асан Хусеиновић, а она друга два послао сам у Извор, у хан, где је било хране и места за њих. Тако сам у прво време скинуо бригу насталу од ових поклона.

СУКОБ СА БУГАРСКИМ МИТРОПОЛИТОМ МЕЛЕНТИЈЕМ

Пре свадбе имао сам један велик догађај у животу. Већ сам поменуто да су Бугари тражили да отворе своју школу у Теову. Нешто даље, изнад села Теове, у атару села Согља, под планином, у једној лепој шуми био је манастир звани Согљенски, посвећен

Малој Госпођи. Како је манастир био у атару села Согље које је чисто арнаутско, манастир је остао у поседу бугарске митрополије из Велеса којој је и раније припадао. Ми Срби нисмо могли узети овај манастир јер је био у атару арнаутског села, иако је целокупна имовина тога манастира од које се и издржавало, била у атару села Теова. Неколико теовских кућа обрађивале су поред својих и манастирске њиве.

Уочи Мале Госпође, после подне, упаде у село Теово једно велико одељење турске војске. Чим је војска почела улазити у село био сам извештен и изнишао да видим зашто долази ова војска и камо иде. Војску је водио један поручник, кога сам добро познавао из Велеса. Звао се Абдурахман-ефендија, а био је родом из села Романовице у кумановском срезу. То село, на прузи Куманово—Скопље, било је измешано пола хришћанско, пола турско. Абдурахман је говорио српски у македонском дијалекту веома течно и правилно, јер га је учио упоредо са својим матерњим језиком још у свом селу. Чим ме је угледао одмах је скочио са коња, поздравио се са мном, а ја сам наредио да се из оближње кафане изнесе један сто и две столице под један велики јавор испред цркве, а ту је био и бунар са хладном водом. Још док су доносили сто из кафане, Абдурахман ми рече да је у пратњи бугарског митрополита из Велеса и да иду у манастир Согље, а затим ће обићи сва села у Азоту и служити по црквама, јер вели да су то све бугарске цркве које сте ви, Срби, за време комитлука заузели.

Био је рамазан. Турци су по закону имали права да пију воду кад су за време рамазана морали силом околности, или као војници, путовати; али ни овај официр ни његови војници, баш зато што су били у пратњи свештеног лица хришћанског, нису се хтели користити олим прописом Корана. Мало затим указа се и митрополит на мазги у пратњи још два свештеника, које нисам познавао. На бунару није било кофe за воду већ је свако од своје куће доносио сул којим би захватао воду. Митрополит, чим је стигао, окренуо је мазгу према цркви, прекрстио се, што су учинили и остали свештеници, и сипао с мазге.

Био је велика врућина. Ја сам седео на столици. Официр је устао, поздравио прописно митрополита и онет сео. Митрополит је затражио столицу, али један селак, Стојко Пенески зваши хаџија, мугеџија српске школе у Теову, рече му да у овом селу нема за њега столица. Митрополит се није надао овом одговору, а кад је видео ју бунар, затражио је воде. Ту, на окупу, било је неколико сељака, али су сви ћутали. А зато му је Стојко хаџија одговорио: "Овде нема кофe, али можете слободно да уђеш у бунар и да се напијеш". Митрополит је, љут као рис, рекао: "Зар ти чашу воде један митрополит православни и бугарски не може да добије у овом чисто бугарском селу?" Стојко му је одговорио да се он вара, јер ово није бугарско већ српско село.

Овај разговор између бугарског митрополита Мелентија и мугеџије српске школе у Теову брзо су прекрћени, јер је требало што пре да се одреди полазак у Согљенски манастир. Углавном, митрополит оном приликом у селу није добио ни чашу воде, а да тако буде, био је разлог и то што су Турци држали рамазански пост па нико од њих није тражио воду.

Разговарао сам с официром да он само с неколико војника отпрати митрополита до манастира, да га тамо остави и врати се у Теово, где ћу присуствовати вечеру за целу војску и за њега, што се у манастиру не би могло, јер тамо нема ничега, а не знам ни да ли има добре воде да се сиреми дочек.

Официр је на оно пристео и позвао је митрополита да одмах иђе у манастир. У исто време написао је писмо мудру, полицијском комесару у Согље да у манастир упути неколико жандарма који ће одржавати ред и гарантовати сигурност митрополиту у манастиру.

Пошто је митрополит с официром отишао, наредио сам двојици кафеџија, који су у исто време били бакани, продавати мануфактурне робе и месири, да закољу четири или пет јаловица оваца и да се сиреми добра вечера за турску војску; да се испеку хлебаци у врењадима и да се снаком војнику даду по два пакла пигарета. Тада су у Турској продаване пигарете које су се звале "ћој пигарете", што значи "сеоске циг-

гарете". Једно пакло од 20 комада коптало је само један металик, што би по вредности одговарало 6 пара динарских.

Кад сам све то парално, почео сам да размишљах шта и како даље треба да се ради. Напад Бугара са најтежом артиљеријом, тј. са црквеним поглавницима, почео је пре него што сам очекивао. Било ми је сасвим јасно да, ако у првом моменту не покажем песницу Бугарима и Турцима, то неће бити добро и да ће и једни и други сматрати да могу да врљају по српским селима. Био сам чврсто решен да по сваку цену у овом првом сукобу Срба и Бугара у новом стању, тзв. хуријету, извојујем победу и останем победилац и да не пресам ни од чега. Чекао сам повратак официра да од њега дознам какве диспозиције имају за даље. Сам одлазак митрополита у манастир није представљао ништа озбиљно. Манастир је сматран бугарским и митрополит је отишао тамо где му могу доћи у посету само селаци јединог бугарског села у целом том крају Бистрица. Али писам смео дозволити митрополиту да крочи иједан корак даље.

Пред вече се официр вратио. За њега сам припремио праву царску вечеру у кући школског мугетелије Стојка, који је имао чардак са једном чистом собом украшеном вавредром лепим ћилимима, што је била особина домаће женске рафиности у Азоту. Нигде на другој страни такви се ћилими нису ткали.

Вечерао сам заједно са официром. Због рамазанског поста није хтео да пије ракију, што ми је отежавало разговор с њим. Али, пошто је било лубеница, динџа и грозња, а Теово се динџама и лубеницама нарочито одликовало, официр царске војске био је олушевљен. У разговору о разним догађајима, о новом уставном стању у држави, као узгред, упитао сам официра: какве диспозиције има за даље кретање митрополита Мелентија? Рекао ми је да сутра после подне одлазе у Ораов Дол, јер ће служба у согљанском манастиру бити завршена рано и митрополит ће доћи у Теово. Официр са неколико војника чим поједе суфур (јутарњи ручак који се једе за време рамазанског поста) пре зоре (отуда па ло заласка сунца муслиманима је забрањено јело, вода и дукан), отићи ће у манастир да га допрати у Теоло и жандарме разреши од даље службе у манастиру.

Опратио сам се с официром и рекао му да, кад се буде вратио из манастира, може поново доћи у исту кућу где ће ноћити, да се ту и преко дана одмара, а ја ћу доћи к њему, пошто се буде добро одморно и устао после дневног спавања.

Међутим, ствари су се већ сутрадан преокренуле. Митрополит се у пратњи официра и војника вратио из согљанског манастира у Теово вођен једним Арнаутином из Согља, који је био нека врста чувара согљанског манастира. Дошао је пред кућу неког деда-Бошка Плевенског, који је био досељеник у Теову и важио као бугарски првак. Питао је Бошка хоће ли га примити у кућу и овај га је позвао да уђе. У истој кући с митрополитом одео је и поручник Абдурахман-ефенди. Нисам имао могућности да даље разговарам с официром јер је он био у друштву митрополитову. Пред подне сам пошао у стан где су били обојица одсели. Решење је било готово. Оно је било углавном у овоме: борба на живот и смрт, али се мора победити.

Ушао сам у кућу Бошка Плевенског, закуцао на врата и ту сам, у великој соби застројој ћилимима затекао митрополита са његова два поца, где заједно с Абдурахман-ефендијом седе скрштених ногу на ћилиму. Чим сам ушао рекао сам "добар дан" и пре него што је митрополит имао времена да подигне десну руку и да ми да благослов, већ сам дреснуо па њега овим речима:

"Је ли ти, попе, шта ћеш овде и куда мислиш одавде? Знај добро да одавде можеш да идеш само у Велес. Тамо ти је слободан пут. Сваки други корак у Азот стајаће те главе! Убићу те као лва. А после знам шта треба да радиш!"

Митрополит, иако изненађен овим што је од мене чуо, био је куражан, јер је до њега седео турски официр који имао више од 100 војника под својом командом, па ми одговори:

"Нисам ја поп, ја сам митрополит. Имам султанов ферман за велику митрополију. И све царске власти имају дужност да ми у смислу тога фермана обезбеде да могу слободно обилазити свој народ и његове цркве."

"Ти си овде за мене, одаратих митрополићу, само обичан поп. И још једном ти понављај да нећеш жив стигли ни у једно село у Азоту, већ само можеш жив да се вратиш у Велес!"

Не чекајући никакав његов одговор, окренем се Абдурахман-ефендији, па му на учтив али и озбиљан и категоричан начин кажем ово:

"Ти, Абдурахман-ефендија, знај добро да чим будеш пошао из Теова у Ораов Дол, на мосту Бабуњском чекаћу те са 100 својих људи. И ту ћемо поделити меѓдан, па коме шта Бог да! Али ћу ти овога попа убити. То знај сигурно. Ако будете покушали да идете у Согле, то вас исто чека. Ја више немам шта с тобом да говорим."

Кад је чуо ове речи, митрополит је остао разрогачених очију, које су му биле искочиле из очних дупљи, као у жапца. Ја сам се већ био окренуо да изиђем напоље, кад ме официр позва да ми још нешто каже. Но, кад сам се окренуо, он ми рече овако:

"Ја не смем да оставим самог Деснот-ефендију, а не могу примити ризик на себе да отворим борбу с тобом. Овога часа идем у Согле па ћу телеграфски извести и велешког кајмакама и валију Махмут Шефкет-пашу о ситуацији која је овде настала. Чекаћу наређење мојих старешина, па ћу урадити онако како они нареду. А до тог времена из Теова не полазим."

Рекао сам му:

"Ти ради онако како сматраш да треба радити, а ја сам одлучио шта ћу ја радити. Ту одлуку саопштио сам и теби и овоме попу. А сад идем да припремим све што је потребно да вам ни под којим условима не допустим одлазак у српска села у Азот."

Изишао сам напоље и чекао шта ће испасти из свега овога. Одмах сам видео турског официра где је сео на коња и отишао у Согле. Послао сам курире у околна села да се све сеоске чете из Мокрсни, Габровника, Ораов Дола и Оморана скупе у једну клисуру кроз коју се мора проћи кад се иде из Теова у Ораов Дол. Тамо сам упутио и сеоску чету из Теова, који је водио Коста Китранија, сеоски војвода а блиски рођак моје веренице из Теова. Узео сам оружје, узјахао коња и отишао у теовско поље где сам имао очекивати шта ће даље да намеравају Турци и којим ће путем да иду.

Био сам сигуран да ћу их у тој клисури до ногу погући. Али пре тога, наредио сам опет да се закољу овце, да се спреми вечера за војску и пред много војника наредио сам кафеџијама месарима да у случају каква покрета војске пре вечере сваком војнику дадну за вечеру по комад меса, хлеба и по два пакла цигарета. Ово сам говорио тако гласно да су ме војници добро разумели. И кад сам се почео удаљавати од њих, неколицина који су седели устали су и сви су ме заједнички поштомички поздравили.

Мени је и ово било потребно што, у случају оружаног сукоба који би био због једног хришћанског попа, ипак може доћи до забуне међу турским војницима, јер се лако могу упитати сваки за себе и међусобно: "Зашто ми гинемо, зар због једног ђавор папаза?" и да почну избегавати борбу, а то би ми донело лакшу победу. Ово све није морало испасти онако као што сам претпостављао, али је једно било тачно и сигурно – кад једном даш хлеб добром муслиману, он то лако не зaborавља и готов је да ти то враги посебно добротом. Моји људи у Теову знали су где ће да ми донесу извештај о свему што се буде предузимало од стране турске војске, а један добар коњ стајао ми је на расположењу да од места где се налазим до Ораовдолске клисуре могу отићи за пет минута и уредити тамо чету која је већ била на окупу.

Било је око 4 сата после подне кад сам угледао поручника Абдурахмана где са два сељака из Теова долази право к мени. Изишао сам на пут и сачекао га. Још на стотину метара испред мене поручник је сишао с коња, предао коња сељацима а он пошао право к мени. И ја сам пошао њему у сусрет, али још пре него што сам му пришао видео сам да држи неку хартију у руци, а начин на који је дошао на састанак са мном био је довољан да схватим какав је одговор стигао на поручников телеграм, тј. да за мене није неповољан, јер у том случају не би официр сам, без пратње, тражио мене.

Чим смо се састали, поручник каже: "Ево телеграма. Валија ми је наредио да се са војницима одмах вратим у Велес. А митрополит је слободан да иде куда год хоће, али на свој ризик. Турска власт нема права да му забрани одлазак у села за која он тврди да су бугарска; али селаци могу да га не приме исто онако као што му у Тоову нису хтели дати ни чашу воде. Турска војска не може служити ни једном верском старешини као помоћ да га приме тамо где га народ не жели, а он да искоришћује њено присуство да би повећао свој ауторитет тамо где га нема без нашег присуства. Све сам ово саопштио бугарском деспоту и морао сам му дати телеграм да га наћи својим очима, јер он се нашао сасвим друшчијем одговору. Дошао сам по тебе и хоћу да се заједно вратимо у село, а овај телеграм понео сам да ти га покажем да не би посумњао у мене и помислио да се ради о некој превари."

"Ја верујем – одговорио сам – лично теби јер знам да си официр и прави Турчин. А што се тиче те хартије коју држиш у руци, то си ти могао и сам са мудром написати на ударити печат и показати га мени. Према томе, некој мислити да верујем хартији, јер ја верујем теби а не њој и ниси ми је морао ни показивати. Твоја часна реч мени је најбоља гаранција."

Абдурахман-ефендија је почео да ме грли и љуби из захвалности и одушевљености што имам такво високо мишљење о њему као турским официру. Кад сам га запитао шта му је бугарски митрополит рекао кад му је саопштио садржину телеграма, рече да му је митрополит одговорио да ће му после једног сата саопштити на шта се одлучио, јер је стављен пред алтернативу или да се врати са војском у Велес или да сам са своја два свешћеника пође у српска села. Знао сам једно као сигурно – ако буде питао свога домаћина шта треба да ради, да ће му његов домаћин леда Бошко Плевенски саветовати да се одмах врати у Велес, јер Бошко је врло добро познавао моју одлучност и зато шта вреди моја реч кад је изговорена као претња некоме.

Успут сам се договорио с официром да прво вечерају у Тоову а после вечере крену у Велес. Поновио сам му све оно што сам рекао и кафеџијама-месирима у погледу јела за војску. Тим сам хтео да официру пружим још један доказ више да нисам ништа сиремао против њих из неке мржње према њима, али сам био дужан да браним Србе од насртаја које су Бугари почели предузимати помоћу турске војске, да би себи осигурали успех. Напоменуо сам официру да је ово први случај, колико је мени познато, да војска прати једнога шладику. Било је уобичајено да се та пратња састоји од коњичке жандармерије. И на то смо били свикли. Овом приликом Бугари су хтели нешто више и јаче од жандармерије, а то су трупе регуларне турске војске која је требала да помогне њихову пропаганду. Онај официр био је по годинама нешто старији од мене. Био је академац и врло питом човек. Добро ме је разумео и мислим да ме је још боље схватио.

Кад смо се вратили заједно у село, војници, који су сви били устали од снавања, дочекали су нас постројени и прописно поздравили. Официр ми рече да ће ићи да чује одлуку бугарског митрополита. Молио сам га да ми допусти да идем с њим. Официр се мало предомисљао, па ми напослетку дозволи. Молио сам га да прочита телеграм преда мном и митрополитом и да га поново упита преда мном: камо жели да иде.

Кад смо стигли митрополиту, он је шетао по соби, па кад је и мене угледао с официром, био је сав бесан, што му се добро видело и на лицу и по нервозним покретима. Официр рече да му је дужност, а да би изгладио инцидент између мене и њега – официра да прочита телеграм. Митрополит му рече: "Мени то не треба! Али знајте да ћу вас све од реда тужити директно султану, јер сигуран сам да нико неће дозволити да један разбојник буде јачи од једног царског ферманлије. Ја нећу да идем даље одавде по селима, већ тражим да се одмах вратим у Велес."

Официр му одговорио да он сала не може кренути, јер су војници гладни зато што посте, па ће вечерати у Тоову, а одмах после вечере полазе на пут. Митрополит нека буде спреман, они ће га позвати кад буде време да се путује.

Митрополит је поново енергично тражио да се одмах пође, а официр је остао при своме, да о томе не може бити речи. Поћи ће кад он нађе за сходно, а гарантује да ће митрополита живог отпратити до Велеса.

Кад је овај разговор завршен, окренуо сам се митрополиту и рекао му сасвим озбиљно, као да је кинуо преда њим: "Е, на здравље ти, поље!" Сав у бесу, није могао ништа више да ми каже, а ја сам му ово рекао само као одговор што ме је у разговору назвао разбојником.

Чекао сам смирај сунца. Војска је добила добру вечеру, као и официр. Сви су добили цигарете, а официр поред тога и оку најбољег согленског дувана, који је у целој велешкој кази био чувен. Ове трошкове могао сам поднети јер сам већ располагао са неколико стотина наполеона које сам добио приликом веридбе ој старца моје всрећине. Кад је вечера била завршена, официр је позвао митрополита, овај је узјахао на своју мазу и његови прагници свештеници коње. И тако су изишли из Теова.

Пут од Теова па до изласка на друм Прилеп-Велес водио је углавном поред реке Бабуне, а она се на једном месту морала газити. Али овај пут био је сав обрстао трњем тако да је човек овим путем пролазио као кроз неки тунел од трња.

Одмах сутрадан добио сам извештај из Велеса да је митрополит сав поцрпан од трња ушао у Велес, и да официр није хтео још по ноћи или у зору да уђе у Велес већ се одмарао са војском на путу. Тамо су појели свој суфур који су добили у Теолу, а који се састојао од хлеба и по три кувана јајета на сваког. Турци и хришћани гледали су као на неко чудо на митрополита који је био сав у ритима као да се борио са читаним чопором мајмуна.

Одмах по његову доласку у Велес брзо се сазнало за све што се догодило у Теолу и док су се Турци смејали на ово бугарско насмејање, Срби су се радували и коцоперно ишли кроз Велес, а Бугари су сви од реда беснели од љутине. Директор бугарске гимназије у Велесу Ђане Кушев, рођени Велешанац, представници бугарске црквене општине, сви виђени грађани са Миланом Вујинацкијем на челу, одмах су упутили протестне телеграме министру правде и вера, а митрополит још и својем егзарху. Бугарски лист "Право", који излази у Солуну, донео је ове телеграме и написао оштар чланак тражећи за мене одмах казну, тј. да ме лиш слободе и као нарушника "новог поретка" осуде најстрожом казном.

Чим сам видео леђа митрополиту и турској војсци, наредио сам да моје чете уђу у Теово где је и за њих била спремиена вечера, јер су до саме ноћи седели у клисури и чекали спремени и готови да изврше сваку моју заповест.

Било је то прво весеље нашег народа после страха и неповерења које је имао према догађајима у Турској и негодовања што су се предао Турцима чете које су они по цену живота својих и њихових породица годинама чували и хранили, па од њих сада напуштени. Сад су били уверени да нису остављени и да је један од њихових вођа људално и предано остао с њима заједно да бране и проналазе начин како ће се увек бранити од насртаја бугарских, али и турских.

Срећна је околност, можда, била баш у томе што је бугарског митрополита Мелентија пратила редовна турска војска а не жандармерија и што сам се ја спремао да се улустим у борбу с турском војском и што се од тога нисам презао. Био сам задовољан овом првом победом јер сам знао да ћу и убудуће имати сигурну потпору код српског народа у Алогу, а то је било довољно да могу рачунати да нећу бити усамљен у борби која ми предстоји.

Сутрадан, пошто су се чете растуриле, дошао ми је деда Бошко Плевенски и молио ме за опроштај што је примио бугарског митрополита. Али кад је чуо шта сам све скресао у лице митрополиту, који је у ствари као личност био немоћан према мени, и не само њему већ и турском официру који је уз се имао војску, није могао да дође к себи од чуда, те је одмах саветовао митрополиту да сместа крене с војском напрег у Велес, јер ће сигурно изгубити главу. Ја сам рекао Бошку да му то нећу опростити, а кад и како ћу га казнити, то је моја ствар. Бошко је отишао невесео и покуњен. Одмах сутрадан отишао је у Велес и тамо остао неколико месеци, а од тог његовог бекства Бугари су направили велики материјал за оптужбе против мене. Тужили су ме на све стране, али морам признати, нико ме није позивао на одговорност.

ПРВИ ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ У ТУРСКОЈ

У Велесу је био кајамак Пешиб-бег Башић, родом из Пећи. Био је универзитетски образован. Поред турског и арнаутског језика, говорио је течно француски, а бугарски као да се родио у Цловдиму. Чувао се да у разговору не унесе и неку чисто српску реч, јер је добро знао српски као и бугарски.

Наши правци из Скопља и целе Турске почели су преговоре са младотурцима о кандидовању посланика за турски парламент. Углавном, цела се ствар водила у Скопљу где је главну реч водио Балугић, конзул Србије. *Нажалиоси, код нас Срба у Скопљу већ је владала подвојеноси* (подвукао А.Л.). Срби су били подељени у две групе: једну је предводио конзул Србије, а другу српски митрополит у Скопљу, Вићентије Кршић. По смрти митрополита Фирмилијана, за скопског митрополита изабран је и посвећен хиландарски архимандрит и епитроп Вићентије. Био је родом из околине саме Студенице, у којој је примио монашки чин, а доцније постављен за старешину манастира Сретенца у планини Овчару, близу села Чукаловића у чувеном Драгачеву. Одатле је као архимандрит дошао у Хиландар после предаје Хиландара Србији. Био је типичан Србјанац, добар као човек, велик као духовник. Он, по моме мишљењу, и дубоком уверењу, није могао ни помислити да ради нешто што би било на уштрб Србије или на неко понижење неких званичних представника у Скопље и Цариграду. Уз митрополита Вићентија био је Риста Огњановић, професор, родом из Галичника, и Јован Алексић, тада млад професор у Скопљу, из Куманова родом. Алексић је био међу првим омладинцима са београдске Велике школе који је с пушком у руци прешао турску границу са вољом и жељом да и на тај начин послужу српском народу. Уз Алексића су стајали сви Срби у Куманову, које је тада играло веома важну улогу у животу и развоју српског народа у Турској. Многобројни српски правци у Куманову и по селима, а нарочито жртве кршано-кокошињске, убиство проте Ташка у Куманову, дали су велику важност улози кумановских Срба у овој општој борби српског народа за свој опстанак у Турској.

Конзул Балугић је ставио себи у задатак да на неки начин сломи отпор и чврсту вољу кумановских Срба. И још крајем 1906. он лично одлази у Куманово и пошто је посетио неколико вићених Срба Ђорђа Денковића и остале, он оде у дућан Кола Гребенаровића. Тамо Балугић поче објашњавати Гребенаровићу какви све Срби треба да буду, шта од њих очекује Србија итд. Говорио му је више од једног сата. Кад је Балугић престао говорити, упита га Кола Гребенаровић: "Господине конзуле, имаш ли још шта да кажеш?" – Балугић му одговори: "Немам више шта, сад кажи ти!" А Кола Гребенаровић му одговори: "Е, сад тури му соли!"

Ова изрека доцније је прелетела све крајеве Македоније. И кад год је неко хтео да каже другоме да његов говор нема неке вредности, место сваког објашњавања само би му рекао: "Тури му соли!" Овај разговор између Кола Гребенаровића и Живојина Балугића испричао ми је лично Балугић 1907. кад сам био код њега и том приликом ми је признао да га нико у животу није тако насалио као што је то учинио Кола Гребенаровић.

Никакви савети ни улагивања добре воље нису могли утицати да се овде две струје измире. Суштина целог овог неслагања у ствари је била личне природе. Живојин Балугић, сви чиновници његова конзулата, затим Богдан Раденковић, Давид Димитријевић, Светозар Ничић и многи други са њима, били су стално у друштву и у кући др Михаила Шушкаловића, који је био лекар аустро-угарског конзулата и лекар железничке компаније која је експлоатисала пругу Жбевач (Зибевач)–Скопље–Солун. Његова посвојкиња, кћи његове жене из њеног првог брака, која је као одојче дошла с мајком у кућу др Шушкаловића, била је удата за инжењера Мозела, Аустријанца, шефа секције за одржавање пруге Жбевач–Скопље–Солун. Тај однос др Шушкаловића према аустро-угарском конзулату дао је повода подозрењу осталих Срба. И они су веровали да у њиховим седницама, које су често биле у кући др Шушкаловића а у којима су учествовали српски конзул и његово особље, можда се могла казати нека реч која је могла бити достављена аустро-угарском конзулату и да је аустријски кон-

зулат на тај начин могао сазнати за многе намере и планове које је имали да изводи Краљевина Србија преко својих сународника у Турској.

С друге стране, Балугић и његови пријатељи тврдили су да Јован Алексић, Риста Огњановић, Петар Косић, професор Призренске богословије, и многи други професори и учитељи служе директно турским интересима. Као заклон служи им митрополит Вићентије који има царски берат, ужива велике привилегије које му даје положај митрополита Васцеленске патријаршије у Цариграду, под чију непосредну контролу па и власт спадају све српске школе у његовој епархији, да се од тога не изумимају ни средње српске школе, које су углавном у Скопљу и да он, митрополит Вићентије, подпопран овим својим пријатељем не грађи енергично као што би могао и као би требало, да се извесни учитељи преместе из једног места у друго, било зато што су у влади конзула и његове околине па треба да добију боље место, или што њима нису по вољи па треба да добију нека гора места. Стварно, ни једно српски учитељско место у Турској, осим у Скопљу и Битољу, па и у Призрену, није могло бити добро и далеко је било од сваког добра! Углавном, сви учитељи без разлике, били су велики национални радници и мученици. Морали су да прше све учитељске дужности, а, изнад тога, да буду главни повереници српских чета, ради чега су многи и главе изгубили...

За мене као човека који није припадао ни једној од ове две струје, цела ова ствар, посматрана као целина, била је жалосна и за осуду. Лично питање представљено је као национално, а ни једна од оптужби није стојала; ни она да је Балугић са својим особљем могао послужити у корист Аустријанаца, а још је било жалосније тврдити за митрополита Вићентија и његове пријатеље да су у турској служби. Ни једна ни друга страна није била ни издалека онако црна као што су једне друге представљали.

Шта је било од истине? Живојин Балугић није могао опростити радикалима, односно Папићу, што је као лични секретар краља Петра био осуђен на затвор због публиковања државних тајни у бечкој "Слободној штампи" и да не би пао у затвор, бекве пребеглао у Земун. Краљ га је помиловао, али му радикали нису дозволили повратак у двор, већ су му дали место српског конзула у Скопљу.

Богдан Раденковић је био ожењен свастиком Јаше Продановића, првака Самосталне радикалне странке која је водила борбу против радикала који су тада били на власти. Дошле су и сами самосталци дошли на власт, а радикали остали у опозицији.

У таквом стању које је аладало међу Србима у Турској – јер су на исти начин оптуживали и митрополита Рашко-призренског Нилифора – Срби су дочекали преговоре с Младотурским комитетом о избору и подели народних посланика у косовском и битолском пилатету, где су Срби били нарочито заинтересовани. Велес и његов срез, који су раније припадали солунском вилаету, сад су припали скопском. Према томе, Срби уопште нису могли рачунати на неко посланичко место у солунском вилаету. Услед ове спаће, пристајало се да Срби добију по једног посланика у скопском и битолском пилатету. Саница (Поповазарски), где су Срби имали сигурну већину, на захтев младотурка мирио је бити дат Васфи-беју, младотурском прваку из Цариграда, који је требао да тамо буде изабран наместо Филипа Ђурашковића из Пљеваља, кандидата тамошњих Срба. За овај уступак младотурцима, они су обећали да ће Филипа Ђурашковића поставити за сенатора. Тако би Срби у турској скупштини имали два представника, а у сенату једнога, Бугари би имали три посланика и једног сенатора, а Грци четири посланика из европске Турске и два сенатора.

За мене нису биле важне личности које ће ући у турски парламент, јер имати у турском парламенту два или три посланика то је исто што и кап воде у мору, али је било важно то што је српска народност била призната на овај начин, ако не званично а оно непуштаннично, јер преговори с младотурцима као носиоцима новог стања у Турској, где су они пристали да Србима дају један број посланика, значило је исто толико као и званично признање српске народности. За народне посланике били су одређени са српске стране за скопски саник Александар Парлић, апотекар из Тетова, а у битолском пилатету др Јанићије Димитријевић, родом из Тетова или лекар у Битољу. Услов да неко буде посланик у турском парламенту, поред тога што је морао

бити грађанин и поданик турске државе, морао је говорити турским језиком и писати арапском азбуком. Оба ова услова испуњавали су српски кандидати, јер Парлић беше завршио фармацевтски факултет у Цариграду, а Димитријевић медицински факултет такође у Цариграду. Турски изборни закон тражио је да се избори врше посредним гласањем. На један извесан број становника бирао се један повереник, затим су на дан избора сви изабрани повереници у среском месту гласали за кандидатске листе. Првих, па и других избора који су обављени пре Првог балканског рата, била је само једна листа, и она је била младотурска, на којој су били и кандидати осталих нација те је према томе било сигурно да ће бити изабран онај који је ушао у кандидатску листу.

БУГАРСКЕ СПЛЕТКЕ И ТУЖБА ВОЈВОДЕ ДАЧА

Ушли смо у годину 1909. са политичким добитком, а без иједног губитка. Здржали смо све своје позиције, иако је баш на тој страни и била највећа борба од стране Бугара за повраћај својих изгубљених позиција. Ова борба била је тако оштра зато што су Велешани важили у Софији као најватренији Бугари, а Велес гласио револуционара, јер је Богдан Богданов један од оних што су бацили бомбу на француски пароброд у Солуну 1903. био Велешанац, као и поручник Константинов који је погинуо од наших чета на Мочуру код села Папрадишта, кога је Софија ожалела као једног од највећих револуционарних радника у Македонији.

Велешки Бугари хтели су да по сваку цену одрже тај рениме па су непрестано настављали борбу против Срба у томе срезу, не презајући ни од лажи, подметања разних кривица и т. сл. Да бих увек имао оружане људе и могао их употребити у датом моменту, поставио сам 10 мојих четиња а поред њих још и два Арнаутина из Согла за чуваре мојих тобожњих имања у Смиловци, Јасенову, Цилевцу и Извору. Ових 12 људи имали су уредне дозволе за ношење оружја, тј. дукачке пушке и револверс, и имали су "бекчи тескере", тј. објаву да су постављени са одобрењем власти да чувају дотичне објекте, који су у објави назначени, да крадљивце дрва и оне који чине штету њивама и ливадама, било они лично или са својом стоком, могу хватати и терати у село и тамо, са сасоким ковабацијом, кажњавати.

Да би ме некога изазвали да учиним неку кривину за коју бих најзад морао одговарати пред турским судом, поводом богојављанског празника дошао је одмах после ручка наред мога села бугарски војвода Дача у друштво четири турска жандарма. Жандарми су били са стариградске жандармеријске станице. На томе месту били су окупљени сељаци. Омладина је играла коло, а старији су посматрали играче. Кад су ми јавили да је дошао бугарски војвода Дача са неколико жандарма, одмах изишао из своје куће и одмереним кораком отишао напред села где је био бугарски војвода и одмах извадио револвер и упутио на њега. Турски жандарми ухватили су ме за руке и спречили да убијем бугарског војводу. Док сам се рвао и отимао од жандарма, војвода Дача је побеглао уз гласне пописке свих сељака: "Уа, држте га! Није од наше село!..."

Овај инцидент није прошао без даљих последица. Бугарски војвода Дача оптужио ме је за покушај убиства наводећи да сам хтео да пуцам и на турске жандарме и да сам их помоћу своје чете од 12 људи који су тобоже чувари мојих имања, стражарио, под претњом смрти, вратио у њихову станицу Стари Град. Фебруара месеца било је заказано суђење у велешком суду по овој тужби. Била су са четири жандарма и војвода Дача. После датих генералија, на питање председника суда да ли сам хтео да убијем бугарског војводу Дачу и да се он спасао бекством, одговорио сам:

"Тражио да бугарски војвода овде објасни за које ме бекство оптужује, јер, што данас носи главу, може да заблагодари само својим ногама. Он је од мене бежао најмање 30 пута досад и увек зато што се бојао да не погине."

А кад је председник суда прочитао жандармима шта је све Дача навео у тужби, где их је окарактерисао као неке плашљивце и кукавице који су се сви уплашили од мога револвера, сва четворика повикаше у глас:

"Овај Бугарин лаже!..."

Кад је председник позвао једног од њих да каже како је било, овај је објаснио како су дошли у село Теова и ту остали да посматрају игранку. У једном моменту ја сам се појавио идући право напред села. Овај Бугарин, чим је видео "кабудан Васил", одмах је почео да бежи, а није га ни сачекао да га види. Ми смо га звали да се врати, али он није смео ни да се окрене већ је бежао и даље. Кад је "кабудан Васил" дошао до нас, лепо се поздравио са нама и питао нас: "А који вам је онај што бежи?" Ми смо одговорили: "Неки Бугарин јолџија (путник)." А он нам рече: "Па што бежи кад сваки поштен човек може слободно да иде по царској земљи?" Ми смо се уплашили да овај човек у страху нешто од себе не учини, па пођосмо за њим да га вратимо, али он је тако бежао да га нигде до наше жандармеријске станице нисмо могли стићи! Ето, тако је било!..."

Затим су још и она тројина посведочила то исто, а потом су положили заклетву. Сви се повукао у другу собу на решавање и после кратког времена донео пресуду да не налази никакве кривице до мене, јер по сведочанству турских жандарма ја Дачу нисам ни затекао напред села Теова, где је играло коло, јер је он био одатле побеглао, те нисам уопште могао да извршим покупај убиства за које ме бугарски војвода Дача оптужује. После изречене пресуде учтиво сам се поклонно судском колегијуму и изишао напоље.

Целу ову ствар са жандармима уредио је Малић-ага. Он их је научио како треба да сведоче и уверио их, ако се буде доказало да су они побегли од мене – јер сељаци који су играли у колу нису били наоружани – то ће их њихов јуџбашџија (капетан), њихов командир чете, предати суду. Алил ако буду сведочили онако како их учи Малић-ага, све ће добро бити и још ће сваки од њих добити по две турске лире у злату. Тако се спријило моје суђење код велешког суда по бугарским оптужбама.

Бугари ми ни то никако нису могли опростити, а нико им није ни тражио опроштај. Те зиме, одмах после овога суђења, била је једна свадба у којој сам морао учествовати. Женио се мој побратим Јанаћи Димитријевић, рођени братанац Кате, жене Јована Бабуњског. Узимао је девојку из Велеса, ћерку неког Косте Петреског, рођом из Извора, али који се, као богат човек, преселио у Велес и тамо живео. Кад смо ми узели Извор, он је тада био у Извору и у многим приликама, у разговору с њим, видео сам да Бугари раде неразумно, да код њих место памети влада инат, а за свог рођака Милана Вујинијашију, драгомана руског конзулата у Скопљу, говорио је да је то једна "учена будала". Тако се овај Коста, најбогатији домаћин у Извору приближио нама па, иако је отишао у Велес да тамо жини, сматрао је себе за Србина па се тако представљао и пред Велешанима. Као такав он је пристао да своју кћер уда из Велеса у село Богомили за Јанићија Димитријевића. Породица из које је жена Јована Бабуњског, па и Зарије Ђорића, пореклом су Цинцари из села Гопела у ресанском срезу.

Према томе, Коста Петрески из Велеса удавао је своју кћер у богату и господску кућу у Богомили, али се на тај начин орођавао с војводом Јованом Бабуњским, а посредно и са мном.

Нисам могао одбити саоме побратиму да му идем у сватове кад буде ишао по девојку. Морали смо стићи увече у Велес, тамо вечерати а сутра рано са девојком, на коњима, преко Теова, у Богомилу. Кад смо стигли у Велес, у кући домаћиновој била је штала за коње, па сам свога хата ту оставио. Са осталим сватовима отишао сам на горњи спрат, сео у намештену собу, али поред свег навалилихана домаћиновог, те вечери нисам ништа окусио ни од јели ни од пића. Кад је свршена вечера, легао сам у једну засебну собу и ту сам остао до сванућа. Још у зору били смо готови за полазак. Био је спреман доручак, топла ракија и вино. Опет нисам ништа хтео ни да једем ни да пијем. Био сам опресан и хладно али сигурно посматрао сам сваки покрет послуге и сваког лица које је улазило у собу где смо били окупљени. Пред полазак, мој коњ је изведен на улицу, а ја сам сишао низ степенице. Приметио сам да је испод степеница настала нека гужва. Извадио сам из футроле свој револвер и сишао низ степенице; изишао сам на улицу. Срећно сам прошао. На улици прегледао сам седло, потковице на коњу, па кад сам утврдио да је све у реду, узјахао

сам свога коња. Тако смо срећно изашли из Велеса и отишли у Богомилу. У мојој кући у Теову био је спремљен ручак за сватове, јер је пут од Велеса до Богомила био доста дуг.

После недељу дана био сам изнештен да су тога јутра у кућу у коју смо отишли по младу, без знања домаћина али са знањем некога ко је у кући послуживао, ушла три бугарска четника и са револверима чекали ме испод степеница, па кад будем сишао да пуцају на мене. Али кад су видели да сам ја на најмањи пушањ непероватном брзином извадио револвер парабелум, за који су знали да неће погрешити ни у мраку, одвукли су се у шталу и нису смели ни покушати да пуцају.

ПОКУШАЈ СУЛТАНА АБДУЛ ХАМИДА-ХАНА ДА СУСПЕНДУЈЕ УСТАВ И МОЈ СТАВ У НОВОЈ СИТУАЦИЈИ

У новој Турској, а и у свом новом положају, нисам ишао затворетих очију, као што нисам ишао ни за време мога четовања у планини. Посматрао сам развој прилика и друштвених односа у Турској. Младотурци су имали власт у својим рукама и полицији и у војсци. Они су владали тим установама, али нису владали турским духом. Све становништво сеоско, па и градско, било је са 99% против младотурака, а за стари султанов режим. Ни једном Турчину није ишло у главу да, кад се појаве пред судом на пример један Тевфик-беј или Целадин-беј или ма ко други од Турака у спору са неким хришћанином, па да ту буду једнаки и да Турчин на сваком јавном месту и у сваком надлештву није бар за један аргумент виши од сваког ђаура. То нити је хтео нити је могао Турчин да схвати. Услед таквих односа међу Турцима, одржавао сам најбоље везе и са једнима и са другима. Са младотурцима који су држали власт и са старотурцима који су мислили а и очекивали да ће им султан ову власт одузети и вратити старо стање. Оружје које није било одузето од хришћана и које су овде-онде јавно носили, а поготову по селима, био је три у оку, али не само старотурцима већ и младотурцима.

Једног априлског дана дође извештај да је султан Абдул Хамид-хан поново суспендовао устав, похапшио све младотурске правке у Цариграду и "вратио кола у авлију", где су била и преко неколико месеци. Овај глас унео је радост у све слојеве турског становништва, али су младотурци држали чврсто у својим рукама полицију и војску, односно официјерски командни кор. Младотурци су одмах мобилисали све своје снаге, спремили поход на Цариград и позвали све хришћане да и они организују своје чете и да заједно са младотурцима пођу на Цариград, да смене не само нову владу већ и самог султана. Бугари су то једва дочекали и спремили се да одмах иду у Цариград, да би загладили оно турско нерасположење које се појавило кад је у септембру месецу Бугарска прогласила своју независност заједнички са Аустро-Угарском, која је прогласила анексију Босне и Херцеговине. Велешки командант коњице Суби-паша одмах је послао пола ескадрона коњице мени у Теово и позвао ме к себи. Био сам обавештен о свему шта се ради, али сам био чврсто решен да тај поход на Цариград пренесим Бугарима, па и Грцима; а ако то желе да учине и неки Срби – нека иду. Али ја нисам хтео ићи на Цариград нити сам хтео дати ма и једног војника за тај поход. Пошао сам с коњаницима у Велес, пошто сам претходно позвао два-три човека из Теова и наредио им да саопште свима нашим људима по српским селима да се нико не придружи Турцима за поход на Цариград, без обзира на то шта ће се мени догодити. Кад сам дошао у Велес, увели су ме у Суби-пашину канцеларију у коњичкој касарни. С њим сам се поздравео срдачно и пријатељски, као и увек до тада, сео сам на миндерлук а паша је поручио две добре кафе. Кад смо почели пити кафу, Суби-паша ми рече да је добио наредбу из Скопља и из Солуна да одмах скупим колико могу људства, а ако има више људи него оружја, он је добио наредбу да ми из војног магацина изда потребно оружје. И чим будем готов, да одмах са четом дођем у Велес, а затим возом до Карасули, па одатле пругом на Дојран и Једрене и даље, преко Чаталаде, у Цариград, заједно са војском и осталим хришћанским добровољцима.

Без икаквог устезања и узбуђаности, одговорио сам Суби-паши да нећу ићи у Цариград, нити ћу скупијати чету за то, а они ако им треба народ, а народ је ту, нека га скупе, нека га наоружају, па нека га воде ако хоће и даље од Цариграда. Суби-паша је на све ово само разрогаčio очи, па ме упита, пола турски, пола српски: "Не себел?", тј. зашто ово? "Шта ми ти рече, Василије ефеџија?" – Ја му на то одговорим: "Чуј ме, паша хазретли (светли). Ја знам историју своје породице од пре 300 година па све до сада. И знам поуздано да за свих ових 300 година, моји преци можда су неки погинули испод Беча, неки код Будима, код Сенте, па можда и код Сланкаменa. Али знам да нико није био, ни пијан ни трезан, под зидинама Цариграда, па то нећу учинити ни ја."

То сам тако категорички казао Суби-паши да он више није имао ни једне речи којом би покушао да ме наговори да се спремам за овај поход на Цариград. Рекао сам му да још сутрадан идем у Скопље.

Сутрадан сам сео на воз и отишао право у Србију, у Београд. Мене су на граници сви познавали. Био сам ваљда једини који је из Турске могао возом прећи у Србију без пасоша и из Србије у Турску. Кад сам дошао у Београд, отишао сам код својих пријатеља др Гођенца, Жике Рафајловића, које се тада већ био доселио у Београд, и Васа И. Јовановића, а затим сам отишао и у Министарство спољних послова, где сам изложио све оно што ми се десило у Велесу, као и мој одговор.

Пошто трупе које су водили младотурци још нису биле сконцентрисане око Цариграда, у Београду се није знало какав ће бити исход, те ми нико није могао рећи ни толико да ли сам добро или рђаво поступио. Баш у то време све наше ковојде биле су у Београду. Ја сам једини био у Турској, сем Пашета из Ресна, који се придружио младотурцима и отишао с њима у Цариград с једном већом групом спољних људи који су били наоружани. Ово је учинио с тога што је у Ресну био Ниџиџ-беј и позвао све хришћане, па и Пашета. Није се имало куд. И Наше се придружио Ниџиџ-беју и отишао с њим.

Ствари су се у Цариграду почеле развијати у корист трупа које су водили младотурци. Највећи отпор дата је војска у касарнама званим Таксим, а олате од Таксима до Јилдиза, палате султанове, није било више од 2 1/2 до 3 км. Кад је сапалдана војска на Таксиму, Цариград је био освојен, младотурци су ушли у царску палату Јилдиз, свргли султана с престола, пошто су претходно ухватили Шеик Ул Ислам, врховног верског поглавника у Турској, који је извао фетву, тј. акт који је по шеријатском закону неопходан да би се могао један турски владар сменити. Пошто су овако добили фетву, а у фетви Шеик Ул Ислам сам наводи крилице услед којих поставља питање: може ли један султан са оваквим недостацима остати и даље на престолу. Оно питање на турском језику записува се једном речју "Олур ми?" (Може ли?). На то питање исти Шеик Ул Ислам даје одговор: "Олмаз!" (Не може!). Са таквом фетвом у рукама младотурци су изјавили Абдул Хамиду да је свргнут, а његовог млађег брата прогласили за новог султана, под именом Решад V. Абдул Хамид су одмах спаковали и послали у Солун, где је већ била закућена вила "Алатини", која се налазила на крају Солуна издужа ка Серезу, у којој су заточили Абдул Хамида и поставили јаку стражу да не може никуд побећи. Тако је до тог часа сасмоћни Абдул Хамид постао заточеник. Тај догађај, до тада непознат у турској династичкој историји, још је више озлоједио све старотурке и још продубио јаз између једних и других.

Кад се за све ово дознало у Београду, мени је одмах пребачено што се нисам придружио младотурцима, јер би се из тога могле извући извесне користи, а сад нам сигурно предстоји штета. За великог везира био је одређен гувернер три вилајета Европске турске, битолски, солунски, а од косовског вилајета само скопски санџак, где су биле намењене и примењене реформе по споразуму Русије и Аустро-Угарске, али су из тих реформи изузети Косово, Метохија и Поволазарски Санџак, као и сви остали делови европске Турске, тј. једренски, скидрски и јанински. На челу ова прва три вилајета био је генерални гувернер Хилми-паша, један од познатих турских државника који је имао високо образовање једног Европјана а у исто време и све особине једног цариградског дипломате из реда оних турских државника који су више

од 200 година одржавали Турску у Европи помоћу сукоба разних европских држава и Русије. На његово место дошао је Махмут Шефкет-паша.

Чим је завршена револуција у Цариграду и отуда се почела враћати поједина одељена војске међу којима и велешки Бугари добровољци, припа стар која је учињена била је да се тражи конфискација моје имовине, тј. да се пониште сви уговори по којима сам узео у закуп турска имања, да се у Теову отвори бугарска школа и постави бугарски свештеник који ће онслуживати бугарске куће у Теову. На ову бугарску представку, Турци су заговорили хаи у Извору, отерали моје пољаци с имања, а у Теову упутили бугарског учитеља и свештеника.

Још се све трупе нису вратиле из Цариграда, а ја сам дошао у Скопље. Још док сам био у Београду, добио сам писмо у коме ми је јављено све што се десило у моме одсуству. Српско-турску границу сам прешао возом, као и раније. И нико ми није правило никакве сметње. Са комесаром турске полиције из Скопља Ибрахим-ефендијом, који је спроводио воз из Жбевца (Забевче) до Скопља, отишао сам у Скопље и одмах се јавио заступнику скопског валије и тражио од њега да се дигне забрана са мога имања.

Писам могао тражити да врате бугарског учитеља и свештеника из Теова, јер сам то могао учинити и без турског валије. Али на све то ми је валијин заступник одговорно да он не може ништа учинити већ морам лично да се јавим генералном гуверниеру македонских вилајета Махмут Шефкет-паши у Солуну. Ђенвер-беј, Нијазибег, Таалат, др Назим-беј, сви су били у Цариграду заузети великим пословима који су, после овог најновијег преврта, били у току.

Без икаквих преговора, јавио сам се Махмут Шефкет-паши. Овај ме је примио одмах, али дочекао непријатељски. Прва му је реч била: "Зар си ти такав наш пријатељ да си нас напустио онога часа када си осетио да можемо изгубити власт? А Бугари су нам помогли, и то веома много."

Тумач ми је био један солунски Грк који је знао добро македонско наречје. Олговорио сам Шефкет-паши онако:

"Паша Хазретџери, не желим никада да будем оно што су Бугари. Ако ви мислите да су Бугари с нама пошли на Цариград као ваши пријатељи, ви се много варате. Бугари су пошли с нама да бију Турке. Данас су пошли с нама да бију старотурке. Али, да су их старотурци позвали да бију нас, они би то исто учинили. Ја сам, честити пашо, сматрам онда, а сматрам и данас, да је ово била унутрашња ствар између младотурака и султана Абдул Хамида, чији је престо био окружен вашим непријатељима. Био сам чврсто уверен да је војска уз вас како у Македонији тако исто и у Тракији и у Цариграду. И био сам сигуран у ваш тријумф. Моје су руке чисте, на њима нема ни једне капи турске крви. Сматрам да сам био и остао ваш пријатељ. И молим вас да се неправда која ми је учињена конфискацијом и поништањем уговора који се нису могли ни поништити једном наредбом, врати све у пређашње стање и на снагу."

После ових речи Махмут Шефкет-паша, тај страшни Турчин пред ким је многи Турчин и хришћанин задрхтао, посматрао ме је дуго, гледао ме право у очи и, напоследку, рекао ми:

"Да. Ти си у праву! Све ће ти бити враћено. Твоје су руке одиста чисте и нису умрљане нашом, турском крвљу. Иди својој кући!"

Одмах сам изишао. Нисам од њега више тражио ни захтевао, да не покварио утисак који сам на њега учинио. Решио сам се да у Солуну останем још пет-шест дана, док генерални гувернер не изда сва наредба, а кад будем дошао у Велес, да могу опет гордо и с уздигнутом главом проћи кроз варош, појавити се пред властима, али и пред старотурцима који ће, у то сам био уверен, још боље ценити мој поступак него што га је оценио Шефкет-паша. Тако сам пети или шести дан дошао у Велес. Одмах сам поручио у Теову да дођу два моја чувара коња и да ми доведу коња. За време ових званичних непријатељстава према мени, сељаци у Теову скривали су мога коња по својим собама, бојећи се да га Турци не узму.

Кад су ми довели коња у Велес, одмах сам отишао велешком кајмакуму, коме се до тада нисам јављао. Кајмакум ме дочекао сасвим званично и саопштио ми је да је гувернер Махмут Шефкет-паша наредио да се ништа даље против мене не прс-

дузима и да се све што је до сад против мене предузето поништи и да се врати у оно стање какво је било пре преврата у Цариграду. И на основу тога, слободан сам да управљам својом имовином као и пре. Све ово сам примио к знању и изишао из његове канцеларије.

ПИТАЊЕ СРПСКОГ СВЕШТЕНИКА У СЕЛУ ТЕОВУ

Велес је био поново запаљен обртом ствари и просто нису веровали да сам успео не само да се оправдам већ да ми се врати све оно што су они сматрали да ми се неће вратити, а то им је највише сметало и болело их. Први који ми је дошао од велешких Бугара био је неки Ђоша Крајничанац, мали мануфактуриста у Велесу, испред чијег су полуразног дућанчића висиле неколике сељачке повезаче. Његов син Димитрије (Лимче) био је одређен за бугарског учитеља у Теову и одмах послат тамо. Димитрије је био завршио 4 разреда гимназије. Имао је још 3 млађа брата, не знам да ли је имао неку сестру, а сиротиња и беда нису напустиле њихову кућу. Кад су Бугари добили одобрење да одмах могу послати у Теово свога свештеника и учитеља, пошто се нико није хтео примити да буде бугарски учитељ у Теову, понудили су Ђоши Крајничанцу да на то место поставе његова сина и да му плаћају по две турске лире месечно. Та сума новца, у то време, могла је обезбедити Ђоши и његовој породици сигуран насушни хлеб и на основу тога могло је код већих трговаца добити и мало робе на кредит, па је ту понуду прихватио као дављеник сламку. Али кад сам ја дошао у Велес и кад су сазнали за моју пуну рехабилитацију, Ђоша се покајао због своје лакоумности, на коју га је приморала сиротиња и тешки услови за издржавање породице, па је дошао к мени да моли да будем тако добар и обазрем се на његову сиротињу, на његово тешко стање, да поплетим живот његова детета, које ће само с врсном на време долазити у Теово, а неће ни покушати да отвара бугарску школу у томе селу. Али ће за то редовно примати по две турске лире месечно. Ја од тога нећу имати никакве штете, а он ће имати користи. Али ћемо као еквивалент за све то у њему убудуће имати пријатеља и кад се буде указала прилика, он ће јавно иступити као Србин у Велесу. Нисам му дао реч да ћу му у томе изаћи у сусрет, док се претходно не поразговарам с Митром Шешлијом, управником наших школа у Велесу. За ту исту ствар молио ме је и Малић-ага и давао ми гаранције да нам Ђоша Крајничанац може бити од користи. Митар Шешлија сложио се с тим и ја сам обавестио Малић-агу нека поручи Ђоши да се не брине ништа за свога сина све дотле док не буде покушао да врши бугарску пропаганду ма где у Азоту. А онога часа кад то буде урадио, нека се не нади да ће за његова сина бити милости. Малић-ага је на то са своје стране дозволио да се у том случају ни Ђоша неће наносити главе, и као знак да се то лако може извршити, показао ми је руком на другу страну Вардара, где су се добро виделе у велешком камењару све куће Малићева фиса. Тако сам скинуо с дасног рела бугарског учитеља у Теову још пре него што сам се вратио у село.

Али свештеник, неки Петар, који се тад био рукоположио, отишао је у Теово, па је и њега као и бугарског митрополита примио у кућу деди Бошко Плевенски. Он је ишао код појединих сељака и молио их да га приме у своје куће да им врши чинодејства. Ми смо у том погледу били у незгодној ситуацији јер нисмо имали свештеника у Теову. Дотадашњи српски свештеник Риста Триковић, који је био родом из околине Теова, отишао је у свој родни крај као српски свештеник. У целом Азоту имали смо свега четири свештеника, и то два у Богомили, једног у Напрадишту и једног у Оморану. Богомилски свештеници нису могли долазити у Теово јер су имали неколико других села својих парохиа. Напрадишки свештеник био је далеко горе, у планини, а и он је имао два села – Напрадиште и Ореше, па је у Теово с времена на време, или боље реће "с мене па на уштап", долазио свештеник из Оморана, који је поред свога села опслуживао оморански манастир Св. Николе и село Мартовце. Из ових разлога, питање свештеника у Теову било је врло тужаљиво, а бугарски поп Петар, до мога повратка у село, говорио је сељацима: "Примите ви мене у кућу да

нам светим воду и читам молитве, и у цркву да вам служим службу божју, па ви будите Срби, а служба коју ћу вам ја служити иста је она коју би вам служио и српски поп. Сви ми читамо у цркви на једном истом, славјанском језику, па знали се ми Срби или Бугари. . . ”

Иста ситуација била је и у селу Никодину. Нисмо имали свештеника, бугарског пона нисмо пуштали у село, а народ, који је и хришћански и православни, није могао гледати да му црква буде затворена не само недељом већ и о највећим празницима, па се морао нешто учинити, тј. морали смо тражити пожртвовања и од других људи.

Митрополит Вићентије из Скопља послао ми је у Никодин неког калуђера Севастијана кога су Никодинци дочекали раширених руку, дали му стан, послугу и све што је потребно за његово издржавање. Али после четири-пет месеци његова службавања у Никодину, тај калуђер је похарао сеоску цркву, однос из четири сребрна кантила, једно јеванђеље, сребрни крст у позлати и побегао!...

Морао сам тражити свештеника за Теово. Имао саму Богомили добра пријатеља учитеља Игњата Јовановића. Отишао сам к њему и готово на коленима молио га да се прими за свештеника у Теову, обећавши му да ће своју учитељску плату и као свештеник примати, поред свих осталих прихода које ће имати од своје парохије. На крају, кад је Игњат пристао да постане свештеник, поставио ми је као услов да поред Теова добије још и 50 домова парохије у Богомили. Тешко је било на то склонити друга два свештеника у Богомили – старог поп-Ристу и поп-Игњата Поповића. Овај последњи имао је свега око 30 домова у Богомили које је опслуживао. И то му нико није смео узети, јер он је био свештеник у неколико српских села која су била удаљена по више десетина километара од Богомиле. Он би ова села одмах напустио ако би му неко покушао одузети онај део парохије у Богомили. То је лако могао учинити јер је био богат.

Мучно сам се и пиштао као црн под кором да решим ово питање, које није било мање важно од осталих националних питања. Чувао сам закључане цркве у Теову, Старом Граду, Поменову и Новом Селу, затим у Никодину, а народ је тражио да му цркве, бар недељом и празником, буду отворене. Ради тога сам долазио и у Београд. Овде, у цркви Светог Марка, био је неки Дамјан црквеник, родом из села Мокрени. Био је у исто време и појак у тој цркви. Имао је леп глас и могао је да послужи као свештеник у своме селу Мокрени и у другом неком селу, али није пристајао да напусти Београд и оде у Турску. Па то је пристао тек 1912, пред сам рат. Најпосле, молио сам у Министарству спољних послова да се Игњату Јовановићу повиси плата као учитељу не би ли се склонио да прими свештенички чин. На тај новац издатак Министарство није хтело да пристане.

Ето, ово питање мучило ме је много више него присуство бугарског поп-Петра у Теову. Јер, да смо имали свештеника у Теову, ја бих са поп-Петром брзо свршио, као што сам то доцније и учинио. Али, у првом тренутку нисам хтео да вршим никакве репресалије према њему стога што је врло уметно водио своју пропаганду. Није ни од кога тражио да не буде Србин, а напасти јавно на једног овако мирног сеоског попа, није било много популарно.

Кад сам се вратио у Теово, одмах сам позвао бугарског попа к себи и запитао га: зашто је дошао у Теово и ко га је послао? – Он ми је рекао да га је послао бугарски митрополит да служи онима који га буду хтели примити. Ни у чију кућу неће ући силом а у цркву ће ићи само ако му ја то дозволим. Олговорио сам му да га је бугарски митрополит могао поставити да попује њему, али никако није имао права да га пошаље у једно српско село, где ни митрополита нису примили. Па како је могао помислити да ће сељаци примити свештеника кога он шаље? Наредно сам да се истог дана врати у Велес, ако му је мила глава на рамену. Не знам какав сам изгледао тог момента у очима поп-Петра, али рекао ми је да ће се одмах вратити у Велес. Што је рекао, то је и учинио. Али, бугарски митрополит је после неколико дана вратио у манастир сољенски и поставио да тамо служи, али да носи титулу бугарског свештеника у Теову.

Потпуно без моје наредбе и без мога знања, сељаци из Теова запалили су кућу Ђонку Плевенском, у којој је био бугарски митрополит, а сада поп Петар. Чим

сам чуо за пожар дао сам аларм те се скупило цело село и после великих napopa и мука, ватра је била угашена и један део куће спасен. Ја сам скакао у ватру, износио ствари из куће и гасио пожар. Сматрао сам паликуће за највеће кукавице. Плесентитје је убити човека него запалити кућу у којој може изгорети сас што се трудом и радом стицало кроз стотину година и што није резултат рада једног човека, који је можда и крив за нешто, него резултат многих и многих вредних руку. Као војвода, био сам установио овакав ред: свако ко се и најмање огреши о организацију, мора безусловно бити кажњен. Опроштаја није било ни за кога. Сваки кривац је у мојим очима био једнак – богат или сиромах. Ми нисмо имали затвора где бисмо могли затварати кривце. Остала су два начина кажњавања: новчана или телесна казна. Ако богата човска казним новчано, он ће платити и не осетивши да је кажњен. И можда се никад неће ни поправити. Зато сам богате кривце кажњавао телесном казном пред људима и пред народним скупом. Та казна је била толико ефикасна да ми се у току мога четовања никад није догодило да једног човека двапут казним. Сиромаше сам кажњавао новчаном казном. Она никад није била велика, сем кад је требало надокнадити штету учињену другоме. Иначе је била осетна, али не у толикој мери да може упропастити читаву породицу.

ПРЕЂА БУГАРСКОГ ПРВАКА МИЛАН ВОЈНИЦАЈЛИЈЕВА

У Скопље је дошао нови валија Матхар-беј. По своме доласку сменио је скопљенског мудару и поставио новог. Нови мудар био је родом Скопљанац. Српски језик у македонском наречју говорио је као и свој матерњи. И он ми је приликом свог доласка у Скопље донео писмо новог валије којим ме овај позива да му учиним посету у Скопљу, али уједно препоручује мојој пажњи новог мудару јер, како је рекао у писму, он је млад човек над којим треба нешто старији и искуснији да бди. Прилично сам се изненадио кад ми је мудар прочитао ово писмо, а изненадио се и он кад је сазнао његову садржину, која му је дотле била непозната. Он је из тога писма осетио увреду за себе лично. Он зна да му је претпостављени срески начелник (кајмакам) у Велесу, а сад види да сам му ја више него претпостављени, јер се од мене тражи да поклањам пажњу целом његовом раду. Не знам шта је он о томе писао велешком кајмакаму, али сам имао право да сумњам у исправност велешког кајмакама који се, из мени дотле непознатих разлога, показивао као нарочити заштитник Бугара.

Кад сам одлазио у Велес да бих одатле продужио за Скопље, Милан Војницајлијев је тражио да се са мном нађе и разговори. Позвао сам га да дође у српску школу и пристао сам да само у тој кући с њим разговарам. Хтео сам да у лепој чинији принесем Војницајлијеву жежа кога је требало да прогута. Јер долазак његов у српску школу не би значио ништа мање него кад би турски султан дошао у цркву православно патријаршије у Цариграду. Нисам био сигуран да ће он на ово пристати, али је пристао и дошао. Сви они који су га видели да улази у српску школу – и Турци и Бугари – били су запањени од изненађења. Турци су то схватили као неко измирење Срба и Бугара – што им није било по вољи, а Бугари као своју капитулацију пред Србима. И једно и друго мишљење било је скроз погрешно.

Кад је Милан дошао у српску школу, управитељ школе, учитељи и ја с њима, дочекали смо га учтиво и поздравили. Он је био бугарски првак не само у Велесу већ и у околним срезовима. Али то није било толико важно колико његова служба у руском конзулату у Скопљу, где је био драгоман и као такав имао извесне конзуларне привилегије према турским властима, а и ове према њему. Сем тога, важно је било још и то што је он руском конзулу подносио извештај о свему што се дешава у кругу који је спадао у поље рада руског конзула у Скопљу. Углавном, због овог другог разлога показали смо се према Војницајлији уљуднији него што је он то био заслужио.

Кад је дошао у нашу школу, поздравио се са свима, затражио је од мене да са мном разговара насамом. Пристао сам на то.

Разговор је текао овим редом: "Ја знам добро, рекао ми је Милан, да си ти стуб српске војске у Велесу и велешком срезу. Кад тебе не би било овде, ми бисмо брзо савршили са Србима. Зато је потребно да ти будеш уклоњен одавде. Ми не желимо да те уклонимо на тај начин што би смо те убили. Ја сам дошао оваме у име бугарске Егзархије да ти понудимо 1000 турских лира у злату па да одладе одси у Србију и да живиш тамо као и остали твоји другови. Па ако ти на ово не пристанеш, ја ти овде отворено кажем, ми ћемо са овај исти новац наћи човека који ће да те убије, па ћеш опет да будеш уклоњен, и то заувек!"

Кад ми је ово саопштио, било ми је јасно зашто је баш Милан Војницаџијевић био изабран за то. Јер, ма ко други да ми је ово рекао, био би, у најмању руку, изабачен кроз прозор. То се није смело учинити према руском драгоману. То је знао Милан, а и они који су га послали.

Цела ситуација ми је одмах изишла пред очи и ја сам без узрујавања потпуно миран одговорио овако:

"Никакав новац ни немате да би ме могли помоћу новца одмамити из Велеса. Такву суму новца нема ни Америка а не бугарска егзархија. То је одговор на први предлог. А на претњу могу ти само рећи оно: у Велесу ни у близини његовој нема ни једног Бугарина који сме да ми изиђе пред очи, а још мање да пуца на мене. Свакоме ко би то покушао отишла би глава с рамена пре него што би могао и пуцати на мене."

На то ми је Милан одговорио:

"Ако нема Бугарина, ми ћемо платити Турчина. Али ти ћеш бити убијен."

На то сам му одвратио да се не може наћи ни Турчин који би смео да ми изиђе преда ме с намером да ме убије. Рекао сам Милану да сместа напусти нашу школу, јер после оваког разговора тешко је уздржати се а да му се не плати како је заслужио својим предлогом.

На изласку Милан ми рече:

"Рачунај да сам ти још увек пријатељ. Размисли добро о свему и немој одбацити предлог." Ја сам му рекао да одмах напусти школу док је још читао.

Моје су материјалне прилике већ постале доста тешке. Издаци су били велики, јер су ме 12 оружаних људи коштали месечно 30 наподона, а поред тога и трошкови у кући били су велики, јер су људи, не само из велешког већ и из прилешког среза долазили мени да траже било помоћ или савета. И зато ми је кућа увек била пуна људи од којих никога нисам могао пустити без ручка или вечере, а многи су остајали код мене и на спавању. Морао сам да се чувам и нисам могао обављати све оне послове па према и како треба, да би ми приходи са закупљених имања могли покривати расходе.

Зато сам био принуђен да молим свога оца да дозволи млађем брату Николи да дође к мени у Турску и да ми помогне у редовним пословима, да бих могао бити ослобођен за све остале политичке послове. На многе моје молбе отац је то дозволио, а мој млађи брат Никола пристао је и напустио своју службу да би могао доћи к мени и преузети све оне послове које ја нисам могао обављати.

Мој брат је тада био наставник пешадијске школе гађања и како је тада излазио уговорени рок, он је своје место напустио и дошао у Ђегово. У време кад сам ја ове разговоре водио с Војницаџијем, мој брат је већ био стигао и преузео све такмичане економске послове. После овог разговора са Војницаџијевим, о чему је био упознат и Митар Пешлија, управитељ школе, пошао сам у Скопље и јавио се валији Махзар-бегу. Он ме је примио врло љубазно, говорећи ми да зна много добрих ствари о мени и да се нада да ћу ја, с обзиром на пријатељство са највишим вођама младотурка, остати увек на бранику целокупности турске царевине и унутрашњег реда у земљи. Пошто сам остао ту неколико дана, вратио сам се у Велес. Тамо ме је чекало једно велико изненађење. Неки моји сељаци из Ђегова, на своју руку, без мога знања и одобрења, убили су Илџата, старијег сина деда Бошка Пилешког. Поступак Бошковић није био такав да је ово убиство било потребно извршити обзиром на опште

стање наше и наше политике у томе крају. Хтео сам да то ликвидирам онда кад ја будем сматрао да је за то дошло време. Али моји сељаци, који су гледали ствари само из свог села, и само за своје село, сматрали су да Бошка Плевенског треба казнити најстрашнијом казном што уноси раздор у село. И не мислећи на неке даље последице, убили су му сина. Кад је то несрећно убиство било извршено, велешки кајмакам и мудур из Согља дошли су да врше увиђај, уверавајући леда-Бошка да ће кривице бити ухваћени и кажњени. А међу осталима, само ако буде мало доказа против мене, да ћу и ја бити ухваћен. Охрабрен оваким поступком државних власти, Бошко позове бугарског попа да опева убијеног сина и на питање поп-Петрово, које је упутио велешком кајмакаму: да ли може остати у Теову јер, поред Бошка, примиће га још шест других кућа Бопкових рођака и признати га за свештеника, оба представника турске власти једва су дочекали овај случај да могу да разбију јединство у селу где сам ја живео и да ме на тај начин могу помало шијунирати, рекоше поп-Петру да ту остане, кад га народ тражи, а они му гарантују да му нико ништа не сме учинити. Тако су моји сељаци у Теову својим неразумиљеним поступком, терајући збаци, истерали звука.

Кад сам за све ово сазнао у Велесу, вратио сам се у Скопље и саопштио Мазхар-беју цео овај догађај у Теову и претњу управне власти да ће и мене ухватити, иако ми је и сам Мазхар-беј сведок да сам већ 15 дана одсутан из свог села и да сам баш на његов позив и дошао у Скопље. Према томе, искључена је свака могућност да сам могао бити умешан у то убиство. Мени је валија рекао да могу бити спокојан јер је он већ добио извештај од Малоугурског комитета из Велеса да сам ја у целој овој ствари потпуно невин. Међутим, турске власти поред све своје истраге нису могле пронаћи убицу. Бошко Плевенски који је имао само још једног малолетног сина, није смео никога из села да осумњичи за убиство већ је оставио турским властима да оне пронађу убицу. А то је оно што је било немогуће да учине турске власти у Теову. Тако, после седам дана истраге поћене на лицу места, велешки кајмакам се вратио празних руку у Велес, а согљенски мудур остао је у Согљу. Кад сам се по други пут вратио из Скопља у Велес, пошао сам велешком кајмакаму да од њега тражим обавештење шта се све тамо десило и зашто није позвао државног тужиоца и иследног судију у Теову, већ је сам, под претњом репресалија, хтео да силом нађе убицу у селу из кога сигурно није потицао убица. А није се сетио да убицу потражи у суседном арнаутском селу на чијем је синору убиство и извршено и где је, на првом месту, требало тражити убицу с обзиром да су та два села, Теово и Согље, увек били у некој завади зато што је согљенска стока прелазила у теовски атар и правила штету. Да нису постигнути никакви резултати у истрази у Теову, обавестио ме је Матић-ага који је о ономе сазнао од жан-дарма који су сачињавали пратњу велешког кајмакама. Зато сам, после тога обавештења, могао да са велешким кајмакамом говорим набусито.

РАСИМ-АГИН "ЗАДАТАК"

У Велесу беху три учитеља из Азота који су намеравали да се врате у своје село, па сам се с њима договорио да заједно одемо пешине до Старог Града, јер писам хтео да поручујем да се мој конј доводи из села у Велес, пошто нисам желео да се зна за мој полазак у Теово. Зато сам једно после подне, заједно с учитељима, као да идемо у шетњу до велешке станице, продужио пут у Стари Град.

У томе селу имао је своје имање Тевфик-бег Мартовски који је те године узео и десетак из тога села кад је десетак продаван лиценцијом у Велесу. Кад смо стигли у Стари Град, била је готово ноћ. Одмах смо отишли у кућу Стојана Несторовића, који је био наш начелник у томе селу, иначе кум Јована Бабуњског, али коме сам ја живот спасао кад је био у рукама Јовановим 1906. Стојан је био и најбогатији човек у селу. Имао је лепу кућу, лепу собу за госте, патосану и са неколико великих прозора.

Кад смо дошли нисам хтео да улазим у гостинску собу, јер смо морали да запалимо лампе, а у еслу је био скупљан десетак и ту је присуствовао вршидош тога десетка најстарији Гевфик-бејов син, Хусеин-бег. Овај човек био је ноторна пијаница и осион. Пуцао је на свога таста у Велесу и ранио га у руку. Још је, исто тако, направио и неколико иступа и изгреда и сви су га се бојали. Ја сам био добар пријатељ и с њим и са његовим оцем. Али нисам желео те вечери да се видим са њим, јер ако дође у кућу где сам одсео, одмах ће потражити ракију, а Стојан је имао и доста и добре ракије, па се Хусеин-бег неће дићи из куће док се не опије, а онда га треба или одатле изнети или га ту оставити да спава. Зато сам избегавао да одседнем у тој соби са много прозора. Али Стојан никако није хтео допустити да одседнем у тзв. "кући" где се спрема вечера и где је пуно деце па је наредио да се спреми гостинска соба, у коју смо ушли и поседали. На земљу су били протргн билими с јастуцима, и тако смо ту сели, а лампе су биле запалене у соби.

Хусеин-бег који је седео на кули, чим је приметно да је осветљена соба код Стојана, рекао је својим пратиоцима, двојици Арнаута који су били наоружани пушкама као и он: "Хајдемо код Стојана, у његовој одаји гори лампа, сигурно је Васил-ефендија дошао". Овде морам рећи још и ово: код свих Турака и турских власти, ја сам једини од свих Срба, Бугара и Грка који су четовали и чете водили био редовно ослобаван или "кабудан Васил" или "Васил-ефенди", док су све друге звали по имену. Глигора су звали "Лигор", Бабунског "Даскал" и тако редом. Мене никада и нико није основно само по имену.

Будући сигуран да је неко дошао код Стојана Несторовића, ако не ја оно бар неко други, – Хусеин-бег са своја два пратиоца дође у кућу, попне се уз степенице и појави се на вратима. Кад се појавио, ја и моји другови учитељи, а на првом месту домаћин, устали смо и поздравили га добродошлицом. Са мном се загрлио а с осталима руковао. Био је ред да га послдим да седне до мене, с десне стране. Својим Арнаутима наредио је да чуче до врата. Хусеин-бег је сео до мене држећи своју пушку мартинку на крилу. Брзометна пушка Стојанова стајала је близу мене, у углу.

Хусеин-бег је потражио ракију и домаћин му је донео. Пили су он, учитељи и домаћин. Ја нисам хтео да пијем, јер сам имао обичај да никад у друштву, изван своје куће, не пијем ништа сем воде. Хтео сам увек да будем трезан и трезвен и да ми ништа не остане незанажено у друштву у коме сам се налазио. Пратио сам сваичији покрет а мој парабелум ми је био увек при руци да га у времену мање од пола секунде или на једно место или њиме изрешетати један добар полукруг.

Седећи тако с Хусеин-бегом разговарали смо о летици и о многим другим безначајним стварима. За време похода на Цариград Турци су мобилисали и Хусеин-бега, који ми је много пута причао како за време борбе на Таксиму, одакле је био отворен пут султановој палати на Јилдизу, ни један метак није испалио у касарну већ све увис, верујући у победу султанову над његовим противницима младотурцима. О томе је почео говорити и те вечери. Ја сам додао да ипак нису могли спречити младотурке да после свргнућа султана Абдул Хамида не обесе 300 хоџа и мула.*

Кад сам ово рекао Хусеин-бегу, који је био добро напит али не потпуно пијан, он опусе мајку српским учитељима. И осетим како приближала пушка мени у десну слабинју, па да опали и да ме убије. У томе моменту ја левом руком одбацам његову мартинку од себе, а десном извадим свој револвер и ставим Хусеин-бегу цев на уста. У истом часу његови Арнаути дохватише пушке и упере на мене. Хусеин-бег није могао да говори јер му је цев парабелума била на уснама, а ја сам дрекнуо да ћу му сручити свих девет метака у уста, ако само мрдне.

Његови Арнаути повикаше учитељима да се склопе, јер ће пуцати на мене. У томе тренутку Стојан скочи, дохвати своју брзометку и узе на нишан једног од Арнаута. Тренуци су били у пуној мери страшни. Тројици је била смрт сигурна: на првом

* Учен човек који је писмен и зна добро Коран.

месту Хуссин-бегу, затим мени, а на трећем месту Арнаутину кога је био узео на нишан домаћин. Не знам колико смо дуго били у том положају, док после извесног времена један од Арнаута проговори, и то онај на кога је Стојан уперео своју пушку:

"Бре људи, зашто да изгинемо? Сутра ће нам се цео свет смејати што смо били будале па смо се међу собом избили иако овде међу нама нико никоме не дугује крв. Ја спуштам своју пушку."

Замоли Стојана да и он то учини, али Стојан не хтеде већ уперити пушку на другог Арнаутину. У томе су оба Арнаута почела молити да склони револвер са уста Хуссин-бега и да се измиримо, а они ће одмах с Хуссин-бегом напустити кућу.

Тога тренутка мени више није претила опасност јер су Арнаути били спустили своје оружје, али су га могли сваки час употребити. Стојан никако није пуштао Арнауте с нишана, те ја ослободим Хуссин-бега, која ми се поче извињавати да није имао намеру да ме убије. Одговорих му да ћу с њим разговарати када буде трезан, па подвикнем његовим Арнаутима да га одмах воде из куће. Пушку сам му испразнио и дао једном од учитеља да је преда његовим Арнаутима. Нисам хтео да му бацим пушку на земљу, јер би то била сувише велика увреда по тадашњем обичају.

Бег је отишао, а ми смо остали да вечерамо јер иако је била скоро поноћ ми још нисмо вечерали због њихова присуства. Кад су они отишли осли смо да вечерамо, претресајући цео тај догађај. Иако сам мислио на претњу Милана Војничалијева, ипак нисам могао веровати да је све оно потекло с те стране, јер сам знао какву гадну нарав има Хуссин-бег кад се нахије.

Кад смо се спремали да легнемо, да колико-толико одспавамо, чули смо велику грају у селу. А после неколико минута чули смо и пуцњеве из револвера. Убрзо затим дођоше сељаци и јавише ми да је Хуссин-бег ножем распорио сеоског кошабашију Игњата, кога су сви звали Иге. Био је то добар домаћин и само на велико наваљивање сељака примио се те године за сеоског кошабашију.

Хуссин-бег, пошто је убио — заклао ножем — сеоског старешину у Старом Граду, уздао је на коња а с њим и његова два сејмена, она два Арнаутина, испалио свој револвер у вис и побегао. Овај злочин извршио је из једн што му је отега пушка и уопште што на онакав начин избачен из куће. Његов понос није могао допустити никакав противљење. А сад је, поред противљења, било и срамотење његове личности, а нарочито што је један ђаурин могао да дигне пушку на њега и његове сејмене, а они, ти сејмени, били су баш зато да улију страх у сељаке и да им докажу да се све вратило на оно старо време кад никаквих чета није било и ни од кога се није могла очекивати заштита. То није могао поднети. И у знак протеста убио је човека ни хрива ни дужна. Паредио сам да селаци одмах известе жандармеријску станицу, која је била у агару њихова села, а ја сам продужио пешке право у своје село.

Кад сам тамо стигао, затекао сам сасвим другачије стање него што сам оставио. Бугарски поп је имао већ 8 кућа које су му дале пристанак да им врши чинодејство. Ово сам примио онако како је, али и поред тога, сљењски мудур дошао је сутрадан у Тесово и саопштио ми наредбу кајмакамову да ћу лично бити одговоран за све што би се могло десити бугарском попу Петру. Ја сам на један врло нелубазан и категорички начин изјавио мудуру да могу одговарати само за оно што ја будем урадио, али никако за оно што учини други. Рекао сам мудуру:

"Можеш ти сутра сам наћи човека који ће убити попа. Па зар мислиш да бих и онда ја одговарао? Вараш се и ти и твој кајмакам!"

И ово саопштење и овај разговор подићи смо у кафани пред неколико десетина сељака. Па сам му то и приметио, рекавши му:

"Био је ред да ми ово саопштиш у канцеларији а не у сеоској механи. Али ти си ово учинио да се покажеш како се већа сила него што си у ствари. А то треба да чују и виде сељаци. Понављам ти да ћеш из целс ове ствари ти извући дебли крај!"

После тога изишао сам напоље оставивши у кафани мудура са жандармима и сељацима.

ТЕВФИК-БЕГ МОЛИ ЗА СИНА

После извесног времена добијем позив од Расим-аге Десовалије да дођем к њему у госте у Извор. Јавио ми је да ме чека на сваки начин и да је нарочито позвао маћера (кулара) из Велеса да спреми вечеру.

Дуго сам се колебао да ли да пођем или не. Размишљао сам и о томе да ми се на тој вечери може десити исто што и у Старом Граду. Могло је бити отрова, јер сам знао да је Расим-ага у стању све да учини. С друге стране, ако не прихватим позив, сматраће ме да сам се уплашио од њега и његових Арнауца.

Најпосле, одлучио сам да идем. Узјахао сам на коња, узео парабелум у руке и пошао. Увек сам на путу левом руком држао узде, а у десној био ми је парабелум. Кад сам се удаљио око 3 км од Тсова и био у оморанском синору, одједном је коњ почео да рже и да баца ђифте. Сишао сам с коња и почео да прегледам седило да га случајно негде не жуљи. У том часу коњ ми се оге из руку и поче бежати назад у Тсово. Кад је отишао на једно 500 метара, стао је на једну узвишицу и ту мирно чекао. Ја сам полако ишао за њим и опрезно му прилазио да га не уплашим те да напаво побегне. Он је мирно стајао. Прихватио сам узде, притегао коња и попопо се бацио у седло. Коњ се опет покренуо назад и почео у галопу трчати прма Тсову... Пустео сам му на вољу и вратио се у село с намером да се после једног сата опет упутим у Извор.

Кад сам се вратио кући, после отирилице пола сата уђе у моју кућу неки Фазли-ага, Арнаутин родом из Согла и без икаква увода упита ме зашто сам се вратио с пута; јесам ли на путу шта приметио? Одговорио сам му да ништа нисам приметио, већ сам скочио с коња што сам мислио да га нешто жуљи седло, а коњ ми је побегао па сам морао за њим.

На то ће Фазлија рећи гледајући ме право у очи:

"Е, Васил-сфенди, ти имаш велики ишан (знак), ти имаш звезду на челу, ти си се данас спасао смрти!..."

Затим ми је објаснио да су ме на томе путу, који је иначе сав обрастао у трње, у једном потоку који проссеца овај пут чекала четири наоружана човека у заседи; двојица десно, а двојица лево од пута. Поток је на томе месту био доста дубок, а и трња је било те су се људи могли слободно заклопити и чекати да им паднем у чело. Објаснио ми је како је он њих видео а уверио сам се да ми је говорио истину. Почастио сам га кафеом и отпустио.

Још исте ноћи мој брат Никола који је у Извору, послао ми је једнога од мојих пољака да ме извести да су исто тако четири наоружана човека чекала ме на месту званом Марков камен, где је пут такође пролаз кроз једно опасно место где су некада моји четници сачекали Шанета.

Био сам у недоумици ко ми је припремио ове заседе. Било их је двојица: један је био Расим-ага Десовалија који ме је чекао у Извору, а други је био Рушан Шане-ага из Оморана. Расим је могао бити плаћен од Бугара и поставити ми заседу с плаћеним људима. Шане-ага је био богат и могао је опет да плати људе да ми постави заседу. Све сам то оставио времену да добро испитам и утврдим како је то настало.

Сутрадан по овом догађају доша су ми три-четири Малић-агина човека из Велеса и позвали ме да одмах идем у Велес јер ме чекају Тевфик-бег, отац Хусеин-бегов и готово сви бегови и аге пеленке.

Одмах сам пошао с њима. Они су ишли пешке, наоружани пушкама. Ја сам јахао на коњу. И тако смо ишли све док нисмо изишли на друм Прилеп-Велес. Ту сам оставио Арнауце пешаке, а ја сам за непун сат и по био у Велесу.

Ту сам сазнао од Малић-аге да се Хусеин-бег предао и да се налази у затвору, али да ме Турци нелешки моле да спасавам Хусеин-бега из затвора. Рекао сам Малић-аги да ћу после акшама отићи Тевфик-беговој кући. Управо, то није била кућа већ сарај на најлепшем месту у Велесу. На равници, у близини Вардара, у месту званом Дворови, биле су куће и сараји богатих Турака и бегова веленских.

Између акшама и јације отишао сам у пратњи Малић-аге у Тевфик-бегој сарај. Велика мусафир одаси (гостинска соба), чије су таванице биле у богатом дуборезу а под застрт скупим простиркама, у диму дуванском седели су велешке аге и бегови.

Чим сам се појавио на вратима сви су, као по команди, устали и поздравили ме дубоким поклоном. Тевфик-бег ми је пришао, загрлио и пред свима пољубио у чело. Ико овоко нешто раније није могао очекивати од Тевфик-бега. Међу присутнима био је и мој стари пријатељ Али-бег Алипашић, који је за жену имао рођену братанину Тевфик-бегову.

Направили су ми место и посадили ме на чело скупа. Пошто су сви поседали, опет ме је сваки редом поздрављив лаким поклоном. Затим су полетеле цигарете са свих страна, а два млађа сина Тевфик-бегова, пошто су ме поздравили, изиђоше, па онда опет дођоше носећи један пул филан кафе, а други воду са шербетом од ружа.

Док сам пио воду и кафу, измеђао сам неколико речи са Али-бегом, а сви остали ћутали су као зализани. Нико није говорио ништа ни мени, ни између себе. Чудан ред имају Турци у оваквим приликама. Један говори, а сви остали ћуте. Или, пред почетак говора, сви ћуте, и у том тренутку влада таква тишина да се заиста може чути кад мува пролети.

Кад смо Али-бег и ја престали да говоримо, узео је реч Тевфик-бег. Он је онда имао преко 65 година, али је био здрав и јак тако да би му свако могао дати бар 10 година мање. Био је богат. Његово имање које је било у селу Мартошце, Старом Граду и нешто у Извору, сматрано је за најбоље имање у велешком срезу. Рска Бабуна текла је средином његова имања а један јаз одводио је воду из реке. Па том јазу постојала је воденица са три камена и тзв. "линк" (справа на води за грвање и пречишћавање пиринча, који некада, у срећнија по Тевфик-бегу времена, кад је његовим пиринчаним пољима недостаја вода, он би послао своје оружане сејмене па би покварио све ваде и јавове, почевши од села Њогомиле па кроз сина поља теовска и оморанска, одузевши им воду и пустио да се његове њиве наводњавају. Поред њега, живело је у томе селу око 15 или 20 хришћанских кућа. Ту је рођен и војвода Јован Бабуна, па кад би у летње време отерали сеоска говеда да их напоје на реци Бабуни, Тевфик-бег би наредио својим сејменима да одмах најуре сеоска говеда да му не троше воду. А како у селу није било друге воде, морали су да терају говеда у оморански атар и да их тамо напоје.).

Ето, тај и такав Тевфик-бег, а и остали на томе скупу углавном су личили на њега по својим поступцима, устао је и рекао ми овако:

"Васил-ефенди, помози ми! Ти си једини који ми данас може помоћи. Знаш добро да је Хусеин-бег убио сеоског колабашнију у Старом Граду. Неко време се крио, па се предао властима. Ти можеш само једном својом речју да га спасеш из затвора. Мој син то није заслужио. Али ја те молим да погледаш на моју старост, на моју седу косу и не ради мога сина већ ради мене да учиниш ово што те молим..."

У соби је звладао тајан... Најпосле сам прекинуо тајад и рекао Тевфик-бегу:

"Ја знам да је Хусеин-бег убио човека у Старом Граду. Знам да је побегао. Знам да се сада предао. Знам да је убијени човек био прав и ни једном речју није се огрешио, нити је могао, нити хтео да увреди Хусеина, а он га је убио. Све ја то знам, али не знам једно: како могу да спасем из затвора Хусеин-бега кад сви знају да је убица?"

На то је опет проговорио Тевфик-бег:

"Опет све стоји до тебе. Јер ако ти кажеш жени и уопште породици убијенога да не туже Хусеин-бега за убиство, јер нису ни видели кад је он убио Игњата, иследни судија ће одмах пустити Хусеин-бега на слободу и прекинути сваку даљу истрагу."

Ја сам опет поновио своју сумњу да се на такав начин и тим путем може избори казна за убиство. Онда ми је Тевфик-бег рекао да је он разговарао са иследним судијом и да му је онај рекао да ће у том случају, тј. ако породица убијеног одустане од тужбе, одмах бити пуштен на слободу Хусеин-бег. Ја сам му рекао: Ако је тако, онда нека он сам иде у Стари Град па нека говори с породицом убијеног; да ће породица пероватно одустати од тужбе ако он сам буде лично говорио.

На то олет скочи Тевфик-бег па каже да мустеи дих (иследни судија) изрично тражи да ту интервенцију код породице ја учиним, јер да је једина гаранција да сутра нећу тужити ни њега ни све остале за мито. А у том случају зна се шта би било с истражним судијом.

Кад сам ово чуо, одговорио сам му овако:

"Ја овде не могу дати никакво обећање у смислу ваше молбе. Нисам ни у каквом сродству с породицом убијеног Игњата. Па како би онда изгледало да ја, уместо вас који сте родитељи убице, молим за опроштај. Све докле док ти сам и твоја два сина не одете у Стари Град и не тражите измирење с породицом убијеног, ја не могу да проговорим ни једне речи у вашу корист."

Па ове моје речи, као по некој команди, сви се Турци подигоше на ноге и повикаше:

"Аман, Васил-ефенди, учини по овој молби па ћеш у свима нама увек имати пријатеља, а људи смо, па можда ћемо једни другима требати. Један је погинуо и не можемо га вратити. Али овога другог човека можемо да спасимо."

Па ову једнодушну молбу бегова и ага белешких, ја сам рекао овако:

"Хвала вам много на пријатељству које ми обећавате. Али, колико јуче, мети је била постављена заседа на два места. У заседи су били све Турци. То знам сигурно. Према томе, и мени је самом тешко да браним једнога убицу који је на чистој бојској правди убио човека."

Опет сам чуо једно "аман!"

Да бих изишао из ове куће и из ситуације да не гледам ове старе крвнике на окупу, рекао сам:

"Ја ћу ноћас о свему размислити. И што будем решио, јавићу сутра Тевфик-бегу по Малић-аги."

Одмах затим поздравио сам се с Тевфик-бегом, а све остале поздравио сам једним поклоном. Изишао сам напоље и упутио се у српску школу, где сам своје пријатељу, управитељу школе, испричао цео овај догађај.

Те ноћи сам се дао на овакво размишљање: Почео сам да се пењем уз степеннице. Полако, полако, издижем се изнад државе и њене уграве. Све што сам досад радио, ишло је само у прилог тога уздицања, почевши од састанка с Енвер-бегом, па све даље. Писмо Мазхар-беја валије скопског било је типично. Он, валија, који у рукама има такорећи неограничену силу, располаже свим срелствима која има држава, он свога чиновника препоручује мојој напзњи, другим речима, он ме моли да томе чиновнику омогућим да врши своје званичне функције. Мазхар-беј, највиши представник државне власти у Косовском вилајету, верује да никакво постављање, ма с чијим потписом, нема снаге ако га ја својом речју и својим ауторитетом не помогнем. Па и сам тај мудур у Согу, кад је имао да ми саопшти наредбу велешког кајмакама да не смем никакво зло учинити бугарском пону у Теову, сматрао је себе сувише малим, сувише ситним да би могао да ме позове у своју канцеларију и да ми званично саопшти оно што је имао. Уместо тога, он долази у Теово, па и ту не сме да ме позове већ чека да изиђем из своје куће, да дођем у сеоску кафану па да ми ту каже оно што је имао званично да ми саопшти. Па и сам велешки кајмакам никада досад није ме позвао позивом, као што то чини према другим грађанима, већ ми је увек кад сам долазио у Велес слао једног полицајца, нескот Али-ефендију, средњовековног човека који би ме с највећом позизионошћу молио да одем до кајмакам-беја. Па сад овај вечерашњи догађај у кући Тевфик-беговој. Сви виђени бегови из најстаријих и највиђенијих породица и разне аге, од којих је дрхтао цео овдашњи свет, скупили су се да ме моле. Није реч о томе каква је ствар за коју ме моле. Али ти људи који сада моле, никад раније нису молили, а сад моле мене и верују да сам једини који могу да спасем њиховог Турчина. Ово је једно посредно признање да сам ја у неку руку већи и од кривичног законика турске државе. Шта сам ја у ствари? Ја сам у Турској туђин. Ја ту немам никога свога осим једнога брата, кога сам ту довео. Нај-после, нисам поданик ни једне државе. У Аустрији сам војни бегунац. У Србији нисам њен држављанин, нисам ни турски поданик. Дошао сам до закључка да једна држава у којој се чак и један странац који нема ништа у својим рукама може попети изнад

државе, да тој таквој држави нема лека и да ће се распасти од првог удараца, добро смишљеног и на време кад треба и на месту где треба ударити. Рекао сам себи: мора се стално или најпре да припремимо све за тај последњи ударац, без обзира ко ће га од нас дочекати.

Сутрадан јавио сам Тевфик-бегу да, ако жели моју помоћ, одмах пошаље своја два сина у Стари Град да моле за опроштај. А кад се они буду вратили, ја ћу даље видети шта треба да радим. Маџиш-ага је исто тако саветовао бегу да то учини.

И Тевфик-бег је послао своја два сина да иду у кућу у породицу убијеног да их моле да опросте њиховом брату убици. Млади бегови стигли су у Стари Град, али нису смели да уђу у кућу убијеног већ су преко неких сељака замолили неке укућане да дођу на састанак. Ови су дошли и после кратког разговора рекли су им да ће се они жалити и до самог цара у Стамбулу и тражити казну за убицу.

Тако су се бегови вратили.

Никада у тој беговској породици нико није доживео веће понижење од овога сада. Зар би неко раније смео и помислити та тужи за убиство? Напротив, однео би убици разне поклоне и на коленима би молио да ту породицу узме у заштиту, да не би и други из ње главом платили. А сад они иду да моле, а тамо их не примају већ их посрамљене враћају кући. Кад ми је то саопштено, нисам хтео ништа да говорим ни бегу ни другима. Отишао сам у Стари Град и рекао да одустану од тужбе. У великом суду имали смо једног Србина на судију. Звао се Васа Серафимовић. Био је учитељ, али је турски знао као и српски, а арапско писмо читао исто тако добро као и кирилицу. Кад је реформисано судство у три европска турска вилајета, по тим реформама, у сваком судијском колегијуму морао је бити бар један хришћанин који је знао да чита и пише турски. Тако је и Васа Серафимовић постао судија у Велесу. Овај човек чинио је у томе суду све оне услуге и олакшице које је могао чинити, па сам њему и упutio ове сељаке из Старог Града да им он саветује како да поступе. Ови су отишли у Велес, а после десет дана Хуссин-бег је био ослобођен.

ИСКУСТВО СА ТУРСКИМ ПРАВОСУЂЕМ

Није прошло много времена, а и мени је било потребно ово турско правосудје. Мој четник Анђелко Станковић углавном је шетао с пушком у руци од Извора до Смиловца и до Тргова. Никада тај пут Прилеп–Велес није био без некога од мојих оружаних људи. Нико ту није прошао, ни Бугарин ни Турчин, а да не задржи од страха видећи ове српске четнике како, до зуба наоружани, седе негде покрај пута или шетају горе-доле по путу. Никога нису нападали, али нико није смео ни један корак да иде изван пута. Снима несрбима који су овим путем морали пролазити било је то теже од сваке друге муке и тортуре. О њима се причало од Велеса па све до Охрида, јер су и путници, тј. сви печалбари који су ишли у Европу у печалбу, морали и у одласку и у повратку проћи овим путем.

Једнога дана Анђелко Станковић био је на том путу и беше се споречако с неким сељаком из бугарског села Крајнице. Не знам како је дошло до тога, али тај сељак, кад се одмакао даље од Анђелка, окренуо се и нешто му гадно опсовао. Анђелко га узме на нишан, опали из пушке и рани га у ногу. Чим је ово извршио он дође к мени у Тргово и јавио ми о томе шта је учинио. Кад су велешки Бугари сазнали о томе, одмах ођу у село Крајнице, натоваре човека на коњу и одведу у Велес. Ту су га превели и одмах подиђају тужбу. Према свему, Анђелко је имао да иде у затвор и да буде осуђен, по најблажој казни, бар на годину дана. Ја сам хтео да спречим уопште његово хапшење. Турска власт није могла да га ухвати, јер га нико не би проказао ма колико да остане у неком селу. Ради тога отишао сам у Велес и састао се с Васом Серафимовићем, судијом. Као Србину испричао сам му све како је било. И питао сам га може ли се наћи начин да се Анђелко ослободи; кад већ има случај да је Хуссин-бег ослобођен како је убио човека, зашто да се не ослободи Анђелко који је само ранио човека. Истина, за убиство породица није тужила Хуссин-бег. Али за овог рањеног сељака цео Велес је сиктао од љутине и злобе тражећи да се

овај зулум на друму Велес-Прилеп за свагда укине. Судија Серафимовић ми рече да ће разговарати са иследним судијом и са државним тужиоцем па ће ми те вечери рећи какав је резултат. Кад сам те вечери сасказао Серафимовића, он ми рече да је за Анђелка свршен посао, да Анђелка неће ни стављати у притвор, али да треба да подложим 20 турских лира које ћу оставити код Јордана Поп-Ђорчева, бакалина, а он ће их узети тек онда кад истрага буде прекинута и акта буду стављена у архиву. Пристао сам на то и сутра рано, чим се чаршија отворила, отишао сам Јордану бакалину, дао му 20 лира у злату и казао му да их преда Серафимовићу кад их он буде од њега потражио. А знао сам да их овај неће потражити пре но што истрага буде потпуно завршена. Кад сам предао новац, био сам радознао како и на који начин, поред свих ових доказа и толике више бугарске у Велесу, може Анђелко Станковић да не одговара ни зашта. Судови су у то време радили и пре и после подне. Знао сам да је иследни судија извештен да је новац за његов рачун положен, па сам то после подне, већ пред крај канцеларијског времена, отишао у суд и тражио да ме иследни судија прими. Чим је чуо да сам дошао, иследни судија је одмах отворио врата, изишао у ходник, поздравио се са мном и увео ме у своју канцеларију. По старом обичају, поручио је кафеу. Кад смо попили кафеу, иследни судија, који је прилично добро говорио македонским наречјем, упита ме зашто сам дошао к њему, каквим послом. Ја сам му смешећи се одговорио:

"Ти знаш добро да је онај "аманет" дат Јордану Поп-Ђорчину. Та је ствар свршена. Али мене интересује друго: како ћеш ти, поред овако велике тужбе и пуних доказа да је Анђелко Станковић пуцао на човека и ранио га, њега ослободити? То ме једино интересује да видим начин на који ћеш то извести!"

Без икаквог устезања, он ми је овако одговорио:

"Е, мој Васил-ефенди, видиш... у мојој руци камен и прах, па мени стоји до воље да ли ћу орах тући каменом или орахом камен."

Рекао сам да знам да је то тако, али ипак, тим ми није речено ништа што досад нисам знао. На то је продужио:

"Анђелко носи пушку са собом... Он има за то одобрење од власти која је за то надлежна. Он је заклеги пољак па типме имању. Анђелко је човек који воли мало више да попије. И тако, једног дана, узео је једно шише ракије, сео у хладовину поред пута, нио ракију, певао. . . И одједанпут дошао му шеф да пуца... И... пуцао је... Е па, куршум кад изиђе из пушке, мора негде да падне. Може да удари у дрво... Можда у камен или у земљу... Али овај куршум је случајно ударио у човека... Да је Анђелко хтео да убије овога човека, он би пуцао још неколико пута на њега. Али Анђелко није ни мислио на то. нити је видео тог човека, па зато није ни пуцао нише на њега. . . Да је поред Анђелка био још неки човек, па да га ухвати за руку после првог пуцања и не допусти му да по други пут пуца, е, онда би то била друга ствар... Али, при оваквом стану ствари Анђелко није крив. Нема зашто да лежи у притвору и нема зашто да му се суди. Е, јеси ли сада задовољан, Васил-ефенди?"

Био сам потпуно задовољан овим објашњењем, отишао сам опет код Јордана бакалина и дао му још 5 златних турских лира да почастима овог ученог турског ефендију. Тако сам успео да спасем Анђелка Станковића и да користим један несрећан случај – убиство стариградског конабаније, да бих добио нов доказ да се уз добро пријатељство, ако уз то човек не жали новац, код турских чиновника може користити Србин као и Турчин.

ЈУТАРИЋА СЛУЖБА НА БОЖИЋ 1909. У СЕЉУ ТЕОВУ

Био сам успоставио, може се рећи, добре односе са велешко-дебарским митрополитом Грком Партенијем. Било је случајева кад ми је овај човек био потребан. Са њим сам говорио грчки. И то му је донекле ласкало, а мени је тај случај пранио олакшицу у разговорима са митрополитом. Морао сам решити питање српског свештеника у Теову, јер ту цркву нисам могао ставно држати затворену и испречити се пред

жељу народа да се јединоут и у њиховој цркви служи служба Божија. Заједно са Јованом Бабунским склонили смо најзад учитеља Игњата Јовановића да се рукоположи за свештеника. Морао сам молити митрополита да га рукоположи. То је овај могао лако да одбије, пошто је био обичај да свештенички кандидати проведу неколико недеља пре рукоположења у митрополији и да положи као неки испит пред митрополитом, када их за то буде спремао његов протосинђел или, где таквог није било, онда архијерејски намесник или, како то Грци називају, иконом. Према томе, требало је склонити митрополита да он од овог нашег кандидата то не тражи, а новац потребан да се плати митрополиту, обећао сам му. Тако сам једнога дана, са неколико својих сељака из Теова, довео учитеља Игњата у Велес. И ту смо га представили митрополиту Партенију.

Митрополит нас је лепо примио и обећао да ће прве недеље која долази извршити рукоположење, а ових неколико дана до недеље тражио је да кандидат долази свако јутро у цркву и да присуствује богослужењу.

У Велесу је било 25 цинцарских домова, који су сви од реда у својим кућама и међусобно говорили цинцарски, а иначе су званично сви били Грци и говорили су и грчки. Само једна породица била је Грка. То су били браћа Софрјано. Међу овим Грцима било је неколико имућних људи, а већином је била сиротиња, од којих су неки постали грчки официри, банкарски чиновници, апотекари, итд. На тај су начин издржавали своје родитеље и млађу браћу и сестре. Неки су од њих постали српски учитељи, као што је Јован Михаиловић, доцније начелник финансијског одељења Министарства спољних послова и Димитрија Анастасијевић Танула, доцније адвокат у Скопљу, који је имао рођеног брата жандармеријског официра у Грчкој. Сви ови људи били су са нама Србима у најбољим пријатељским односима, а имали смо и једног заједничког непријатеља – Бугаре. Кад је било завршено рукоположење Игњата Јовановића, он је добио уредну синђелију од митрополита и био постављен за свештеника у Теову. Вратили смо се сви заједно у Теово и Игњат је почео вршити своју свештеничку дужност. Био је то врло добар учитељ, доцније одличан свештеник и врли Србин.

Ја више писам имао никакве бригае око тога питања, али смо ипак морали да бринемо да нам се и бугарски поп не увуче у цркву. Не због саме цркве, већ смо хтели да и њега и његових шест кућа парохије одстранимо од цркве, јер су стварно били отпадници од свог села. Ни једно крштење, ни венчање није могао вршити у цркви, већ по кућама. Опела никад нису вршена у цркви већ код куће или на гробљу. Моји сељаци у Теову познавали су добро садашњег поп Игњата, јер је био родом из Богомиле а отац му је био имућан сељак, па је доцније имао и меновиту радњу у Богомили. Са тим особинама, и својим личним и породичним, био је добро примљен и уживао је поштовање својих нових парохијана.¹³

Те године, 1909, у децембру месецу, отишао сам у Београд. Пре поласка свратио сам у Скопље где се већ знало да ће Балугић бити премештен за генералног конзула у Солун. Тамо је требало да замени Владу Љотића. Још за време анексионе кризе, која је почела крајем септембра 1908, у Београду је почео излазити лист "Словенски Југ". Уредник овога листа био је дотле добро познати Љуба Јовановић, звани Чупа, апсолвирани припник. Лист се сматрао за ултрапатриотски, а такав је заиста и био. На пралац тога листа углавном је имала утицаја једна група српских официра, двадесетдесетомајских завереника. Овај лист није био много наклонен тзв. старијим радикалима које је водио Никола Пашић, међу којима је у вођству, између осталих, био и Стојан Протић и учени, и опште уважени од свих у Србији Андра Николић. Тој групи око "Словенског Југа" припао је одмах Балугић, који и дотле није био при-

¹³ Овај пример са "шест породица Бугара" у селу Теову, које Трбић спомиње у више наврата кроз своје записе, само је типичан образац како се у то време, на просторима турске Македоније постајао Србином или Бугарином; односно Грком у масовним словенским раје. Схватамо пажњу читаоцу да ће се такве сусретати и са много драстичнијим примјерима националног опредељивања људи, у зависности од неког догађаја или околности на само терену.

јатељ радикалима који су га заувек одстранили из српског краљевског двора, па су му, само на интервенцију краља Петра, дали место српског конзула у Турској.

Истој антирадикалској групи припадали су још: др Михаило Шушкаловић, Богдан Раденковић, Давид Димитријевић, Светозар Дичић и још неки други, а у Битољу тој групи припадао је Глигорије Божић, професор гимназије, син чувеног колашинског кнеза проте Вукајла Божића.

Још из раније сви су знали да ја не припадам ни једној партији ни групи, а имао сам свуда и међу свима добрих пријатеља, и сарађивао са свима онима који су радили на ослобођењу Старе Србије и Македоније испод турске власти. Ради тих веза и полова долазио сам у Београд као у српски Пијемонт, од кога смо једино и чекали своје ослобођење. Тако сам и овај пут, кад сам дошао у Београд, задржао се тамо прилично дуго.

СТИГАО сам у село Теово на сам Бадњи дан. Пролазећи поред сеоске кафане, приметио сам у њој турске жандарме са согљенске жандармеријске станице. Срби у Турској ништа теже нису подносили него кад им Турци дођу на савану, у сватове, на велике празнике, кад омладина игра у колу, а Турци се посаде код кола и посматрају играшку. Играли се увек у два кола: мушко посебно, женско посебно; никад нису играли заједнички. Много пута, женско коло било је као венац унутра, а мушко изван споља. То је била симболична заштита женскиња од Турака.

У Македонији је био обичај да свака кућа која има да закоље свињче, најрадије га коље на сам Бадњи дан. Сматрало се као особина хришћанска да свака хришћанска кућа, бар на дан Божића, једе свињско месо. По варошима, као што су Велес, Прилеп, Битољ и остале, свињче се клало ноћу између Бадњег дана и Божића и свињско месо могло се продавати само у црквеној порти. Ни једна месарница у вароши није смела продавати то месо, нити се смело на кланици заклати свињче. По селима, нарочито ако су села била потпуно хришћанска или су хришћани били у већини, свињче су се клале по кућама, сем у селима где су хришћани били у мањини, као што је у велешком срезу било село Доње Врановце, где је било свега девет хришћанских кућа. Они нису смели ни да хране свиње ход своје куће, а ако су хтели да једу свињско месо, онда је неко од домаћина морао да иде чак у Велес да о Божићу купи месо код цркве.

Како се о Божићу по хришћанским кућама пржило и пекло свињско месо, мирис му се осећао по целом селу. И Турци су ради тога избегавали да о Божићу и неколико дана после Божића улазе у хришћанске куће. Ако би неко морао бацн тога дана да прође кроз хришћанско село, држао је руку на носу да би сви видели како не жели ни мирис свињског меса да му дође у нос, па су брзином Татара тих дана пролазили кроз хришћанска села.

Знајући ову мржњу хришћана на Турке, нарочито ако су им на досади у овакве свечане дане, кад сам приметио турске жандарме у селу, чим сам сишао с коња пошао сам у кафану да их питам зашто су дошли у село. Кад сам пошао према кафани, сретне ме поп Игњат на ми рече да је у кафани и согљенски мудур и да му је саопштио да му истог дана преда кључ од цркве. Рекао сам попу да, кад се ја растањем од мудура, нека му каже да сам узео кључ од цркве и нека га мудур од мене тражи. Био сам свестан о чему се ради.

Требало је да мудур о Божићу пусти бугарског попа у цркву и да му под заштитом турске жандармерије омогући служење божјихне службе. Знао сам да то мудур не сме учинити по својој вољи, већ је за то морала постојати виша наредба – у најмању руку велешког кајмакама. Одмах сам смислио план да то спречим. Али полазих у кафану где ћу заточи мудура, писам хтео ништа с њим да говорим о цркви. Чим сам ушао у кафану сви жандарми су се дигли на ноге и поздравили ме по војнички. Мудур је седео.

Без икаква поздрава, рекао сам мудуру:

"Шта ћеш ти данас овде у Теову?"

Па не сачекавши његов одговор, додао сам:

"Сигурно си дошао да купиш свиње данас у Теову... Јер, као Скопљанац, знаш добро да се по српским селима данас кољу свиње..."

О ремену сам носио велики револвер Маузеровог система. То ми је дао Малић-ага у Велесу да га узмем са собом и да га добро испробам. Не знам зашто ми га је дао, јер га је и он могао испробати у Велесу, а сигурно га је и испробао јер ми не би дао неисправан револвер да га носим на путу од Велеса до Теова који је дуг више од 35 км. Не давши мудуру да отвори уста, почео сам га грдити нимало не бирајући речи. Једино сам избегавао да својим псовкама не нанесем какву увреду исламској религији или турском цару, јер бих у том случају имао против себе све турске жандарме. Овако су жандарми мирно слушали све псовке којима сам частно мудура. Пили су ракију коју сам за њих поручио и једи ратлук који им је изнесен као част. Толико сам напао мудура да већ није било никакве мере, сам оне о цару и религији, па сам му говорио: "Де, покушај ти мени да опсујеш нешто!" и одмах сам додао: "Убићу те као песто!..." Тако сам, опсујући га, остао више од пола сата с мудуром, па сам изишао напоље. У кафани није остао ни један сељак, али их је око кафане било педесетак. Слушали су оне страшне речи што сам их говорио мудуру и били су готови, ако би дошло до какве тужње, да ми притекну у помоћ, иако су знали да сам са својим револвером могао направити читаву касапницу. Послао сам неколико људи да ми позову Анђелка Станковића, четника. Јована Грковића Гапона из Извора и Перу Петковића из Ораов Дола. Наредио сам седморици најбољих сеоских четника из Теова да буду спремни. И кад чују сеоско црквено звоно, које ће само трипут ударити, нека дођу у диоринге некоег Анђела Скандера и ту чекају, да ако чују пуцањ у цркви или код цркве, одмах да прискоче у помоћ и нека пуцају на жандарме.

Око поноћи дошли су Анђелко и Гапон. Њима сам наредио да са револверима пођу са мном. Гапону сам дао кључ од цркве и он је имао да је откључа, а за њим да уђе Анђелко и да почне да пали свеће. Ја ћу стајати на вратима да видим хоће ли доћи Турци и шта ће покушати. Али, чим чују пуцањ, било да сам жив, рањен или мртав, одмах са црквених врата нека пуцају добро да пазе да им жив не умакне ни бугарски пол ни мудур. Али ако ја булем на ногама, нека тај посао оставе мени, а они нека пуцају у жандарме, да их натерају да скрену пажњу само на њих, а догле ће прискочити Перо Петковић с осталим сељацима, склоњеним у Скандеровој авлији, који ће довршити посао. После извесног времена стигао је и Перо Петковић те сам њему наредио да иде у кућу некоег Ђорђа Ђипетковића, који има да прими све остале сељаци с оружјем, а и његова јединац син Јанко има да учествује у овоме. Кад сам издао сва ова наређења, био сам потпуно миран јер сам добро знао да ће прка бити одбрањена од Бугара и Турака, можда по врло скупу цену, али сам знао да ће све бити извршено онако како сам предвидео. Затим сам са Анђелком и Гапоном сео за вечеру, па смо мало прилегли да бисмо у 4 сата већ били на ногама. Пол Игњат је после мог расанка са мудуром, отишао овоме и рекао му да је кључ од цркве код мене, да он нема могућности да ми кључ узме, а онда је, са пуно ироније, додао:

"А ти си власт, па му одузми кључ!..."

Мудур га је унгиао:

"А хоћеш ли ти сутра служити у цркви?"

"Ако ми отворе цркву и народ се позове, сигурно ћу служити", одговори поп.

"Сутра сам ја господар и биће онако како закон наређује", на то ће мудур.

"О свему ћемо сутра разговарати", заврши поп.

И тако је оставио мудура који је сав зелен од јела позвао копабашију и наредио му да спреми конак у својој кући где ће мудур са својим жандармима спавати. Кмет је био неки Темелько Ђорески Расим. Био је добар домаћин, а уз то неустрашив јунак који није знао за страх. Поред тога, имао је и херкуловску снагу. Без предомисљања је рекао мудуру да га не може примити те вечери, јер му је кућа пуна свињског меса. И ноћас његова жена топи маст, па им је у кући све масно, те га не може примити у госте. На то ће мудур:

"Па одреди конак у некој другој кући..."

А Темелько му одговори:

"Нема ни једне куће у Теову у којој се не кољу свиње вечерас. Али можеш отићи у кућу Ђонка Плевенског, ако хоћеш. Тамо је поп Петар, његова је соба чиста па тамо можеш спавати".

Тако је мудур пристао да ноћ проведе у кући Бошка Плевенског, камо су се сви упутили.

Бошко Плевенски је становао у улици где и ја. И цела ова група морала је проћи мимо моје куће пре но што је стигла Бошковај. Био је сумрак кад су кренули. Мени је ово било добродошло, јер сам могао отићи у цркву пре њих, пошто сам наредио да се испред Бошкове куће постави сеоска стража, па да ми саопшти чим жандарми буду устали и почели се сиремати, како бих пре њих стигао у цркву, отворио је и пустио поп-Игњата.

Тако је и било. Око 5 сати изјутра ударило је црквено звоно уговорени знак. Наоружани људи са Пером Петковићем на челу били су у приправности. Ја, Анђелко и Гапон са поп-Игњатом већ смо били у цркви. Али није прошло ни 10 минута, а пред цркву стиже мудур са поп-Петром у пратњи 10 жандарма. Стигли су пред црквена врата, где је горела велика вагра, коју сам наредио да запале да би сви били добро осветљени и да би сваки метах погодио свој циљ. У цркви је био готово мрак, јер неколико свеча и кандила нису давали велику светлост. Кад су дошли у близину црквених врата, извадио сам маузер револвер и узвикнуо:

"Назад, или ћете сви изгинути!"

Загим дрекнем на мудура:

"Шта ћеш ти, Турчине, у цркви?"

Пастале једну гурање. Мудур је гурао попа напред, а поп мудура. Још једанпут дрекнух на мудура:

"Овога јутра обојица ћете бити мртви, па се не морате гурати ко ће бити први!"

Она ситуација је потрајала више од 20 минута. Поп Петар је покушавао да побегне испред цркве, али жандарми су га гурали цесима од пушака. Најзад је успео да се отме и да клисне, што рекао наш народ, као "пас од попа".

Кад је мудур видео да бугарски поп не сме да уђе у цркву ни под његовом заштитом, сав љутит позвао је жандарме и одмах са њима отишао у Согле.

Тако се завршила ова бескрвна битка око теонске цркве на Божић 1909. После бекства бугарског попа и турске власти, црква се напунила народом и отпочела је служба божија. Ја сам био толико радостан тога дана да сам од радости чак и певао у цркви, што писам чинио одavno пре тога, сем, опет једног Божића, кад смо Бабунски и ја преобучени у сеоска одела ушли као и овога јутра, рано у богомилску цркву, док нам је чета била изнад Богомиле у шуми, а ми смо, један за левом а други за десном певницом, певали у цркви. Турска војска стално је боравила у Богомили и о великим празницима као што су Божић, Богојављења и Ускрс, чувала стражу пред црквеним вратима, штитећи цркву и народ од каквог изненадног напада. После цркве почели смо правити посете по селу. У кући шурака Јована Бабунског затекли смо капетана са још два турска официра нижег чина, који су дошли на честитање. Ми смо били са групом од десетак сељака. Кад смо дошли у собу, руковали смо се с официрима и сачекали да будемо послужени са ратлуком, кафом и ракијом. Капетан нас је дуго посматрао, нарочито мене, јер сам се издвајао од осталих својим здрављем које се огледало на моме лицу, док су остали, па и Јован Бабунски, због маларије која је у том крају владала, имали тамна лица. Официри су сачекали да изиђемо, па су после запитали домаћина:

"Који су ово људи. Досад их нисмо видели у селу?"

Шурак Бабунског, Кицо Димитријевић, одговорио им је:

"То су наши сељаци, али печалбари. Четири пет година се нису враћали кући, па су тек синоћ стигли, за Божић. Зато их и не познајеш."

Не знам да ли је официр био убеђен овим одговором, тек ја и Јован смо на брзу руку ручали у селу и одмах отишли у шуму својој чети. Ето, од тога доба, ово је био први пут да у цркви певам црквене песме.

После службе божије, правили смо посете свуда. За време службе Анђелко и Гапон су непрестано стајали на црквеним вратима, готови да сваки покушај поновног уласка у цркву онемогуће. И Перо Петковић је до свршетка службе стајао на одређеном месту, јер смо имали право да сумњамо да ће мудур са појачањем покушати поново да изврши атак на нашу цркву. Мелутим, све се добро свршило. Око подне

настала је права Божићна пуцњава, какве дотле никада није било. А после подне коло је било веће и веселије него икад до сад, јер није било ни једног Турчина, ни близу ни издаље, да посматра играшку и весеље.

ПРВА СРПСКА СЛУЖБА У МАНАСТИРУ СОГЉЕНСКОМ

Био сам смислио једну нову ствар, која је била више смела и дрска него приметна. Одлучио сам да све своје сељаке позовем да уочи Нове године 1910, одемо у согљенски манастир, тамо да преноћимо, а наш поп Игњат да одслужи тамо литургију у цркви Свете Богородице. Тамо да ручамо и да се после ручка вратимо у Теови. Сав трошак примио сам на себе. Било је потребно купити неколико оваца и једног вола; хлеб неки понесе свако од куће, као што је обичај када се иде у манастир. И сваки ће понети по чутуру пива. Ја ћу купити неколико ока ракије, свеће и златин за кандила. У манастиру је живео неки сељак мађер (кувар) који је истовремено био и надзорник манастирског имања. Он је чистио цркву, палио свеће и кандила и старао се о оно мало живе стоке коју је имао манастир. Према томе, није било никакве озбиљне сметње за улазак у манастир и да се у њему служи служба. Посаветовао сам се с поп-Игњатом. Он је пристао да ову ствар изведемо, а на то су пристали и сви угледнији сељаци јер су рачунали да није никакав грех нити преступ одлазак у цркву и молитва Богу. Био је обичај да се иде у манастир на конач другог дана Божића, уочи Нове године, на Богојављање уочи Светог Јована и уочи Светог Николе у манастирима који славе Светог Николу. Бистричани су били у согљенском манастиру уочи ина други дан Божића. Ми смо хтели да наши прилози манастиру у повцу, стоји и житу буду бар трипут већи од бистричких, иако је Бистрица имала двапут више домова него Теови; истина, била је бар трипут сиромашнија од Теова. Теовци су хтели овом приликом да истакну своје српство, своје православље, а мало и својим богатством да се похвале. Нарочито су хтели да докажу да нису шкрти у данању, јер познато је да богатији мађе дају од сиромаша, па је то општа одлика свих села у Македонији насељених у богатом прилепском, овчепољском, скопском и кумановском пољу. Баш у тим селима најгоре пролазе путници-намерници и они који долазе да моле нешто за цркву или манастир. Село Теови, по општој оцени, није се умногоме издвајало из ове категорије села, па су Теовци баш и хтели својим прилозима да то оповргну.

Уочи Нове године спремили смо се нас око 90, сви на коњима, са полом заједно, и пошли у манастир. Манастир није био више од 4 км удаљен од Теова и пут до њега ишао је право не додирујући ни једно село. Пошто смо ишли у цркву, а не у рат, наредио сам да сви иду без оружја, јер би нас могли оптуживати да смо силом свога оружја заузели манастир и натерали да нам се црква отвори. Ја сам понео само свој револвер маузер.

И тако смо стигли у манастир где су нам биле отворене манастирске собе, наложене ватре по каминима у собама. Мађери смо дали месо и око 100 ока пиринча да нам спреми то вече вечеру, а сутрадан ручак. Тражили смо да нам се одмах цркви отвори, што је и учињено, па смо ушли у цркву и запалили по једну свећу. Ја сам приложио једну канту од 12 ока златина манастиру за кандила. И многи моји сељаци припожили су восак и златин цркви...

Кад је дошло време вечери, вечерали смо и легли да спавамо. Сутрадан рано свештеник је ушао у цркву и почео јутрење, а кад је почела литургија сви смо сишли у цркву и одстојали службу Божију. После тога почело је тзв. "писаније" манастиру. Новац се давао у готову одмах ту, а "писаније" се односило на жито, пиринач и живу стоку. По прорачуну, оно што је ту било записано као писаније и готов новац износило је преко 300 напољсона. Овакав прилог манастиру није дат за свих последњих 10 година.

Кад је ручак био готов, ручали смо а са манастирске стране отворено је буре црног вина које се чувало само за бугарског митрополита. Пошто је манастиру дат

велик, управо незапамћен прилог, мађер је сматрао да је сасвим право да ми попијемо митрополитово вино. Пошто смо и мађеру и послужу дали пристојан бакшиш, остали смо манастир и пошли у Теово задовољни што се све добро вршило и што смо већ учинили први корак за заузимање овог манастира.

Село Теово је са јужне стране било отворено, али са северне је било затворено једном каменом гредом кроз коју се пробила Бабуна и олатле противала кроз село. Пут који води из Богомиле, Согља и из свих горњих села, пролази олет кроз мали процеп, достига стирм, где су некада селјаци пробили пролаз са високим степеницама. Ове су се степенице дугогодишњом употребом потпуно излизале и не зна се да су биле човечијом руком клесане у камену. Тек пошто се прође овај процеп, пут се шири и тако се стиже у Теово које је, са малим изузетком, цело у равници.

Кад смо дошли близу тога процепа, један од мојих селјака који је ишао напред (јер целим путем који су ишли један за другим, нигде нису два коњаника могла ићи упоредо), дао је знак да сви станемо. Затим је сипао с коња и дотрчао до мене рекавши ми да се испод самог процепа налази турска жандармерија. Наредио сам десеторици селјака да пођу и извиде зашто су Турци заузели ту заседу. Кад су они селјаци један за другим наишли, жандармеријски наредник, који није био из согљенске жандармеријске станице, упитао их је имају ли каквог оружја. Они су одговорили да немају. После једног површног претреса пустио их је иду у село. Кад сам видео шта раде Турци, наредио сам да сви изваде своје револверсе, које смо предали једном од селјака који их је све ставио у бисаге, вратио се напрег и отишао право за Богомилу. Другим селјацима сам наредио да сјашу; затим да један човек држи по два коња, а остали који буду слободни да заузму место изнад самог процепа тако да могу посматрати шта се ради, али жандарми да не могу да их виде, јер растојање није било веће од 8-10 метара. Кад је већ последњи селјак из прве групе био пуштен у село, сви су се други већ били поређали по оној каменој ивици, а ја сам пошао право на жандарме. Чим сам крочио иза процепа, исти жандармеријски чауш упита ме:

"Васил-ефенди, имаш ли оружје?"

У истом часу скочио сам уназад и стао у онај процеп. Извадио сам револвер и упурио га на жандарма рекавши:

"Имам."

Па то ми чауш одговори:

"Имамо паредбу да ти одузмемо револвер."

Ја сам рекао да револвер не дам и да ми живом револвер неће одузети. Али пре него што ја погинем, не знам колико ће од њих остати. Како је пут и испод процепа био тесан, жандарми су били лепезасто поређани испред мене у три реда. Како сам ја рекао да не дам оружје, они су добили наредбу да ме ухвате. Пошто је мој револвер био тежак, наслонио сам га на леву руку и откочио. Кад су ми се жандарми приближили на неколико корака, довикнуо сам им:

"Ни једну стопу даље, иначе пуцам!"

Жандарми су ушерили пушке на мене, а ја сам стајао према њима са упереним револвером у коме је био шаржер са 10 метака. Чауш је непрестано викао:

"Продај револвер! Јер ми га морамо данас узети од тебе!"

На сваку његову реч ја сам само одговарао:

"Назад! Пуцаћу!"

Моји селјаци, њих око 40 на броју, били су се налетили као орлови изнад нас и посматрали су целу ову сцену. Десно од мене на удаљности од око 50 метара, испод окомите стене, текла је Бабуна. Био сам решен, ако се жандарми помере према мени само још једну стопу, да пуцам у ону лепезу од лули, па кад утрошим све метке, а то је свега секунду-две, да скочим доле у провалију на чијем је дну текла река Бабуна. Кад су Турци видели да се без погибље не може од мене револвер узети, пошто нису имали где да се распореде и разреде, а да ме засићу из далека, тј. да се врате у село па из села неком гласом њих неколицина да ми дође иза леђа, то нису могли учинити, јер су мени иза леђа стајали око 40 мојих селјака за које жандарми нису били сигурни да нису наоружани.

Ова ситуација била је мучна и тешка. Гинути се морало. Тога сам био свестан и ја, али и жандарми. Далеко доле, код првих сеоских кућа, једва сам угледао мудура. Кад сам га видео, викнуо сам жандармима: "Што сте ви дошли овамо да гинете лудо? Зовите вашег мудура па му кажите нека он дође, нека изиђе испред вас. И њему ћу предати револвер". Жандарми су то једва дочекали па почеше иззивати мудура преносећи му моје речи. Али мудар им је одговорио да није његов посао да мене разоружава, већ је то наређено жандармима и они то морају безусловоно извршити. Опет сам позван да бацим револвер, јер ми се нико није смео приближити да ми га узме из руке. А ја сам непрестано понављао: "Ни стопе ближе! Убијам!"

Не знам колико је трајао ова мучна ситуација, али мени се чинило читаву вечност. Ја сам сам, са револвером у руци, стигао пред 20 турских жандарма који су сви уперили у мене пушке. Али стварно су на мене могла пуцати само седморица који су сачињавали први ред у тој људској лепси у жандармеријској униформи. Она друга тринаесторица могли су пуцати само ако би они испред њих били у клечећем стању. Али нико није смео да се помери с места јер су знали да ћу одмах почети да пуцам. А они су били толико близу мене и збијени између себе, да би први ред одмах био покошен. Кад већ нисмо знали шта даље да се ради, одједном се јави заступник жандармеријског командира из Согла, један поднаредник, и упита ме доста пријатељски:

"Васил-ефенди, имаш ли ти тескеру за овај револвер? Ако имаш, дај нам је и не мораш нам дати револвер."

Ово је већ био излаз из ситуације, у којој нам је свима лебдела смрт пред очима. Одговорио сам:

"Па сигурно да имам тескеру. Али она није код мене већ код моје куће па вам је тамо могу дати. Ако хоћете тако, лепо, а не да гинемо овде. Пођите ви испред мене а ја ћу за вама, па ћу вам код куће дати тескеру."

Свима је лакнуло. И повикаше:

"Ама, сви ћемо заједно у село, не брини ништа!"

"Идите ви напред", рекох им, "ја ћу одмах за вама".

Али један од жандарма који су били одмах испред мене рече ми:

"А има ли беса да нећеш пуцати на нас када се ми окренемо?"

Овај жандармеријски поднаредник који је учинио тај предлог подвикну му:

"Пути бре, срам те било! Како смеш да помислиш да ће један овакав човек који се не боји нас дванаесторице, пуцати у леђа?"

И одмах почеше да силазе. У исто време скочише и моји сељаци који су ми стајали иза леђа. И тако кренусмо доле ка селу. Тиме је напало велико узбуђење, и све живо мало и велико, младо и старо, посматрали су овај приказ. Са сваког места у селу могло се лепо видети у каквом се положају налазимо код тога каменог процепа. Сви су очекивали кад ће да букне пламен из нашег оружја.

Кад смо сишли у село, одведем жандарме и распоредим их у две кафане, одмах наредим да им се да неколико ока ратлука, кафе и ракије колико ко жели да пије. Онога поднаредника са жандармом Мустафом, кога сам редовно плаћао, позвао сам својој кући да им "покажем" тескере, које у ствари нисам имао. Кад смо дошли мојој кући, наредим да их послуже ратлуком, скувају кафе, а ја уземем 20 наполеона од којих 15 дам поднареднику а 5 жандарму Мустафи, а поднареднику кажем:

"Узми ово наместо тескере. Ово ће ти много боље и корисније послужити од једне прљаве хартије."

Он је примио новац и рекао ми је да је знао да немам тескере, али није могао да смисли други начин да се спасемо од смрти која нам је сваки час била пред очима.

Тех после овако завршеног сукоба у Теову је наступило весеље. Засвираше су гајде и младеж је почела да се хвата у коло, а жандарми, пошто су се добро напили, отишли су у Согла, а сутрадан се разишли по својим станицама.

Како је дошло до овога? Чим смо пошли у манастир, поп Петар је известио мудура да ми силом оружја одлазимо да заузмемо манастир. Мудар је на то телеграфски тражио да му се из најближих жандармеријских станица пошаљу појачања да би спречио насилно заузимање манастира од стране наоружаних Срба, које сам ја пред-

водио. Кад је добио појачање, није смео да дође у манастир, јер је мислио да смо ми одиштак паторужани. Али онда је изабрао ово најгодније место којим смо морали проћи да бисмо дошли у село где је мислио да ће моћи претрести све сељаке и код њих наћи неко оружје да би оправдао свој поступак, а за мене знао је добро да нећу дати оружје и био је сигуран да ћу бити убијен. Међутим, цела се ствар завршила онако како он нити је предвиђао нити желео. Тако сам ушао у 1910. годину.

ПУТ КРАЉА ПЕТРА У ЦАРИГРАД

Српски народ у Турској у прошлој, 1909. години, постигао је огромне успехе на политичком пољу. За 2. фебруар 1909. сазвана је Скупштина отоманских Срба у Скопљу. Скупштина се састојала од неких 60 делегата. На тој скупштини донесен је устав по коме је требало да се управља српски народ на територији турске царевине. У уставу је предвиђено да се за ту скупштину убудуће бира 60 посланика, да су њени чланови без избора српски посланици у турском парламенту и евентуални сенатори. Скупштина бира један извршни одбор по угледу на саборски одбор српског народног црквеног сабора у Карловцима. Овај извршни одбор имао је 12 чланова и он је у име скупштине имао да води све националне послове. Први делегати за ову скупштину, који су донели устав, били су позвани од стране српских конзула из Скопља, Битоља и Приштине. Ово је био један од највећих успеха који су Срби постигли у Турској за све време своје борбе на територији Турске у XIX и почетком XX века после ослобођења Србије и српско-турских ратова 1876-78. Четврти фебруар изабран је као симболичан у спомен састанка у Орашцу, на коме је састанку Карађорђе био изабран за вођа српског народа. На овај начин Срби у Турској хтели су да покажу континуитет у борби српског народа против Турака, који је стварно отпочео после избора вођа Карађорђа на састанку у Орашцу 2. фебруара 1804.

После ове скупштине 1909. конзул Балугић је премештен у Солун где је заменио Владу Љотића, једног честитог Србина који је чинио част српском народу и оним који су га на то место поставили. Наместо Митра Шешлије који је био премештен у Скопље, у Велес је дошао за управитеља Јован Ђорђевић, учитељ, родом из варошице Гуменице у солунском вилаету, ожењен Српкињом из Скопља, која је била учитељица Рада. Наместо Балугића привремено је дошао у Скопље Милан Ракић, а затим Јован М. Јовановић Ниџић, бивши дугогодишњи помоћник Светислава М. Симића, шефа пропаганде у Министарству спољних послова Србије. Кад је Светислав Симић постављен за српског посланика у Софији, Јован М. Јовановић је заузео место шефа пропаганде у Турској у том министарству. Он је био веома озбиљан човек и мада тешко приступачан, погодан за то место јер је све наше јавне раднике добро познавао. С друге стране, имао је и једну ману, исту као и његов претходник Балугић; продубљивао је јаз између српског конзулата у Скопљу и српске митрополије. Управо он је, још као шеф пропаганде, и био покровитељ ове акције. Срби су ипак имали у њега поверења као у човека за кога се сматрало да ћеће радити на штету онштих интереса српског народа у Турској.

Било је мало чудновато за људе који су познавали развој политичких странака у Србији како су радикали у Турској, на најосетљивијим местима, остављали своје неједномишљенике, као што су били: Живојин Балугић, сада у Солуну, Јован М. Јовановић у Скопљу, Милан Ракић у Приштини и Љуба Михаиловић у Битољу. Ово су углавном били пријатељи Јане Продановића, првака Самосталне странке у Србији.

Ми Срби у Турској, водећи за време наше четничке акције борбу на живот и смрт, доживљавали смо и преживљавали тешке моменте. Један од таквих момента био је кад је 1906. за време кад је Светислав Симић био посланик у Софији, краљ Петар, краљ независне Србије, одведен у Софију да први направи посету кнезу Фердинанду Кобуршком, турском вазалу. Ми Срби смо били покошени овом вешћу јер су Бугари тај акт краља Петра, можда с много права, тумачили као слабост Србије а снагу Бугарске и да, према томе, сама та посета краља Петра Фердинанду доказује да Македонија нема шта за своје ослобођење очекивати од Србије, већ једино од Бу-

гарске. Да би уништили то веровање и у себи и код других, морали смо у те дане и у та времена да гонимо Бугаре и бугарске чете и да их до ногу потучемо где год смо за њих могли чути и где год смо их могли наћи. На тај начин демантовали смо званичну политику Србије према Бугарској и стварно смо, бар у том тренутку, и на десној обали Вардара водили оцајничку борбу да би на један ауторитаран начин убедили српски народ у Турској да је Србија јача од Бугара и да се од ње има очекивати ослобођење од Турака.

У тим доказима било је неки пут и нешто смешно. Имали смо у Поречу војводу Зафира, родом из села Дупишта. Он је носио српску брзометку. И кад је дошао међу селацима, почео је да им прича како је ту пушку добио на дар од самог краља Петра. И како за разлику од бугарске пушке система манлихерштајер којом је наоружана бугарска војска, та бугарска пушка не додаје свој метак више од 2000 метара, док брзометка којом је наоружана српска војска тера метак и преко 3000 метара.

Разуме се да се селаци нису много разумевали у километре, али било је и таквих који су знали шта значи 3000 метара па су се испод брка смејали овој Зафировој причи.

Све је то било потребно да би се полако збрисао онај тежак утисак који се добио одласком краља Петра у Софију. Колико је овај краљев одлазак у Софију био неплодан, показују два велика догађаја: закључење српско-бугарског царинског савеза Кобург је доставио бечком двору, јер је то био један од повода за српско-аустријски царински рат. Уговор је био објављен пре него што је ступио на снагу. Други догађај – наш улазак у село Дреново и притисак на Велес толико је одјекнуо у Софији, да кад сам по другом пут ушао у Дреново, Александар Малинов, вођа демократске странке и тадашњи председник владе, наговестио је Србији: или да спречи ове нападе на Бугаре, или ће се македонско питање решити ратом између Србије и Бугарске. Такве су биле жалосне последице овога доиста непотребног понижења земље Србије.

Године 1910. краљ Петар се спремао да посети султана. Опет једна носталгијска српског народа. Али смо од ове посете очекивали решење питања велешко-дубарске митрополије и укидање закона од 1903. да становници једног села не могу прелазити из једне црквене јурисдикције у другу, тако да егзархисти остају егзархисти и ако сви селаци буду изјавили да не признају егзархију, они су то морали остати силом овога закона, а тај закон произашао је из реформи предвиђених Митрополитским уговором између Русије и Аустрије о реформама у Македонији.

Хоће ли се овај закон структурно применовати или неће зависило је од кајмакама, као што је то био случај с покушајем одузимања цркве у селу Тсову само зато што је Тсово било признало бугарску егзархију још онда кад је она била само словенска, односно кад је наш народ мислио да је она само то. Па кад су видели да је она бугарска, да им забрањује славу, отвара бугарске школе и врши однарођавање, они су се вратили патријаршији и српству, али њихова воља требало је да буде слабија од воље неког споразума који су склапале без њиховог знања неке велике силе, од којих је било много више штете него користи. Зато смо тај намеравани одлазак краља Петра у Цариград представљали као једну потребу да се тај и такав закон укине. Тај закон је у томе времену био само против нас, јер народ није бежао у Бугаре, већ од Бугара у Србе. Он је то почео радити чиме осетио да није остављен сам себи и бугарској ками и ништошу.

Кад је краљ Петар отишао у Цариград и кад смо сазнали за његов повратак преко Солуна, пролаз и кроз Велес и Скопље у Србију, – пошто сам био тачно обавештен кога дана краљ има да прође, отишао сам прво управитељу српских школа Јовану Ђорђевићу и рекао му да се за тај дан имају спремити сви ученици српске грађанске школе у Велесу, да се сваком ученику имају дати две заставице – једна турска а једна српска тробојка, па ћемо сви заједно с децом и учитељима отићи на станицу и поздравити краља Србије.

Ђорђевић ми на то одговори да овако нешто уследи кајмакам неће дозволити. Кад сам га упитао откуда то зна, рекао ми је се сигурно неће дозволити таква манифестација краљу Петру у Велесу. Рекох му тада: "Шта мислиш, шта би радили велешки Бугари кад би случајно Фердинанд могао проћи овим путем? Ни једна кућа

у Велесу не би била без бугарске заставе, а Велешани би пробили кордон војске и изишли да дочекају Кобурга". Напоследку сам му рекао да ћу лично отићи кајмакаму и с њим се о тој ствари разговарати и тражити дозволу за ту малу манифестацију. Ако ми то кајмакам не допусти, још истог дана ћу отићи у Скопје и тражити дозволу од скопског валије. Не чекајући одговор управитеља Ђорђевића отишао сам право кајмакаму. Изложио сам му целу ствар и рекао да нема никаква разлога да забрани ову манифестацију јер се краљ Петар враћа из посете коју је учинио султану у Цариграду, а њему су указане почести које се указују владару једне пријатељске земље. Ни за кога није тајна, рекао сам кајмакаму, да у Велесу има српска грађанска школа и да у овоме срезу има велики број Срба. То је сигурно познато и краљу Петру. И кад га од наше, српске стране не би нико поздравно, знаће он да то није из непажње с наше стране, већ забрана чисто с ваше стране. "Ви, кајмакам-беј, рекао сам даље, доста труните нама Србима овде у овом срезу, па гледајте да бар овим гестом колико-толико исправите оно што сте досад учинили". Рекао сам му да ће сваки ученик поред турске носити и српску заставу, јер ми краља Петра поздрављамо само као отомански Срби. На ове речи кајмакам је дао дозволу а ја сам се вратио у школу и рекао управитељу да смо добили одобрење за дочек краља Петра на станици и да смемо викати: "Живео краљ Петар!" докле год не промукнемо. Све ово Ђорђевићу није било по вољи. Али кад је је постојала дозвола, није смео да спречи ову манифестацију.

Тачно у одређени дан кад је краљ имао да прође кроз Велес засебним возом, ми смо на време изишли на станицу и дочекали воз.

Воз је стао. На краљевским колима биле су спуштене завесе, а из воза је изишао председник српске владе Никола Пашич, министар иностраних послова Милован Ђ. Миловановић и генерални конзул у Солуну Живојин Балугџић. Њима је прво пришао кајмакам, поздравио их и представио им управитеља српских школа, учитеље и показао на ученике да су то ђаци Српске грађанске школе у Велесу. Сва три нагла државника руковали су се прво с кајмакамом а онда са мном. Мене није нико морао предлањати јер су ме сва тројица познавали. Сва три српска државника у друштво кајмакамољом и мом, прошли су поред шлалера српске деце, назвали им Бога, питали их како су са здрављем и како напредују у школи. Деца су одговарала на чисто српском језику да је била милина слушати ове ђациће како течно и звонко изговарају речи српског књижевног језика. Пошто се воз задржао више од 20 минута, државници су ушли у кола, а деца су шикала из свег гласа: "Живео краљ Петар!", "Живела Србија!". Краљ Петар је у два-три маха подигао крајичак завесе и са видљивим задовољством посматрао један део своје Шумадије па велешкој станици и на Вардару. Тако смо дочекали и испратили краља Петра за Србију и Београд.

НА САСЛУШАЊУ КОД КАЈМАКАМА

Није прошло ни неколико дана од овога догађаја, велешки кајмакам пошаље једног полицајца у српску школу и позове ме к себи. Отишао сам не бринући ни о чему, али кад сам већ био код кајмакама овај, пошто се поздравио са мном, рече ми да седнем и заузео један сасвим строг и званичан стај према мени. Отворивши фиоку на свом писаћем столу, извади одатле неке хартије и поче ми читати на турском језику. Кад је завршио читање, упита ме:

"Јеси ли разумео?"

"Нисам разумео ништа."

"Е, добро. Ја ћу ти ово рећи на бугарском језику."

"Ако будеш говорио бугарски, рекох му, то ћу још мање разумети него турски".

Једва смо се нагодили да ми то каже на српском језику. Изговарао се да он на службеној дужности не сме говорити српски већ само бугарски.

На ову његову досетку и изговор, питао сам га и тражио од њега да ми објасни: на ком језику турски кајмаками или испедне судије питају Србе на пример у Пећи,

где се он родио, у Призрену, Приштини, затим у Сјеници, Прибоју, Пријеполу, Пљевљима, где ни Турци не знају турски; да ли случајно и тамо са Србима говори бугарски? Кајмакам је био изненађен овим мојим питањем па је почео да замушкје јер није могао наћи ни један изговор којим би ме могао убедити да и у Пљевљима или некој другој вароши у Старој Србији Србе испитује на бугарском.

Затим ми је на српском језику објаснио тужбу којом ме согленски мудур тужи да сам га у Теову пред жандармима и народом ружио, псовао му и оца и матер, вређао га у његовој званичној дужности и наместо да признам латичан карактер његове посете Теову, ја сам му рекао да је дошао да коље Србима свиње за Божић. Кад ми је све то лепо објаснио, загледао ми се право у очи, не би ли у њима прочитао какав је утисак ова тужба учинила на мене. На место да на мени примети неки страх или изненађење, ја сам се насмејао па му почео говорити:

"Поштено је од нашега мудура што је признао да смо разговор водили не у његовој канцеларији или бар у кући сеоског кошабашије, већ у сеоској кафани која је била пуна пијаних сељака, а и пред мудуром је стајала једна полоканица, допола испразњена. Мудур ми је одмах понудио да пијем с њим ракије. Ја сам то прихватио, па кад смо испили по полоканицу, па сам поручио другу, па и трећу. И, разуме се, људи кад се опију или се љубе или вређају. Признајем да сам псовао мудура и да сам му рекао све што је у тужби навео. Али, било би много поштеније да је навео и оно што је он мени псовао."

"Па зар је и он тебе псовао?" упита кајмакам.

"Па и тебе би псовао кад би с тобом попио онолико ракије колико је попио са мном. Па како си могао веровати да он на све оне моје псовке није уста отворио?" Кајмакам ме је гледао нетресице, па рече:

"Е, добро. И ја верујем да сте се међусобно вређали и псовали, јер сам и од других чуо да воли понекад да пије ракију."

Ја му упаднем у реч па кажем:

"Он ракију не пије само онда кад је нема. А кад наиђе на њу, не устаје док се не опије."

После ових мојих речи кајмакам направи мало кисело лице, па ће ми рећи:

"Знаш ли ти каква је увреда за муслиманина да му кажеш да је допao хришћанима да коље свиње за Божић? Шта ћеш ми на ово одговорити?"

"Признајеш ли ти, кајмакам-беј, да Турци иду у лов и у лову убију диљу свињу, па је не оставе тамо већ је продаду неком хришћанину и узму паре за њу? Убити из пушке свињу па је продати, или заклати свињу то је једно исто. То је занат, и као занат не може бити увреда ни за кога. Кад сам то рекао мудуру, ја сам имао на то још веће право, јер онај ко једе свињско месо, зашто не би заклао и свиње? А твој мудур једе свињско месо и појео га је у Теову више него ја. А ако хоћеш доказа, доведићу и теби и скопском валији 50 сељака код којих је мудур јео свињско месо."

Кад сам ово изговорио, кајмакам устаде па дође до мене, а тад сам се и ја дигао са столице, па гледајући ме право у очи рече:

"Страшнијег и опастијег човека од тебе нисам срео до данас. Не знам како ћеш свршити..."

Без размишљања, одмах сам одговорио овом ефендији:

"Ја мислим и верујем да ћу добро свршити, јер то би била последица мога поштењог и савесног рада. А добро би било кад би се ти размислио мало боље, не како ћу ја, већ како ћеш ти свршити, јер си дубоко ушао у безаконје и постао си штетан по интересе турске државе."

После ових мојих речи кајмакам је сав позленио од љутине, почео је рукама цедити мудурову тужбу и рекао ми:

"Излази напоље!"

Изишао сам и отишао право у српску школу где сам испричао Малић-аги цео мој сусрет с кајмакамом.

КАКО САМ ОД НАРОДА ПОКУПИО ОРУЖЈЕ И ПРЕАО ГА ТУРЦИМА

У то време, 1910, наша организација на десној обали Вардара била је у пуном реду, јака и добро дисциплинована. Арнаутски разбојници почели су прикупљати плачкашке чете и терати стоку из хришћанских села око Гостивара. Арнаути су били из Љуме и Пишкунје (Епископија). Не желећи да наша села претрпе ма какву штету од ових разбојника, позвао сам Дана Стојановића из Крапс и Бошка Виријанца из села Вира у Поречу. Договорили смо се с њима да образују чету, да оду у Горњи Пореч и да се нађу народу у помоћи ако би арнаутски плачкаши дошли тамо за плачку. Ови храбри људи и добри Срби без говора су прихватили мој предлог, организовали сваки по једну чету од 8 душа... Ја сам им дао новац за прве трошкове, а оружја су имали. И тако су, после непуне две године од проглашења турске уставности, Срби били принуђени да своју одбрану узму у своје руке. Али смо били сигурни да ћемо моћи успешно одбранили наш срет од плачка и поново доказати да можемо урадити оно што ни нова Турска није била у стању да учини.

Али ни Бугари нису седели скрштених руку. И њихове чете су се почеле јављати... Морали смо се поново бранити и од Арнаута и од Бугара. О овоме сам одмах известио конзула у Скопље, али сам га ставио пред свршен чин. И сам конзул је био обавештен да су се бугарске чете олет почеле јављати у великом срезу.

Турци који су се једва уздржавали да се за ове две године не покажу у својој старој кожи, нису могли даље да издрже с новом образином. Пошто су прво наредили да нико без специјалне дозволе не сме носити оружје – а те дозволе нису давали хришћанима, па сматрајући да све то није довољно, наредили су оштре разоружање хришћана у македонским вилајетима. Разоружање се одмах отпочело вршити на један азијатско-зверски начин. Хватили су поједини људи, пребјигани на мртво име, окливали су људима главе гвозденим обручима и стезали док им очи не искоче. На тај начин су пронашли и основне бугарске организације и њене прваке. За кратко време похватани су сви начелници селских и градских организација на главном комитетском каналу који је водио од Штипа на Св. Николу, одатле на Кратово и даље на бугарску границу. Тако су дознали кид је и колико пушака пренесено и према тим исказима, – који много пута нису били тачни јер су људи под мукама говорили све што се од њих захтевало и много пута наводили да у једном месту има оружја много више него што га стварно има, – хватили људе и подвргавали их зверском мучењу.

Чим је овај терор почео, дошао сам у Велес. Видео сам где пристижу људи избијани од багина, који су одлазили у Скопље на лечење и на жалбу руском и аустријском конзулу као представницима реформаторских сила. Гешко је било посматрати све ово без узбуђења. Одмах се видело да је и у новој Турској све остало по старом, чак је стање и погорнано новим изумима мучења. Велес је био пун делека оних који долазе из Штипа и Св. Николе у пролазу за Скопље. Страх је завладао у целом Велесу. Зналао се поуздано да никога неће мимоићи овај терор, а оне које су били на челу ВМРО на првом месту, затим и сваког другог на кога би ма ко претом указао, што је могао учинити и сваки Циганин у Велесу. Старотурци су били усхићени, јер су сада тврдили да су и младотурци увидели да са рајом треба разговарати само с корбачем у руци.

Усред оне опште помесености и страха, размишљао сам шта ми ваља чинити. Нисам могао ни помислити да напустим народ у овим тренуцима, а био сам уверен да ће и на мене доћи ред да издам колико има оружја, па да Турци почну скупљати оружје по селима уз све оне зулуме чији сам сведок био за све време откако сам у Велесу. Нисам имао с ким да се саветујем јер би ми свако рекао да треба да се склоним. То би за мене било повољно решење, али не и за народ. А ја сам по сваку цену хтео да сачувам народ, па макар и себе изложио. У том правцу тражио сам излаз из оних тешкоћа не водћи ни мало рачуна о себи. Нисам могао да се помирим с тим да све оно оружје које нас је стало много крви, много људских жртава, много новаца, оружје с којим смо се поносили, – да га данас предамо Турцима који су нас

само две године раније онако безочно слагали обшћавајући нам пуну личну слободу и могућност свакој нацији за њен културни развитак.

Па крају сам смислио један начин и отишао сам велешком кајмакаму да покушам хоће ли устати. Респио сам да кајмакаму кажем најнепријатније ствари поводом разоружања, да бих га навео да пристане да наврати воду на моју воденицу. Комисија за разоружање још не беше стигла у Велес. Зато сам се морао пожурити, јер ће после бити допкан. Отишао сам велешком кајмакаму који се прилично изненадио кад ме је угледао у својој канцеларији.

Пошто смо се поздравили и кајмакам ме упита за разлог моје посете, отпочео сам овакав говор:

"Кајмакам-беј, дошао сам до тебе да разговарам о једној веома озбиљној ствари. Увек си ме до сада сматрао за једног од најврсних непријатеља турске државе. Своје мишљење ниси крио ни од кога и гледао си да га и другима наметнеш. Дошао је тренутак кад се можеш боље него икада досад уверити колико добра желим овој држави у којој живим и у којој сам постао прилично имућан човек. А све то благодарећи турској толеранцији уопште.

Ви сте наредили разоружање хришћана. Верујем да је то велика потреба државе да би се постигао унутрашњи мир и консолидација. Али то разоружање не иде глатко. Ти си сведок колико света пролази кроз Велес, једни одлазећи у Скопље, други у Солун, да се жале страним конзулатима на начин како ви вршите разоружање, започавајући га као крајње нечовечан. Тиме дискредитујете турску државу као целину а њене чиновнике и официре спушта на степен полудивљака који су једва дочекали да им се пружи прилика да пију хришћанску крв. Ви немате начина да се оправдате. Уосталом, ма колико се ви правдали, нико лам неће веровати. Ето у томе врло непријатном времену по вас хоћу да вам помогнем и да вам омогућим правдање пред Европом за све ове зулуме, како их Бугари називају, што их вршите приликом разоружања."

Кајмакам ме упита:

"Добро, како можеш ти да нам у томе помогнеш?"

"Ако сте ви довољно свесни свега овога што се данас дешава, то ће бити врло лако", одговорих.

"Кажи ми начин", наваљује кајмакам.

Ја сам му онда изнео свој план.

"Ево како, рескох. Наместо да шаљете комисију за разоружање у српска села, ја ћу вам сам донети све оружје које се налази у српским селима. Ви добро знате да у целом Азоту нема ни једне пушке за коју ја не знам. Гарантујем вам да ћу све пушке докунити и донети вам их лично ја у Велес. Ви и сви ваши претстављени могу тада одговорити на све протесте страних представника, да вршите извесне репресије само тамо где народ по наговору извесних функционера ВМРО неће да преда оружје, а држава има право да тражи разоружање свих и свакога кад је у питању унутрашњи мир и безбедност. Али кад је народ свестан права која има држава, а и сам осети потребу да се изврши разоружање, па на позив власти скупи и донесе оружје, тамо се уопште не појављују никакви државни органи, а и кад би се појавили искључено је да би се могле вршити ма какве репресије због којих нас оптужују у Европи. И кад се дода да ће Срби у скопском сандаку, а нарочито у велешком срезу, затим у Битољском вилајету предати све оружје и да тамо и не може бити никаквих репресија, ви ћете се оправдати пред Европом, а ти лично као иницијатор свега овога сигурно ћеш бити похваљен и унапређен."

Кад сам ово изговорио, кајмакам ме је дуго посматрао и напоследку ми рече:

"Мислиш ли ти заиста да извршиш све ово што си ми рекао?"

Одговорих му:

"Извршићу све што сам рекао!"

Онда ми кајмакам пружи руку и рече ми:

"Примам и прихватам све што си предложио, али само под условом да се предаја оружја прво изврши у велешком срезу, а после у прилепском, кичевском и тако даље,

да се не би рекло да је то неко други први свршио, већ да се зна да сам тај посао баш ја свршио први."

Објашао сам му да ће све тако бити, па сам га замолио да нареди свим жандармеријским станицама да ни једним својим поступком не ометају прикупљање оружја и пренос до Велеса. Нигде, ни приликом скупљања ни приликом преноса, не сме се појавити турска жандармерија, да би се свако могао уверити да народ добровољно доноси оружје. Кајмакам је на ово пристао. Поздравио сам се с њим и изишао напоље.

Био сам ведар и одавно нисам био тако задовољан својим радом као овога пута. Једним ударцем убио сам, не две мупе, него два медведа. Прво, спасавам српски народ од турскога зулума и батинања. Друго, спасавам један велики део оружја, и то оног најбољег. Затим, доказашу Бугарима да и у оваквим тресуцима могу да се снађем боље од њих. О целом плану нисам никоме говорио, сачекао сам први воз, отишао у Скопље и тамо изнео цео плаш пред српским конзулом. Док сам ја стигао у Скопље, разоружање је почело у кумановској кази и народ је испред батинања почео да бежи у Србију.

Кад сам саопштио конзулу какав сам споразум направио с велешким кајмакамом, он ме је запитао:

"Па је ли могуће да ти верује да ћеш сво оружје предати?"

Одговорио сам:

"Засад верује. И овом приликом извући ћемо се од репресалија и сачувати велику количину оружја."

На то ми конзул рече:

"А шта ће сутра бити?"

"Е, рекох, о томе ћу мислити прекосутра, па ако сам успео да нађем решење за данас, зашто не бих веровао да ћу га наћи и за оно што ће доћи сутра?"

Конзул се у свему сложио са мном и рекао да ће преко Српског народног сабора у Скопљу тражити да се овако поступи свуда где год то буде могуће. Рекао сам да ћу у Прилепу свршити ту ствар са тамошњим српским правацима, јер је војвода Глигор Соколовић тада боравио у Београду. Нисам се задржавао у Скопљу већ сам се истога дана вратио у Велес и још пре поноћи био код своје куће у Теову. Имао сам обичај чим дођем из Скопља да одмах узјашем свог коња и упутим се или право у Теово или одем у Извор, јер сам био најсигурнији кад нико не зна за мој долазак и нико ми не може нарочито постаћити заседу.

Из Велеса сам полазио и пред вече и у пола ноћи, пред зору и у подне. Никада никоме нисам говорио кад ћу поћи, па то целог живота нисам говорио ни у својој кући. У том погледу био сам обзирив и чувао сам се колико сам год највише могао. Држао сам се оне народне: "Ко се чува, и Бог га чува!"

Кад сам те вечери стигао у Теово, послао сам одмах чопека да позове Перу Петковића из Ораов Дола, Петка Станковића из Богомиље и Василија Ђурића, учитеља и управитеља школе у Богомили. Сутра пре подне били су сви код мене. Описао сам им све ужасе које сам видео у Велесу, а и они су о томе чули па, као што то обично бива, све је то још било и нешто увеличано. Људи су били у недоумници како ћемо изићи из ових тешкоћа. Изложио сам им цео свој разговор с кајмакамом, и обавезе које сам на себе примио под условом да нам се нико не меша у разоружање. Сад је требало извршити стварно разоружање.

Настала је једна нова тешкоћа: од кога да узмемо оружје, а коме да га оставимо. Свако ко је имао оружја код себе желео је да га задржи, јер је био сигуран да ће се моћи одбранити у случају какве опасности. Постојала је бојазан да не изазовемо раздор у самом народу ако једном одузмемо пушку а другом оставимо. Према тако насталој ситуацији решили смо да одузмемо све оружје. Одредили смо да се оно скупља на три места: у Богомили, Ораов Долу и Нежилову.

Кад будемо прикупили све оружје, одвојићемо оно што је за предају, а оно што буде преостало биће привремено сакривено на та три места, о чему ће знати само онај коме се оружје буде предато на чување, а тај га не сме одати па макар му и очи ископати. Има му се запретити да ће у случају издаје, без обзира на околности

под којима је то учинио, не само отићи глава с рамена, већ ће му бити уништена и цела породица.

Морао сам лично проћи кроз сва села од којих ћу одузети оружје да бих објаснио зашто се то чини, наводећи као разлог да ће они у сваком случају дати оружје јер ће на то бити приморани, као што је то био случај са бугарским селима у штипском, светониколском, кратовском и другим срезовима. Али кад их ја будем разоружавао, они ће имати само да кажу да сам им ја дао оружје и да сам им га ја и одузео.

Народ ме је добро разумео и одобрио овај мој поступак видећи очигледну разлику између мене и Бугара. Док се код Бугара нико од њихових првака није јавио да призна да је он наоружао народ, дотле ја наредујем свима да отворено кажу да сам их ја наоружао и оружје им одузео, а куда сам га однео, нека мене питају.

После овога обиласка села и објашњења, наређено је скупљање оружја. Од оружја смо имали ове системе: српске брзометке, бугарске кратке и дуге манлихер-штајер, неколико грчких грахових једнометки и руске берданке. Решио сам да само једну брзометку предам, све граове грчке и извештан број берданки. Морао сам предати све бугарске манлихер-штајер јер смо их све одузели од Бугара у разним борбама. Оних пушака имао сам 140 комада. Али један део од њих налазио се у селу Степанце и Никодину. Ова села припадала су прилепском срезу, али раније, док је Велес био у саставу Солунског вилаета, ова села су припадала велешком срезу. Хтео сам у тим селима да оставим оружје на тај начин што ћу велешком кајмакуму рећи да сам и ова два села разоружао јер су била под мојом командом и од мене добила оружје, па сам имао право да им га одузмем, с тим да он о томе извести Прилеп. Јер, рећи ћу кајмакуму, у целој овој њиховој политици разоружања битно је да се оружје одузме од хришћанског становништва и пред турским властима, али није важно који ће кајмак примати оружје, а нарочито под овако специјалним условом где оружје узима онај који га је народу и дао и под личном одговорношћу да је све оружје скупљено и предаје га оној власти која је њему најближа.

Никодину се морало оставити оружје, јер сам знао да ће Бугари у својој акцији прво пресију учинити баш на то село. Изнад самог села простирале су се букове шуме од неколико хиљада хектара које су давале довољно скровишта и заклона свакој чети од турских потера. У 1906, 1907. и 1908. чинио сам највеће напоре да ми Срби будемо господари тога великог шумског простора који је био у вези с целом Бабуном. На тај начин смо и патерали Бугаре да се крију по селима, да не смоју из њих изићи јер нису имали куда, и да читаве месеце проводе под земљом, живећи у тзв. скривницама.

Степанци нису били у таквој опасности као Никодин, али то је село било толико заслужно, национално сигурно, дисциплиновано и верно да није могло бити речи о некој издаји.

Она издаја на Благовести 1908, кад је село било опкољено и вршен претрес целог дана, није потекла из тога села већ ме је предис један сељак из Ораов Дола који је до самог мог одласка у Степанце био код мене у помоћној чети. Звао се Пано. На ову издају се решио зато што сам га осудио да плати дуг од 2 златне турске лире некомем Лазару Саздовском из његова села. Тај новац беше му узео пре 6 година кад је пошао на печалбу у Аустрију. Из тога разлога, а знајући да је Степанце у прилепском срезу и да ћу ја посумњати на сваког другог осим на њега јер је са мном био у чети, чим је дигао кући, знајући да сам ја у Степанцу јавио је сагласном мудру о мом биранику тамо. Овај, имајући у соби телеграф, јави Прилепу и Велесу, те је послата потера у Степанце, да ме ту опколе и разију. Међутим, преварио се да ја о томе никад нећу сазнати. Неколико дана после тога Мустафа, турски жандарм из Согља известио је бакалина Јована Арсића у Теову о тој издаји.

Кад сам га потражио, већ је био извадио пасоси и преко Србије отишао у Мађарску. Наредио сам свима мајсторима из Азота који су правили цигле у Банској и Банату а и онима који раде у Румунији да, ако се Пано ма где појави, имају га убити. Тога дана, у лето 1908, Пано се јавио код Стојка Неделковића, на његовој циглани у Темнишвару. Тамо су га ухватили и убили. О овоме сам био извештен у јесеп те године, кад се Стојко вратио из Темнишвара.

Имао сам тако велико поверење у село Степанце да сам им могао оставити све оружје онако како је код њих и било распоређено, по људима. А Никодимцима сам свима одузео оружје, али сам га тајно пратио онима од којих сам га одузео, а они су имали рећи свакоме ко их буде питао да немају оружја јер сам им оружје ја одузео.

Кад је оружје било прикупљено, одвојно сам оно што мора да се прела Турцима, а оно што је престојало дао сам на чување у сваком месту скупљана оружја једном лицу у које сам био сигуран да га неће ни под каквим условима издати. У Нежилову то је био Димитрије, сестрић Најде Милева, у Богомили Трајко Шајтан, а у Ораов Долу Петро Петковић.

Оружје које се имало предати Турцима било је увијено у покривце од козина, добро ушито тако да кад се наговари на коња онај који их спроводи не зна колико пушака има натоварених. Пушке су биле класиране по системима и зато су могле бити добро унаковане. Муниција је била стављена у ковчежиће од петролеја који су били заковани и тако осигурани за време преноса.

Предао сам свега 140 пушака и једно 10 сандука муниције. Од тога било је 100 манлихери, а остало су биле грчке "грас", руске берданке и једна брзометка. Кад је ово оружје попуњено у Велес, и сам сам се тамо налазио, али кад је требало да натоварени коњи пређу преко моста на леву обалу Вардара где је био тзв. хућумат (зграда у којој су била сва државна надшештва), одмах сам прелазићи Вардар преко малог моста, који је служио само пошацима, отишао у хућумат, известио кајмакама и жандармеријског јузбашију да сам донео оружје и замолио сам их да изиђу напоље да оружје дочекају и приме. Они су то једва дочекали и изишли су свечано да асистирају једној великој подвали.

Прво сам им предао списак оружја, затим и само оружје. Све су пушке биле лепо очишћене, намазане вазелином, са ременем (које сам једва спасао од сељака), тако да је то била једна веома лепа слика. Турци су били толико задовољни да уопште нису питали да ли случајно нисам негде неку пушку заборавио. Тобожиња моја брзометка била је на врат на нос искићена са 6 комада од пола златне турске лире, које су биле на једном кругу ужуљене у кундаку. Кад су видели овај новач, кајмакам ми је рекао да га узмем, али ја сам одговорио да не могу да кварим своју пушку јер желим да ко год је узме зна да је ту пушку носио војвода Васил. На ове речи, које сам пропратио потребном гестикулацијом, Турци су ми одали почаст дубоким поклоном.

Од Турака сам се растао одмах, а кајмакам ми је рекао да ће о спему сачинити потребан записник који ће потписати он и жандармеријски јузбаша, и да ће ми га лично јузбаша предати у руке. Био сам задовољан што се све овако добро свршило. Турци ме нису питали колико је које село имало пушака те према томе нису ни могли водити неку озбиљну истрагу о томе да ли је све оружје прикупљено и предато. Њима је више стало да докажу како у Турској има задовољних хришћана који без икаква отпора и страног утицаја, поштујући наредбе турске власти, доносе и предају своје оружје.

Ово је пуцло као гром из педра неба у Велесу. И Турци и хришћани били су изненађени. Турци зато што им је ускраћена прилика да се прошетају кроз Азот и направе мало зулума, а хришћани храброшћу с којом сам изишао пред Турке, примно сву одговорност за разоружање на себе и донео Турцима оружје и, бар тренутно, спасао свет од зулума и напасти.

После 3-4 дана комисија за разоружање дошла је у Велес. Чим је почело заседање, комисији се пријавио Панче Котев, начелник ВМРО из Велеса, један од најугледнијих и најхрабријих Велешана. Сам је отишао у турску комисију и изјавио је да је он начелник, а да су чланови комитета ВМРО ти и ти људи, и све их редом именовао. После тога размилеше се жандарми по Велесу одводећи једног по једног по списку како га је Панче предао. Потом је отпочело испитивање – којим су путем доносили оружје, какво оружје и тражили им да то оружје предаду, али и да им кажу имена свих начелника и сеоских војвода који су припадали ВМРО по свим бугарским селима велешког среза. Још исте ноћи коњичка жандармерија развила се по селима и већ сутрадан пред вече преко 50 сељака дотерано је везано у Велес.

Ово је довело до још већег скандала међу цепенским Бугарима. И нису имали довољно речи да једни друге осуде, а народ је осуђивао и клео своје тобожње вође који су га овако срамно издали и предали у руке Турцима.

Кад сам смишљао план о предаји оружја Турцима нисам могао предвидети какве ће све тешке последице изазвати тај мој корак код бугарских ВРМО главенина, а нарочито колико ће се у њих разочарати бугарски народ, јер нисам веровао да могу овако нешто учинити. Међутим, последице су биле страшне и нико их није могао отклонити.

Брзо сам се вратио у своје село где је глас о расулу ВРМО већ био стигао. То је по оној народној: "Добар глас далеко стиже, а лош још и даље". Сва српска села у велешком срезу били су врло задовољна начином нашег разоружања с обзиром на оно што се догађало по бугарским селима.

СМРТ ВОЈВОДЕ ГЛИГОРА СОКОЛОВИЋА

У то време добијем писмо из Прилепа да је војвода Глигор Соколовић стигао тамо и да ме позива да одмах дођем. Како је ускоро требало да тамо дође и комисија за разоружање за Битољски вилајет, пожурио сам се и отишао у Прилеп. Глигор је већ био тамо и неки прилепски грађани позивали су га у посете, а неки и у госте. То су махом били рођаци његове жене Магде.

Кад сам се нашао с Глигором питао ме је како је текла предаја оружја. Испричао сам му све потанко и нарочито нагласио да Турцима нисам рекао колико је које село имало пушака ни имена људи код којих су пушке биле, као што им нисам одао ни једно име оних наших људи који су били на челу наше организације по селима. Рекао сам му да сам успео да задржим оружје у Никодину и Степанцу. На тај начин, кад дође до разоружања у прилепском срезу, Глигор има да каже да су та два села иако припадају прилепском срезу, потпадала под моју команду; и пошто сам их ја наоружао, ја сам им и одузео оружје и предао га у Велес турским властима.

Сумњајући у искреност оних људи са којима се Глигор дружио у Прилепу, без обзира на њихово сродство с њим, говорио сам му да би било добро да оде у своје село Небрегово где је потпуно сигуран и да напусти ове гошће у Прилепу. Глигор ми је одговорио да су то његови рођаци по жени и да нема разлога да у њих сумња, али да ће у суботу отићи из Прилепа не у Небрегово већ у Присад (које је такође чисто српско село) где је имао неке рођике. Не иде у своје село, објаснио ми је, зато што су га неки прилепски Турци који имају имања у Небрегову позвали да у недељу иде с њима у лов. "Да им откажем", објашњавао ми је даље, "рећи ће да сам се од њих уплашио; да поћем с њима, бојим се да ће ме убити... Зато ћу да идем у Присад. Тамо ћу провести недељу а у понедељак ћу се вратити у Небрегово. Ти дођи у понедељак увече мојој кући у село па ћемо заједнички направити план о предаји оружја – колико и каквог оружја да предамо Турцима, а колико да оставимо, где и како да га осигурамо".

Сложио сам се с Глигоровим предлозима али никако нисам био задовољан његовим посетама по неким прилепским кућама. Било је прошло 13 година како је основано друштво са називом "Организација за убијање Срба". Оно је основано 1897. у Солуну. По турском закону ни једна се хришћанска школа није могла отворити ако нема власника. Тај власник је одговарао пред турским властима ако би се у школи предавало нешто ван одобреног школског програма; исто тако је одговарао и за политичко држање самог учитеља. Што се тиче школских квалификација за учитеља, о њима је водила рачуна митрополија бугарска или грчка која је и постављала учитеље по селима и градовима, а турским властима је слала само списак постављених учитеља, тј. извештавала их је поименично где је који учитељ постављен.

Године 1897. нагло су се почеле отварати српске основне школе у Солунском вилајету коме је онда припадао и Велес са својим срезом. Бугари су сматрали да ће моћи спречити овако нагло отварање српских школа убијањем оних мутевелија српских школа и тако заплашити све оне Србе који би хтели постати мутевелије било

за нове школе које се отварају, било за оне које су већ постојале а могуће је и побити.

Овај паклени план је извођен увек кад је то било могуће извршиоцима, тј. члановима те организације за убијање Срба. Ова организација била је у директној вези и под главном контролом бугарског трговинског агента у Солуну (у недостатку права на отварање конзулата, јер је Бугарска била вазална према Турској). Овај злочиначки посао примила је на себе после 1903. бугарска ВМРО и проширила га је и на остале прваке српског народа у Турској.

Ова организација је још од 1902. била подељена на два тabora – један је предводио генерал Цончев, а други Борис Сарафов и Гарванов. Оба ова тabora ВМРО била су диригована из самог кобурунског двора у Софији. Сви конци ове организације водили су у тај фамозни двор и из њега излазили.

Неки политички кругови у Београду били су преварени верујући да постоји нека илејна разлика између једног и другог тabora ВМРО, од којих се онај први генерала Цончева звао "врховисти", а други Бориса Сарафова "централисти". Овај последњи проповедао је аутономију Македоније али у опом смислу како је постала аутономија источне Румелије која се завршила уједињењем са Бугарском 1885.

Централисти су сматрали, с обзиром на чињеницу да у Македонији нису сви становници Бугари, већ поред великог броја Турака, тамо живе још и хришћани – Срби и Грци. С обзиром на то Бугарска не може ни на који начин приграбити целу Македонију, али кад она постане аутономна онда ће се одиграти иста она игра као и у Пловдиву 1885, који је чин тако противан Берлинском уговору, признала цела Европа, односно сви потписници тога уговора.

Друга група ВМРО, врховисти сматрали су да никакви заобилазни путеви за отимање Македоније и њену инкорпорацију (присаједињење) Бугарској нису потребни, већ то треба учинити директним путем. Сваки други правац можда би био мање сигуран али с обзиром на то што становништво у Македонији није било, чак ни по њихову уверењу, у већини бугарско. По њима, Македонија је била територија која се на северу простирала до Приштине, на југу Солун, Костур, па све тамо до близу Јанине, а на западу Елбасан.

Као што се и доцније утврдило, а нарочито онда кад су централисти не само наставили већ и проширили свој злочиначки рад убиства Срба у Македонији пруседавши рад солунске Организације за убијање Срба, још ни тада политичким круговима у Београду није било јасно да су централисти исто тако велики Бугари као и врховисти, с том разликом што су врховисти имали највећег утицаја на Пирину (неврокопски округ) где није било Срба па их, према томе, нису могли ни убијати, а централисти, као што им и само име говори, радили су у централној Македонији где су сваки дан могли не само да пљачкају Србе, већ и да их убијају.

Док су централисти злоко убијали Србе, у Београду се помало лудовало са српско-бугарским братством, па су београдски студенти одлазили у Софију, тамо се братили и љубили с Бугарима, а сви ти пољупци били су заливени српском крвљу, као што је то био случај убиства једнаесторице Срба у Кокошињу где је убијен српски свештеник, учитељ и још 9 српских првака почетком августа 1904.

После хуријета та грозна српско-бугарског братства опет је захватила неке београдске политичке кругове. Глигор Соколовић, који је после хуријета готово стално живео у Београду и који је долазио у додир с тим круговима, у моменту кад је, крајем јула 1910, дошао у Прилеп и дочекао, истина од својих рођака, лепо и пријатељски и од њих био гошћен, мислим да се, ма и за тренутак, био преварио у сталну и непромењену политику ВМРО према Србима, а специјално према њему, коме Бугари никад нису ни мислили да опросте за сас оно што је он учинио велико и трајно за српски народ у Прилепу и његовој ближој и даљој околини.

Био је петак 30. јул 1910. Глигор се решио да тога дана одпутује у Присад где ће провести недељу, а кад Турци олу из његова села, да се врати у њега. Истога дана, тј. у понедељак требало је да и ја одем у Неврогово где смо у миру и тишини, потпуно сигурни од сваког изненађења, могли спремити план како да не само у Прилепу, већ и у Поречу и по кичевским српским селима – сачувамо српски народ од

турске инквизиције а уједино сачувамо бар најпотребнији број пушака да би се могао бранити од сваког турског и бугарског напада.

Тога дана, у суботу око 2 часа после полне, дошао је Глигор у српски хан у Прилепу, где сам ја боравио, да се са мном поздрави и да ми још једном напомене да ће ме у понедељак увече чекати код своје куће у Неврегову. Кад сам га упитао с ким иде, рече ми да је дошао Стеван из Присада са три коња – дотерао је дрва у Прилеп, па ће с њим да иде у Присад, а као пратњу узео је Милана Базерка, свога старог четника који је имао руски наганов револвер, и да ће тако њих тројица одмах отпутовати.

Тај Стеван, један од најповерљивијих Глигорових људи у Присаду, био је доста имућан сељак и тада је имао око 45 година. Одсео је у турском хану званом "Ташковски" где су се окупљали сви турски зликовци из Прилепа и околине целком и суботом, а то су дани кад се држи пазар у Прилепу. Петком се продаје само ситна стока – јагњаци и козе, а суботом крушница стока, жито и др. То је једна од највећих пијаца у централној Македонији. Ту се продају коњи, дотерани из Гњилана и са Косова, овце и говеда чак из Куманова, а у то време продавати је стока, нарочито краве, чак и из Србије, – поред стоке која је долазила на пазар из богате прилепске и битољске околине.

Није прошло ни пола сата како сам се растао с Глигором, а ја сам био извештен да је Глигор отпутовао. Али, није прошло ни сат и по после тога, кад у српски хан дотрча као без душе Милан Базерко и рече ми: "Глигор је убијен код чесме на Манастирској ливади!..."

Био сам запрепашћен, јер само два сата раније Глигор и ја смо се договорили како ћемо својим личним радом и пожртвовањем што боље послужити своме народу, а сада ето, Глигор лежи мртав... Укратко сам испричао Милана како је извршено убиство и како се он ту понашао. И он ми је испричао ово:

"Ишли смо друмом Прилеп–Велес до места где се одваја пут са друма у село Присад. Тај пут води грebenом до близу самог Присада и може се виасти далеко напред, левом и десном, ако би се ма ко појавио на томе путу. Десном од пута биле су по њивама присадске колибе око којих су биле њиве, већ пожњевене, али је увек било некога из Присада по тим колибама и око њива. Пре него што се дође на тај пут и лево од њега била је једна велика ливада манастира Трескавца, који је тада већ био у српским рукама. На самом горњем крају ливаде била је једна чесма са три луле, а испод чесме неколико каменних корита где су сељаци, а нарочито путници који су долазили из великих села Оморана и Поменова, напајали стоку. Изнад чесме налазио се чувени Царев кладенац чије је име забележио још цар Душан у својој повељи кад је давао имане манастиру Трескавцу. Тај кладенац је био толико студен да су сељаци за време летњих врућина остављали у њему мекове с онјим маслом да се маслом стирне – заљеди, па да се тако заљедено однесе у Прилеп на пазар. Изнад саме чесме било је неколико храстова који преко целог дана давали хлад око саме чесме. Кад је Глигор дошао до те раскрснице, Стеван који је жахао напред упutio се ливадом ка чесми. Глигор му је рекао: "Зашто идеш тамо? Боље да поћемо путем који иде право у Присад". Стеван му је одговорио да су коњи много жедни и да их треба напојити. Кад су дошли на чесму затекли су тамо два Турчина с пушкама, на крилу. Коњи су одмах потрчали ка чесми да се напију, али Стеван – који је управо објаснио Глигору да се због чесме на којој ће напојити коње иде преко ливаде – сад је почео да бије коње и да им не да да пију?!... Тако је прво испред себе исперао коња са Глигором па је потерао и свога коња, а Милан Базерко није могао свога коња одвојити од чесме па га је пустио да се напије колико му је пола. Кад се Глигоров коњ појео на брзжуљак на коме су у једном крају, у хладу, седели Турци, Глигор им назове Бога и они му одвратили поздрав. Чим се Глигор удаљио неколико метара од њих, Турци су уперили пушке на њега и опалили. Оба два метка погодила су Глигора. Глигор је на крилу носио ловачку пушку а за појасом револвер руски наган. Чим је био погођен хтео је да скочи с коња, али се заплете ногама у конопце од самара и преврнуо се на леву страну. У томе тренутку му је један од убица пришао, извадио Глигоров револвер и сручио му пет метака у главу. Стеван је све то по-

сматрао, а и Милан Базерко који је био заклоњен каменом чесмом од убица и који је могао – да је хтео и да је имао храбрости – опалити на њих из револвера, и они би се збунили; Глигор би у тај мах скочио с коња и како је имао у рукама ловачку пушку чији су фишеци били напуњени сеченим оловом, можда би оба Турчина остала убијена, јер Глигор је био чувени стрелац који никад није промашио било да гађа из близа или из далека. Али Милан Базерко уместо да учини оно што му је налагала дужност у том тренутку, скочио је с коња и побегао у Прилеп, а Стеван је остао да чува мртвог Глигора."

Кад сам чуо како се десило ово убиство, пошао сам да тражим кајмакама. Ућумат је био затворен, није никог није било у њему. Отишао сам у зграду телеграфа. Ни тамо нисам никог нашао. Рекоше ми да је кајмакам тога јутра отишао на одсуство и да га заступа командант коњичког пука. Отишао сам и њега да тражим, па кад сам га нашао он ми рече да ће одмах послати коњанике у потеру и два гона. Рекао сам му да су топови изгинули, јер су у питању само два човека и није потребно да против свакога од њих шаље по један топ. Молио сам га да нареди да с нама поју и државни тужилац, иследни судија и један лекар да видимо како је и на који начин Глигор убијен.

Командант пука, коњички пуковник, одмах ми рече:

"То су сигурно Бугари убили Глигора!"

"Кад будемо отишли на лице места", рекао сам му, "и кад будемо утврдили у каквом се положају у тренутку извршења убиства налазио убијени и убице, ја ћу вам онда јачно рећи јесу ли га убили Бугари или Турци."

Видео сам да је официр одмах начинио кисело лице. Пред сам мрак јавише ми да је спремна комисија која треба да изврши увијај. Имали смо два фиделера за комисију, а ја свога коња, те смо тако пошли да извршимо увијај.

Државни тужилац, један Пљевљак, млад чиновник, непрестано ми је успут говорио како је то дело Бугара који за то морају бити примерно кажњени. Из причања Милана Базерке, очевица Глигорова убиства, дознао сам да су убице седеле изнад саме чесме где нема никаква заклона и нису имали где да се сакрију већ су седели и чекали жртву пушећи цигаре. Убили су Глигора из бугарских пушака. То су биле кратке коњичке пушке система манлихер-штајер.

Добро сам познавао и војводу Глигора и Бугаре који су могли да припреме ово убиство. Знао сам, прво, да нема ни једног Бугарина који би ко зна колико времена седео на отвореном месту код чесме у хладу и чекао Глигора, чије су јунаштво сви добро знали, као и то да његов куршум није никог промашио. Друго, Глигор, чим би приметио оружане Бугаре, још пре него што би стигао до њих скочио би с коња и тражио себи заклон да отпочне борбу с њима. Знајући све ово, нисам хтео да прихватим турско тврђење да су Глигора убили Бугари, али нисам хтео да им кажем своје мишљење док не одемо на место убиства.

Била је ноћ када смо стигли на место убиства. Глигор је лежао нешто згрчен у локви крви. Лице му је било мало нагорело од напоре из револвера, јер је убица пуцао у главу и у лице из непосредне близине. На глави је било пет рана од револверских метака, а две ране из пушчаних метака једна више а једна мало више у саставу леве и десне плешке. Лекар је констатовао да ове прве ране можда и нису биле смртоносне; смрт је наступила од револверских метака право у главу. Такав је био положај у коме смо затекли војводу Глигора Соколовића.

Једно од њега, на десетак метара удаљено, било је место на коме су седеле убице. На два места биле су гомиле опушака од цигарета. То је био доказ да су убице дуго ту седеле чекајући своју жртву за коју су знали сигурно да тога дана мора ту да проћи. Седели су безбрижно, јер су близу колибе села Присада а исто тако и њиве села Дабнице, јер је и манастирска ливада била у атару тога села. Како су оба ова села била чисто српска, ни један се Бугарин не би усудио да ту, на отвореном месту, код чесме где свет долази по воду, седи било наоружан или ненаоружан, утолико пре што је за људе који избегавају сусрет са другима ту у близини постојао Царев кладенац око кога је било густог растина где се човек могао склонити да не буде примећен.

Кад сам све то разгледао у друштву с државним тужиоцем, и кад ме је овај упитао шта мислим о убиству, да ли су га извршили Бугари, одговорио сам:

"Нису били Бугари. Убице су Турци, јер, рекао сам, нити би Бугари смели да чекају Глигора на овом месту са оружјем у руци – то не допушта ни сама околина која је прегледна са свих страна, а не би ни Глигор, седећи на осамареном коњу, прошао поред њих и окренуо им леђа, а видео је да они држе брзометне пушке у рукама. Само зато што су то били Турци и што је веровао да Турци немају никаквог разлога да га ту чекају, Глигор је прошао поред њих, назвао им Бога и продужио пут окренувши им леђа."

Милан Базерко је био ту и као очевидца објашњавао нам је како је текао овај догађај.

Кад сам ово своје мишљење изложио државном тужиоцу, он ми је одговорио да је немогуће да су убиство извршили Турци. Напротив, све што знају они као власт доказују да су га Бугари убили, јер су га они ових дана опкољавали и они су једини могли знати дан и час Глигорова одласка из Прилепа.

Остао сам при својем тврђењу и никакви разлози нису могли утицати на мене да променим своје мишљење о томе ко су убице.

Сви ти турски чиновници око мене били су далеко слабији у познавању ових ствари и односа између Срба и Бугара, као и респекта који су Бугари гајили према Глигору. Ја сам познавао готово све бугарске терористе у Прилепу. Сретам сам их на улици, гледао их по њиховим радњама (већином су то били касани, а такав је био и пашеног војводе Глигора, званог Димко Манаца, у чијој је кући Глигор и одсео). Нико од тих људи није смео изићи војводи Глигору на очи. Без оружја су некако још и могли то учинити, али с оружјем никако.

Браћа Глигорова која су ту с нама била и селјаци који су дошли из његова села остали су да Глигора колима пренесу у село, а ја сам са комисијом морао да се вратим у Прилеп.

Пало ми је нарочито у очи да ме државни тужилац још неколико пута у нашем повратку у Прилеп убеђивао да су Бугари извршили убиство. Кад смо стигли у Прилеп, наши прваци из Прилепа обавестили су наш конзулат у Битољу и Глигорову породицу у Београду, да је Глигор убијен код Манастирске ливаде на путу у Присад.

Многи Срби из Прилепа спремали су се да сутра дођу у Небрегово на сахрану Глигорову. Ја сам те ноћи остао у Прилепу, али нисам могао заспати размишљајући о томе: који су то Турци били убице, јер ни Турака није било много који су смели чекати војводу Глигора. И најзад, за чији је рачун то учињено? Ово последње било је много значајније, али то се није могло открити пре него што се сазна које су личности биле ангажоване за ово убиство.

Сутрадан, у суботу, лигао сам се рано и ходао по дворишту српског хана, кад ми приђе један селјак из велешког села Оморана. Био је Трпе Никола, један од најбогатијих Срба у Азоту а по својим паметним речима, логичким закључцима и својом понашању и држању, могао си га слободно поставити за саветника великом везиру. Кад се са мном поздравио, он ми рече:

"Знаш ли, господине, ко је убио војводу Глигора? Ја знам. Убили су га Цемо Нује из Шутева (село у кичевском срезу) и Афус Шукрија из Прилепа. Афус Шукрија је овде на Ат пазару, где иде и разгледа стоку."

Кад ми је ово рекао био сам изненађен и упитао сам га:

"Па, добро, брате Никола, како си ти то видео и где си био?"

"Ја сам – рече – носио масло у меховима, па како је била велика врућина ја ове мехове ставим у Царев кладенац да се масло стврдне. Вежем мазу у онај густиш и обесим јој зобницу на главу па се и сам сакријем у онај густиш и ту сам седео. Ожедно сам па како је вода у кладенцу заударала на мешине, ја нажљиво и полако пођем на чесму да се напијем. Кад, одједном, осетим дувански дим. Притајим се па још опрезније почнем прилизати чесми да видим ко је тамо, и ако приметим да су наши селјаци, Срби, онда ћу отићи на чесму да се напијем. Кад, по оделу, видим да су то Турци и препознам у њима Афус Шукрију из Прилепа, кога виђам кад год дођем на пазар у Прилеп, јер он обично купује и препродаје крупну и ситну стоку,

а онај други био је Цемо из Шутева, који с времена на време долази до наших Арнаута у Оморане да би нас оморански Арнаути уцењивали да им дамо нешто што иначе не би дали – жито, новац и друго. Кад сам видео ова два Турчина повукао сам се назад и нисам смео да изађем из оног шипрага, јер су ме оба ова Турчина познавала. Мислио сам да чекају некога да опљачкају, а кад би мене видели не би другог ни чекали. Тако сам седео ту у шипрагу мислећи на крају да оставим и мазгу и мешину с маслом па да одем у Негрегово и оданде потраћем некога да ми доведе мазгу и натовари мешину с маслом. У том размислању чујем два пуцања из пушке, а одмах затим других пет пуцања из револвера. Кад сам све ово чуо, полако изиђем из шипрага да видим шта се ту десило. Видим да она два Турчина разговарају нешто са Присађанином и одатле су обојица отишли наниже па код манастирске воденице прешоше реку и упутише се у Ораовац (родно место Петра Ацева, Мирче Ацева и Гоце Ацева, браће бугарских војвода, од којих су двојица били мртви, а Петар је код своје куће у Ораову). Кад сам то видео, ја брзо натоварим мехове на мазгу, па изнад чесме и манастирске ливаде све поред Бабе, не силазећи никако на друм све до самог Кукоља; ту сам сишао па друм и дошао у Прилеп."

После тога опростио се од мене и отишао да гледа своја посла. Није прошло ни пола сата, а к мени је поново дошао државни тужилац и упита ме да ли знам ко су убили. Рекао сам му да знам и да један од тих убица није даље од њега него свега 300 метара. И ако жели да ухвати једног од двојице Глигорових убица, то може учинити одмах, јер један од убица шта се "сербес" по Ат пазару. Зоше се Афус Шукрија и њега познају сви Прилепчани Турци и хришћани. Други убица, рекох му, је чувени разбојник Цемо Нуји из села Шутева, који никад и није ништа друго радио него убијао људе. Кад је државни тужилац чуо да знам имена а и занимања Глигорових убица, он ми без размислања рече да у то не верује, а и откуд ја то могу знати. Ја сам му одговорио просто:

"Да су ово убице, ти исто тако добро знаш као и ја. Па ако ви Турци желите да покажете да у овој земљи постоји правда, ухватите Афус Шукрију, а он ће вам рећи у којој се кући налази и пије кафе Цемо из Шутева."

Пошто сам ово изговорио, он се одмах поздрави са мном и оде. Био сам уверен да од хапшења нема ни говора, али сам одмах послао једног хаџијског момка да види да ли је на пијаци Афус Шукрија. Момак се вратио и рече ми да је тамо. Кад сам га други пут послао, рече ми да више није тамо. Дошњије сам сазнао да је још истог дана отишао у село Беранице, седам километара удаљено од Прилепа где је имао своје имане и кулу.

Тога дана била је Глигорова сахрана, али ја нисам могао да идем из Прилепа јер ми је командант коњичког пука заступник кајмакамов рекао да останем, пошто имају са мном да разговарају поводом Глигорова убиства и да тражимо начина како да сачувамо српска села из околине Прилепа да не пређу на бугарску страну. Све ово, још више него пре тога, створило је код мене уверење да су Турци организатори Глигоровог убиства, и да су га они врло брижљиво и систематски припремили. Очекивао сам само да откријем какву корист очекују од овог убиства. Још истог дана поново је дошао код мене државни тужилац и опет ме почео уверавати да су прилепски Бугари Глигорове убице, а она два Турчина онако су, као узгред, постале убице или из незнања, или просто из неког спорта. Све ово било ми је одвратно, па сам престано поздрављати једног те истог:

"Ама, ухватите те спортисте. Ставите их у затвор па нека они кажу како је текла цела ствар. Зашто ми говорите уместо њих?"

Па крају нашег разговора тога дана испоручио ми је жељу заступника кајмакамова да чује моје мишљење о томе како се српска села могу очувати да не пређу у егзархију, јер Турци то не желе. Они хоће и после смрти Глигорове да све остане онако као је било, тј. да Срби остану што су били, а исто тако и Бугари. Ја сам му одговорио да не мислим да Србима тренутно прети нека опасност од Бугара, а они сигурно немају никакву вољу да без некаквог притиска протрчавају на другу страну испред самога воја.

Он ми је одговорио да командант намерава да пошаље командире жандармерије са пратњом од 100 коњаника да прође кроз сва српска села у прилепском срезу и да им каже да треба да остану Срби, а ако им ма ко буде нечим запретио, да одмах дођу команданту и да га о томе извести. Он ће их одмах узети у заштиту и отклонити сваку претњу.

Рекао сам му да се не могу мешати у рад управних и војних власти. Они нека раде како знају, а ми ћемо тај рад ценити према резултату.

Мој саговорник отишао је од мене веома нерасположен. Сутрадан није долазио, али следећег дана је опет дошао. После поздрава замолио ме је да уђемо у собу на један веома озбиљан разговор. Учинио сам му по вољи и чим смо ушли одмах је започео:

"Ја сам ти тврдио да је Соколовић убијен по жељи Бугара и да су у Прилепу скупљене паре од самих богатих Прилепчана за његово убиство."

Затим је из пепа извадио један списак на коме је био велик број прилепских грађана, међу којима су се истицали најпознатији и најбогатији. Двојица су били Бомболи, један је био Хаши Здраве, затим Јован Домазет, Хаши Илијен, Дамјан Небреклија, Кочо Небреклија, Тоде Чамбас, Јосе Гутучка и још многи други. Сума коју су сви дали износила је равно 300 турских лира. Кад ми је ово прочитао рече ми да га је послао командант – заступник кајмакамов, да је потребно да се напише тужба и да се сви са овога списка оптуже за Глигорово убиство. Ту тужбу треба да поднесу Глигорова браћа, а ја треба да наредим или наговорим Глигорову браћу да тужбу потпишу и предаду њему – државном тужиоцу, а он ће истог дана све оптужене похапсити па ће се цео Прилеп потрести од страха.

"Ево, рече, и тужбе готове у којој је написано све што треба. Само Глигорова браћа да се потпишу, а за све ово – да би вам доказали своје пријатељство и колико и сами жалимо што је Глигор убијен – сво теби предајемо 300 турских лира па ти нешто дај Глигоровој браћи, нешто његовој деци, а остали задржи за себе. Дајемо ти реч да о свему овоме неће нико ништа сазнати."

После ових речи постало ми је одједном јасно шта су све Турци очекивали од Глигорове убиства. Прво су хтели да обезглаве Србе у прилепском срезу и да сви Срби постану играчке у њиховим рукама, да се могу похвалити како се успешно изводи план отоманизирања хришћанства. Друго, требало је по жељи старотурака, а то је било све турско становништво у Прилепу и срезу, да се изврши хапшење свих виђенијих грађана прилепских, који су били надмашили Турке својим богатством и утицајем на околину. Прилеп је био једина варош у Македонији где су хришћани били у већини према Турцима и где су хришћани имали велике земљишне поседс у прилепском пољу и држали најбоље земље не само у пољу већ и у градском атару. Цела прилепска чаршија је са 90% била хришћанска. Ту су били развијени занати: казанџијски, обућарски, нарочити папуџијски, опанчарски, ковачки и коларски. Бакалнице су биле снабдеване најбољом колонијалном робом, а мануфактурне радње су имале читаву стоваришта робе, почевши од најјефтиније басме па до најскупље свиле и кадифе. Било је абашијских радњи у којима је радило по 10 и 15 помоћника. Све то Турци више нису могли подносити и хтели су да све те богате људе понизе, да их пребрију батинама и углавном да их оглобе. Све је то требало постићи Глигоровим убиством, јер у тужби која ми је била поднесена поред сваког имена стајала је сума коју су тобоже дали као прилог за Глигорово убиство.

Опет сам одговорио државном тужиоцу да не могу ни у каквом облику прихватити његов предлог. Рекао сам му:

"Кад не бих знао ко су убили Глигорове и кад не бих знао да ви, ако не двојицу, а оно једнога сигурно – а то је Афуш Шукрија – можете сваког часа ухватити и затворити, ипак не бих тако лако пристао на ово, јер да вам право кажем, не могу веровати да је вама пао у руке списак људи који су дали новац за Глигорово убиство. Има међу њима таквих који би радије дали целу суму па да о томе нико не зна, него да да неколико лира па да му се име повлачи по списковима. Али кад би све ово што ви мени овде изнесите и било тачно, ја не бих прихватио вану понуду. Прихватио бих је једино у случају да затворите Афуш Шукрију па да он пред судом каже

све о Глигорову убиству: ко га је најмис, ко му је дао новац и оружје и ко га је обавестио да ће Глигор тога дана ићи тим путем, па ћемо ми одмах против свих тих личности поднети тужбу а ви даље радите с њима како ви нађете за сходно. Али све док се Афуз Шукрија не ухвати не само што нећу тражити од Глигорове браће да потпишу овакву једну тужбу већ ћу убити сваког оног који ми ставио свој потпис на овакву тужбу пре хапшења Глигорових убица."

После ових мојих речи државни тужилац је узео у руке тужбу, списак и новац, страпао свс у једну торбу и отишао без збогом. По његову одласку схватио сам да сам рекао нешто што није требало рећи. Признао сам себи да нисам био довољно опрезан. Али учинио сам то у моменту узбуђења, кад сам видео да које мере Турци могу бити безочни и безобразни тражећи од нас Срба, а нарочито од мене лично, да послужимо турским интересима и будемо при руци да би остварили своје циљеве, управо, да им будемо машине да могу узети жар а да се при том не опску.

Ни тога ни следећег дана нико ми од Турака није долазио, а ја сам познао Глигорову браћу, Димка и Богоја, и рекао им да ништа што би им Турци поднели не потписују и да раде само оно што им српски конзул из Битоља буде наредио. Трећи дан после оног разговора, рано ујутру, упаде у моју собу Хасан-ога, један од турских правка, онај који је имао своју земљу у српском селу Секирце, и чим је ушао у собу, рекао ми је:

"Шта чекаш овде у Прилепу и зашто не идеш својој кући? Ономињем те као пријатеља да су прилепске аге решиле да те убију. Ти ниси већи јунак од Глигора па си видео како лежи на манастирској ливади као биво. То исто и тебе чека овде у Прилепу. Кажем ти пријатељски, или одавде што пре!"

Кад сам то чуо од Хасана, знао сам да је то последица мога последњег разговора са државним тужиоцем и одбијања турских предлога да оптужимо прилепске Бугаре и на тај начин учинимо услугу Турцима, а ја лично да се осрамотим и ставим у службу турским зулумџарима.

УСТАНАК ИСЕ БОЉЕТИНЦА И ТУРСКА РЕПРЕСАЛИЈА ОКО ПРЕДАЈЕ ОРУЖЈА

Те године, 1910, Арнаути са Косова и Метохије дигли су устанак. На челу устанка били су: Иса Бољетинац, браћа Неинб, Ферад Драга из Митровице, Хасан-бег Шишко из Приштине, Бајрам Пур из Ђаковице и Прноглавићи такође из Ђаковице. Помагани су тајно и јавно од Махмутбеговића из Печни. Ова побуна је била дело Аустро-Угарске. Пошто се после анексије Босне и Херцеговине септембра 1908. Аустрија одрекла оних права која је по Берлинском уговору имала, тј. да у случају потребе може своју окупацију проширити и иза Митровице – а то "иза Митровице" било је географски потпуно неопредмечено па је могло значити до Качаника а исто тако и до Скопља – Аустрија се није одрекла своје намере да с војском сиђе на Вардар и Вардаром даље до Солуна.

Да би ово могла остварити, потребно јој је потребно да прво створи Албанију; та Албанија требало је да се прошири све до српско-турске границе, од Ристовца до Мокре Горе. Да би се таква Албанија створила и да би могла увести Европу да Албанија у тим границама и постоји, Аустрија је спремила новац и оружје, а то су били главни фактори за подизање овог фамозног устанка.

Султанова војска донекле је угушила овај устанак. Управо, турска војска и није била кадра да га угуши, али султанова обећања да ће Арнаутима изићи у сусрет и дати им широку аутономију умирала су привремено Арнаути. Бугари, свесно или не-свесно, помагали су ове тежње аустријске. Једино ми Срби, непризната раја, морали смо устати да својим умом, својим грудима и својом крвљу зауставимо насртаје на бит српског народа које су удружено изводили Аустрија, Бугарска, македонска ВМРО, и Арнаути, док су Турци гледали како ми бранимо углавном њихове интересе. Уместо да схвате да нас треба помоћи у тој борби, дати нам оружје да се можемо свуда супротстављати, они су почели убијати оне који су најхрабрији, најугледнији и најспособнији да буду вође народа.

Тешко је било издржати све напоре у овој ситуацији и непрестано се бранити од свих и свакога, бранити се без одмора и предаха – јер кад се један наш непријатељ умори замени га други – а ми смо се морали борити са сваким од њих посебно и са свима заједно. Та борба је исцрпљивала физички, а Србију, која је ипак била мала држава, доста и материјално.

После опомене Хасан-оше пошао сам из Прилепа својој кући у Теово. Ударно сам на Небрегово да видим гроб покојног Глигора, па сам одатле преко планине отишао у Азот, па преко Ораовог Дола у Теово. Нисам био малаксао, али ми је било тешко при помисли са каквим се тешкоћама сваки од нас мора борити да би осигурао будућност Србије и српског народа. Нисам жалио жртве јер смо их морали давати, али сам се питао: има ли нас доста да све то издржимо и све непријатељске навале одбијемо.

Кад су Срби у Азоту сазнали за мој повратак почели су долазити мојој кући да сазнају поближе о смрти Глигорова. Како су знали да су га Турци убили, непрестано су ми у разговору понављали: "Е, јесмо ли ми још онда кад сте се почели предавати Турцима, за време хуријета, гонили: Не верујте Турцима! Турци вас варају само да предасте оружје, а после ће једног по једног убијати! Ето, сад су убили Глигора, а тебе су досад толико пута хтели убити, па те Бог сачувао. А ни Бог не може увек чувати. Морамо олет имати своје чете, па нека нас постигне што хоће!" Говорио сам им да се ништа не боје. Србија и српски народ увек ће рађати и давати народу јунаке и вође који ће моћи да га одбране.

Још док су селаци тако долазили к мени, добијем телеграм преко согњенског мудура да одмах одем у Велес кајмакаму. Одговорим да не могу да идем у Велес јер сам уморан; сем тога, после Глигорова убиства које су извршили Турци, не желим да се по поруци кршем на пут. Мудур ме је уверавао да нема ништа, да је овде све сигурно, али сам остао при својој да не кршем никуд из Теова.

Пошто је телеграм био отправљен, узјахао сам те ноћи на коња и отишао у Велес. Телеграм сам био послао као предохрану, ако су негде и поставили заседе да их растуре, пошто знају да нећу ићи у Велес.

Нешто после пола ноћи стигао сам у Велес. Сутрадан сам се јавио кајмакаму. Кајмакам се зачудио кад ме је видео јер је био уверен, после мога телеграма, да сигурно нећу доћи. Отпочео је разговор са мном. Овај разговор није ми био пријатан.

Кајмакам ми је рекао да је комисија за разоружање одредила Абдурахман-ефендију, оног истог што је пратио бугарског митрополита, за председника комисије за разоружање у Хасколу у Тумуришколу и једном делу Клена кола. За члана комисије за разоружање од стране Срба одређен сам ја, а од стране Бугара Бане Кушев, директор бугарске гимназије у Велесу и Јане Мајсторче, по занату машинбравар из Велеса, обојица чланови рејонског одбора ВМО у Велесу. Кајмакам нам је рекао да ће с нама ићи пратња од 100 турских војника и да ћемо морати прво да обиђемо сва српска села у Азоту, па онда нека села у Клепаколу и Тумуришколу напоследку. Запитао сам га:

"Зашто морамо ићи у српска села кад смо ми предали оружје?"

Он ми је одговорио да је то само једна формалност и да у сваком српском селу коцабашија, на питање официрско колико има оружја, има само да одговори: "Све оружје што смо имали предали смо поводи Васили, од кога смо оружје и примили". А ти имаш само да потврдиш да је тако. Никаквог даљег испитивања по српским селима неће бити. За бугарска села је други поступак. Бане Кушев и Јане Мајсторче имају списак у броју пушака, име сваког начелника, сеоског војводе и њихових десетара по селима. Такав списак имена има и официр. Чим се дође у бугарско село, официр ће позвати поименично те људе и тражиће да му у најкраћем року скупе и предају оружје. Ако се то у одређеном року не изврши, он има наређење шта треба да ради. По српским селима нико не сме да тражи хлеба и ништа више сем воде. Уз војску ће ићи и комора са намирницама".

Нисам био ни мало задовољан овим новим задатком али сам га морао вршити. Још исте ноћи пошли смо у Азот и сутра рано стигли у Теово. Ту сам наредио ручак за нас и за војску. Сматрао сам да је то инак потребно, јер путовати данима са турском војском која те види да добро ручаш и вечераш док они једу само тајин и пију воду, кад им се досади ништа им не смета да те узму на нишан и опроба пушку, нарочито кад је у питању ђаурин. По турском обичајном праву, кад ђаурин јаше на коњу па спази Турчина, одмах мора сићи с коња и из далека почети да се клања Турчину и стајати са погнутом главом до појаса и са рукама на грудима све док Турчин не прође. А сад кад види да један ђаурин јаше коња бољег него што га има његов официр и да му се народ клања дубље него и једном од њих, није искључена једна оваква освета.

Сећам сам се том приликом руског конзула Ростовског у Битољу и Шчербине у Косовској Митровици. Обојица су погинули од пушке обичног турског војника, у коме је био бес верског фанатизма, који није могао да гледа хришћанина који није покоран њему.

Пошто смо се у Теову добро одморили и одлично ручали, и како је официр у свему поступио онако како ми је рекао кајмакам, војници – који о томе нису ништа знали, били су пренеражени и нису знали шта ће с батинама које су носили у рукама, док су их досад употребили у сваком селу где се вршило разоружавање.

Из Теова смо отишли право у бугарско село Бистрицу. Тамо је био други поступак. Официр је позвао око 20 људи по списку који је носио са собом. Сви позвани нису били ту. Неки су били у Солуну где су правили и цекли ћерамиде. Док смо Бане Кушев, Јане Мајсторче и ја разговарали са свештеником и док смо се одмарали у хладу, одједном се чуо јавк.

Кад сам отишао тамо, имао сам шта да видим. Три селјака лежала су на земљи везаних руку и ногу са табанима окренутим на горе по којима су плуштале батине. Питао сам официра зашто бију ове селјаке. Рекао ми је да их бију да би проказали сакривено оружје. Питао сам га колико пушака тражи. Рече ми да тражи 40 манлихерки од којих 20 дугачких и 20 кратких.

"Е, рекох, не тражиш више?"

"Не, одговори официр, само толико."

"Одвежи ове људе и пусти их. Ово село нема ни једне пушке. У неколико бојева што сам са њима имао узео сам им свих 40 манлихерки, али кад сам предавао оружје предао сам и те манлихерке, јер откуда бих толике имао да их нисам у борби против Бугара узимао!"

Официр је одмах наредио да се ови људи пуште. Записао је све што сам рекао и тражио да то потпишем, и на крају ми рече:

"Пази добро шта радиш. Ја овде нећу тражити оружје кад ти тврдиш да га нема. Али ако се оно сутра ипак појави, висићеш на велешком мосту на Вардару. Глава ти је у питању и немој се са њом шалити!"

"Ти у овом селу тражиш 40 пушака, а ја сам баш толико одузео овом селу. За тих 40 пушака одговарам, али не и за оне које се сутра могу појавити у овом селу. За то могу одговарати само они код којих се пушке буду нашле, па евентуално и копабашаја, ако их не би пријавио властима."

Официр је био задовољан мојим одговором, а сеоски првак, најбогатији и најумнији човек у овом селу, Стојан Терзо, окрете се мени и официру па рече:

"Еј, вала теби, ефендија, што си паметан, а само паметне људе цар и поставља за своје већиле и забите." Ово му је рекао на турском језику, а онда мени на српском:

"Хвала и теби, господине, много! Ти си наше село спасао од срамоте и батина."

А онда се окрене Бугарима, шљуну на њих па им каже:

"А шта ћете ни овде, срам вас било! Што ћутите? Говорите само онда кад треба какво зло да нам допесете. А кад треба да нас узмете у заштиту, онда су вам уста зашвиена! Пеће Бистрица више бити бугарска!"

Ови моји на силу другови, чланови комисије само се огледаше, а Јане Мајсторче додаде гласно:

"Горазо има право. И што нам рече то смо и заслужили."

Тако је свршено разоружање Бистрице. И тако сам само једним гестом добио оно што годинама нисам могао добити ни борбом ни блокадом тога села које је због те блокаде било више гладно него сито, а сад је један његов првак изрекао јавну осуду над бугарским ралом...

За пет-шест дана били смо готови са свима српским селима у сва три кола (мудрулуци-комесаријати-испоставе) среза велешког. Кад је требало поћи у бугарска села, замолио сам официра да ме пусти да идем кући јер сам свој посао по српским селима завршио. Захвалио сам му на његовом заиста коректном држању, јер за све време обилазке српских села ни једном ме рецију није увредио нити је попреко погледао неког Србина. Он ме је задржавао да останем с њима, што ми је донекле и била дужност као члану те комисије. Знао сам како ће изгледати то разоружање и да је све то срачунато за један нов притисак над хришћанима, много гори и тежи него што је био под Абулџ Хамидом, и да не бих направио неки испад који би и мени и Србима у велешком срезу нашкодио, одвојио сам се од њих и отишао својој кући у Теови. Мислио сам да је све ово свршено и да се више немам бринути за то.

Још приликом проласка краља Петра I кроз Велес, министар спољних послова Србије Милован Ђ. Миловановић рекао ми је у поверењу да су како у Васељенској патријаршији тако и у Јерусалиму добили поуздано обећање да ће за велешко-дебарског митрополита поставити Србина. Међутим, доцније се испоставило да се ради о томе да наместо митрополита добијемо Србина као викарног епископа и да ће се за тај положај кандидовати Јеромонах Варнава, тадашњи српски епископ у Цариграду. За нас је и ово била добит. Јер само постављење Србина за хороепископа код митрополита велешко-дебарског значило је признање и патријаршије и турских највиших кругова да су у тој епархији готово сви припадници Васељенске патријаршије Срби. Цариградска патријаршија је и сама већ била принуђена да то учини, јер су Турци радили на томе да се укину све привилегије које је уживала Патријаршија, па и егзархија, и да им се остави једино право да се моле Богу на коме год хоће језику. До оваквог стања на првом месту дотерала је својим поступцима Цариградска патријаршија која је по својој титули била васељенска а по својој суштини чисто јелинска.

Прим и највећи кривац што је дошло до тога да се Срби са Бугарима кољу око Македоније била је Патријаршија. Да је она још у почетку, кад су Бугари покренули питање словенског језика и бугарских владика за саму Бугарску, а тај је процес започео још 1847, Бугари би се ограничили на полунашук, загорску Бугарску; али кад Патријаршија није пристала на то, Бугари су, нешто руском помоћи, али више турским симпатијама према њима, допустили оснивање бугарске егзархије и признање бугарске народности на целој територији турске империје. Тако су Бугари, једно за другим, почели освајати владичанска места док нису дошли у Охрид, Дебар и Скопље.

Иако доцкан и непотпуно, ипак као једно покајање Васељенска патријаршија за сва зла што је нанела српском народу од укидање српске Пећке патријаршије па до оног последњег избора Варнаве за хороепископа велешко-дебарске митрополије.

Оскујући свакога часа вест да смо добили новог владика, у моменту кад се водила борба између Патријаршије и турских власти, зато што су турске власти тражиле да оне постављају све учитеље у хришћанским селима, а то право дотле је имала само Патријаршија и егзархија, и како на целој овој територији није било, сем шачице Влаха (Цинцара) другог сем Срба, то није било никакво чудо да митрополит Партеније, чију смо смену ми тражили, дигне руке од нас, па да нам Турци затворе све школе од Велеса до Дебра. Да не би дошло до тога, морао сам одржавати везе с Партенијем, чинити му понеки поклон и упућивати га да ми изако за митрополите у патријаршијским македонским епархијама тражимо Србе, не желимо да се одвајамо од велике цркве, како Грци обично називају Васељенску патријархију.

ПРЕД ПРЕКИМ СУДОМ У ВЕЛЕСУ

Наместо да дочекам владику Варнаву, једног јутра добио сам позив да сместа дођем у Велес са Јованом Бабуњским и 12 највиђенијих Срба из Азота, углавном из Богомиле и Теова, гдс нас позива преки суд. Дочекао сам Бабуњског са 8 српских првака из Богомиле, а ја са четворином из Теова били смо спремни за полазак.

Било нас је свега 14. Сви смо били утучени јер иако су нам дали, тобоже из почаст, десет жандарма коњаника, сви смо знали да ово све друго само не почаст. Још успут, Бабуњски је хтео да побегне. Једва сам га одвратио од тога, јер би то могло дати повода Турцима да пуцају на све редом. Или, у најмању руку, то би нам отежало ситуацију у Велесу. С тешком муком је Бабуњски на ово пристао. И тако, пред вече једног септембарског дана, стигнемо у Велес. Свако ко нас је видео чудно се: једни што смо били будале па дошли у Велес, други зато што нас Турци прате неvezане. Овоме другом највише су се чудили Турци.

Одсели смо у хану Александра Дрндаревића, а ја сам са четири коњаника отишао велешком кајмакаму који ме је очекивао. Од њега сам сазнао да нас је начелство ВРМО у Велесу оптужило да смо обманули турску власт, да нисмо предали наше већ бугарско оружје и да организујемо чете. Још је од мене тражио да гарантујем да нико од позваних Срба неће побећи, па да нас те ноћи ослободи, а сутра око 10 сати пре подне изићи ћемо пред преки суд. Гарантовао сам, разуме се. Кајмакам је наредно да се њихови коњаници повуку, а ја сам се вратио међу наше људе, који су били уплашени.

Војни преки суд заседавао је у самој Митрополији. Кад сам пролазио поред Митрополије која је била пуна турских војника, у дворишту је било неколико товара штапова, а калдрма у дворишту била је крвава.

Био је рамазан, а већ је било време за ифтар (рамазанска вечера), па су Турци били по кућама, да прво вечерају, а после су излазили пред кафане, где су целе ноћи пили кафу и пушили цигаре или наргиле, да би пред зору опет појели суфур, а после су спавали до неко доба дана.

Кад сам дошао у хан затекао сам наше људе престрашене јер су им у хану причали о батинању и о мукама којима су били изложени сви они који су имали посла код војног преког суда. Бабуњски изјави да ће он да бежи јер неће дозволити да га Турци батинају. Молио сам га да то не чини бар до пола ноћи и да не излаже наше најбоље људе опасности, а ја ћу чим Турци после ифтара дођу у кафану, отићи да нађем кајмакама, жандармеријског капетана, официра који је са мном примио разоружање и Али-бегу Алиашића, па ако од њих добијем уверење и даду ми часну реч да ће они ове ноћи, још пре суфуре, разговарати са председником преког суда, онда нема разлога да се бежи. Чим изиђемо на суд, ја ћу одговарати у име свих. И ма каква кривица нас теретила, примићу је на себе. А ако не добијем такво обећање, лојално ћу то саопштити Бабуњском, па ако хоће да бежи, нека то учини. Ја нећу да бежим јер сматрам да би тиме наше најбоље људе изложили опасности, али и за нас после тога не би било места у Азоту. Бабуњски се са овим сложио.

Кад су кафане почеле да се пуне Турцима отишао сам у Младотурски клуб гдс је у исто време била и њихова кафана и ту сам нашао све оне које сам тражио. Кајмакаму сам рекао да је његова дужност да нас оправда пред преким судом, односно да објасни председнику да смо ми у ствари учинили држави услугу што смо добропољно предали оружје, а што се тиче питања да ли је оно бугарско или српско, на то ћу одговорити пред судом. Кајмакам ми је обећао да ће о нама говорити те ноћи. То исто поновио сам и жандармеријском командиру, затим сам отишао до Абдурахмана, официра који је са мном вршио разоружање. Њему сам почео говорити овако: "Како си могао дозволити да бугарска оптужба против нас буде примљена код војног суда? Нас оптужују да нисмо предали оружје, али та оптужба терети и тебе на првом месту, јер, напослетку, твоја је дужност била да скупиш све оружје; имао си овлашћење за репресалије, за батинање – сва средства су ти била допуштена да би и последњу пушку могао да скупиш и донесеш. Како можеш бити миран кад мене позивају на преки суд? Зар мислиш да се нећу позвати на тебе као на главног сведока

да је оружје од Срба у велешком срезу одузето? Шта ћеш ти на то рећи преком суду то је твоја ствар. Али ако то не буде повољно по мене и нас Србе, зачудићеш се ономе што ја будем говорио после тебе." Кад је ово чуо, Абдурахман-ефендија се више уплашио од мене и мојих речи него моји сељаци од оних неколико товара штапова који су били у дворишту Митрополије. Сकोчио је као опарен јер је одмах видео пред собом и деградацију и срамоту пред осталим официрима и уопште пред Турцима, па ми је одговорио:

"Идем одмах код председника преког суда и говорићу са њим. Ако не будем успео, можемо заједно бежати у планину!"

Рекао сам му да сам доста био у планини, и да не мислим више да идем. Али он, наместо да иде у планину, било би боље да дође пред преки суд и да погврни да су се Срби у велешком срезу заиста разоружали. Растао сам се од њега са уверењем да ће он са своје стране учинити све што може да би нас оправдао код преког војног суда. Писам рачунао да ће моћи разговарати са председником суда који је био генералштабни пуковник, али ће сигурно моћи разговарати са неким од судија мањег ранга, што је ипак могло бити корисно.

Одатле сам отишао до Али-бега Алипашића. Њега сам нашао у његовој кући. Седео је у својој селамлуку (гостинска соба код богатих Турака, у овом случају у потпуно засебном одељку, одвојеном од харема). Али-бег је био у друштву неколицине виших Турака и пошто сам се поздравио с домаћином и осталима, заузео сам место на седали. Објаснио сам Али-бегу зашто сам дошао до њега. Њему је познато, одговори Али-бег, како је дошло до оптужбе против нас и он је разговарао са председником преког суда и уперавао га је да смо ми Срби сигурно предали све своје оружје државним властима и да је бугарска тужба против Срба обична интрига смишљена за рехабилитацију вођства ВРМО у Велесу, а не да би помогла држави у разоружавању хришћанског становништва. Додао је да је председнику суда дао потребна обавештења о личностима оних из ВРМО који су највише настојали на овој тужби. "Мислим, наставио је Али-бег, да ће се ствар ипак добро свршити, али све зависи од нашег држања на самом суду и од одговора на питање суда." Рекао сам Али-бегу да за то не бринем ништа, јер ћу целу ствар узети на себе и суд, ма шта да буде питао остале оптужене, биће опет упућен на мене да ја дам одговор.

После овога разговора поздравио сам се с Али-бегом и његовим пријатељима и био сам сигуран да ћу после овога убедити Јована Бабуњског да остане у Велесу, да нас не напушта, као што је био спреман да учини. Имао сам утисак да би један такав корак Бабуњског покварио све што су нам пријатељи учинили у нашу корист код председника и чланова преког суда. Сама чињеница да нисмо затворени већ остављени на слободи била је доказ да је Али-бегова интервенција допринела доста у нашу корист, јер је Али-бег био интелектуалац, официрски син и турски племић.

Кад сам стигао у хан где смо одсели, нашао сам све наше људе будне. Очекивали су мој повратак. Сваки је хтео да са мога лица прочита своју судбину. Направио сам доста весело лице и рекао им:

"Не бојте се. Све ће бити добро. Сутра ћу набити све Бугаре у једну тикву и натераћу их да играју." Они се мало разведрише на ове речи. Бабуњски је ипак остао озбиљан па сам морао пред свима да поновим све оно што сам те ноћи разговарао. Морао сам нешто и додати само да бих склонио Јована да остане с нама и да сутра заједно изиђемо пред преки суд. Напослетку, Јован је пристао да остане, а онда смо сви отишли на починак да се одморимо, како бисмо сутра били свежи и достојанствени пред судом и пред нашим тужиоцима. Хтео сам да суд, а и наши тужиоци, виде колика је разлика између нас и тужилаца и колико смо ми Срби међу собом повезани поверењем и вољом да се један за другога жртвујемо, Бугари у овој садашњој прилици то нигде нису испољавали, што им је народ много замерао.

Сутрадан, око 10 сати по европском времену, дошао је један турски официр, на служби код преког суда, у хан по нас. Поздравио нас је поклоном главе и позвао да пођемо с њим. Његово доста строго држање задало ми је страх због Јована Бабуњског, да опет не посумња у турска уверавања па да нас у последњем тренутку

напусти. Позвао сам Јована па с њим заједно напред, пошли смо у зграду преког суда која је била ту у непосредној близини.

Кад смо ушли у двористиште, ту је било пуно војника, а гомила штанова стајала је ту као и неки трагови који су нам давали на знање како изгледа овај преки суд. Ушли смо у једну пространу собу чији су прозори гледали на Вардар и на велики мост на Вардару. Соба је била светла, са много прозора који су били окренути истоку, северу и југу. У зачељу, на западној страни собе, био је постављен сто а око њега три фотеље. Десно од тога стола био је још један сто са две столице, а лево дугачак сто са неколико столица. Дуж зидова по целој соби биле су поређане столице, махом просте, испреплетане рогозином. За средњим столом седео је у фотељи председник суда, један доста млад генералштабни пуковник, њему с десне стране један потпуковник, с леве стране мајор. Десно су била два официра нижега ранга, а лево је био опет један мајор генералштабац.

По распореду самог суда видео сам да је онај мајор војни државни тужилац, а ови десно од председничког стола били су записничари. Свега их је било шесторица. Одмах од писарског стола били су поређани један од другог 12 велешких Бугара.

Кад смо ушли поклонили смо се судском колегијуму, а председник нас је упutio да седнемо на остале празне столице. Бугара је било 12, нас 14. Било нас је укупно преко 30 душа у соби.

Кад смо сели, председник суда упитао ко је међу нама најстарији. Ја сам га упитао: да ли по годинама и по нечем другом. Он је објаснио: најстарији по командовању.

На ове речи сви Срби показали су прстом на мене. Председник суда мало заврте главом јер сам ја на овоме скупу био најмлађи. Кад је утврђено да сам ја "најстарији", председник суда ме упита да ли говорим турски. Одговорих му да турски знам, али то је најпростије знање језика. Далеко сам од тога да могу да се изражавам чисто и јасно на тако богатом и лепом језику као што је турски па сам молио председника да ми одреди тумача. Председник се окрете према Бугарима па ме упита има ли међу њима неко коме бих веровао да ће тачно тумачити моје речи. Погледао сам у Бугаре и међу њима спазио др Панчу Васкова. Он је завршио медицински факултет у Париграду и пре одласка у Велес био је на пракси у Малој Азији, у Јенишеру, две године. Са др Васковим сам се добро познавао и нисам могао наћи никога ко би могао боље преводити моје речи на турски, јер од њега турски нико није знао боље, сем Хаши Мишева, који је доцније био постављен за турског изванредног посланика на неком малом двору у Европи. Али овога нисам смео узети за тумача јер би ме он тумачећи моје речи у исто време и оптуживао. Зато сам замолио председника да за тумача одреди Панчу Васкова коме верујем као савесном човеку који је завршио турски факултет у Париграду. Нарочито сам нагласио да му зато могу веровати. Ово је поласкало и самом др Васкову те се одмах примио за тумача уверавајући све нас да ће сваку моју реч тачно превести и да ни једну реч неће ни покушати да изопачи.

Кад је овај први део био готов, председник је наредио да сви седнемо, а затим је почео да чита редом именa позваних, прво Бугара па онда Срба. Кад се сваки одазвао на своје име и кад је установљено да су сви позвани дошли, председник суда је наредио државном тужиоцу да прочита оптужбу против Срба.

Оптужница је састављена на подлози тужбе бугарског комитетског одбора ВМРО у Велесу којом се Срби оптужују да су приликом разоружавања обманули државну власт и од неколико хиљада пушака предали властима само нешто преко стотину, и то само бугарске и руске пушке, само једну српску, ниједну бомбу; нису предали заставу, а све су то задржали у нареду који је остао наоружан да би могао, чим за то добије наредбу из Србије, ударити и освајати бугарска села која су разоружана и у којима није остао ни један пиштољ самокрес, да би пастири могли заплашити бар љука, ако не и убити. Срби ће сигурно извршити атак на бугарска села да би их прогласили за српска, а виђеније Бугаре ће побити као што су то и раније чинили. Зато се оптужују као превратници који припремају нове покове у Турској и зато се тражи од прског суда да нас позове, да нас силом натера да одамо где је остало оружје и да нас за смишљену и организовану превару државних власти казни.

Тужба на овој подлози била је заиста страшна. За време док је државни тужилац читао а др Васков преводио оптужницу, признао сам у себи да је Бабунски имао право кад је хтео да побегне у шуму а да и не стане својом ногом пред овакав један суд.

Кад је читање било завршено није дата никаква пауза ради одмора, пошто због рамазана нико није смео да пуши нити да пије кафу, већ је председник суда тражио од мене да одмах дам одговор. Почео сам свој одговор без икаквих белжека, јер писам хтео ништа да записујем сматрајући да само извесним фактима могу да обори бугарску оптужбу, а та факта нисам морао белжити јер су ми била допознато урезана у свест. Али сам при себи имао једну малу књижицу, правила о оснивању Друштва српске браће у Београду. Не знам како се ова књижица десила у моје цулу, али ми је она послужила као одличан аргуменат. Сетио сам се Његошевих стиха: "У рукама Мандушића Вука свака пушка биће убојита". Почео сам свој говор овако:

"Господине председниче и господо судије војног суда, ви имате право а и дужност да браните спом спагом и свим силама које вам стоје на расположењу целину турске државе, њен унутрашњи поредак и да на тај начин осигурате миран разитак своје државе на свим пољима и у свим правцима. Али, да бисте то постигли, ви имате исто тако дужност да објективно, беспристрасно и без икаквих предрубеђена саслушате свакога ко пред вас дође, да би се одбранио од оптужби којима није основа у истини."

Председник је на ове моје прве речи мајо климнуо главом у знак одобравања. Ја сам продужио:

"Овде пред собом имате достављаче по чијој је достави састављена оптужба и нас који смо по тој ствари окривљени. И једни и други, достављачи као и оптужени, имали су своје чете које су биле напужане и водиле борбу са променљивом срећом, као што то у борбама увек бива. Али, овом приликом моје је прва дужност да изнесем пред вас начин постанка и циљеве и једне и друге групе које су овде пред вама, а то смо ми Срби и Бугари. Бугарска револуционарна организација, скраћено ВРМО, настала је у Софији одмах после насилног присаједињења источне Румелије кнежевини Бугарској. Та организација добила је своју снагу и дала пун израз тек од доласка Фердинанда Кобуршког за бугарског кнеза. Овај странац у Бугарској, амбициозан преко сваке мере, тражио је популарност. Сматрао је да ће популарност најлакше стећи код престога бугарског народа на тај начин што ће им доказати да се стара и улаже све напоре за проширење Бугарске. То замишљено проширење није се могло извести више ни на чији рачун, већ на рачун Турске. Сваки покушај да се то изведе на рачун Србије немогућан је, као и онај из 1885, а исто тако ни на рачун Румуније у Добруши, јер је тај део добила Румунија као накнаду за одузету Бесарабију.

Али, ни проширење на рачун Турске у Македонији и Једренском вилајету није нимало просто. На тој територији поред побугарених Срба живе још и Срби које није могла обманути бугарска егзархија основана руском помоћу. Овде живе још и Грци, Румуни и Арнаути, а да не говоримо о маси турског народа, који су и господари ове земље. Шта је Бугарима било потребно за њихово проширење на рачун Турске? Они су својој организацији ВРМО морали ставити у задатак борбу против турског царства и борбу против свих оних хришћана који нису Бугари и ни по коју цену не жале то бити.

Ево доказа да је истина ово што говорим: године 1897. генерал Цончев, веома близак двору бугарског кнеза Фердинанда, подигао је устанак у Неврокопској области, мислећи да ће Турска у рату са Грцима толико ослабити да ће чак и генерал Цончев моћи да је потресе из основе. Али Цончев се преварио. Турска је била много јача него што су он и његов господар предвидели. Неврокопски устанак био је угушен! Наместо да Бугари извуку извесну поуку из ове школе и наука који им је дала Турска, они су припремали други устанак у центру Македоније. Тај устанак овога пута није припремио Цончев већ кнез Фердинанд преко Бориса Сафарова и осталих. Сви смо сведоци како се тај устанак у Македонији завршио. Проузроковачи, а туђе слуге, отишли су у Бугарску а народ су оставили да плаћа за све оно што он лично није учинио, јер је био преварен од бугарских агитатора, па је пред лажима поклекнуо. Али у овом устанку од 1903. Бугари су учинили још једну врло важну ствар: да за тај устанак нису могли придобити ни једног Србина, а то је био велики недостатак

за њих и за њихову пропаганду у Европи јер је сада многима у Европи било јасно да Бугари не насељавају Македонију компактно, па према томе не могу ни полагати право на њено одузимање од Турске.

Али Бугари се нису нимало збунили. Одмах су нашли ново решење које су сматрали за савршено. Састојало се у овоме: треба без милости и без икаквих обзира побити све виђене Србе на територији косовског, солупског и битолског санџака. Па кад се побiju сви ти правци, јурути са својим комитским четама у српска села, позитварати српске школе, протерати српске учитеље и свештенике и насилно привести бугарској егзархији све Србе и доказати Европи компактност бугарског народа у целој Македонији. Овај зликовачки посао почео је још у почетку 1904. Преко 350 најбољих домаћина, најпоштенијих људи, највернијих поданика отоманске државе платили су главама своје уверење, прво, да су Срби, а друго, да им је поданичка дужност да буду лојални према својој држави, тј. према отоманском царству.

Пред овим систематским покољем нашао се српски народ обезглављен, јер су му правци побijени, без оружја јер је раније сматрао да му оно и није потребно, верујући да ће га држава узети у заштиту од туђинских злочинаца. Писали су молбе, жалили се од кајмакама па до великог везира у Цариграду, али ниоткуда није било никакве помоћи.

Ми Срби, учитељи и свештеници, били смо свесни да су ово последњи дани српског народа у Турској па смо решили, кад нас држава већ не брани, да узмемо пушке у руке па да се бранимо сами. Решили смо да голоруки отимамо оружје од наоружаних бугарских чета да бисмо се од њих могли бранити. У Београду и у Србији има много Срба из Турске. Једни су тамо као печалбари, а други су дошли као пребеглице да се спасу испред бугарских кама и револвера. Сви они образовали су једно удружење које су назвали именом Српска браћа. То удружење ставило је себи у задатак да прикупи средства и да помогне што може боље самоодбрану српског народа у Турској, на првом месту од Бугара а затим и од свих осталих зулумаца. Какав је циљ овог удружења Српска браћа у Београду најбоље се види из ових правила која нам подносим на умишљај. Ту се јасно и прецизно каже да ће то друштво помагати организовању српских чета у Турској за самоодбрану и ставља се као задатак, и то као први, да српске чете не смеју нигде нападати турску војску ни изазивати сукоб са њом. Само ако се сукоб не може избећи имају да приме борбу са турском војском и да се боре до краја. Јер само такву борбу, без предаје, српски народ сматра часном и витешком. Такав је постанак српских чета, чији сам врховни командант био пред сам хуријет.

Тежак је био наш пут и наша борба. Морали смо да се пробијамо развијајући бугарску ВМРО на свим путевима и у свим правцима који су водили ка српским селима. У тој борби нанели смо Бугарима више штете него што им је нанео стари режим који је владао у Турској пре доласка младотурака. И онда кад смо се ми појавили као заштитници и одбрана српског народа у Турској, Бугари су још имали времена да врше убиства над Србима јер су села била или измешана или у суседству па су поједици њихови четници имали својих сродника по српским селима, и користећи се тим сродством убијали су наше људе, као што је то био случај с убиством поп-Ставра Крстића у селу Подгорце код Струге, где је бугарски војвода Јаћим ушао у кућу свога рођака, знајући да ће поп Ставра тога дана доћи да врши један верски обред, па га је у тој рођачкој кући сачекао и убио. А сви овде присутни Бугари знају врло добро, а неки су били и очевци и наредбодавци да се убије Петар Ташевић из Башина Села. Он је убијен уред Велеса и исечен на комаде. Ови овде Бугари били су наредбодавци да се убије учитељ Баљошевић у селу Ораовом Дољу и да се убије поп-Анастас звани Ђуре, српски свештеник из Ораовог Дола. Оба ова српска црвака били су стављени на печувене муке: очи су им извађене, руке исечене и тако су ова два човека завршила своје животе под најтежим мукама.

Ови исти људи који нас оптужују били су наредбодавци својом суграђанину, бугарском активном поручнику Константинову да иде у српско село Крапу и да га запали. Моји другови, свега њих 26 на броју, имали су храбрости да ипак од 120 бугарских четника после малевине Крапе дочекају на планини Мочуру, да

Константинова из Велеса, Гогу Ацева из Прилепа и још неке Бугаре ту на месту побију, а да им чсту растуре. Ови Бугари овде оптужују нас да смо бугарске пушке предали турским властима. То је истина. Али није поштено с њихове стране што вам нису рекли како смо ми дошли до тих пушака. Оно што су они прећутали ја нећу и не смем да прећутим. Сваку бугарску пушку коју смо ми овде предали носио је по један жив Бугарин који је дошао овамо не само да убија Србе већ и Турке и да вам разара царство. Па смо ми свакога од њих прво убили, и то у борби, и тек смо му мртвом могли одузети пушку. Ето то је историја овог оружја које се налази данас у вашим рукама.

Кад је наступио хуријет, кад су младотурци као најпросвећенији синови турског народа узели власт у своје руке, ми Срби смо лојално прихватили тај чин и уложили све своје скромне силе за успех наше владавине. А кад је дошла потреба да своје оружје предамо државним властима, нисмо чекали, као они овде, никакву комисију за разоружање, а још мање војни преки суд, па да предамо оружје, већ сам ја као главни командант и као војвода велешки, који сам сваку пушку својом руком предао људима с циљем да се бране од Бугара, сад кад смо стекли уверење да је подмлађена Турска, благодарећи валној мудрој управи у стању да нам пружи одбрану, ја сам све те пушке које сам раздао народу скупио до последње, сам их донео и без икаква позива или неке претње предао велешком кајмакаму и на њих сам добио уредну потврду коју вам овде предајем."

Кад сам ово изговорио, председник ме упита:

"Добро, ти си одузео оне пушке које си ти дао народу, али ако у народу има и другог оружја које ти народу ниси дао па се то оружје сутра нађе, шта ћемо онда? Ко ће за то одговарати?"

На то сам одговорио:

"У српским селима која сам ја разоружао не налази се ни једна пушка! И за сваку пушку која би се нашла ја лично одговарам како данас пред вама, тако и сутра пред властима, осим у случају ако би ови овде што седе, наши тужиоци, неку пушку подметнули."

Председник суда а и остали Турци на ове речи направили су смешна лица. После овога председник ми рече:

"Пази добро шта говориш и какву тешку обавезу дајеш, јер сутра врло лако можеш да висиш на ономе месту!" — па показа руком на велики мост на Вардару.

На ову његову претњу и опомену одговорио сам да знам и да сам свестан свега онога што говорим и обавеза које дајем и да ми нико ништа не може све докле год сам лојалан и исправан грађанин ове земље. Поновио сам:

"Ни једна пушка није остала у рукама Срба. Све су предате."

Затим ми председник постави ново питање:

"Хоће ли и остали Срби по другим казама исто овако предати оружје, као што сте то учинили ви у велешком срезу?"

"Сигурно хоће ако их лист буде позвала и тражила од њих да добровољно скупе и донесу оружје."

Затим ми председник постави једно питање у овој форми:

"Бугари су нам до сада казали све своје сараднике по свим местима где су имали своје организације. Имамо имена свих њихових начелника, сеоских војвода па и дегетара по варошима и селима. Тражим од тебе да нам и ти кажеш наше помоћнике по селима."

Ја сам му одговорио:

"Никаких помоћника немамо нити сам их ја имао са неком специјалном службом или са неким посебним звањем, јер смо ми спремали народ за одбрану само под нашим вођством."

"Добро, рече председник, а ко вас је хранио и како сте долазили до хлеба?"

Мој одговор је гласио овако:

"Господине судију, све докле док сам носио пушку на рамену није било никог ко је смео да ми не да хлеба кад сам га ја тражио, само ако је имао! Не само Срби већ и Турци и Арнаути лавали су ми хлеб на моје тражење. Плаћао сам га новцем

који сам добијао од Српске браће из Београда, али сигурно би изгубио главу сваки који ми не би хтео дати хлеба, јер ја сам са својим друговима бранио све, како Србе тако и Турке и Арнауће од бугарских чета. Запитајте само Горње и Доње Јаболчиште, зар нису они ишли и дању и у пола ноћи у Велес, Прилеп и Скопље благодарити мојом заштити? Тако исто Согље и Оморани, па и велико турско село Меднице."

Кад сам све оно изговорио, председник суда ме упита:

"А где су вам бомбе?"

"Нисмо имали потребе за бомбама, одговорих, јер нисмо припремали атентате ни на железничке мостове, као што су то они радили, нити на касарне или какве друге државне објекте, па кад нисмо имали таквих намера, зашто бисмо носили још по неколико кило гвожђа на себи?"

И овим мојим одговором цео суд је био задовољан. Ипак ми председник упита још једно два питања. Прво:

"Јесте ли имали какав печат?"

"Да" – одговорио сам.

"А где је тај печат?"

"Печат се налази, рекох, код моје куће у Теову."

"У року од пет дана послаћеш или ћеш сам донети печат и предати га мени лично", рече председник.

Онда ми постави друго, а то је било и последње питање:

"А где вам је застапа (барјак)? Тражим да и њу донесеш и предаш."

На ово питање одговорио сам мало повишеним гласом:

"Господине судију, посебну заставу имају оне организације које су радиле на раснарачавању турског царства и турске државе. Бугарске чете су носиле државне заставе; а ми Срби, који смо се организовали само да бранимо свој народ, ми немамо никаквих својих застава. Једина наша застава, то је турска државна застава, заједничка и нама и вама. И дајем вам часну реч да ћемо под том јединственом заставом у свако доба заједнички бранити интегритет отоманске империје."

На ове речи осу се аплауз од стране целог суда, а затим и до свих оптужених Срба. Онда ми председник пружи руку и захвали ми се овим речима:

"Хвала ти на свему што си данас овде изнео. Ти си данас мени и мојим колегама отворио једну нама досад непознату књигу коју нити смо видели нити знали за њу. У име овога суда саопштавам ти да нисте криви и слободни сте да се вратите својим кућама, и докле год будете такви уживаћете потпору војних и цивилних власти наше државе."

Сад смо опет ми аплаудирали њему. На то је председник суда рекао да он разрешава данашњи пост рамазан и наредио је да се донесе ратлук и кафа, а сви су послужени најбољим турским цигаретама спрењеним за рамазанске вечери.

Тога тренутка најрадије бих био изишао напоље да удахнем мало свежег ваздуха, да изиђем из ове тако тешке атмосфере. И кад бих могао да једним загрљајем загрлим и једним пољупцем пољубим цео српски народ у Турској, овога петстотогодишњег мученика чије су мукe ненадмашне и чијој се храбрости и великом пожртвовању има захвалити што се он до тога времена одржао као Србин, и на тај начин очувао сва права Србије на ту земљу, у којој су били очувани велики српски споменици из доба српског царства. Благодарити његовој упорности, на целом простору од Криве Паланке па до Солуна и Кукуша, од Ристовца до обала Охридског језера остао је непоколебљив и дао доказа своје свести и своје љубави за уједињење са Србијом. Али, ред је био да останем у овој сали, да једем ратлук који сам с муком гутао, јер мој говор, прекидан преводима, трајао је више од четири сата.

Био сам више морално уморан него физички уморан. Мени је било тешко што сам у својој одбрани, бранећи српски народ морао оптужити Бугаре који су подједнако мрзели и нас и Турке, али који су, поистакнути из Софије, заборавили да на сваком велешком гавану још стоје српске књиге, донете из Србије, и да су се на томе језику, све до 1888, учили писмености. Заборавили су да се њихови потписи још налазе на оној петицији коју су њихови прваци с осталим правцима Србима са целе територије Старе Србије, убрајајући ту и Штип и Радовић (Радовиште) упутили Берлинском кон-

гресу, тражећи своје сједињавање с тадашњом кнежевном Србијом и протестујући против плана и уговора у Сан Стефану по коме је требало да њихова ужа отаџбина буде саставни део Бугарске.

За време ове наше седелке и послужења све ми је ово прелетело испред очију, а био сам нарочито захвалан др Панчу Васкову што је сваку моју реч тачно, течно и изражајно превео на турски језик. Ни једну од мојих оптужби на Бугаре није зајато ни једна, ма колико горка и тешка била за присутне Бугаре, превео сваку моју реч. Бојао сам се да ће ме председник суда прекинути кад сам у току свога излагања говорио о Фердинанду Кобуршком, јер сам говорио о суверену једне стране државе. Али председник суда није желео ни хтео да ме прекине. Напротив, било му је мило, као и осталим Турцима члановима тога суда, да чују сви Бугари ту присутни како су они противници турске државе, како нису лојални грађани и наместо да поштују законе и наређења турског султана, они слушају наређења бугарског владарца; наместо да носе турску заставу, они носе бугарску државну заставу.

Кад смо попили кафу и попушили цигарете замолио сам да нам се дозволи да можемо изићи одатле и отићи у наш хан.

Председник нам је то одмах дозволио, и тако смо изишли сви, и Срби и Бугари. Изазећи из суда окренуо сам се Бугарима и рекао им:

"Е, Бугари, шта сте урадили? Терали сте лисицу а истерали лава!"

Тако је прошао овај дан на преком суду у Велесу. Кад смо се вратили у хан грлили смо се и љубили као неки најближи рођаци који су били дуго растављени па се најзад једва заједно нашли. Још једна беда била је скинута с наше главе. Били смо радосни и весели јер смо се тога дана извукли много боље него што смо се уопште могли надати. Бог нам је заиста био у помоћ.

Знали смо да је сав народ у Азоту забринут због нашег одласка у Велес, а нарочито наше породице. Али нисмо знали да је блокиран турском војском улаз у Азот код Марковог камена, где се стичу оба пута која воде у Азот с једне и друге стране Бабуна, а било је блокирано и село Теово. Свакако су Бугари рекли Турцима да није искључено наше бекство из Велеса па су Турци још исте вечери кад смо стигли у Велес послали јаче војне јединице да блокирају ова места, с наредбом да нас ухвате у случају повратка али да нас не убију. О свему овоме ништа нисмо знали јер нико у току дана није могао да изиђе из Теова да нам то достави, а увече је блокада била дигнута те није било ни потребно да нас о томе извештавају. Из Велеса смо кренули тачно у поноћ. Кад смо у саму зору улазили у Азот, предложио сам да не идемо пре сванућа поред Марковог камена. То сам предложио просто из предострожности, не знајући да је тамо војна блокада. Одвојили смо се десно од пута и зашли у једну ливаду неколико стотина метара од пута, близу Бабуна. Пошто је мој коњ био немiran, да не би вршицао и олао место где се одмарамо, ставио сам му зобницу са нешто мало зоби на главу и притегао је добро, тако да коњ не може јаво да вршица, а уколико би вршицао, да се не чује далеко.

Нисмо се ту одмарили ни пола сата, а мој коњ отпоче копати ногама и покуша да вршица, али није могао јер је зобница била чврсто притегнута уз главу. Чим сам ово приметио рекао сам мојим сапутницима да не пуше, да ћуте и да сваки свога коња држи за главу и да му стегне вилице ако почне да рже.

Још док сам издавао ова упутства зачули смо коњски тонот који је долазио од Маркова камена. Турска војска, све коњаници, пошто су вечерали и поседели неко време у Теову, попили су у Велес, па су им се код Маркова камена придружили и други. Тако су прошли путем близу нас а нису нас ни приметили, и отишли су у Велес.

Кад се сасвим раздвојили појახали смо коње, а кад смо стигли у Теово сви су истрчали испред нас, радосни што нас виде живе, јер су Бугари већ били успели да протуре гласове како ћемо сви бити повешани.

Јован Бабуњски је одмах са људима из Љугомиле продужио пут у Богомилу, јер је и тамо владала неизвесност о нашој судбини, а ја сам са својим сељацима остао у Теову.

После подне истог дана добио сам извештај да је војска још исте вечери кад смо пуштени преко суда добила телеграфско наређење да скине блокаду и да се врати у Велес. На тај начин ми је разашао онај пролазак турске војске поред нас, али сам сматрао да је моја предостројност ипак била на месту, јер смо могли отићи до Маркова камена пре него што је турска војска била обавештена о скидању блокаде, па је лако могло доћи и до погибје, јер смо само Бабунски и ја имали револверс, а остали су били без икаквог оружја. Могао се десити да пуким случајем Бугари буду више задовољени него да нас је преки суд задржао у затвору. Али ни овога пута срећа нас није напустила. Ово је било око 10. септембра 1910.

НАШЕ ЧЕТЕ ОПЕТ НА ПОСЛУ...

Две наше чете, поново организоване и упућене у Горњи Пореч, стигле су тамо у једном одсудном тренутку. Арнаутски зликовци, њих 30 на броју, окупљени у Љуми, прешли су преко Кораба и спустили се ка Поречу. Тамо су скупили сеоска говеда из два-три села и потерали за Албанију.

Чим је за то сазнао појвода Дане Стојановић, који је први стигао у Горњи Пореч, одмах је са двапест својих четника отишао на премој Исклишту, поставио заседу, сачекао арнаутске пљачкаше, отворио ватру на њих и убио једанаесторицу. Остали су се разбегли напустивши пљачку. Сељаци су вратили своју стоку и били су захвални што им је помоћ дошла у право време.

Те исте јесени Арнаути су још једном покушали са упадом у Пореч. Том приликом су потерали неколико стотина оваца и коза, али су две наше чете, опет Дане Стојановић и Ђошко Вирџинац са својим људима, дочекали арнаутске разбојнике и 23 на месту убили. Остали су се разбегли, и оставили стоку коју су четници морали чувати од вукова док нису дошли сељаци да стоку узму и врате на пашњаке.

Обе ове погибје арнаутских пљачкаша свршиле су се без иједног губитка на страни четника. Отада па све до 1920, дакле пуних десет година, Арнаути више нису покушали да дођу у Пореч и пљачкају стоку.

НЕПАТ-ЕФЕНДИЈА ПРЕНОСИ ЗА МЕНЕ ПОШИЉКУ ОРУЖЈА

Ове две чете морале су да прокрстаре кроз Пореч, кроз прилепски крај па и кроз Азот, да би свет знао да постоје чете, јер се упелико знало о покрету бугарских чета с оне стране Вардара, а и са ове, између Клепе и Вардара. Новац за издржавање ових чета добивао сам из Скопља, али сам им носио и муницију. Снабдевао сам их свима потребама и издавао наређења о њихову кретању и водио строгог рачуна да без потребе не би дошли у сукоб са турском војском. Муницију сам преносио лично ја у коферима из Скопља у Велес, а из Велеса напим сељаци, и то најповерљивији, доносили су га у Теово па су одатле разносили даље где је било потребно. На велешкој станици, на излазу, сваки путник је био претресан лично, као и цео његов пртљаг. Тај претрес и записивање имена путника вршио је неки Али-ефендија, стари полицајца. Знајући добро његову службу, одржавао сам с њим пријатељске односе па сам га редовно, сваког месеца, "помагао" са две турске лире, а некад сам му и ван тога давао нешто. Зато сам пролазио кроз велешку станицу без претреса и могао сам носити робу какву сам хтео. Чим бих дошао у станични хол, где је вршен претрес, Али-ефендија би само очима дао знак жандармима да ме пропусте без претреса. Напољу, пред станицом, увек ме је чекао фијакер који је возио један од братанапа Малић-агиних, који би прихватио и унео у фијакер моје ствари и одвезао би ме до хана где сам одседао, а ствари би однео својој кући.

Један од првака међу младотуским официрима био је Непат-ефендија, капетан ловачког батаљона, уједно и његов командант. Турци су били организовали неколико ловачких батаљона па је један од њих стационирао у Велесу. Добро сам се познавао

с Неуад-бејом. Једном приликом догодило му се да ми учини једну невероватну услугу, а о њеној природи није ни сањао. У српском конзулату у Скопљу изнели су и донели у Гранд хотел један велики кофер препун муниције за српске и бугарске бриџетне пушке. Кад сам хтео да подигнем овај кофер видео сам да ће се распасти. Морао сам купити сидиме па сам га увезао са свих страна, што би рекла српска пословица, "као Циганин прасе". Кад је дошло време да идем на воз, један хотелски момак унео је кофер у станицу, али није имао права да га унесе у воз.

На једвите јаде сам донео кофер до воза. Испред вагона II класе спази ме Неџат-ефендија, па кад је видео како се мучим с кофером, приђе ми и дохвати кофер да га заједнички убацимо у куле. Видео је да је то нешто много тешко. Кад смо га с муком убацили у куле, унута ме: "Шта оволико тешко носиш, Васил-ефенди?" Ја сам му онако немарно, одговорио: "Купио сам у Скопљу неко порцеланско посуђе, тањире, чиније, а то је све земља, па је тешко. Једва сам га донео до станице". Неџат-ефендија ми је признао да је порцелан заиста тежак.

Затим смо сели у један исти куле и у разговору провели све време путовања до Велеса. Кад смо приспели у Велес, неколико његових војника чекало га је на перону испред воза. Он је наредио диоцији да уђу у куле, да изваде кофер и да га однесу право у фијакер. Ја сам дошао да кофер ставе у фијакер код Неџата или Невзета, обојица синонци Малић-агини. Војници су однели кофер, сместили га у фијакер, а ја сам захвалио Неџат-ефендији на услузи. Он је узвратио свога коња који га је чекао на станици, а ја фијакером, у коме је био кофер пул муниције, и ушао сам у Велес.

Био сам премо од страха да каквом непажњом, или хотимично, не падне кофер из руку војника на земљу. Био сам сигуран да ће се кофер распасти а онда би наместо порцеланског посуђа испала муниција, па ме вешала не би мимоишла ако не бих успео да побегнем са станице. Можда бих могао да се изговорим да ми је кофер у возу подметнут, али Неџат ме је видео како сам кофер с муком довукao до воза на скопској станици. И опом приликом срећа је била на мојој страни.

СРБИН ВАРНАВА РОСИЋ, ЕПИСКОП ДЕБАРСКИ У КАНОНСКОЈ ВИЗИТАЦИЈИ

Крајем новембра добио сам извештај да је у Скопље стигао новоизабрани и хиротонисани викарни епископ велешко-дебарски Варнава Росић. Новопостављени епископ Варнава, Србин, добио је титулу епископ гланички. Ово је било можда највеће признање које је нама Србима могла дати Васцеленска патријаршија. Главничка епископија је прва словенска епископија у Македонији, коју је основао св. Климент Охридски. Дајући ову титулу епископу Варнави, патријаршија је, иако посредним путем, признала нам право на велики део старе архиепископије охридске.

Варнава Росић, родом из Пљеваља, вршио је припремску богословско-учитељску школу, а затим руску духовну академију у Петрограду. Завршио је академију добивши научни степен "кандидат богословља". За његово посвећење за епископа велешко-дебарске митрополије беше се у толикој мери заинтересовао руски цар Никола II да му је послао на поклон цео орнат и епископску митру – све у самом жеженом злату, жезал од сребра искићен смарагдима, а дикирије и трикирије од сребра, и оне позлаћене жеженим златом.

За његов дочек у Велесу довео сам око 50 коњаника селака из српског Азота, који су чекали пред железничком станицом. Ја сам српског владика дочекао на перону, поздравно и пољубио се с њим као да смо се давно познавати. Међутим, тога дана смо се први пут видели, иако је он о мени доста знао као о српском војводи а и ја о њему као високообразованом духовнику и примерном српском свештенику у Цариграду.

Кад смо изишли из велешке станице педесет Срба коњаника и српски учитељи громогласно су га поздравили са "Живео српски владика!" Двадесет и пет коњаника пошло је напред, па онда фијакер у коме смо седели владика и ја, а за нама опет 25 коњаника. И тако смо свесчано ушли у Велес.

Ни један бугарски митрополит није био овако дочекан, па ни грчки, као што смо ми дочекали српског владика, разуме се с обзиром на време и на место у коме смо живели. Владика је одео у српској школи, а сутрадан смо отишли у Митрополију где се представио грчком митрополиту Партенију. Одмах сам распустио све сељаке јер ми је Варнава рекао да још неће вршити канонску визитацију по селима те није било потребно да сељаци и даље остају у Велесу.

Нови српски владика био је импозантна појава. Висок, крупан, савршено добро развијен, црне браде и бркова до којих се маказе нису ни дотицале; лице му је било анђeosки благо и ведро. Кад смо из српске школе ишли у грчку митрополију и кад смо се отула враћали, ни један Велешанац хришћанин није прошао а да није своје владици скинуо капу и поздравио га. Па не само хришћани већ и Турци крај којих смо пролазили поздрављали су српског владика. Један део пута од школе до грчке митрополије води кроз чаршију на левој обали Вардара. Ту су дућаније хришћани излазили из својих дућана да виде српског владика, а кад су га угледали сваки је скинуо капу и поздравио га. Тако је био дочекан Варнава, први српски епископ у велешко-дебарској епархији, дошњи митрополит скопски и најпосле српски патријарх, који је онако трагично завршио свој живот у борби између српског православља и католичке настрљивости.

Почетком 1911. владика Варнава почео је своју канонску визитацију по српским селима велешког среза. Било је правило да православне грчке и бугарске митрополите приликом њихове канонске визитације свуда прати турски коњичка жандармерија. У пратњи је морало бити најмање четири коњичка жандарма. Владика Варнава направио је изузетак. Није дозволио да га прате турски жандарми. Само је у фијакер и са једним српским учитељем и својим личним послужитељем дошао је у Теово. На један километар испред Теова изишли су сељаци са својим женама и децом да дочекају свoga владика.

Сутрадан, у недељу, владика је одслужио свечану архијерејску службу у теовској цркви. Све што је могло доћи у цркву дошло је. После завршене службе владика је у пуном орнату изишао из цркве и са свештеницима који су га пратили дошао у свој стан, сирењен му у мојој кући.

После тога смо са владиком Варнавом обишли сва српска села. И у свакој цркви владика је служио свету литургију. Цео овај владин пут прошао је без инцидента, осим у селу Папразишту где је неки Димо Волаш, који је иначе живео у Скопљу, нарочито познан од бугарске митрополије у Велесу, па је из Скопља дошао у Папразиште и заклучао цркву.

Папразишка црква је једна од највећих у Македонији, јер су Папразиштани сами и градитељи и копаничари и живописци. Папразиштани су градили српске цркве у Сарајеву и Мостару и велику цркву Св. Пантелије у Велесу. Иста таква црква као ова у Велесу, саграђена је и у Папразишту, само јој је унутрашњост била сиромашна баш као и њени градитељи и они који су је похотили.

У Папразишту смо одесли код Ђорђа Лопатаревског, који је био једини у селу који се није бавио ни зидарством ни сликарством. Био је сточар и имао је око 2000 оваца. Лето је са стоком проводио на ливањима више Папразишта, а зими је терао своје овце у село Нигајение, на самом ушћу реке Брегалнице у Вардар. Село је добило своје име по хану Ногвиј који је крајем XIII века ту логоравао са својом хордом, али га је српски краљ Милутин победио и протерао.

Кад смо сазнали да је црква затворена, постали смо папразишког свештеника да оде до Дима Волаша и да затражи кључ. Кад му Волаш није хтео дати кључ, наредно сам да се црквена врата разбију, што је одмах учињено након се владика Варнава коме противио. Кад смо ми после завршене службе отишли у друго село, Димо Волаш је оставио црквени кључ и побегао у Скопље.

Пошто је владика Варнава свршио своју канонску визитацију у свима српским селима на десној обали Вардара, беху му остале још две цркве на левој обали. То је била црква у Башино Селу, где је свештеник био Никола Вишњић, и црква у селу Руднику у којој је служио прота Илија Ђурчевић, стари богослов Београдске богословије. Као и у Папразишту, и у Башином Селу Бугари су покушали да не пусте

у цркву српског владике, иако је ту био ред да у цркви једне недеље служи српски а друге бугарски свештеник. Међутим, на моју интервенцију, која није била много деликатна, Бугари су отворили цркву. Тако је владика Варнава и ту одслужио литургију.

У Башино Село које је до самог Велеса дошли су сви ученици српске школе из Велеса са својим управитељем и учитељима да присуствују архијерејској служби, јер ми Срби у Велесу нисмо имали ни своје цркве ни свога гробља, а Бугари и Грци нити су пуштали нас живе у цркву, нити су дозвољавали да се мртви сахране у гробљу. Ако би се и десио какав смртни случај, мртав би се морао носити у Башино Село где смо имали право и на цркву и на гробље, али је право платио Петар Рашевић из Башина Села својом главом у Велесу.

Углавном, ова визитација српског владике, прва после неколико стотина година, извршена је, иако под тешким условима, на најсвечанији начин и на потпуно задовољство и српског владике и српског народа. Није било лако владиком Варнави, јер је морао јакати на коњу по беспућу, спавати на патосу или на земљи по селима, ручати и вечерати за синијом – стола у то доба уопште није било по сеоским кућама, а кревета ни данас нема. Све те тешкоће владика Варнава је подносио без протеста, јер је и дошао да буде добар пастир, какав је и остао до краја свога живота.

Наше нове чете вршиле су сјајно своју дужност, али то више није могла остати тајна. Из Србије су послали капетана Недељковића за шефа Горског штаба. Састао сам се с Недељковићем одмах по његову доласку у самом Теову код своје куће. Ту сам му изложио како и на који начин се сме и може четовати. Свој специјални задатак, уколико га буде имао, нека ради како зна и уме, али што се тиче самог четовања, кретања чете, њихова односа у селима, мора се строго придржавати правилника који смо још 1908. године капетан Алимпије Марјановић и ја саставили у Скопљу и који је усвојен како у Скопљу тако и у Београду. Нарочито сам обратио пажњу Недељковићу да строго пази на понашање четника у свакој кући, богатој или сиромашној, нека приме ону храну која им се даје. Све друго што буду захтевали имају да плате. Морално морају бити савршено чисти и у том погледу никаква сумња не сме пасти на њих. Ако се буду тако и владали, могу бити сигурни да ће их цео народ увек радо примати и о њима се старати. Али, на првом месту, у сваком случају и у свакој прилици, шеф Горског штаба мора давати пример.

Том приликом говорио сам му какав је у том погледу био мој однос према народу, према себи лично и према четницима. Чим сам постао војвода велешки, тј. кад сам примио чету у руке, казао сам четницима овако: "Ако приметим ма кога од нас да се непристојно понаша према женама, убићу га сместа, без икаква суда и расправљања! Али ако ви приметите мене да се непристојно понашам, први који то примети нека ме убије! Тако сам, рекох Недељковићу, радио ја и понашао се за све време свога четовања, свуда где сам четовао, и зато смо уживали поштовање не само по српским већ и по бугарским, турским и арнаутским селима. Сви су ценили наш високи морал и он је био основа нашег успеха". Недељковић ме је у свему послушао.

НОЋНИ САСТАНАК С МЛАДОТУРЦИМА У ЦРНОЈ ЦАМИЈИ

Већ крајем фебруара 1911. отишао сам неким послом у Велес. Турско-хришћански односи били су заштрени свуда у Македонији, а нарочито у Велесу. Једна бугарска чета на путу између села Крајници и Подлеса убила је два Турчина Велешана који су били у једном засеку села Крајница на своме имању. Старији од њих био је велешки хоџа, а у исто време и хаџија те је уживао опште поштовање у вароши. Верујем да тај човек није хтео ни мрвати да згази јер је сматрао да после свога хаџилука у Мекку треба да живи животом који неће никоме сметати и да чини добра уколико за то има могућности. Његово убиство од стране Бугара изазвало је толики револт у Велесу да су се хришћани уплашили да се не изврши општи покољ. Свако је гледао

да се не нађе преко Вардара где су Турци били компактни, ни на десној страни, у месту званом Дворови где су живели богати Турци и бегови.

Одмах после тога убиства ловачки батаљон из Велеса ставио се у покрет и једно одељење, којим је командовао Бахри-бег, у потери за бугарском четом, опколи ту чету која је бројала 7 душа и беше се склонила у село Солп, близу до Вардара, и ту целу чету побије; али и запали неколико сеоских кућа. Све побијене четнике одвукли су до железничке пруге, натоварили на отворен вагон и довели у Велес па их у близини среског начелства изложили да их свет може видети. Сва седморица били су измршварени. Бес који је владао код Турака испољио се на њима и онда кад су већ били мртви.

Баш у време кад сам био у Велесу убијен је у по дана Бано Кушев, директор бугарске гимназије у Велесу. На њега је пуцао из револвера један Турчин. Бано је пао мртав, а Турчин је продужио својој кући као да се ништа није догодило. Овај догађај унео је још већи страх и забуну међу хришћане у Велесу.

Сутрадан по убиству Бана Кушева нађен је мртав још један хришћанин на левој обали Вардара, пред гзв. Црном цамијом. То је био чисто турски крај, а поред Вардара било је неколико лепих турских кућа са балконима надешеним над саму воду, међу којима и кућа Али-бега Алипашинћа. Чим је нађен овај убијени хришћанин Турци су позвали хришћанског козабацију из најближе хришћанске махале и наредили да се убијени одмах однесе у гробље и заграпа. Никакав увиђај није вршен, а то је био још један доказ више да је и он убијен по наредби Младотурског комитета.

Тога дана када је тај човек убијен био сам у српској школи на вечери са учитељима Томом Соврићем и Војиславом Ненадовићем и са економом школе. После вечере седели смо и разговарали. Ови моји пријатељи нису ме пуштали у хан, већ су ме задржавали код њих на спавању. Кад је било око пола ноћи, одједном к нама упаде неки Алија, Турчин, родом из Тиквеша, који је био као неки вратар и поверљива личност Младотурског клуба у Велесу. Ушао је к нама, назвао нас по турски добро вече и одмах се окренуо мени с речима:

"Васил-ефенди, наређено ми је да дођем и да те позовем у Младотурски клуб."

Оба учитеља у један глас повикаше:

"То не може бити. Он је наш гост и ми га ноћас из куће не пуштамо!"

Одбио сам њихову интервенцију и рекао:

"Ја хоћу да идем. И хоћу да видим шта младотурци траже од мене у пола ноћи."

Младотурски клуб био је свега стотинак метара удаљен од српске школе и налазио се у главној улици која је колико-толико била осветљена. Револвер сам имао при себи, и то пуц, са 9 метака (парабелум) и пошао сам са Алијом без имало страха.

Кад смо дошли до Младотурског клуба, видим да тамо нема никога. Врата беху затворена, а није било никаква осветљења. Упитам Алију:

"Па где ћемо ми? Овде је клуб. Прошли смо га..."

"Овамо ћемо, преко Вардара" – одговори Алија.

Помислио сам да су се младотурци скупили у кашемарију код велешког кајмакама чије је надештво било преко Вардара. Пошао сам преко малог моста и кад смо дошли до кајмакамлука видим да је и у ту у целој згради потпун мрак. Само су улазна врата била осветљена. Пред вратима је стајала појачана, двострука стража. Поново упитам Алију:

"Куда ћемо?"

"Још само мало па су овде, у једној кући..."

Били смо зашли у чисто турски крај. Алија је ишао испред мене, а ја за њим с откоченим револвером у руци. Тако смо ишли кроз ноћ и неосветљене улице и стигли пред Црну цамију. У њу се улазило и на једна врата с улице. Алија отвори врата и рече ми турски: "Бујрум, Васил-ефенди".

Ступим у цамију. Била је осветљена кандилима и свећама, а на средини цамије, на персијској есади, седела су, један крај другог, четири човека. Кад сам им се приближио назвао сам им добро вече. Они су ме отпоздравили седећи, што ним у турском обичају кад се неко дочекује пријатељски. Рекосе ми да седнем између њих и направих ми место. Двојица су ми били с десне а двојица с леве стране. Били

су то мајор ловачког батаљона из Скопља Уштреф-беј, председник младотурског комитета из Скопља, Нешат-ефендија, капетан и командант ловачког батаљона из Велеса, и Халила Рендо, председник Младотурског клуба у Велесу. Ову тројицу сам добро познавао. Четврти је био Али Шериф-беј из Штипа, председник тамонинг Младотурског комитета, кога дотада нисам познавао.

Почели смо обичан разговор, прилично усилан и кратак, а онда ми се окрете Уштреф-беј и гледајући ме право у лице рече:

"Позвали смо те појас овамо да те о нечем питамо и тражимо од тебе да нам кажеш истину."

"Ако ме будете питали о нечему што знам, ја ћу вам рећи; али ако ме будете питали о стварима које су мени непознате, ја вам не могу рећи", одговорио сам.

На то ће рећи опет Уштреф-беј:

"Ти знаш како су прошли Битке Кутеа и онај ђурун што је јутрос освануо мртан пред оном памијом. Кад смо те позвали овамо, исхвалили смо те да те питамо о ономе што знаш а не о ономе што не знаш. Питамо те: има ли српских чета на десној обали Вардара?"

Уштреф-беј је говорио турски а Халила Рендо ми је преводио на македонско наречје. И онда кад сам разумевао шта ме питају и кад сам могао дати одговор на турском језику, увек сам то избегавао и тражио тумача. Јер чим ми се постави питање одмах га разумем; али док ми преводилаш преводи ја имам времена да припремим одговор, да се не збуњим и да ми одговор не буде погрешан. Кад ми је постављено ово питање био сам у оваквој ситуацији: лево од мене био је Али Шеффик-беј, десно Халила Рендо, обојица готово припијени уз ме, обојица длакут крупнији од мене. Ако покушам да извадим револвер, при првом покрету ова двојица ће ме схватити за мишиће а она друга двојица ће ме за то време изрепетати својим револверима. Отпор је био немогућан. Лаж немогућна. А онда... шта? Истину, па шта Бог да! И ја сам одговорио: "Да. Има српских чета!..."

Уштреф-беј рече: "Ми то врло добро знамо. А сад да нам кажеш ко је главни командант свих тих чета?"

Одговорио сам: "Ја главом командујем тим четама".

Кад сам им то рекао, сви устадоше на ноге, пружише ми руке, што дотле нису хтели учинити, руковаше се са мном и Уштреф-беј ми рече: "Браво! Честитај ми. Рекао сам мојим друговима да ћеш имати храбрости да нам кажеш истину".

Иако сам био у најгорој и најстрашнијој ситуацији, у каквој дотада нисам био, био сам потпуно присебан и уопште нисам имао ни најмање осећање страха. Ништа се на мом лицу није променило и ни једна трепавица на мом оку није задрхтала. Био сам свестан да сам у служби свога народа.

После ових Уштреф-бејових речи почеше ме нудити цигаретама, а Халила јулуку длаком о длан те иза нимбара (пропонедашнице) истича један Турчин (који је био сигурно ту зато да ме мртвог изнесе из памије) и овај му нареди да кува кафу. Наступило је ново расположење и пријатна атмосфера. Осетио сам да сам и овом приликом избегао смрт.

Пре него што је донесена кафа Уштреф-беј ме запита: "Па добро, како набављате пушке и муницију и ко вам их доноси?"

Ја сам се тада већ осмислио на му одговорим: "Благодарем вама, врло лако. Ето овај наш пријатељ Нешат-ефендија сам је својим рукама уносио кофер у коме су биле растављене пушке и муниција, све је то он својим рукама унео у вагон, а његови војници у Велесу изнели из вагона и однели право у фидјакер, а полиција није смела да изири претрес..."

Уштреф-беј разрогаченим очима погледа у Нешат-ефендију, а овај му слежући раменима одговори: "Ово је истина... али радио сам у незнању".

Ја сам на то мало шеретски приметио: "Па сигурно у незнању, јер да си знао ја не бих вечерас седео с вама већ бих одавно био обешен".

Попили смо кафу па затим наставили разговор. Сва питања постављао ми је Уштреф-беј, Халила тумачио а сви остали су ћутали. Уштреф-беј ми је овако рекао:

"Зашто сте ви Срби опет формирали чете кад смо ми дали хуријет и обзанили слободу и једнакост за све?"

Кад је дошао на ову тему, сматрао сам се на коњу и већ гледао себе као победника иако ми је, само неколико минута раније било намењено ко зна колико револверских метака. Одговорио сам: "Ви сте дали хуријет, прокламовали слободу и једнакост, али једно нисте могли спречити: појаву бугарских чета. Ви знате добро као и ја колико данас има бугарских чета у Македонији. Ви нисте били у стању да то као држава спречите. Мислите ли да смо ми Срби требали да дозволимо да нас Бугари опет убијају, или да пристајемо да са њима радимо против турске државе? Нисмо хтели ни једно ни друго. Нити да гинемо као овце, нити да се упустимо у борбу против турске државе. Изабрали смо треће, да се бранимо од Бугара, као што смо и раније чинили. И бранићемо се, и то све дотле док не будемо имали довољно разлога да верујемо да нас ви, тј. турска држава можете и хоћете да браните."

На то ми Уштреф-беј постави питање: "Можеш ли, кад ти будеш хтео, да пребациш све српске чете у Србију?"

"Могу" – рекох му.

"Па добро, кад можеш то да учиниш?" – заљута Уштреф-беј.

"Ја ћу то учинити онога часа кад ни једне бугарске чете не буде било у Косовском вилајету."

"А хоћеш ли онда то учинити?"

Дао сам часту реч да хоћу, а онда је почео разговор о нечем другом. "Како може да се усклади наша борба против бугарских чета с нама и како можемо радити а да не дођемо у сукоб с вама и вашим четама? Још ове ноћи једна чета ловачког батаљона под командом капетана Бахри-беја отишла је у Бистрицу Хасколи (Азот). Она ће остати тамо и вршиће губе на све стране, а друга једна чета одлази у Доње Врановце да и она врши губе. Бистрица и Доњи Врановци биће им стално одређиште."

"Е, рекох, то је врло добро. Ако ви желите да избегнете сукоб са српским четама најбоље ће бити да Пешат-ефендија оде одмах у Бистрицу и изда наређење да Бахри-беј и онај из Врановца сваки дан шаљу мени извештај о томе где ће се тога дана кретати турска војска, како бих могао предупредити сукоб са српским четама, јер ће те чете морати да оду у супротном правцу."

Пешат-ефендија је на овај предлог пристао без иједне примедбе. Опет је настало нуђење цигарета и још по једна кафа. Кад смо и ту кафу попили, упита ме Уштреф-беј: "Како ви Срби стојите с оружјем?"

Рекох му: "Врло рђаво јер се тешко добија. Србија не даје ништа, а ми немамо довољно новца да га сами купујемо".

"Па добро – рече Уштреф-беј – ми ћемо вам вратити све оне пушке које смо од вас узели", а Пешат-ефендија додаде: "И оних седам што смо пре неки дан узели у Солу од побијених Бугара".

"Е, рекох, хвала вам ако нам и ту услугу учините!"

Већ је почело да свиће кал смо завршили разговоре. Сав изломљен од испављања и напрезања да надмудрим младотурке, вратио сам се у српску школу где су ме српски учитељи исто тако дочекали на ногама, јер ни они нису легли да спавају очекујући резултат моје ноћне посете младотурцима, тј. хоћу ли се вратити или ће ме кроз који дан наћи мртва у Вардару.

Били су изненађени али и радосни кад су ме опет угледали. Настала су питања – где сам био и како сам пропао. Рекао сам им само толико да сам био у Младотурском комитету, не помињући Црну памију. Још сам им рекао да Турци нешто знају о нашим новим четама па су ме о томе испитивали. И зато сам препоручивао нашим учитељима да свуда и на сваком месту упорно тврде да смо ми разоружани и да немамо никаквих чета. Али ако би Бугари покушали да врше нападе на наша села, ми ћемо ипак начина да се сами бранимо.

Тога дана сам остао у Велесу и после подне отишао у Клуб младотурака. Тамо сам затекао многе чланове а међу њима и Пешат-ефендију. Чим ме је угледао позвао ме је у један угао сале и саопштио ми да су чете које води капетан Бахри-беј пронашле

у селу Бистрици бугарског војводу Секулу и да су га убили. Секуле је, по њихову твђењу, био сам. Затекали су га у једној кући. Ту су га опколили и убили. Његово мртво тело донели су у Соље. Ту је утврђен његов идентитет, па су га затим пренели у Теово и сахранили на тамошњем гробљу, да би Србима доказали да се не боје бугарских чета, а бугарском попу у Теову да му је и нада у бугарске чете пропази. По повратку из Младотурског клуба затекао сам у школи курира из Теова који ми је ову вест потврдио.

ХАПШЕЊЕ И БЕКСТВО ЈОВАНА БАБУНСКОГ

Још исте ноћи вратио сам се у Теово. Сутрадан, одмах по сјавању отишао сам до деде Бошка Плевенског где сам нашао бугарског попа и учитеља. Пошто сам им назвао Бога, почео сам да говорим:

"Видите шта се десило у Бистрици. Значи да су Бугари опет организовали своје чете. Чим су за то сазнали Турци су похитали потеру. Тамо су нашли бугарског војводу, опколили га и убили. Сам тај случај не би био толико важан, па можда није важно ни то што су претукли двадесетак сељака у Бистрици. Много је важније то што је турска војска остала да стално стационира у Бистрици.

Вас је обочију послао овамо бугарски комитет ВРМО из Велеса. И ви морате сутра, кад се појаве бугарске чете – а оне ће се појавити, да им се ставите на расположење, па да их уведете у Теово, макар само за једно вече. То се не би могло скрити од Турака. Они ће одмах доћи овамо, претрести село, испробирати људе па могу и овде оставити своју посаду.

Ја не желим да Теово доживи судбину Бистрице. Зато ти, попе Петре, да се покунеш и како год знаш – пешке или на коњу – да се изгубиш из Теова. Дајем ти поштену реч да ти се ништа неће догодити ако одмах одеш. Али ако замркнеш, не гарантујем ти да ћеш жив осванути. А ти, учитељу, немој више да ми долазиш у село јер ако те Турци овде нађу не могу те од њих одбранили. А не бих био рад да ти Турци батинама упропасте здравље. Ти можеш и убудуће да се водиш на списку као бугарски учитељ у Теову и да примаш плату, али кажи тамо споме митрополиту да ти у Теово више не смеи да дођеш."

Док је учитељ Димитрије Крајничанац ћутећи примио моју наредбу, дотле се поп Пстар, вероватно охрабрен тоном мога говора – јер ја сам говорио као што говори старији брат кад саветује млађу браћу – исприча пред мном па ми одговори:

"Мене је овде поставио бугарски митрополит. Ти немаш никаква права нити власти да ме тераш одавдо. И ја ћу остати овде све док ме митрополит не премести."

Кад сам чуо овај попов одговор, подвикнем њиховом станодавцу Бошку Плевенском:

"Одмах, овога часа да избациш све полове ствари, а и њега самог из куће. За ово ти остављам рок од пола сата. Ако после тога попове прђе не буду избачене са њим заједно, наредћу сељацима да ти запале кућу. И то одмах данас, у по бела дана, али с тобом заједно."

Окретуо сам се и изишао из куће. Писам више зазирао од велешког кајмакама јер сам знао оно што ни он није знао, а то је мој споразум с младотурским правцима, који су у то време представљали цео скопски санџак. Није прошло ни пола сата а поп је већ товарио свој пртљаж на једног Бошкова магарца и оставио Теово заувек. То је био први резултат мога одласка у Црну памију.

После два-три дана дошао је капастан Бахри-беј к мени у Теово и дао ми распоред кретања његових јединица за осам дана унапред и рекао ми да има 40 кратких манлихерки, свака са по 300 метака, које има да преда мени. Питао ме је како и на који начин да то учини. Рекао сам му да, кад га будем известио, нека те пушке натовари на коње који им служе за комору па их ноћу дотера на место где води пут из Богомиле за Ораов Дол. Ту ћу их ја сачекати и примити од њих оружје па ћу се даље ја постарати да га одакле склоним. Још сам утврдио с Бахри-бејом да сваке недеље лично он долази у Теово и да ми саопштава, увек за седам дана унапред,

рипоред кретања њихове војске. Пошто смо тако утврдили ствар ја сам после 7-8 дана јавио да ми се на већ утврђен начин донесу пушке, које сам на одређеном месту примио. Кад су војници који су ми пушке донели отишли назад у Бистрицу, позвао сам сељацие који су били сакривени у једној јарузи, предао им оружје које је примио Петко Станковић, сеоски војвода из Богомиле. Нико није знао како сам дошао до пушака и ко ми их је донео. Они који су знали да смо добили извесан број манлихерових пушака били су уверени да сам их добио опет из Србије, као што је био случај и пре неколико година, кад су нам Арнаути на биволским колима донели пушке и муницију.

Ко зна како би се све ово развијало да сам тајну о добијеном оружју и о разговорима с младотурцима сакрио и од Јована Бабунског. Али њему као свом најближем другу – што смо одуке били и остали – испричао сам све. Не знам да ли овај случај или нешто друго, тек нешто је утицало на Бабунског да учини један непромишљен а и потпуно бескористан корак који је њега прилично избацио из колосека, а мене потпуно усамео за даљу акцију.

У мијачком селу Орешу, које се налази у близини саме Богомиле, после хуријета је дошао са печалбе из Бугарске неки Петар Паламар, родом из тога села. Село је било чисто српско, а свештеника за то село рукоположио је владика Варнава. Али Петар Паламар је остао Бугарин и разметао се својим бугаризмом не само у своме селу већ и у Богомили, где је сваке недеље одржаван пазар. То његово разметање, да не би било одмах кажњено, често је било тобоже у шали и у пошалицама, као на пример, викне кафеџији: "Може ли Бугарин да добије једну ракију овде?" или "Продајете ли Бугарима жито?" и томе слично. Не знам како је дошло до тога да он и Јован Бабунски постану побратими. Сваке недеље без изузетка Петар би долазио на пазар у Богомилу па би свратио у Јованову кућу на кафеу и ракију, а често и на ручак.

Полувином месеца марта 1911, дође једне недеље Петар Паламар у Богомилу. Кад се пазар разишао, оде Јовановој кући. Ту су прво пили ракију па су после сели да ручају. Пазар се обично доцкан завршавао па се тога дана доцније и ручало, нарочито у Јовановој кући, јер се он тога дана на пазару налазио са сељацима из многих села не само из велешког већ и из прилешког среза. На тај пазар су долазили и Арнаути из Јаболчишта. Тако је Јован и том приликом имао могућности да се види и поразговара са многим људима, па се, као што рекох, тога дана касно ручало у његовој кући. Ручали су, дакле, па су још дуго после ручка два побратима – Петар и Јован седели и пили вино. Пред вече је дошао Јанко Митровић, четник, родом из околине Младеновца, који је и после хуријета остао у велешком срезу јер је био у мојој чети па се затим оженио једном врло добро девојком из доста богате куће у Богомили. С њим је дошао Јовану и неки Авдо, родом из Ореша, који је тамо држао бакалницу.

Нови гости придружили су се Јовану и Петру, вина се доста попило, па су се и споречкали. Бабунски није био ни кавгација, нити је био говорљив. Није могао уопште да се свађа с човском нити је по својој ћуљавој природи могао да учествује у преширкама; али ако му се занесе на каква уредна, није је заборављао. Дакле, свађали су се Петар, Јанко и Авдо, а Јован је ћутао и посматрао. Тек најједном, Јован је узвикнуо: "Дајте конопци да вежемо овог побратима!..." И у том тренутку сва тројица су скочили на Петра, оборили га на земљу и везали.

Кад се добро смркло, њих тројица изведу Петра па га доведу близу његова села Ореша (5 километара од Богомиле) и ту га убију. Да би отклонили сумњу, Јован га је убио секиром. После убиства Авдо је отишао у своје село Ореше а Јован и Јанко су се вратили у Богомилу.

Сутра рано неки орешки сељаци пошли су на пазар у Велес. Пазарни дан у Велесу био је уторак па су зато сви Ажани пондељником полазили од својих кућа да би истога дана стигли у Велес па ако су нешто носили за продају, гледали су да то још истога дана продају, а уторником, кад се отвори пазар, купили би оно зашта су дошли на пазар па би се истога дана враћали у своје село. Ови сељаци – пазарџије још у свакуће су изишли из свог села и на путу угледали мртва човека. Кад су му пришли ближе препознали су Петра Паламара. Број су се вратили у село и известили

кодабашију и Петрову породицу. Петар је имао брата, младића двадесетих година, и док су остали разговарали о убиству и слали човека у Согље да јави мудуру и жандармерији за Петрово убиство, Петров брат се сам упути у Согље, али да га неко не би видео у Богомили, обиђе је, стигне у Согље, тамо затекне мудура и извести га да му је брат убијен. Испричао му је да је његов брат у недељу до касно у ноћ био у кући Јована Бабуњског. Мудур поведе са собом шест жандарма на опет обилазачи Богомилу да их не би ко видео оде на лице места и тамо изврши увиђање. Одмах ту, на лицу места, испитали су неколико селана који су сви од реда својим исказима потврдили да је убијени Петар у недељу после подне био у кући Јована Бабуњског.

Док се све ово догађало око Ореша, у Богомили нико ништа није знао, а Јован Бабуњски и Јанко Митровић, пошто је био леп дан, сели су испред једне кафане у центру Богомиле и разговарали. Бабуњски се био толико заборавио да је на погама имао исте оне ципеле у којима је те ноћи ишао са Петром, а на ципелама се јасно познавао мозак убијеног.

Брат Петров је на саслушању оптужио Бабуњског и Авду бакалина из његова села. Мудур одмах лиши слободу Авду, веже га, и док су она двојица безбрижно седели пред кафаном, одједном се пред њима појави согљенски мудур са шест жандарма који су водили везаног Авду. Мудур се поздравио са Јованом и чим га је погледао приметио је на његовим ципелама трагове мозга и одмах га упитао: "Од чега су ти ципеле овако прљаве?" И не чекајући Јованов одговор рече му да је лишен слободe. Нареди му да одмах скине ципеле с ногу а да поручи друге од куће. Оне ципеле пажљиво замота и остави у бисаге.

Мудур је оставио Бабуњског са три жандарма, а он је с другом тројицом повео Јанка Митровића да код њега изврши претрес. У кући Јанковој нашли су о цивилизу обештене хране чакшире и одмах је и њега мудур лишио слободe и довео га код Бабуњског. Био је оптужен и газда од куће у којој станује Бабуњски, те су их сву тројицу везали а на интервенцију жандарма Мустафе Бабуњског су посадили на коњи, везали су му руке напред, али су му дозволили да огрне зимски капут те да се издалека не може приметити да је везан. Тако су их потерали у Велес.

Тога дана био сам у Оморану. Тамо сам имао да крупним неки кукуруз па сам најмало двадесетак радника да ми то сјрне. Нисам имао појма шта се дешава у Богомили. Кад сам се увече вратио у Теово дознао сам све како је било и како је Бабуњски у пратњи 6 жандарма из Согља отеран у Велес са још тројицом.

Сутрадан рано изведе ме да је Бабуњски исте вечери побегао од жандарма, а то се десило овако. Други Прилеп-Велес на једно 13-14 км испред Велеса прави једну велику окуку према селу Витанци. Испред саме окуке, на месту Црвени бргови, један пречи пут нагло сизаји на реку Тополку и чим се сизе низ Црвене брегове наилази се на чесму коју зову Карамуслица. Због те чесме сви путници који путују на коњима или пешке иду овим прецим путем, јер на целом путу од Извора па до Карамуслице нема нигде ни капи воде. И кад се пође из Теова, а то је скоро 30 км, опет нема воде све до Карамуслице. Кад су стигли на брдо где почињу Црвени брегови већ је била пала ноћ. Бабуњски је ишао назад, а остали напред. Пред везаним људима ишла су два жандарма, за њима опет два и, напоследку, иза Бабуњског опет двојица. Кад су дошли до чесме сви су пили воде па су продолжили даље.

Јованов коњ је стигао пред корито чесме и почео да пије воду. Жандарм Мустафа који је био у непосредној пратњи Бабуњског позва свога друга да мало седну и запале по једну цигару, док се Јованов коњ не напије. Чим су они одмакли од чесме, Јован који је још пре тога ослободио руке из конопца, полако се спустио с коња а свој капут, готово усправљен, оставио на седлу. Пошто се капут црнео на коњу, жандарми су мислили да је на коњу Бабуњски. Али кад се коњ одвојио од чесме и почео да пасе ту у близини, жандарми повикаше: "Јоване, Јоване!", нико се није одазвао. То место око Карамуслице и цео крај Црвени брегови био је испресецан дубоким јаругама и Јовану је било довољно да се само неколико метара удаљи од чесме па да уђе у једну од тих јаруга. Кад су видели да им се нико не одазива, жандарми почеше да пуцају из пушака. Пошто су испалили неколико шаржера, и сами су пошли

да стигну своје другове који су проводили пешаке. Тако су у Велес отерали тројицу оптужених и капу и шинеле Јована Бабуњског.

Кад сам и ово сазнао у Теову, опет сам отишао у Оморанс да довршим посао око круњења кукуруза. Стајао сам напољу испред куће где су радници крунили кукуруз, кад угледах да ми се приближују четири коњаника жандарма. Кад су ми приšli лепо су ме поздравили и саопштили ми да је велешки кајмакам у Богомили са жандармеријским официром из Согла и око 20 жандарма, од којих 12 коњаника. Овој четворици наређено је да ми кажу да ме кајмакам-беј зове у Богомилу и да са њима пођем.

Наредио сам да ми се спреми коњ и пошао сам с њима у Богомилу. Кад сам пролазио кроз Теово, преко једног од сеоских кафешија поручио сам својој жени да идем у Богомилу и да се ништа не брине јер ћу те вечери по свој прилици остати у Богомили.

Успут су ми жандарми испричали цео догађај у вези с Јовановим бекством. И тако смо стигли у Богомилу. Међу овом четворицом жандарма коњаника био је један, коме је било име Мурат, по чину поднаредник (чауш). Са њим сам био добар познаник, а он је био један од сталних дужника Малић-аге.

МОЈЕ ХАПШЕЊЕ У БОГОМИЛИ И ЗАТВОР У ВЕЛЕСУ

Стигли смо у Богомилу, односно на конак где је одсео велешки кајмакам, у кући Кице Димитријевића, рођеног шурака Јована Бабуњског. Кице је имао врло лепу кућу и две велике одаје на горњем спрату. У једној од тих соба седео је кајмакам. Затекло сам тамо и око педесетак сељака које је кајмакам позвао на разговор и саветовао им да не приме Бабуњског и чим се појави да га доставе властима, а он ће наредити да једно одељење остане стајно у Богомили са задатком да тражи Бабуњског.

Чим сам ушао сељаци су сви устали а ја сам причао кајмакаму, који је остао да седи, и поздравио се са њим. Кајмакам ми понуди место крај себе. Поседали су и сељаци, а ја сам са кајмакамом започео најобичнији разговор. Он ми рече да није ишао путем кроз Теово већ је преко Мелинице и превоја Проснице дошао право у Согла, ту је узео офитира и неколико жандарма па је тако дошао доста уморан у Богомилу. Ја сам у Богомилу стигао у сумрак па како је требало да сељаци сутра иду на посао, један од њих, неки Алекса Шареншанка, замоли кајмакама за дозволу да иду својим кућама. Кајмакам им допусти и сељаци један по један, поздрављајући кајмакама, почеше излазити из собе.

Кад се соба потпуно испразнила кажем кајмакаму да, пошто је уморан, ред је да га оставим да на миру вечера па да се одмори, а и ја треба да идем да видим где ћу спавати. Кајмакам ми рече:

"Врло добро! Или вечерас, па ћемо сутра поново вилети и разговарати".

Поздравим се с њим и изиђем напоље. Међутим, кад сам изишао у ходник шесторица жандарма шчепају ме са свих страна тако да нисам могао ни револвер да извадим и увуку ме у другу собу у којој су били жандарми. Док су ме вукли у другу собу успели су да се дочепају мог револвера. Почео сам викати и грдити на сва уста и кајмакама што ме на овај начин, подлачки начин, лишава слободе пре него што ме је саслушао и пре него што ми је рекао зашто сам оптужен. Толико сам грмео, посвао и викао да је најпосле кајмакам био принуђен да уђе и да ме замолити да бар за тренутак престанем с посвакама и упредима да може неколико речи мирно да проговори са мном. Рекао сам му нека говори шта хоће и нека пита шта хоће, али насамом да ме пита, а не пред двадесет жандарма.

Кајмакам није смео остати са мном насамом, већ ми каже: "Ово је једна општа државна ствар. А ово су све државни људи око нас па могу слободно пред свима да те питају".

"Ти уопште никада ниси ни био човек нити у Пећи међу твојим земљацима има људи. И онда није чудо што се овако понашаш."

Али он ми постави конкретно питање овим речима:

"Да ми кажеш право, знаш ли где се сада налази Јован Бабушки?"

"Знам где се налази."

"Е, па кад знаш, кажи нам где је."

"Нећу да кажем!"

"Како нећеш да кажеш?"

"Тако што нећу. Осам година сам нераздвојан друг Јованов. За све то време делили свако зло, јер добро нисмо видели. Делили смо сваки залогаш хлеба. Кажи ми право, ако си Турчин и ако и ти у нешто верујеш, кад би ти имао оваквог друга као што је мени Јован Бабушки па кад би се тај нашао у таквом положају у каквом је сада Јован, би ли га ти предао и издао неком кајмакуму?"

"Ја бих то учинио."

"Е, видиш, кајмакам-беј, у томе је разлика између тебе и мене. И у томе је разлика између једног Србина и пећке кучке каква си ти!"

И онда му скренем све од реда од дана откако су се његови стари потурчили па до њега. Од моје псовке сна је соба одјекивала и кајмакам нареди да се затворе прозори да се мој глас не би чуо по целом селу. Наставио сам с псовкама и грдњом и кајмакам се најпосле ухватио за главу покривајући уши рукама. И тако је побегао у своју собу. Али ја нисам престајао с псовкама и знао сам га да му кажем у очи све што имам.

Ова псовка и овај инцидент с кајмакамом превршио је меру јер је то трајало више од два сата. Најзад сам почео ногама ударати у зид који је раздвајао две собе. Зид је био бондрука и сваки час је могао да се провали. Кад је кајмакам видео да не може да ме умири а да га нико од жандарма не узима у заштиту, улете сав блед у лицу у моју собу и нареди жандармеријском официру да ме веже и да ме одмах спроведе у Велес.

Ноћ је била облачна, прст пред оком се није могао видети. Рачунао сам као сигурно да ће ме жандарми убити ако не у самом селу а оно чим изиђемо из села. Одмах се сетих савета који ми је пре много година дао кајмакам у Љешу да се пазим добро у путу, јер ако пођем лево или десно, да ће ме убити. Да ће ми се то десити овом приликом било је више него сигурно. Сад је требало ретерирати, али како и на који начин?

Смислио сам нешто и тврдо сам веровао да ћу успети. Позовем жандармеријског официра у један крај собе и кажем му овако: "Слушај, Хајредин-сфендија, ако је овај кајмакам луд, ти си бар паметан човек. Зар ти мислиш да ћеш ноћас, ако ме поведеш, изнети жив главу из Богомиле? Знај сигурно да ћеш ноћас погинути. Бабушки је овде, а са њим 25 наоружаних четника. И чим дођемо до моста, не знам, можда ћу и ја погинути, али за тебе сам сигуран да хоћеш, а и ови жандарми с тобом!"

Чим сам ово рекао, официр изјави: "Ноћас се не мичемо из ове куће!"

Ја сам био задовољан али сам ипак рекао: "Уосталом, како хоћеш. Ја сам се решио да погинем ноћас..."

Он ми најозбиљније одговори: "Али ја нисам".

Кајмакам, нестрпљив што ме још нису везали, поново уђе у собу и викну мало вишим гласом Хајредин-сфендији: "Зар још ниси везао овог разбојника?"

Али Хајредин-сфендија му одговори: "Ја ноћас не идем у Велес!"

"Мораш да идеш! Ја наређујем!" – викну кајмакам.

"Сутра морам, али ноћас не морам и нећу!"

Кајмакам, сав бесан, каже му: "А хоће да одговара сутра, јер овај ће разбојник ноћас побећи од вас као што је прејуче побегао овај други испред жандарма".

На то се и ја умешам у разговор па подвикнем кајмакаму: "Пути, бре, будало пећка! Ја нисам будала да бежим. Немам зашта да бежим!" Па се онда обратио официру речима: "Ти, Хајредин-сфендија буди без бриге. Бог је створио дан да поштени људи путују. А само неваљалица као што је овај кајмакам воле једино ноћу да путују".

Али кајмакам се није предавао тако лако. Затражио је од официра да му попише реверс да ме је примио и да гарантује да ће ме сутра спровести у Велес. Официр

је то потписао, а ја сам га уверавао да може слободно да спава целе ноћи јер немам намеру да бежим.

Тако се завршило то вече у Богомили. Нико није вечерао. Кајмакам зато што је био уверен и понижен више него икад од свог рођења од мене који сам га вређао и псовао и од официра који му је пред свима отказао послушност. Жандарми нису вечерали јер су готово сви били пијани – Јованов шурак им је непрестано доносио ракију а уз то сир и кувана јаја за мезе, те су тако били и сити и пијани. Напослетку, затражисмо вечеру само Хајредин-ефендија и ја. Донели су нам тепсију с пилавом и печену кокош те смо нас двојица у слатк вечерали. После нам је домаћин донео постељу (кревета није било), душек звани шиљте (тесан душек само за једну особу. У богатим турским кућама оваквих шиљета има 40-50 па и више. Кад дођу гости сваки добије шиљте, преко њега чист чаршав и јастук са навлаком. Иначе, и најсиромашнија турска кућа обавезно има ову спрему за госте, само скромније и мање).

У нападу на личност кајмакамову те вечери чувао сам се да никога другог од присутних Турака не увредим. Казао сам му да је "рушветчија" (подмитљив) па сам му као пример навео да је за 50 златних турских лира укинуо пазар у Богомили и преместио га у бугарско село Бистрицу, па сам морао интервенисати код валије у Скопљу да се пазар поново врати у Богомилу. Али кајмакам није вратио 50 лира Бистрици, па су зато Бугари сматрали њега обавезним према њима. Па кад су већ изгубили пазар, онда су могли да приме бугарског војводу Секулу. И овдј долазак кајмакамов у Богомилу доказ је колико је он обавезан Бугарима, јер све да је и 100 Срба убијено у Азоту, кајмакам не би дошао овамо, али за једног Бугарина кога је убио не знам ко тамо код Ореша, он лично је дошао овамо и похалили су сасвим невинне људе. На тај начин сам неутралисао и жандармеријског официра и жандарме да се не умешају у овај наш спор, јер би сигурно били на кајмакамовој страни, а овако кајмакам је био усамљен.

Сутрадан је кајмакам устао први јер вероватно није могао да спава, и наредио је спрему и полазак. Који су брзо били оседлани а кајмакам је наредио да сви сељаци од 16 година па навише дођу наред сета где се држи пазар, јер хоће да им држи говор. За то време смо сви попили кафу и чекали на полазак. Кајмакам је наредио да ми се не допусти да јашем свог коња, већ да мога коња даду неком жандарму, а ја да узјашем на коња тога жандарма. Кајмакам се плашио да ћу на своје коњу успети да побегнем, јер је вероватно те ноћи есекао уверење да се може догодити да жандарми не пуцну на мене. Тако се одмах јавио Мурат чауш да ће јакати мога коња, а мене ће дати свога.

Кад су припреме за полазак биле завршене и кад је јављено да се народ скупио наред сета, кајмакам је наредио да ме вежу, али је Хајредин-ефендија изјавио да нема разлога да ме везује јер је он потписао реверс на мене и да према томе он сноси сву одговорност за мене.

Кад је видео да ми свака даља интервенција била узалудна, кајмакам није више insistирао на томе. Пешке смо отишли до места где се скупио народ. Тамо је кајмакам одржао овај говор:

"Народе, држана је решила да сву земљу очисти од разбојника и да убудуће будете слободни и да не страхујете да вас, као раније, могу убијати а да за то убице ником не одговарају. Убиша и разбојник Јован Бабушки побегла је испред жандарма. Али знајте добро да од данас па за 48 сати Бабушки има да буде овде у Богомили жив или мртав. А овога разбојника – ту је показао руком на мене – отераћу у сургун (заточење) чак у Арабистан где му ни врана не може наћи кост. И никад се више неће вратити у Македонију. Пазите добро. Свако ко види Бабушког одмах да достави властима, а турска војска данас, а најдаље до сутра, доћи ће у Богомилу где ће стално остати да вас чува."

Кад је завршио свој говор, ја му се обратим овим речима: "Кајмакам-беј, дозволи ми да ја проговорим неколико речи народу".

Кајмакам је сигурно мислио да ћу говорити народу нешто слично његовом говору па ми је рекао:

"Можеш говорити, али само две-три речи".

"Слушајте ме, браћо Срби, обратим се народу – највећи непријатељ турскога царства то је овај кајмакам (па пружим руку на њега). И ја вам дајем понптену реч, а ви знате да се мојој речи мора веровати, овога кајмакама протераћу из Велеса од данас за 10 дана. Немам власти да га протерам у Арабистан, али ће добити такво место које неће бити много боље од Арабистана. А сад остајте збогом."

После ових мојих речи кајмакам, сав зелен у лицу, онако неистапан, почео је да дрхти од љутине и онет нареди: "Везујте овога разбојника".

У том тренутку ја сам већ ускочио у седло. Тако смо кренули, неколико коњаника било је преда мном а неколико иза мене. Пут је био тесан па до Теова, управо до друма Велес-Прилеп, нису могла два коњаника упоредо јакати. У Согљу смо сјახали па мене унедоше у жандармеријску станицу, а кајмакам је отишао мудро. Ту је сигурно нешто јео, а и жандарми су извадили из торбе хлеб што су понели из Богомили па су доручковали.

Одатле смо пошли у Теово, а кад смо стигли, кажем једном жандарму иза мене да зовне кајмакама, имам да га замолим за нешто. Кајмакам који је ишао напред са свима, врати се на коњу до мене и запита ме шта желим. Замолио сам га да ми допусти да пошлем кафешију, пред чијом смо кафеном били стали, до мене куће. Кајмакам ми дозволи те зовнем кафешију Андрију Анђелковића и кажем му: "Или мојој кући и кажи да сам наредио нека ми одмах пошаљу пакчић злата".

Андрија је отишао и није прошио ни 15 минута, а он је на очи кајмакамаве и на запрепашћење свих присутних донео врећицу пуну злата. У њој је било 500 златних турских лира. Врећица је била добро ушивена и запечаћена. Чим ју је донео, први је дохвати кајмакам па кад виде колико је тешка и да у њој заиста има злата, упита ме: "Шта ће теби оволити новац?"

А ја му у иронији одговорих: "Ти си се у Богомили хвалио да ћеш ме протерати чак у Арабистан, а ти знаш да је то много далеко па ми зато треба арча (грошка)".

Кад сам то рекао он се мало насмеши, а ја, да му задовољство не би дуго трајало, одмах додам: "Али ово је исто тако кључ који отвара свака врата у Турској. И да знаш добро, од ових пара ни један грош није за тебе! Све ће ово други да поједу!"

Ја сам то говорио тако гласно да су чули не само жандарми који су ме спроводили већ и пола Теова. Сваки жандарм помислио је да ваљда и њему нешто пасти у део из тога новца. И тако смо пошли даље. Ишли смо полако јер се брже и није могло, те смо тек после поште стигли на друм Прилеп-Велес. На друму угледамо облак прашине који се од врановских ханова дизао према нама. Била је то турска коњица. Још из Согља кајмакам је телеграфисао у Велес и тражио од команданта да му пошаље једно одељење коњице да би му било при руци, јер боји се да му "разбојник" не побегне, пошто у жандарме није много сигуран.

Тек смо прешли Бабуну а коњица стиже. Било их је око 60 коњаника са једним официром. Овај официр дојаха до кајмакама који се налазио на челу наше поворке, рапортира му и стави му се на расположење. Шта је он говорио с официром нисам могао чути, тек наједном се жандарми пошкунисе лево и десно, а коњица се построји, све по шест коњаника са сваке стране, а ја сам био у средини. Кад су ме коњаници тако опколили, десет коњаника сити с коња а официр дође преда ме и нареди војницима да ме везују. Изнадисе неки коњски улар и свезаше ми руке, али сам некако могао да држим узде. Сад смо пошли нешто брже ка Велесу.

Кајмакам је хтео да ме везаног проведе кроз Велес и да се покаже како је успео да ме ухвати, веже и тако везана дотера. Кад смо стигли на око 1 километар пред Велес одједном смо сви стали. Кајмакам дојаха до мене и цинички ме упита да ли су ми руке много стегнуте и како се осећам. Одговорих му: "Осећам се боље него икада. Нисам могао ни помислити да ћу са овако великом пратњом од саме турске војске ући у Велес. После цара ни један турски великаш са оволитко свечаности и са оваквом пратњом не улази у једну варош. Потпуно сам задовољан и можемо напред".

Тако смо ушли у Велес. Од коњског топота сва се чаршија тресла, а све живо изишло је на улицу да види каква је ово пратња. Кад су ме угледали овако, неки су приметили да сам везан, али већина то није запазила јер сам са свих страна

био опкољен коњаницима. То није нимало утицало на мене јер сам био убеђен да ће се то свршити на штећу кајмакама.

Довели су ме пред среску зграду до које је био и затвор. Затвор је био у једној новој двоспратници и састојао се од четири одељења на доњем и четири на горњем спрату. Све су собе биле патосане. Прозори су били велики само су на њима биле гвоздене решетке. Али су собе ипак биле видне. Пред апсаном сам сишао с коња. Ту су ме одвели. Руке су ми биле тако стегнуте да су ми прсти већ били помодрили. Ушао сам унутра. Одвели су ме на горњи спрат и сместили у једну собу чији су прозори гледали право у среску зграду. Нешто доцније Малић-ага ми је донео постељу – шилте, чаршав, узглавље и јорган. Рекао је жандарму апсанџији да ће ми донети и вечеру.

У соби у којој сам био затворен било је свега осам велешких Турака. С њима сам мало поразговарао. Сви су ме познавали и по једном хуманом турском обичају тежили ме да је апсана створена за људе а не за стоку, да ћу сигурно брзо изићи из затвора јер они верују да сам само из пизме коју царски хајани и муртати (издајници) гаје према мени ухапшен. А и они су на правди Бога у затвору. Управо, не баш сасвим на правди Бога, али то се ипак могло некако другонајиче удесити, а не да се лежи у затвору. Понудили су ме цигаретама и хапшићем.

Пред саму ноћ Малић-ага ми је донео вечеру и преко жандарма апсанџије саопштио ми је да је мој брат Никола већ стигао у Велес, да га је нашао Нешат-ефендија и рекао му да ћу сутра бити пуштен из затвора, али је у исто време дао и једно писмо моме брату да га сутрадан преда у Скопљу Уштреф-бегу кога ће наћи у Младотурском клубу.

После ове вести добро сам се навечерао. А пошто сам био и уморан јер сам се целог дана тресао на коњу, чим сам легао заспао сам као закљн.

Кад сам се сутрадан пробудио био је већ увелико дан. Моји нови другови у затвору ишли су кроз собу на прстима и разговарали шапатом само да ме не би пробудили. Кад сам се умιο, одмах ми је донесена кафа из оближње кафане јер је Малић-ага рекао апсанџији да ми поручи кафу чим устанем и да ме пита шта желим за доручак па да се узме из оближње ашџинице. Нисам хтео ништа да доручујем, али сам својим новим друговима поручио по једну кафу и по кутију цигарета.

После неког времена дође апсанџија и саопшти ми да је кајмакам хитно позван у Скопље. Ону вест примио сам врло добро.

Није прошло ни пола сата од тога времена, а пред затвор стиже Нешат-ефендија са државним тужиоцем, иследним судијом и управником финансијског одељења, који је заступао кајмакама. Наредили су да се затвор отвори и да ме изведу. Изишао сам носећи са собом кесу злата коју сам одмах предао Малић-аги који је ту чекао. Нешат-ефендија ми је одмах пришао, срдачно се руковао са мном и молио да се не љутим због ове непажње коју је велешки кајмакам учинио без њихова знања. Рекао ми је да сам слободан и да могу ићи.

Али преко онога нисам хтео да прећем, хтео сам да кујем гвожђе док је вруће. Захвалио сам се, на првом месту Нешат-ефендији а затим и његовим пријатељима, на овако браво интервенцији, али једина сатисфакција, а и то само донекле, може бити ако велешки кајмакам у року од десет дана буде премештен из Велеса. Онда сам пред заступником кајмакама и пред осталим присутнима поновио све оне оптужбе против кајмакама које сам њему у очи изговорио у Богомили и нарочито сам подвукао да је он, свесно или несвесно, у служби Бугара и ВМРО, и да је у интересу царства да се места буде премештен.

Нисам заборавио да од речи до речи репродукујем нео говор велешког кајмакама селацима у Богомили, подвлачећи његове претње да ће ме протерати у Арабистан.

Нешат-ефендија ми је потпуно пружио руку и обећао да ћу добити пуну сатисфакцију. Затим смо се растали. Одмах сам отишао до жандарма, где ми је Мурат чауш предао мога коња па сам се истог дана вратио у село, колико да свет види да сам слободан и да не лежим у турском затвору.

КАКО САМ ПУШТЕН ИЗ ЗАТВОРА И САСТАНАК СА ЈОВАНОМ БАБУНСКИМ

Остао сам само једну ноћ у селу па сам се сутрадан поново вратио у Велес. Стигавши тамо затекао сам брата Николу, који се већ вратио из Скопља. Путовао је до Скопља у истом вагону с велешким кајмакамом. Кајмакам је по изласку из воза отишао право у валилук да се пријави валији, а мој брат је отишао да тражи Младотурски клуб, да преда писмо Уштреф-беју. Овај је, прочитавши писмо, рекао мом брату да је био код валије и да је телеграфски извештен из Велеса о мом хапшењу, и валија је наредио да ме одмах пуне из затвора. Према томе, ако нема другог посла у Скопљу, нека се одмах врати у Велес.

Сутрадан по мом поновном доласку у Велес јави ми Неџат-ефендија да се кајмакам тога дана по подне враћа из Скопља. Скопљански валија наређивао је три узастопна дана да му кајмакам долази и пре и по подне, али га није хтео примити. Тек трећег дана га је примио, и добро га изрибао због мога хапшења. Да би му мало сачувао углед, наредио је да хитно сам тражи премештај.

Тога дана шетао сам испред Младотурског клуба, који се налази у самом центру Велеса, а у близини места где кајмакам треба да изиђе из фијакера па да олате преко пешачког моста оде у своју канцеларију. Чим је изишао из фијакера, без поздрава, без икаквог увода, рекао сам му: "Е, кајмакам-беј, не рскох ли ти у Тсову да имам кључ од свих врата у Турској и да нећу лежати у затвору?..." Па сам са пуно ироније додао: "Пећка главо, још ниси завршио школу".

Кајмакам је мирно стајао преда мном док сам му ову буквицу читао, а затим без речи отишао у своју канцеларију.

Још исте вечери позва ме Неџат-ефендија па ме упита шта мислим: да ли ће Јован Бабуњски образовати чету и отпочети четовање? Одговорио сам му да Јован неће образовати чету и да ће се одмах вратити у Србију јер му није стало до четовања нити до тога да се повећава неред у Турској. Он жали што је дошло до његова хапшења, јер он није убио Петра, а вратиће се се у Србију тек кад се докаже да није умешан у то убиство.

Неџат-ефендија је био врло задовољан мојом причом и видео сам да им је много више стало да Јован Бабуњски буде у Београду него негде у бабуњским планинама.

Стално сам свуда, и пред Турцима и пред хришћанима, порицао да је Бабуњски убио Петра Паламара из Ореша. Не стога што сам жалио Петра Паламара већ из разлога што је убиство извршено на тако зверски начин; друго, што је убијен један ма и један лажни побратим, и, треће, што је оскрњено гостопримство, које је увек играло видну улогу у животу српског народа. Стога сам чинио све да то убиство не остане на имену Јована Бабуњског.

После разговора с Неџат-ефендијом вратио сам се у Азот и састао с Бабуњским и упитао га шта намерава даље да чини. Рекао ми је да ће отићи у Пореч, олате у Скопље, а из Скопља даље у Србију. Молио ме је да се постарам да његова породица добије уредан пасош и да без икаквих сметњи оде у Београд. Рекао сам му да ништа не брине, јер кад његова жена буде вадилa пасош о томе неће знати нико ни у Велесу ни на неком другом месту да је то жена његова с децом. Довољно је да сеоски коцабашија оде у Велес и потпише уверење па слободно свака жена може да се користи тим пасошем јер се слике кроз некако дана нећу депиле на пасош.

Тако је Бабуњски кроз неколико дана нећ био у Србији, а и његова породица прошла је без икаквих сметњи тако да Турци ни после неколико месеци нису знали да му је породица у Београду. А и да су знали мислим да не би чинили никакве сметње, јер су у том погледу Турци најтолерантнија нација на свету. Само нека звер у људском облику, а таквих има у свакој нацији па и међу Турцима, може за дело мужа да учини неку неправду или изврши насиље над породицом онога који је стављен ван закона.

Вратио сам се у Велес јер сам чуо да је велешки кајмакам премештен. И тога дана кад је требало да отпутује дошао сам на железничку станицу, извадио карту и чекао да видим ко ће с кајмакамом сести у купе. Нико од Турака га није испратио,

али је с њим дошао др Панча Васков и сео с њим у купе. И ја сам ушао у исти купе и сео према кајмакаму. Железнице у Турској нису државне већ разних иностраних друштава, па државни чиновници нису имали никаквих привилегија на возовима нити је било каквих службених купеа. На пруги Солун-Живеца (Зибевче) кондуктери су били Грци. С њима сам био у великом пријатељству, а они су сви били грчки националисти и у служби грчког револуционарног комитета, те сам био сигуран да кајмакам не може променити купе, пошто су купеи били засебни и сваки је имао двоја врата сиоља, која је кондуктер закључавао за све време пута. А да би се олакшало путницима, оне који путују на пример у Скопље, стављали су у оне купеје који ће ићи само до Скопља.

Тако смо остали у купеу смо нас тројица – ја, кајмакам и др Васков. Кад је воз већ прилично одмакао од Велеса, обратим се кајмакаму овим речима:

"Е, кајмакаме, јесам ли ти рекао да ће те преместити из Велеса? И, ево, премештен си. Видиш колико си грешио што си ме стално гонио. Нико те није могао помоћи. И данас си сам дошао на станицу као да идеш на вешала. И то је тачно. Тако је ово права слика. Овде смо нас тројица. Ти си осуђеник, ја сам твој целат, а доктор је овде зато да утврди да ли сам правилно извршио своју дужност."

Сав позеленео од јада, кајмакам ми одговори: "Слушај да ти кажем. Кад је дошло догле да си ти који само зло мислиш овој држави и радиш против ње, успео да мене, исправног државног чиновника преместиш и да ме понизиш као нико пре тога, да знаш да ће ова држава пропасти."

"И ништа друго и не желим него да ова држава што пре пропадне, па макар ја и не дочекао њену пропаст. И сад сам потпуно задовољан јер си и ти дошао до уверења да ова држава мора пропасти."

Док смо ми водили овај дијалог др Васков ме је непрестано гуркао шишлом да престанем са оваквим разговором, али ја сам продужио до краја...

Кајмакам је премештен у Косовску Митровицу, а Косовска Митровина је у то време била за једног државног чиновника гора од ма ког места у Арабистану. Ту га је затекла српска војска 1912.

ПОСЛЕДЊИ САСТАНАК С ЕНВЕР-БЕЈОМ

Вратио сам се у Велес првим возом, а одатле отишао својој кући у Теово. У то време већ је почео други арнаутски устанак. Овом приликом побунили су се католички Мирнитли, а и остала католичка арнаутска племена. Тражили су аутономију у коју треба да уђе и Скадар. Водио их је миридитски поглавица Ђон Марк. Један од главних вођа био је Пренк (принц) Биб Ђод, стари албански племић, католик. Углавном је седео у Скадру.

Зактеви католичких Арнауца били су такви да у аутономној области Скадра буде престоница, а аутономија да буде слична оној коју је имао Крит. Уместо гарантних сила, Енглеске, Русије и Француске на Криту, ови су тражили гаранцију Аустро-Угарске и Италије. После неколико месеци борбе између турске војске и устаника, пошто устаници нису били помогнути од стране својих суграђана и сународника Арнауца и муслимана, устанак је био сломљен. Оружје је остало опет у арнаутским рукама. После слома акција бугарских чета још је више ојачала, а и наше чете биле су јаче и кретале се без икакве опасности, односно кад им запрети опасност у Поречу или прилепском крају, они пребегну у велешки срез где су били потпуно безбедни.

У току тога лета дођу ми четири коњаника и позову ме да одмах одем у Велес, јер је стигао Енвер-беј. Отишао сам. Енвер-беј је дошао из Берлина, где је био војни изасланик Турске. С њим је у Велес дошао др Незим-беј, првак младотурка у Солуну. Затекао сам их у Младотурском клубу. Енвер-беј ме је добро познавао, а и др Назим-беј. Пошто смо се поздравили, Енвер-беј је започео разговор:

"Ето, видиш, ми смо овој земљи дали хуријет. Сменили смо Абдула Хамида с престола. Нисмо допустили да на његово место дође Јусеф Изедин кога је Абдул Хамид спремао да после њега заузме престо. Дали смо слободу и омогућили слободан

развој свима у турској држави, а уједно смо увели и један парламентаран режим, где су у парламенту заступљене све народности сразмерно свом бројном стању. Па ипак су поново почеле борбе овде у Македонији. Ми смо изненађени овим догађајима. Ја и др Назим дошли смо овомо да испитамо ситуацију у солунском вилајету, па сам тебе као старог пријатеља позвао да ми кажеш право и отворено, јесмо ли ми младотурци успели у својој акцији."

На то сам му без икаква увода одговорио: "Не, нисте успели."

Онда је Енвер-беј поново поставио питање:

"Шта мислиш ти, који су по твом мишљењу разлози нашег неуспеха? Ти добро знаш да смо ми младотурци есенција турског народа. Најбољи наши људи налазе се на челу државе и најспремнији официри стоје на челу наше војске. Па како мислиш, зашто нисмо успели?"

Одговорио сам му:

"Све је ово тачно што си рекао. Истинита су факта која си ми изнео. Поставили сте наше најбоље и најспремније људе на врх државне управе, где имате најспособније официре на командним местима. У парламенту су све ваше присталице, уколико се то односи на Турке. Али да бисте постигли циљ који сте поставили, а то је отоманизација целокупног становништва на територији турске државе, за то немате довољно људи и за такав један велики посао на првом месту нисте припремили турско становништво. Тражите да хришћани потпомажу младотурски режим, тј. разлитак државе, а тај разлитак и вашу политику не помаже сам турски народ. Овде, бар у Македонији, што год је турско, и мало и велико, све је против вас! Па како можете тражити да хришћани више помажу ваш режим него што га помажу Турци, који су на првом месту позвани да вас помажу? Видите и сами да је овде немогућно извести равноправност и једнакост. Да ли постоји и један Турчин, бар овде у Македонији, који се може сложити с тим да су хришћани с њим једнаки? И најмање турско лете сматра да је од сваког хришћанина више бар за пола аршина. То хришћани виде и осећају и туђе се од вас. Спровели сте разоружање. То је био, можда, потребан акт, вероватно добро смисљен али врло рђаво изведен. Кад сте почели да разоружавате хришћанин, зашто нисте почели и Турке разоружавати? Јер сигурно да код Турака има много више оружја него код хришћана. А када сте Турцима оставили оружје а од хришћана га одузели, како сте могли очекивати да хришћани верују у неку једнакост? Та ствар је пропала. И бојим се да је данас јаз између хришћана и Турака много већи и дубљи него што је раније био. Лањске године побунили су се Арнаути на Косову. Ви сте их победили али сте им оставили оружје. Зашто сте то учинили? Срби на Косову и у Санџаку сматрају да је Арнаутима, и после њихове побуне против државе, остављено оружје само зато да истребе све Србе. Мислите ли да тиме чините услугу турском царству? – Варате се! Тим својим поступком чините услугу Аустро-Угарској, и то непосредно, а посредно Италији. То је теби, Енвер-беже добро познато. Ти живиш у Берлину, тамо си на месту одакле многе старијих можеш да видиш боље него они у Цариграду. И зато ти овде мораш веровати да ти говорим истину."

Кад сам му све ово изговорио, он ме упита: "А шта ти мислиш, какав је лек потребан па да се може још ова земља излечити?"

"Једини лек, то је равноправност! На првом месту, или свима дајте оружје или га свима одузмите. Друго, судови морају бити поједнако попуњени хришћанима и Турцима. Мора бити поједнак број и још се томе мора додати да ако је у суду државни тужилац Турчин, иследни судија мора бити хришћанин. И обротно. Ако имате храбрости да ово учините, али да изведете до краја, то би био почетак, али сигуран почетак оздрављења турске државе."

После овога и Енвер и др Назим срдечно су се руковали са мном, захвалили се на мојој отворености и на храбрости да им све кажем у лице, па пошто смо попили по једну кафу, разишли смо се. То је био мој последњи састанак и виђење с Енвер-бејом.

Кад је Италија објавила Турској рат и ушла у Триполис Енвер-беј је напустио своје место у Берлину и отишао у Триполис где се ставио на чело најратоборнијег арапског племена у Триполитанији, званог Сенуси, са њима је ратовао против Ита-

лијана и није им допустио да заузму више територије него што су добављивали топови с италијанских ратних лађа. У Триполитанији је остао и после закључења италијанско-турског уговора о миру, јер тај мир арабљанска племена у Триполитанији никад нису призила. У почетку I светског рата Енвер је дошао у Цариград и постао министар војни, а затим велики везир и зет султанов. Сви зетови који су имали царске прилике имали су почасно име дамад. Тако је и Енвер постао Енвер дамад-папа. По свршетку европског рата, после турске капитулације, Енвер је напустио Турску и отишао у Азију па је прво пробавио извесно време у Туркестану, затим је на Кавказу проглашен за краља. Али су га ту 1922. године убили бољшевици. Тако је Енвер-беј завршио своју каријеру.

ПИТАЊЕ РАШКО-ПРИЗРЕНСКОГ МИТРОПОЛИТА И ПРОБЛЕМ СРПСКИХ МАНАСТИРА У МАКЕДОНИЈИ

Године 1911. Срби у Турској имали су два значајна успеха. На првом месту, добили су место једног сенатора у турском горњем дому, али то место није могао добити Филип Ђурашковић већ га је добио један Србин из Охрида, Темко Поповић.

Сем тога, добили смо парницу звану "манастирска". У близини Прилепа налази се под самим Златоврхом манастир Трескавац. Мало даље, манастир Св. Николе звану Слепче и манастир зрзевски. Сва три ова манастира припадала су егзархији од времена оснивања, кад се словенско становништво сито грчких владика црварило и пришло егзархији као словенској цркви. Додније, кад је народ увидео да је егзархија, чисто бугарска црквена установа и да је њен главни циљ побугаривање Срба у Македонији, многа села одрекла су се бугарске егзархије и пришла патријаршији, али су манастири и даље остали у рукама егзархије, која је њихове дохотке искорисћавала за одржавање бугарских школа у Македонији. Манастир Трескавац, после манастира Св. Наума код Охрида, најбогатији је манастир у целој Македонији. Малогоспођински сабор код тога манастира није ништа мањи од онога код Св. Наума, ако није чак и већи, с обзиром на то да му је цела околнина у огромној већини хришћанска. Сва ова три манастира налазе се међу чисто српским селима. Одмах после хуријета, кад су Турци полузванично почели толерисати српску народност, српска села на чијем су се земљишту налазили ови манастири повела су парницу и тражила да се ови манастири уступе селима којима припадају, а не бугарској егзархији и њеном намеснику у Прилепу, који ове богате манастире експлоатишу и издржавају бугарске школе и шаћају убице за убијање највиђенијих Срба у њиховој околини.

После многих комисија утврђено је да је Државни савет турски једини надлежан да реши овај спор. Он је донео коначно решење да сви ови манастири, са целокупном својом имовином, покретном и непокретном, имају принасти селима на чијој се територији налазе. (Покретну имовину су, углавном, Бугари за времена, пре спора, још кад су српске чете завладале тим крајевима, однели тако да су до манастирима остали голи зидови.)

Манастир Трескавац припао је селима Даблица, Небрегову и Горњем Селу. Манастир Св. Николе припао је селу Слепче, а Зрзевски манастир селу Зрзе. То је био један од великих догађаја, јер је и Државни савет у Цариграду признао, на један посредан начин, српску народност у Турској.

Манастирске управе прелазе су једном посебном манастирском одбору који је изабран слободном вољом дотичних села. Тај избор је био од турских власти признат као законит, и одбору је предата управа над целокупном имовином манастирском.

Има једна доста смешна епизода из доба кад су турске комисије долазиле у манастир да утврде је ли манастир српски или бугарски. Срби су тврдили да су манастир још од пре 500 година сазидали Срби. Бугари су то оспоравали. И како нису могли навести име ни једног бугарског цара да је зидао овај манастир, јер су и бугарски цареви, као и њихови потомци, долазили у Македонију као освајачи, рушили, палили и плачкали, а ништа нису зидали нити су нечег трајног за собом оставили у Македонији. Зато су Прилепчани тврдили да су манастир сазидали Прилепчани. И као

доказ за то показивали су неколико соба у томе манастиру које су подигли неки прилепски еснафи. Једном приликом кад је једна турска комисија долазила у манастир, управитељ српских школа у Прилепу био је Антоније Тодоровић, родом из Призрена, који је прилично добро говорио турски. На олтарском спољном зиду узидана је једна плоча са натписом да ту лежи раб Божиј Дабиница, велики пехарник цара Уроша. Кад је комисија ушла у цркву, где су на неколико места били насликани двоглави орлови, Антоније Тодоровић показујући те двоглаве орлове објашњавао је Турцима овако:

"Оно је тугра (грб) старе српске државе и српског цара Душана који је овај манастир градио. Овакав исти орао са две главе и ланас је тугра краљевине Србије, Бугарска тугра, то је један пас. Ево, разгледајте ову цркву, па видите има ли на њој где насликана цукела."

Бугари који су такође били присутни почеше протестовати и доказивати да је на бугарском грбу лав а не пас. Али је утисак остао онакав како је то хтео Антоније Тодоровић. И тако је и ова турска комисија утврдила да су манастир заиста са радили српски владари из средњег века. Манастир је заиста на старим рушевинама подигао цар Стефан Душан и богато га обдарио. У једном млину на Црној реци код села Бучина, који има 12 каменова, доскора је, по тој царској повели, манастир Трескавац користио два камена.

Духовници који су живели по овим манастирима нису имали никаква права да располажу ни са каквом манастирском имовином, ни покретном ни непокретном. Добивали су стан и храну у манастиру и једну одређену плату за одело, обућу и друго. Никакве друге привилегије нису уживали. Били су само духовници и молитвеници а не управитељи манастирске имовине. И били су сачувани од врло непријатних сцена да се са сељацима морају свађати и бити око манастирске шуме или неке потрице или краће. Цео тај посао обављао је манастирски епитроп, који је био грађанско лице. Манастир Трескавац, као веома богат и са великим приходима, поред епитропа имао је и одборског секретара, коју је дужност вршио Цветко Петровић, бивши учитељ тада у селу Дабиници. Овакав начин управе по манастирима одржавао се све до ослобођења 1912, а после је и тамо примењен закон о црквеним властима краљевине Србије.

Други један догађај био је исто тако важан. Рашко-призренски митрополит Нићифор, Србин родом из села Баранде код Панчева, који се сјајно показао за време борбе око цркве Св. Спаса у Скопљу, око које су водили борбу Срби и она шака Влаха Цинцара у Скопљу. Ту борбу предводио је тадашњи архимандрит Нићифор, кога су Турци на изричит захтев цариградског васељенског патријарха силом протерали из Скопља. Он је дошао за рашко-призренског митрополита после смрти Севастијана Дебељковића, рођеног Косовца из Липљана, који је само кратко преје био митрополит у Призрену. Митрополит Нићифор, као митрополити, замерио се свима Турцима, Патријархији, Србији и целој својој пастви. Са Призренцима, где му је била столица, беше дошао у такав сукоб да је коначно напустио Призрен и митрополитску столицу и незванично је пренео у Приштину. Дуго времена вођена је борба са њим и око њега, док га нијазд нису склонили да да оставку на положај митрополита, а Србија му је загарантовала пристојну пензију. Тако је рашко-призренска митрополија поново остала удова.

Црногорски краљ Никола увек је претендовао да рашко-призренски митрополит буде Србин из Црне Горе. После оставке Нићифорова повила се борба у Цариграду око ове столице. Србија је на ово место кандидовала Богдана Раденковића, који се као удовац за ту прилику закупао, добио име Василије и произведен је у архимандрита. Црна Гора је кандидовала Гаврила Дожића, који је тада живео у Цариграду, а који је завршио теолошки факултет у Атини. Био је кандидат Црне Горе а помао и Грчке, а и Русија није лоше гледала на његову кандидацију. Не могу да тврдим да је тачна и истинита, али је постојала и верзија по којој је његову кандидацију потпомагао и Богумил Нара, аустро-угарски амбасадор у Цариграду. Срби са Косова и Санџака, које је Аустрија уклањала помоћу аријанске пушке са свога пута ка Скопљу и Солуну, кад су сазнали за ово, одмах су протестовали код Па-

тријаршије и тражили да она изабере Богдана Раденковића а не Гаврила Дожића.¹⁴ Али Патријаршија је изабрала Дожића, одмах по избору посветила га у епископски чин, а султан је потписао и издао ферман за рашко-призренску митрополију.

Ствар је била готова! Гаврило Дожић постао је митрополит по свим формама и прописима црквеним и државним. Али се тада дигао цео српски народ у његовој несусењеној спархији и у својим протестима Патријаршији, министру правде и вера у Цариграду па и самом султану лично претио да неће примити Гаврила Дожића за митрополита и да ће на том питању и тим поводом пасти крв на Косову. Турска власт у Цариграду, као и Патријаршија, упорно су тражили од Дожића да иде у Призрен. Патријаршија је подстицала младотурске ефендије, који су у својим рукама држали управу турског царства, да не допусте да нека раја тамо негде на Косову, може да устане и да не прими једног царског ферманлију, јер тако што досад нису узинили ни полудивљи Арнаути. Патријаршија је тврдила да је та непослушност равна одметану од државе. И Турци су претили Србима и говорили им да се царска мора послушати, да морају примити митрополита Дожића. Срби су исто тако упорни и нису желели за митрополита једног новог Нићифора. А нарочито нису то хтели да учине што је овај био кандидат Аустро-Угарске. Али на наваљивање Турака у Цариграду и Патријаршије, а да би се овај тежак спор окончао, они нареде да се Дожић спреми и да отпутује у Призрен. Настало је питање ко ће победити: Србија и српски народ на Косову и у Санджаку, или султан с грчким патријархом, уз помоћ Богомила Паре.

У томе моменту био сам позван у Скопље. У српском конзулату у Скопљу сачекали су ме Јован М. Јовановић Пишон, конзул, Богдан Раденковић, Давид Димитријевић, с којим сам се био окупио – он ме је венчао и крстио ми двоје деце – и Јован Ђирковић. Кад сам дошао међу њих сви су били изнадредно озбиљни и дали су реч Ђирковићу. Овај је изнео целокупно митрополитско питање од почетка па до момента кад је добивен извештај из Цариграда да се Дожић креће у Солун а одатле у Скопље и Призрен. Поставило се питање: хоћемо ли дозволити да нас победје султан, Грци, краљ Никола и Богомил Пара, или ћемо победити ми Срби у Турској, на челу са Србијом. Нарочито се на овом скупу уларало на то да је Дожић кандидат аустро-угарске амбасале. Поставило је питање како ћемо победити. Ако Дожић дође у Призрен, окупиће око себе своје рођаке из Црне Горе. Ко може да му затвори цркву и да га не пусти у цркву, јер би му у том случају Турци цркву отворили. Али то још није све, иако је и то много! Главно је да он може, силом прилигеија које ужива као митрополит Васељенског патријарха да суспендује све учитеље у својој епархији и професоре Призренске богословије и да на тај начин затвори све српске школе па и Призренску богословију – ако би се и надаље показивао отпор према њему. Он је био јачи од митрополита Нићифора, јер је против Нићифора била и турска власт, патријаршија, Србија и цела његова паства; а против Дожића Србија, која није могла јавно да испољава своје негодовање, и паства, која је могла једним потезом

¹⁴ Овде Василије Трбић очигледно није догматски суштинску проблему; било из разлога неовлашћености, било пак да је тензионоизам. Прича да су наводно, Срби са Косова били противни избору др Гаврила Дожића за епископа Рашко-призренске епархије, нема основа. Дожић је био високообразовани теолог, којему ни по каквом основу није могао бити конкуренција један Богдан Раденковић. Радило се у овом случају о чисто политичком, а не никако црквеном питању. Краљевина Србија је оспоравала Дожићев избор изјелом да лезавуише конкуренцију цетицкој династији Петровића. Предност на избор имао је, у овом случају, онај с јачим зашећем, без обзира на стварни квалитет кандидата. Да је ово гледисте исправно, потврђује и сам Трбић, признајући да се прихватио задатка српске владе да убије др Г. Дожића притиком његовог доласка из Цариграда у Македонију. Случајности су одлучиле да се то не догоди. Посебно смета кол, ишаче истинолудивог, Трбића тврдња "да је Дожић био кандидат Аустро-Угарске", и да је кол Васељенске патријаршије у Цариграду био протежиран од њеног изасланика Богомила Паре! Дожић је тада постао митрополит на Петикју, а неће проћи ни четири године од овог догађаја, боље рећи афере, кад ће се тај аустројски "протежиран", владика Дожић наћи у аустро-угарском заробљеништву, и у њему провести све четири године рата! (И Други рат је – какве ли коинциденције! – Дожић проживио као немачки сужањ...).

Дожићевим да остане без својих школа па и без свога свештенства, уколико би и оно било против митрополита. Остао је само један начин да се све то отклони. Треба убити митрополита Дожића пре него што стигне до Скопља.

Настало је питање ко то треба да уради. Ја сам устао и тражио да поново размислимо има ли другог начина да се Дожић отклони? Али сви су поново потврдили да је ово једино решење, а да је ово и последњи моменат. Решили су да бацају коцку. Ја сам се на ово насмејао па сам рекао: "Зашто се у овако озбиљним стварима показујете неозбиљни? Хоћете да извучите коцку. Добро, ако коцку извуче Пижон, неће ваљда српски конзул да иде да убије митрополита? Ово сам вам навео само као пример. Али ма ко од вас овде да извуче коцку, Дожић ће сигурно поред свих вас проћи и отићи у Призрен".

На то сви повикаше: "Па ми смо рачунали на тебе. И зито смо те сви скупа овде и очекивали".

"Оставите ме на миру, – рекао сам, – да се до сутра размислим. Не зато што ми је тешко убити Дожића, али ми је тешко дићи руку на једног српског митрополита. Дозволите ми да о свима овде изнетим чињеницама добро размислим па ћу вам сутра саопштити своју коначну одлуку: да или не. Ако ја кажем "да" онда Дожић сигурно неће стићи до Призрена. Али ако будем рекао "не" онда тражите другог. И немојте више понављати комедију с извлачењем коцке..."

Сви су били нерасположени, вероватно и узрешени. Ја сам изишао.

Још нисам успео ни до улице да стигнем, већ су ме пристигли Јован Ђирковић и Богдан Раденковић. Отишли смо заједно у Богданов стан. Ту су поново почели разговори који су с малим прекидима трајали до саме ноћи. Ја сам углавном тражио доказе о томе да ли је заиста аустро-угарски амбасадор радио да се прими кандидација Дожићева у Патријаршију. Веровао сам у ту могућност јер је у аустријском интересу било да се две слободне српске државе што више удаље једна од друге. Био сам прилично упознат с амбицијама краља Николе на Призрен, не само због његове песме "Онамо, 'намо, да виђу Призрен", већ и из многих других чињеница које су ми биле познате о његову раду у Пљевљима и Приједлу и у другим местима у Санаку. Све то ипак нису били докази о ролу аустро-угарског амбасадора у Цариграду у Дожићеву корист. Напослетку, Јован Ђирковић ми је показао писмо др Јанићија Димитријевића, Србина, посланика у турском парламенту, где га је уперавао да је о томе сазнао у самој Патријаршији од секретара Патријаршије.

Можда све ово није било тачно; али је сукоб постојао. И то такав сукоб чије се последице нису могле сагледати. И смрт једног човека, па макар он био и митрополит, најмања је цена за коју се наше народне ствари у Турској могу довести у ред. Најзад, зашто је Дожић своју амбицију уздигао изнад интереса српског народа; зашто је Дожић постао објект за још већи раздор између Србије и Црне Горе, и то у моменту кад је њихова слога постала неопходна јер се Аустрија као каква орулушина наднела над обе слободне српске државе. Зар Дожић није могао да стекне поверење и Србије за тај положај, кад је несумњиво знао, и као Србин и као образован човек, да је Србија Пијемонт српства.

Она је једина којој је та улога намењена, и она ту улогу врши. На основу ових закључака рекао сам Богдану Раденковићу и Ђирковићу: "Ја ћу убити Дожића. Али ако о томе ма ко буде проговорио реч, тај ће ми платити главом пре Дожића. Идите Пижону и саопштите му то, а ја ћу сутра доћи у конзулат да разговарамо".

Изишао сам из Богданов куће и отишао у хотел, где сам целе ноћи размишљао о томе, не више да ли ћу извршити ово дело, већ како да га сигурно извршим.

Сутрадан око 11 часова отишао сам у српски конзулат где сам затекао исте људе. Кад сам ушао сви су устали, руковати се са мном и почели ме грлити. Једно велико национално питање у Турској, које је могло довести до катастрофе, приводило се крају једним кратким решењем: наместо погубије многих погинуле само два човека, а то смо митрополит Дожић и ја.

Знао сам сигурно да ће Турци дати Дожићу велику пратњу. Можда ће са собом повести и неке своје блиске рођаке. Био сам сигуран, без обзира на пратњу, да ћу Дожића убити. Ако се ово решење, не о његову убиству већ о лицу које то треба

да изврши, задржи потпуно у тајности – у том случају само. Али сам исто тако био сигуран да ћу из тога тешко извући живу главу. Кад смо сели, поново сам тражиочасну реч за дискрецију. Затим сам рекао да убиство треба да се изврши у Солуну. Јер може се десити да из Солуна Дожић лађом крене за Црну Гору, па одатле преко Пећи стигне у Призрен; али у Солун долази на сваки начин, јер је то било објављено. И зато се убиство мора припремити тамо. Уосталом, никакве друге припреме није ни било, већ чим Дожић из Цариграда крене за Солун, и ја ћу из Велеса само са својим парабелумом и са стотину метака кренути тамо. И најбоље ћу свршити посао ако се никакве друге припреме не буду вршиле. Утврдили смо само да ми се хитно достави дан поласка Дожићева из Цариграда.

Срећом, до овога није дошло. Не знам како и на који начин, Дожић се у последњем тренутку попишманио и продужио пут из Цариграда право у Црну Гору, дао оставку на положај рашко-призренског митрополита, а у Црној Гори се примио да буде епископ тада образване епископије никшићко-острошке. После рата 1913, кад је по разграничењу између Србије и Црне Горе Пећ припала Црној Гори, Гаврило Дожић постао је владика пећки, затим митрополит црногорски и, напоследку, после смрти патријарха Варнаве, и српски патријарх. Никад нисам сазнао шта је руководило Дожића да не дође у Призрен.

МАЛИЋ-АГИН СЛУЧАЈ

При овим сјајним победама српског народа у Турској, доживео сам једну велику непријатност. У Велесу је био ханџија и налбантин (поткивач) неки Дели Јунуз, који је пореклом био од шабачких Турака. Код Турака и на турском језику реч дели има два значења. Једно би на српском значило небојша, а друго луд. И једно и друго значење ове речи могло се применити на Јунуза. Имао је сина Исмаила, који је у то време био стар око 30 година. Они су од мене узели у закуп један део шуме у Смиловци и тамо су правили ћумур па га доносили у Велес. То је био једини артикал који се продавао и лети и зими јер су сви домови у Велесу, богати као и сиромашни, готовили јело на ћумуру у манџама. Јунузови коњи и магарци који су носили ћумур из Смиловске планине, и на одласку у Смиловце и при повратку, сираћали су у мој хан у Извору, где су трошили сено, зоб и друго. На крају, кад је завршен посао, Јунуз ми је дуговао нешто више од 30 турских лира. Ја и нисам имао вољу да овај посао дим Јунузу и његову сину Исмаилу, али ме је за то молио Малић-ага, коме нисам могао одбити овакву једну стигницу, јер ме је он много био задужио. Малић је знао да ми Јунуз и његов син дугују новац и једне вечери Малић уђе у хан, у коме је био само Исмаил, који је у ствари и водио све послове, и затражи му новац што га мени дугује. Око тога се спорекају и почну се гушати. У томе гушању изиђу наред улице, а то је била главна улица у Велесу, која иде од железничке станице па даље кроз варош. Док је трајало то гушање, стигне на свом фиџаку синовац Малић-аге Јахја, и кад је видео да му је стрци у опасности, дохвати за рамена Исмаила да би ослободио свога стрица. У том часу Исмаил извади иза појаса свој револвер, готов да сврши с обојицом и са Малић-агом и са Јахјом. Исмаил је крупан и снажан човек, али је Јахја био исто тако снажан и усне да отме из руку Исмаилових револвер и да му сручи четири метка у чело. И тако га остави мртва на улици. Малића после тога однесу рођаци у једну башту изван Велеса, па сутра кад сване, онда да се учини оно што он буде наредио, да га сакрију од власти или да се учини оно што он буде хтео.

Сутрадан, кад је Малић добро размислио о свему, он узме свога млађег брата Јакуба и преда се властима које га одмах притворе и пошаљу у скопски затвор.

Јахја још исте вечери побегне из Велеса и сутрадан, по дану, дође мијој кући у Теово и исприча ми шта се десило. Ја сам га сместио у једну собу и рекао му нека седи ту на ћу га уече послати даље. Али није прошао ни сат како је Јахја дошао у моју кућу, а из Солуна дођу десет жандарма с једним наредњиком. Кад сам их угледао изиђем пред њих и позovem их у кућу, на кафу и ракију, а био је редак случај да Турке позovem у кућу. Кад сам их почастиио ратлуком, кафом и ракијом, чауш ми рече

да је Јахја убио у Велесу Исмаила Дели-Јунузовог и побегао. И велешки кајмакам сумња да је Јахја добегао мојој кући у Теово, па су добили наредбу да изврше претрес у мојој кући.

Ја сам им тобоже у шали одговорио: "Тај кајмакам није ништа паметнији од онога што сам га сургунисао (протерао) одавде. Од Куманова па до Битоља има на хиљаде мухаџира (избеглица), па сви су они између себе рођаци и пријатељи. Ви знате да мухаџир не би узео за жену ону која није мухаџирка нити би дао ћерку или сестру некоме ко није мухаџир. И наместо да Јахју тражите по тим мухаџирским кућама где бисте га могли вероватно и наћи, вама је кајмакам наредио да га тражите у мојој кући, Ево, отворићу вам све собе, па погледајте!"

На ове моје речи устаде чауш па ми одговори: "Све је ово тачно што си рекао. И ми то добро знамо. Још кад смо полазили из Сопља овамо, ја сам са мојим друговима решио да не претресам твоју кућу. Попићемо још по једну чашу ракије, па ћемо се вратити у Сопље. Тамо ћу јавити мудуру нека телеграфине у Велес да Јахју траже на другом месту, а не овде."

Још сам мало почастио ове добре људе, па сам их испратио из своје куће. У другој соби седео је Јахја и држао два револвера, готов да отпе палбу на сваког ко би покушао да уђе у собу. Још те вечери са два моја селјака из Теова послао сам Јахју у село Мокрени, где је била српска чета. Њима сам наредио да Јахју одведу у Пореч, и одатле пошаљу у Скопље, а ја ћу даље учинити шта треба да се из Скопља пошаље у Србију. Наредио сам Јахји да ником не каже да је Арнаути, него нека свуда каже да је Србин, па ни војводи не сме казати да је муслиманин. Што се тиче свињског меса, које он не би хтео ни да окуси, рекао сам му да се целог пута до Скопља претија као да је болестан. И нека тражи за јело само млеко и понеко јаје. Тако је мој велики пријатељ Малић-ага доспео у скопски затвор, а његов братанац Јахја десетог дана већ је био у Београду.

Овај догађај био је врло немно за све нас Србе, јер нам је Малић-ага валао у Велесу и код Турака и код турских власти веома много. А код Бугара вредео нам је Малић-ага више него да смо имали две оружане чете у Велесу. Варош Велес била је једна од најјачих тврђава бугарских у Македонији. Ми Срби имали смо своје школе које су отворене на захтев месних Срба у свима већим и мањим градовима у Македонији. Имали смо школе у Скопљу, Куманову, Кратову, Кочану, Берову, Печеву, Ђевђелији, Солуну, Дојрану, Водену, Остроњу, Битољу, Охриду, Кичеву, Прилепу, Гостивару, Дебру и Тетову, само у Велесу нисмо могли имати своју основну школу, нити људе који су се смели јавно назвати Србина. Иако смо их имали неколико, као што је био Јордан Поп-Ђорчев, Андреја Златев и још неки други, али нико од њих није смео своје српство јавно да испољи, јер не би ни 48 сати саставио жив у Велесу. Панче Котев, који се после разоружања, револтиран свим оним слабостима које су се испоиле у целој бугарској организацији, јавно декларисао као Србин и једну своју кућу на главној улици у Велесу дао за српску епископију, још исте јесени убијен је од једне бугарске чете, и то у селу Извору где је имао своје имање и био опколен у кули, у којој је седео и, кад се појавио на прозору пуцајући на нападаче у одбрани свога живота, био је и сам погођен са неколико метака и срушио се мртав на под.

Против таквога Велеса морао сам да се борим, а живот наших учитеља у српској грађанској школи у Велесу, у којој није било ни једног ђака родом из Велеса, био је свакодневно у опасности. Само благодарени Малић-аги и његову фису са 90 пушака могли су колико-толико рачунати на своју сигурност. Наместо Малић-аге дошао је његов брат Јакуб. Али он није био ни сенка Малић-агина. Такав је био губитак који смо претрпели у Велесу.

АРНАУТИ ОТИМАЈУ ЛЕПОТИЦУ БАНКУ

Тог лета, 29. августа 1911, па сам дан Уссковања, оморански Арнаути отму једну девојку Српкињу из Оморана кад се враћала из винограда с пуном котарицом грожда које је набрала и пошла кући. Тога дана је био пост, па је обичај, бар у томе крају,

да се тога дана не кува већ се једе грожђе и топла погача. Отаца девојка звала се Ванка и била је унука неског Марка званог Бач. Марко је био међу најбогатијим људима у Оморану, а његова унука Ванка сматрана је најлепшом девојком у селу. Уграбио ју је неки Шабан, син Хасанов, који је такође био угледан ага у Оморану и био надалеким чувен. Чим је девојка отаца, одвели су је у Хасанову кућу која је као и остале турске куће била ограђена високим каменим зидом, а велика капџа кроз коју се улази у двориште била је сва од дебелих храстових дасака и гвожђем оклована. Мала врата, изв. кашњик, била су од истог материјала као и она велика.

Тога дана био сам у Извору. И, кад сам се вратио кући у Теово, чекао ме је један човек из Оморана, неки Јован Терзија, а и по занату терзија. Он је пре тога већ био у Согљу и јавно мудуру за отмицу девојке. Мудур је са 6 жандарма отишао у Оморане да изврши неки тобоже увиђај, тј. да пита девојку је ли сама побегла у турску кућу, или је силом доведена. Пошто је био празник, били су и моји селаци Теовци у селу, а имао сам и шесторицу својих наоружаних пољака, те тако узмем 10 селака наоружаних ловачким пушкама, а шесторица пољака носили су Мартинове пушке. Тако смо нас 17 отишли у Оморане, али сам поручио да и остали Теовци дођу, макар само сескирама и вилима наоружани.

Кад сам дошао у Оморане, затекао сам блиско стање: око стотину душа, људи и жена, стајали су око куће Хасанове. Међу њима деда и родитељи девојчини, а ту је био и мудур са жандармима, Хасан и остали Турци и Арнаути Оморци.

Чим сам приспео, сјао сам и предао коња двојци селака Срба на чување. Пришао сам мудуру, поздрављено се с њим и питао га шта ради. Он ми рече да је тражио да се девојка јави и да је питао да ли је својевољно дошла или је отаца. Док сам ја са мудуром измењавао неколико речи, Хасан је дао знак да му се отвори кашњик, ушао је у своје двориште и замандалио врата. Кажем мудуру да одмах позове Хасана и да му нареди да одмах изведе девојку, па овде, на улици, пред свима нама нека је пита како је дошла у ову кућу. На ово је мудур позвао Хасана и наредио му тачно овако како сам ја то тражио. Али наместо да изведе девојку напоље, из собе на горњем спрату чу се једин женски глас кроз решетке: "Шта тражите овде? Хтеда сам веру, па сам је овде нашла... Хтеда сам мужа па сам га овде нашла".

Али у томе повика мати уграбљене девојке: "Склони се с прозора, кучко једна! Ти ниси моја ћерка, него Хасанова. Њека се појави Ванка, моја ћерка, па нека она каже да ли је милом дошла у ову кућу".

Исти глас опет одговори: "Ја сам Ванка!"

А Ванкина мајка опет рече: "Марш, кучко једна турска!"

После тога дијалога јави се Хасан:

"Ето, видите да је девојка сама хтеда да дође. И дошла је у моју кућу. И срамота је од тебе – обрати се мудуру – што си ми на сам рамазански пост оклолио кућу ђаурама, наместо да ме оставиш да се на миру клањам и молим Богу."

Кад је ово Хасан изговорио, сви остали Арнаути који су стајали око мудура, повикаше: "Тако је! Девојка је сама дошла. Зато растрај ове ђауре па да се данас мирно молимо Богу!"

На то сам ја дркнуо: "Слушајте, Турци! Ви се нећете Богу молити докле год девојку не изведете из куће па да је овде пита мудур, а и њени родитељи, пред свима нама како је дошла у ову кућу". Онда се окренем мудуру и кажем му: "Тражим да девојка у року од 10 минута изиђе из ове куће".

За то време, више од 50 селака из Теова беше дошло у Оморане. Кад сам то видео, био сам још слободнији. Али кад је мудур поново затражио да Хасан изведе девојку, овај је одговорио да неће. Ту, међу селацима, био је и оморански бакалин, неки Донче. И ја му наредим овако:

"Ти, Донче, одмах иди и отвори дућан. Даћеш Теовцима 20 канти гаса." Па се окренем Теовцима: "Теовци, идите и донесите гас на ћемо њиме досути целу арнаутску махалу и запалити је! И пазићемо добро да из јатре нико жив не изиђе".

За 10 минута било је донесено 50 канти гаса. Кад је мудур видео да ће цела арнаутска махала бити запаљена, викле жандармима да потраже лестовице, да се попу на зид и ускоче у двориште па силом да изведу девојку и да пуцају на свакога ко

се буде противио. Мудур је ову наредбу издао гласно, а мене је молио да ништа још не предузимам јер девојка за неколико минута мора бити изведена из куће.

Кад је чуо да ће жандарми да му скачу у двориште и силом да уђу у женско одељење, Хасан повика озго из куће: "Не улазите! Немојте ми срамотити кућу! Ево, изводим девојку..."

И за неколико минута извео је девојку која је била сва уплакана и поцепана. Мудур ју је прихватио и не питајући је ништа предао је њеним родитељима, јер се јасно видело да је била на силу уведена у турску кућу. Захватио сам мудуру што је ипак успео да спречи веће зло. Девојку са њеним родитељима отпустио сам до куће, а ја сам се са својим сељацима вратио у Теово.

Сутрадан, још рано, дошао је мојој кући Јован Терзија из Оморана. Али био је сив гарав и на њему одело све изгарављено и нагорело. Кад сам га видео оваквог, одмах сам помислио да су му сеоски Арнаути запалили кућу. И још пре него што сам га запитао шта се догодило те тако рано долази мојој кући, он ми је сам рекао:

"Господине, нашу су цркву ноћас запалили Арнаути и она је сва изгорела. Прво су разбили врата на њој, затим су цркву посули гасом па су је онда запалили. Кад су сељаци почели да пристижу, црква се није уопште могла гасити јер је пламен избијао кроз све прозоре и кров се рушио. Тако смо ми у Оморану остали без цркве. Ово је све учињено из освете што смо им јуче отели девојку која је већ била у мухамеданској кући."

Шта сам могао да радим? Узјахао сам на коња и отишао у Оморане. Арнаути су сви спавали или седели по кућама јер је био рамазан, а и плашили су се освете, те ниско сам прошао кроз средишњу њихове махале, никога од њих нисам могао видети. Кад сам погледао према месту где је била црква, угледао сам страшни приказ. Тамо где је до јуче била једна од најлепших цркава у целом Азоту, са лепим кубетом и подигнутим звоником, сад су остали само поцрнели, нагорели зидови, а доле, из унутрашњости цркве још се помало дизао дим који је зауларео на петролеум.

Чим су сељаци сазнали за мој долазак, одмах су се окупили око мене. Жалили су се на своје суграђане Арнаути што су им се овако окуптно осветили због тога што смо им отели једну Скрикљу из њихових руку. Било је и таквих који су отворено говорили:

"Боље би било да је једна девојка остала међу Турцима, него што смо остали без богомоље, коју не можемо лако подићи."

Ја сам их тешио и говорио им да ћемо поново подићи цркву и да ће се Срби Оморани опет молити Богу на месту где су то и досад чинили, а нека прелусте сад мени да пронађем онога ко је цркву запалио.

Поново сам се вратио у Теово и успут сам срео мудура где са жандармима одлази у Оморане да изврши увиђај. Чим ме је спазно пришао ми је, поздрављао се са мном и упитао шта мислим, ко је запалио цркву. Одговорио сам му да он то исто тако добро зна као и ја. Цркву су запалили оморански Арнаути, рекох му, и сви су заједнички учествовали у паљевини. А мудур ми на то рече:

"Кога ће Оморци оптужити за паљевину њихове цркве?"

"Неће никога тужити."

"Како никога?"

"Па имају страх од оморанских Арнаута, јер ако их туже, могу им запалити село као што су сад запалили цркву. А њихова је махала потпуно одвојена од арнаутске те не постоји опасност да се и њихова махала запали. Да туже све Арнаути из Оморана, не вреди им. Да издвоје некога од њих било би неправдо, јер су сви криви."

Мудур ме је час гледао у очи, час је гледао у земљу. И тако смо се растали...

СУЛТАНОВА ПОСЕТА КОСОВУ 1911. ГОДИНЕ

Те јесени, 1911, турски цар Мехмед V дошао је на Косово да клања да би показао свима и свакоме да царство које је на сабљи узео, неће се предати другојачије него на сабљи. За овај султанов долазак на Косово чињене су велике припреме. Позвао је

преко 100.000 људи да се на месту где је одржана Косовска битка клањају и помоле Богу и пророку Мухамеду. Од Солуна па до Приштине био је поређан војних до војника да чувају пругу од могућног атентата. На свакој станици припреман је султану свечан дочек. И ја сам био позван да учествујем на дочеку, али сам то категорички одбио.

Кад ме је кајмакам позвао и упитао зашто нећу да учествујем на дочеку, одговорио сам једноставно да је то чисто турска свечаност, јер султан са својим великим везиром и осталим великодостојницима не иде у народ као владар, већ иде као Калифа свих муслимана на Косово да клања. И за све преме свога пута неће примати никакве молбе нити жалбе, јер само својство Калифа у овом моменту не доушта му да се бави другим пословима. Никаква уверавања ни од стране кајмакама, ни од стране других Турака нису могла да сложе моју одлуку. Остао сам при томе да мени није место у оној гомили која чека турског цара, да му ја плескам и са оном гомилом вичем: "Јаша! (Живео). Падинах из чок јаша! (Нашем падисаху много година, живео много година)". Отишао сам својој кући, а султан је прошао кроз Велес и Скопље и отишао на Косово.

На скопској железничкој станици, поред турских великодостојника, дочекали су султана српски и бугарски митрополит. Бугарски митрополит поздравио је султана на турском језику, а српски митрополит, пошто није знао турски, поздравио га је са неколико речи на српском језику.

Махмут Шефкет-паша, тада велики везир, у пратњи султановој, сав лут, по свршетку говора митрополита Вићентија обрати се турским великодостојницима, а специјално скопском валији овим речима: "Зар овај ћауриш поп још није научио ни једне турске речи, иако толико година живи у Скопљу?" Велики везир је овај укор изговорио толико гласно да су га сви присутни чули.

На Косову је био разанет царски шатор на Газиместану, а обред клањања извршен је код самог тулбета цара Мурата, где је овај био привремено сахрањен. Више од 100.000 муслимана почели су да се клањају истоку заједно са својим султаном и калифом. Ово је био одиста величанствен приказ. О томе ми је причао мелнички хоџа који је, између осталог, био позван да са султаном клања на Косову.

Ми Срби, готово јавно смо говорили да је султан Мехмед V Решад отишао на Косово да се занавек опрости са Старом Србијом. При повратку са Косова, султан је преко Солуна посетио Битољ, као место револуције која га је и довела на престо Отоманске царевине.

После султанова повратка у Цариград, у свима местима кроз која је султан пролазио појавила се колера. Ову случајну појаву старотурци су тумачили као проклетство, зато што је цар дозволио да му и ћаури могу видети лице и што је ишао као обичан паша. Јер, по њихову веровању, турски цар може испустити свој престо само кад се мобилише војска, па кад се развије Пророков барјак, онда може да иде са својом војском против неверника. Овако што, говорили су старотурци, никада не би учинио султан Абдул Хамид, јер он је у истини био прави цар. Тако се тумачила појава колере.

Сви су бежали из вароши да би се склонили по селима, где је ко имао или своје имање или пријатеље. како је колера почела да коси махом Турке, они су сматрали да је то казна божја што су се са ћаурима измешали да својим очима и они гледају како ћаури гледају у цара, баш као да и они припадају правовернима.

ПОНОВО СПАСАВАМ ХУСЕИН-БЕГА ОД ТУРСКЕ "ПРАВДЕ"

Тевфик-бег са својим синовима и осталом породицом, пошао је на своје имање у село Мартовце. Са собом је провео и неког дервиша (турског калуђера), Арнаутина родом из Валоне у Албанији. Говорило се да је доктор медицине и да је своје медицинско образовање стекао у Италији. Њега је Тевфик-бег повео да му се нађе у невољи ако се и неко од његових разболи од колере, премда је себе сматрао имуним од ове болести, јер није изишао на станицу да дочека султана, као ни његов најстарији

син Хусеин-бег. Ипак није био сигуран да му се два најмлађа синчића нису дозвукла некако до станице. Не знам колико је врсмена тај доктор дервиш боравио код Тевфик-бега у Мартовцу, тек једној дана дознам да је доктор погинуо у Мартовцу на путу између два беговска конака. У једном конаку су били муњкарци а у другом су боравиле жене. Тек четврти или пети дан после убиства дошао је испедни судија са државним гужоњом и лекаром да изврше увиђај. И одмах су везали Хусеин-бега и неког Исмаила Десовалију, шурака старог Тевфик-бега, и Ванчу, рођака Јована Бабунског, који је био пољак у томе селу, а иначе родом из Мартовца.

Кад сам сазнао за овај догађај у Мартовцу, знао сам да је Хусеин-бег убица, јер није имао ко други да га убије осим њега. Срби уопште, или нека српска чета, то не би могли учинити без мога знања и одобрења, и само Хусеин-бег је то могао учинити, највероватније у пијанству. Није прошло ни два дана од хапшења Хусеин-бега, а мојој кући у Теово дођу његови млађи синови са његовим харем ђаом и замоле ме да одмах одем у Мартовце где ме чека стари Тевфик-бег и моли ме да га извиним што он није дошао к мени, али је стар и болестан а и тешко му је пало хапшење његова сина.

Узјахао сам на коња и пошао право у Мартовце, где ме је дочекао стари Тевфик-бег. Беше сишао с куле и дочекао ме у дворишту, па је лично наређивао како ће коња да ми распремје и избригну од зноја. Кад је све то наредио, узео ме је под руку, извео на кулу и увео у своју мусафир одају у мушком конаку. Пошто је наредио да нам се донесе кафа, почео је да ми прича како је тај доктор Арнаутин молио њега - бега да га поведе са собом у село, да га не остави у Велесу где је претила и њему колера.

"Узео сам га - вели - и довео овамо. Али доктор се показао као пијаница и једне ноћи извршио је самоубиство. Кад су га ујутру нашли мртва нико није хтео да иде у Велес да јави суду да се изврши увиђај како би се могао сахранити. Тек четврти дан нашао је некога и послао у Велес те известио суд о смрти тога Арнаутина. Кад су дошли чланови комисије за увиђај са доктором, нашли су да је рањен на шест места. И, рече, ни крива ни дужна, узеше Хусеин-бега и мог шурака Исмаила и пољака Ванчу, па их везане отераше у Велес. И сад су у затвору. Онег се зависи од тебе. Ти си ми пре две године спасао сина кад је убио онога кошабашину у Старом Граду. Молим те да ми и сад учиниш ту љубав па да ми спасеш сина из затвора. Стар сам. Осећам да ми се ближи смрт, па бих желео, кад будем умирао, да ми најстарији син буде поред мене."

На ове речи Тевфик-бегове одговорио сам овако: "Ти, беже, опет тражиш да спасавам твога сина, а причаш ми причу као да сам неко дете. . . Причаш ми да се доктор сам убио. Да се убио једним, па најпосле и са два метка, човек још некако и да верује; али, да човек себе убије са шест метака - то ни Арнаутин не може! И наместо да ми кажеш отворено да је Хусеин-бег убио доктора, па да, као твој и његов пријатељ, потражим за ово лек, тј. ако могу да га спасем из затвора, ти ме обмањујеш пред овим твојим синовима, који ми се смеју гледајући како сам глуп па верујем свему што ми кажеш. Такву шалу са мном не допуштам. Нареди одмах да ми се коњ оседла, па ћу се вратити у своје село."

После ових мојих речи Тевфик-бег се расплакао као дете. Поче да ме грли и моли да се не љутим. Није имао намеру да ме увреди и понизи, али му је било незгодно и преда мном да призна да му је син убица и да је убио госта у својој кући, што су само Цигани у стању да ураде. Пристао сам да останем. И онда сам га питао шта конкретно тражи од мене: какве кораке треба да предузмем?

Па то ми је рекао: "Треба да одем у Велес, да се састанем са пољаком и његовим шураком и да им кажеш да они приликом испита потврде да је Хусеин-бег с њима био у Ванчетој кући те вечери кад се догодило убиство, па кад су изишли из куће и пошли са Хусеином ка беговом конаку, чули су неколико револверских пуцњева ту око конака. И, кад су стигли, нашли су доктора већ мртвог, а крај њега један нагача револвер у коме је био само један метак, а осталих 6 били су испражњени. Ахо они буду тако тврдили, Хусеин-бег ће бити пуштен, јер овога доктора Арнаутина нико неће ни тражити, пошто је однекуда из Валонеза..."

Рекох Тевфик-бегу: "Па докле ће тај твој син да убија људе који му пису кривици дужни, и мислиш ли да се он увек може спасавати од затвора?"

Тевфик-бег поново отпоче плакати и молити ме да ово последњи пут учиним, не за Хусеин-бегу а већ за њега, стара и болесна. Нисам могао да му одбијем ту услугу, јер сам видео да сам опет ја јачи од свих велешких Турака и да се опет уздижем изнад њихове државе и плујем на њихову правду, која стоји на тако слабиим ногама и да је то сигуран пут који води у пропаст турску државу.

Ноћу сам у конаку Тевфик-бегу и пре него што сам легао да спавам, млађи бегови донесоше ми два богата бошчалука. Један је био од Арабије, бегине, жене Тевфик-бегове, а други бошчалук од жене Хусеинове. Био је ред да примим ове бошчалуке, јер је то значило много у једној оваквој племићкој кући. Кад се дају бошчалуци, дају се само најближим рођацима, али никада једном хришћанину. Ови бошчалуци прекинули су традицију. И ја сам у томе видео алазак турскога господства и турске силе. Примих сам бошчалуке, захаљих се на њима и замолио Тевфик-бегу да његови млади синови однесу те бошчалуке мојој кући у Теово, пошто ја морам сутра ићи у Велес и покушати да спасем Хусеин-бегу.

На ове моје речи Тевфик-бег примети: "Ти само ако будеш хтео, мој син ће бити још сутра слободан. И зато те молим, немој говорити "покушаћу" да га ослободим. Кажу: Ја идем! И твој син биће пуштен!" Хтео сам уверити Тевфик-бегу да писам тако свемоћан у Турској, али то ми није пошло из руке. Сутрадан устао сам рано, коња су ми извели опремљена и отишао сам у Велес. Пријавио сам се државном тужиоцу и истражном судији и тражио од њих дозволу да могу говорити са Ванчом из Мартовца и Исмаилом Десовалијом. Ову дозволу сам одмах добио. Заједно с истражним судијама отишао сам у затвор, где су извели прво Ванчу, па кад сам се с њим поздравих, истражни судија се уклонио те сам са Ванчом слободно разговарао. Испричао сам му цео свој разговор с Тевфик-бегом и његову молбу да Ванча потврди да је те вечери, пре докторова убиства, седео са бегом и с Исмаилом; да су заједно пили ракију и кад су испраћали бегу у његов конак, да су чули неколико револверских пуцања, а кад су дошли до самог конака, затекли су мртва доктора и крај њега револвер у коме је био само један метак. Кад сам му све ово изговорио, Ванча се насмеја па рече:

"Ама, докле ћемо ми да лажемо за овога бегу?"

Рекох му да је ово потребно не ради бегу а већ ради њега. Јер није искључено да они почну тврдити да си га ти убио, а суд ће много лакше примити то, него да га је убио бег. У овом случају ја тебе уводим у целу ову ствар као сведока. И зато, да би остао као такав, потребно је да даш овакав исказ. – Ванча ми је обећао да ће тако урадити. Затим сам имао састанак с Исмаилом Десовалијом, коме сам поновио све оно што сам рекао Ванчи. И он је дао свој приставак. Па, кад сам се са њима поздравих, онда ми је пришао истражни судија и у разговору поменуо ми је да ће тога дана почети испитивање и да ће учинити све што може да се та ствар заташка, јер су и они дознали да је тај доктор дервиш био један од агената арнаутске групе која ради на отцепљењу Албаније, на чијем челу стоји Хемал-беј из Валоне.

Разуме се да је све ово било измишљено да би послужило као још један изговор да се Хусеин-бег опет ослободи одговорности. Вратио сам се својој кући у Теово, а три дана доцније дошао је и Хусеин-бег, заједно са Ванчом и Исмаилом у Мартовце.

НИКОЛА МАТИНОВИЋ ОДЛАЗИ У ШУМУ

Те исте, 1911. године десио се један нов догађај. Село Поменово, суседно село Оморане, слави Св. Димитрија. На ту славу отишло је неколико сељака из Оморана, међу којима су били Никола Матиновић, бивши мој четник, и Темелко звану Ђоса, који је био сососки војвода. Враћајући се увече из Поменова, наишли су на заседу. Из заседе је на њих припуцао. Како су Никола и Темелко носили ловачке пушке а ниједан од њих није рањен, они отворе ватру на нападаче. И тако растерају ове из заседе, међу којима су препознали Шабана, брата Муртезан-аге из истог села.

Одмах после ове борбе, још исте ноћи, Никола са Темелком дође у моју кућу у Теово и јави ми шта је било, као и то да су препознали Шабана, брата Муртезанова. Никола ми је рекао да се неће враћати у село и затражио је да га пошаљем у чету. Никола је био велики љузак, изванредно паметан и бистар млад човек, прилично писмен. Заго сам му предложио, кад већ не може оистати у село, нека образује чету од 7-8 људи и нека им буде чествовања, а његово кретање ће бити углавном у велешком срезу и по оним селима која су припадала мени као велешком војводи.

Никола је на ово пристао. Одмах је отишао својој кући, узео своју брзометку и са Темелком, који је такође имао код своје куће оружје, одметнуо се у планину. За неколико дана већ је скупио чету од 10 људи. И тако смо стекли још једну чету коју је водио стари и опробани четник. Никола је био без родитеља, па се зато његов нестанак из куће, као домаћина, брзо приметио.

Оморански Арнаути известили су согљенског мудура да је Никола Мартиновић побегао у шуму; и од сада им прети опасност и у пољу и у планини кад иду по драв, те моле мудура да им се пошаље војска у Оморане. После њихове жалбе мулuru, овај дође к мени у Теово и рече ми: "Знаш ли ти, Васиљ-ефенди, да је Никола из Оморана, заједно с оним Ђосом побегао у шуму и опет постао комита?"

Ја онда унутрим њему друго питање: "Знаш ли ти, Мудур-ефендија, ко је поставио заседу Николи и Темелку на Митровдан ове године, кад су се враћали из Поменова у Оморане; ко је пуцао на њих са намером да их обојицу убије?"

Мудур ми одговори: "Ја не знам за то".

А ја му опет додам: "Ти не знаш за оно што се десило на Митровдан, а ја не знам да је Никола са Ђосом побегао у шуму, па смо квит?"

Али мудур није хтео да остане на томе, па ме упита:

"А шта ћемо ако неко буде убијен?"

"Е, — рекох му — онда ћеш извршити унијај, па смо опет квит!"

После овог разговора мудур се зловољан свратио у једну теовску кафану и тога дана се толико опио да су га жандарми с муком одвукли у Согље.

УБИСТВО МУРТЕЗАН-АГЕ И АРНАУТСКИ НАПАД НА МОЈУ КУЋУ У ТЕОВУ

У Теову сам имао једну воденицу на јазу реке Бабуне, са три камена и два динка. Ова воденица са динковима била ми је заједничка са Јованом Арсићем, кафеџијом из Теова. Једнога дана дошао је у Јованову радњу Муртезан-ага из Оморана и питао га кад може добити ред за "бијење ориза" (љуштење пиринча).

Да ми добио то преимућство код свога пиринча, Муртезан-ага је дошао у Теово да добије што пре место у линку, да може на време свој пиринча да спреми. Јован Арсић је отишао са њим у воденицу. И тамо су са воденичарима одредили тачно дан кад треба Муртезан-ага да почне "бијење ориза". Чим је утврђен дан кад ће он доћи у воденицу, и за тај дан нисам се јавно интересовао, изнео сам једну руску берданку, добро завијену у воштано платно, па сам је сакрио у трње у близини воденице. Затим сам узјахао коња и отишао у Велес, из Велеса, опет на коњу, у Баџино Село да посетим неке рођаке моје жене. Потом сам отишао у село Рудник да обиђем проту Илију Бурчевина, а из Рудника сам отишао право у Скопље.

У Скопље сам стигао истога дана кад је и Муртезан-ага донео свој пиринча у моју воденицу у Теово. Одморио сам се слега један дан у Скопљу, па сам поново узјахао на коња и ноћу сам дошао у Нежиловску планину. Ту сам провео дан. Увече сам странпутицом пошао у Теово, где сам стигао око поноћи. Коња сам везао далеко од воденице у једној јарузи. Ставио сам му зобницу на главу и добро притегао да му се не може чути њиштање, а ја сам се упутно воденици. Нашао сам пушку на месту где сам је оставио, прегледао и добро напунио.

Врата на воденици била су добро затворена. Динк је лупао, ударајући у пиринча. Полео сам се на кров воденице. У воденици су била три огњишта. Кад сам почео да откривам ћерамиде на крову, видео сам да се баш тада пали ватра на једном ог-

њишту. Био сам далеко од тог огњишта и морао сам се поново пузати по крову, док сам дошао изнад огњишта где је горела ватра. Поред тек распламсале ватре седео је погнут Муртезан-ага, огрнут гуњем. Цев од пушке нисам могао да провучем, јер су платице (летве) биле једна уз другу да би лакше могле издржати терет ћерамиде. Морао сам се послужити ножем да издељем две платице и да начиним круг да могу провући цев од пушке, а да имам толико простора да могу гледати на нишан. Радећи ово бојао сам се да нека деланица не падне доле на главу Муртезану, или испред њега, а он би одмах погледао горе и видео да су ћерамиде скинуте с крова и почео би да пуца. Муртезан је крај себе имао једну кратку турску маузерку. Пошто сам овај посао морао радити пажљиво, ни једна иверчица није пала све док нисам направио толико отвор да може кроз њега да прође пушчана цев.

У том тренутку Муртезан-ага је долао на ватру још један заграб суварка, тако да је простор око њега био добро осветљен. Узео сам га добро на нишан и оналио. Погодио сам га између плећака па му је куршум изишао далеко негде испод пука. Видео сам да се претурио на десну страну, па пошто нисам имао времена да се ту више задржавам, са пушком на рамену отишао сам да узем коња, а воденицу сам оставио отворену.

Узјао сам на коња и пре сванућа био сам у Нежиловској шуми где сам остао до после подне. После сам почео да се приближујем Алиагици, где сам стигао увече, па сам одитле, око пола ноћи, стигао у Скопље и оставио коња у хану.

Био сам сигуран да је Муртезан убијен. А то је значило као да су сви оморански Арнаути имали само једну главу и та им је глава сада посечена. Пошто сам се одморио те ноћи, сутра сам опет узјао на коња, па сам опет отишао у Рудник до попа Илије, па опет у госте у Башино Село и, најзад, у Велес. Оставио сам коња у хану, па изишао у чаршију. Одједанпут ме околни маса Турака и упита ме: "Одакле долазиш?"

Рекао сам им да сам с оне стране Вардара у Башину Селу обншао неке рођаке и пријатеље; био сам код њих у гостима и решио сам тако да на коњу одем мало и до Скопље; па се тим истим путем и вратио. Кад су чули да је уопште нисам био у Тесову, они ми рекоше: "Па ти не знаш да је у тојој воденици убијен Муртезан-ага?"

Рекао сам да је то за мене изненађење. И чулим се ко је могао да убије Муртезан-агу, кад је то чувени јунак, а и велики домаћин који има још четири брата. Па шта ће он у воденици? И онда их упитам: "Је ли дану убијен у воденици?"

"Тије дану", рекоше ми. "Убијен је ноћу. Власт је извршила увиђај и утврдила да је Пешо воденичар отворио врата од воденице. И онда је упао у воденицу Никола Мартиновић са Темелхом Ђосом. И убили су Муртезана на спавању. Нешо је заговорен, а и онај други воденичар, јер и он знао за то. А да би заварали власт, да не би сумња пала на њих, открили су пола воденице да изгледа као да је неко гађао одозго, са воденичког крова. Али је власт одмах утврдила да је то обмана, па су привели јатаке, а убише су у шуми."

Рекох им: "Море, ко може власт да превари? Само, ја ипак мислим да Нешо нема храбрости да отвара ноћу воденицу и да пушта комите унутра. Али сад, ствар је код суда, а Муртезан-ага – Бог да му душу прости!"

Целога дана само су ме о томе запиткивали, а кад сам отишао у срез, исто питање ми је поставио и кајмакам, рекавши да је сигурно Никола убио. Рекао сам да то није искључено, јер између Пиколе и Муртезана је постојала свађа због тога што је Никола са свим својим селацима из Оморана тврдио да је Муртезан-ага послао сва четири брата да пале оморанску цркву и да су његова браћа први посули цркву петролејем и запалили. А сад, ово је последица онога што је летос учињено!

"Да сте ви", кажем кајмакаму, "као власт – а за то сте били и позвани – одмах ухватили Муртезана, Хасана и још двојицу-тројицу, па их затворили, можда би Срби Оморани повесовали да ви желите да нађете кривце за паљевину српске цркве у Оморану. Али нисте ни прстом мрднули. Да је изгорела нека селачка колиба или турска плевна, ви бисте се заинтересовали више него што сте се заинтересовали за једну српску богомољу!" Па му онда наведем једну македонску пословицу: "То бачило такво масло даје..."

На томе се разговору свршило све око смрти Муртезан-аге.

Нешо је са другом одведен у затвор у Скопље, а кривица је остала на Николи и Темелку. Кад сам се вратио у Теово, воденица још није била покривена, а нико није долазио у њу. Једно зато што није било воденичара, а друго, што је човек у њој убијен. Пошто нико није очистио крв на месту где је Муртезан убијен, она је тако сасушена ту и остала.

Око Божића те исте, 1911, једне вечери дуго у ноћ седео сам у својој кући са својим братом Николом. Прегледали смо рачуне, шта смо те године имали прихода, расхода и другог. Пошто смо направили много трошкова, ја сам у Београду добио зајам код Занатлијске банке од 10.000 динара у злату на подјези моје плате коју сам примао од државе, те смо тим новцем продужили закупе раније закупљених имања и хана у Ишору.

Тако смо остали дуго ноћу да прегресамо све наше рачуне, кад одједном чујемо бесан лавез нашег пса у дворишту. Моја кућа била је на спрат. Горс сам имао четири собе, доле једну собу, хол из кога су водиле степеннице горе, један подрум и хар за коње. Приземље је било зидано све у камену и на тој соби у приземљу био је само један прозор, али са гвозденим решеткама. Лавез пса чуо се и из околних дворишта.

Одмах смо уташили лампу, пробудили смо жене и децу и наредили им да се одмах спусте у приземну собу, што је учињено у трен ока, а ја и мој брат смо сели поред прозора на спрату и гледали шта се догађа. Моја кућа није била ограђена зидом већ тарабом. Даске од тарабе биле су храстове и цела ограда била је врло солидна, уколико дрвена ограда то може бити. Угледали смо око двадесетак Арнаути који покушавају да се пребаци преко тарабе. Пас је босно лајао на њих. У том тренутку и ми отворисмо палубу на нападач. Чим смо почели пуцати, Арнаути отворе ватру на пас, али и цело село отвори ватру, те преко 50 брзометних пушака почеше пуцати и можда још толико ловачких пушака и пиштоља. За неколико минута направила се таква узбуна у Теову, да су Арнаути, уплашени да не буду опкољени са свих страна, почели да беже.

Пошто су Арнаути побегли из села, сељаци су дошли мојој кући. Рекао сам им да смо сви живи и здрави и нека само поставе стражу око села, а други нека се разиђу јер не верујем да ће Арнаутима пасти на ум да се врате. Испред мога дворишта лежао је један Арнаутин мртав, а сутрадан нашли су у сеоским баштама још једног мртвог који је ту остао кад су бежали кроз баште, јер су се бојали да беже путем.

Сутра ујутру дошао је софљенски мудур и затекао ме је пред кафаном. Арнаути, који су ноћас разбијени, нису имали времена да га обавесте како су проšli, те он, пошто ми назове "добро јутро" упита ме каква је то пуцњава била ноћас у Теову? Рекох му: "Доцкан си дошао. Ноћас је у Теову била велика свадба. Штага што и ти ниси био ту. Ходи овамо да ти покажем".

Кад сам га повео мојој кући, видео је где лежи мртав Арнаутин, потрбушке а до њега пушка. Кад га је угледао, одједанпут разрогачи очи и упита: "А ко је убио овог човека?"

Ја сам му мирно одговорио: "Сигурно сам га ја убио. Али има још један!"

Па га одведем у сеоске баште, где је исто тако лежао један Арнаутин с пушком. Пошто је земља у башти била влажна, то су се добро познавали трагови многих ногу, тако да смо могли лако проценити да их је било најмање 20. Кад је и овог мртвог Арнаутина спазео, рече ми: "А ко је овог убио?"

Рекох му: "Пошто је и овај погођен у леђа, изгледа ми да су га његови другови убили".

"Па зашто да га убију његови другови?" – упита мудур.

"Е, – рекох – то ћеш ти најбоље докитати од њих."

"Па нисам их ваљда ја послао овамо?"

"Не кажем да си баш ти. Али, не верујем да су овамо дошли без твог знања."

У томе разговору дођемо опет до моје куће и тада мудур виде да су многе даске на тараби изрешетане, па кад је ушао у двориште у коме је била једна крушка, он виде да је и она на три-четири места пробušена куршумима. "Па, са каквом си ти ово пушком ноћас пуцао?"

Одговорих му: "Брзометком".

"Па зар ти ниси предао своју брзометну пушку?"

"Нити сам је предао, нити ћу је икада предати."

А он ће на то: "Па где ти је пушка. Дај да је видим".

"Ја ти је показати нећу. А ти уђи у кућу са жандармима, па је претреси и прекопај, па ако нађеш пушку, слободно је узми и ради са њом што год хоћеш."

Док смо још били у речи, дошао је Бахри-беј из Бистрице. Кад је видео мртвог Арнаутина, упитао ме је: "Да није ово био неки напад на нас на тебе?"

Одговорио сам му да јесте и да за тај напад окривљујем согзевског мудра који је о овоме нападу обавештен још много раније него што је напад извршен, јер је био један од организатора тога напада. Кад ме је саслушао, Бахри-беј је ту преда мном изгдио мудра. Али, на томе се све и свршило.

Нисам никога оптуживао, а то ми не би много ни вредело, јер су побијени Арнаути из кичевског краја па би свака истрага запела на првом кораку.

ЈЕДАН ЦРКВЕНИ СПОР УСПЕШНО РЕШЕН

У то време Глигор је био убијен, чувени војвода Мишко Крстић такође убијен; Ђабунски и Јован Долгач били су у Београду; Тренко у Јесковцу, а у шуми су били Бошко Вирјанац, Дано Стојановић из Кране, Никола Мартиновић из Оморана, па им се доцније придружио и војвода Михаило Јосифовић из Поречког Брода. Тако смо, на крају 1911, имали на десној обали Вардара добро организоване четири чете које су крстариле по свим селима у поречком, кичевском, прилепском и велешком срезу по српским селима. Али су прелазили и у гостиварски срез, у Железну Року, па су ишли чак и до Тајмишта. Дисциплина у српском народу била је савршена. Никаких издајстава није било ни на једној страни.

Поред скопског митрополита, имали смо и велешко-дебарског владику Варнаву, а рашко-призренску митрополију привремено је администрирао архимандрит Сава, родом из Тетова, дугогодишњи српски протојерсеј у Тетову, један од веома заслужних тамошњих Срба. Није имао великих богословских наука, али то му није сметало да буде врло добар управник једне од највећих српских митрополија, која је имала двапут већу територију од Црне Горе и безмало двапут више православних Срба. Своју тешку дужност вршио је врло марљиво и на опште задовољство своје пастве и краљевине Србије.

Црквено питање (тј. подела цркава између Срба и Бугара, негда оцет између Бугара и Грка) било је на дневном реду. Снакодневне свађе око цркава и зивале су још веће неспокојство у Македонију, управо, исред се још више појачавао, те су Турци решили да томе учине крај. Решење на правичној основи састојало се у овоме. Без обзира на то да ли је икада црква припадала патријаршији или бугарској егзархији, и без обзира на то да ли је егзархијски или патријаршијски епископ осветио цркву, црква је имала припасти онима који су у томе месту сачињавали већину, а мањини, према броју становника, одређивала се кубатура цркве. Према тој кубатури прављен је прорачун, а турска држава давала је новац у златним лирама епитропу именованом од народа дотичног села и дотичне црквене припадности, да, у споразуму са својим сувереницима, у року од годину дана подигне цркву.

Овде је могло бити извесних неправилности у погледу броја припадника једне или друге цркве, јер Турци нису имали никакве поуздане статистике, па је зато долазило до новог травења међу егзархистима и патријаршистима, јер је у сваком спору и једна и друга страна доказивала да је у већини.

Нико није желео да напусти стару цркву и да наместо прими нову, а нарочито још и стога што се тражило да се и гробље одвоји, па они који изгубе право на стару цркву, самим тим су губили право и на гробље, а било је непријатно оставити гробове својих предака, или их раскопавати па преносити на друго место. Ово је утолико теже падало оним местима где је гробље било поред цркве, а таквих је било много.

За нас у велешком срезу била је срећна околност што је у то време служио као приправник за управну власт у Скопљу Никола Марковић, који је по завршетку Правног факултета, односно Административне школе у Цариграду (која је имала ранг правног факултета), као Србин био додељен скопском валији, где је имао издржати трогодишњи стаж, после чега је могао бити постављен за кајмакама. Овом приликом, за поделу цркве били су одређени специјални чиновници из валилука, јер су сви били против тога да среске старешине, тј. кајмаками врше ову поделу, пошто се није веровало у њихову непристрасност, те је тако и Никола Марковић одређен да у велешком срезу изврши поделу цркве између Срба и Бугара.

У самом Велесу биле су три цркве – једна на десној обали Вардара, Св. Пантелеј, друга на левој обали, на једном вису – Св. Спас, а у хришћанском центру, опет на левој обали Вардара, била је црква Свете Богородице уз коју је била и Митрополија, и она је припадала Грцима. Ова црква била је богата и имала је неколико хиљада хектара шуме, али далеко од вароши. И арнаутска бачила у Алиагиши и у Горњем Бегову припадала су цркви Св. Богородице, као и места Шипочани и Мумиџа. Бугарске цркве нису имале никакву непокретна добра и према овој грчкој цркви биле су сиромашне. У самом Велесу Грци нису претендовали на бугарске цркве, али су Бугари имали претензије на грчку цркву, и то због њена богатства у шумама и пашњацима.

Разуме се да је комисија, којој је председавао Никола Марковић, доделила грчку цркву Грцима, а бугарске су остале Бугарима.

Сва српска села добила су своје цркве, без обзира на протесте и лажну статистику Бугарску, по којој уопште није било Срба у велешком срезу, а ни Грка, те су, према томе, све цркве требале припасти бугарској митрополији у Велесу. Комисију су сачињавали специјални изасланик валијин, кајмакам дотичног среза, шеф финансијске управе и шеф тапиџијског одељења. У комисију је улазило и копабашија дотичног села о чијој се цркви решавало, као и епитропи једне и друге црквене општине. Копабашија је подносио извештај колико домова припадају Србима, а колико домова има бугарских. Затим су имали реч епитропи, тј. требало је да они потврде или оспоре наводе копабашије.

Комисија је заседавала у ереском месту. Али, ако би се појавио озбиљан спор у погледу тачности статистичких података, и на тражење једне од спорних страна, комисија је имала право да утврди оправданост или неоснованост захтева и да иде на лице места и испита само становништво којој цркви припада.

Пошто су све копабашије из српских села, као и епитропи, дали изјаве да су сва села чисто српска, да не постоје никакви Бугари нити припадници бугарске сгзархије, сва српска села на десној страни Вардара добила су своје цркве, а специјални протести Бугарски за српска села: Смиловце, Владиловци, Извор, Мартовце, Стари Град, Ново Село и Голознице, били су одбијени и цркве су остале Србима, као и манастир Св. Николе код Оморана. На левој обали Вардара, у велешком срезу, Срби су у Руднику добили своју цркву, а у Башино Селу црква је припала Бугарима, који су представљали већину у селу. Та већина је створена једним нечувеним терором, јер је Башино Село одувек имало српску народну школу и дало је Србији генерала (Лазо Петровић Леппи, који је погинуо 29. маја у Двору). Чувени револуционар Јован Минић, чија су деца постали српски учитељи и учитељице, па онда Темелко Барјактаревић, српски војвода и још многи други који су живели као винарски трговци у Косовској Митровици, Приштини, Гиљану, Куманову и Бујановцу – све су ово били одлични Срби и поносили се што су баш једноселци – из Башина Села.

Тако се завршио овај црквени спор на потпуно задовољство Срба. Што је то свршено без икаквих већих компликација, на којима су настојали Бугари, можемо се захвалити Николи Марковићу који се, иако у турској државној служби, показао сјајан као Србин и исправан као патриота. Ове спорове решавала је већином гласова државна комисија, а копабашије и епитропи само су саслушавани.

НОВ УСТАНАК ИСЕ БОЉЕТИНЦА – ПАД СКОПЉА – ПОКЉОНИ И НОВАЦ ПОБЕЂУЈУ ИСУ БОЉЕТИНЦА

Ушли смо у 1912. годину, која није давала никакве наде за неко побољшање општег живота у Турској. У месецу марту опет су одређени избори. Овога пута смо на изборима имали три посланика: Јанићија Димитријевића из Битоља и Спиру Хали-Ристића из Скопља (стварно, обојица су били родом из Тетова), трећи је био Сава Стојановић, родом из Приштине, тада млад адвокат у Приштини, у кога су полагане велике наде, бар тако су његову способност ценили његови ужи земљаци са Косова. Санацк ни овога пута није могао добити Србина за посланика, па је, на њихов рачун, добијен Србин за посланика на Косову, што је за нас Србе било исто тако важно као да смо добили посланика из самог Новопазарског санџака, па и нешто више. Јер зулуми и убиства Срба на Косову и Метохији узели су такве размере да је требало неко у самом цариградском Парламенту да дигне свој глас против арнаутских зулума, а за то је, у сваком случају, био подеснији један посланик родом са Косова, него ма ко други. А Сава Стојановић је имао још једну квалификацију више – свршио је Галата Сарај, тј. био је правник из Цариграда коме Турци нису могли наћи никаква озбиљна приговора.

Народни одбор из Скопља донео је решење да из своје средине изабере неколико чланова који ће образовати специјални народни одбор са седиштем у Цариграду. У овај одбор по свом положају улазе сва три српска народна посланика у турском парламенту и Србин сенатор. Овај одбор имао је у споразуму са скупштинским одбором који је броја 12 чланова из Скопља, али углавном по директивама владе краљевине Србије, да руководи свим српским народним пословима и да у име српског народа из Турске поставља разне захтеве на Високој porti и у цариградској патријаршији, која је још увек имала велики значај за нас Србе, јер смо ми тражили да нам се да митрополит веленско-дебарски и охридски. На ову охридску митрополију сад смо епископирати утолико више што је епископ Варнава Росић имао титулу главничког епископа, а та епископија је имала православно седиште у Охриду. Све те народне послове требало је да обавља Народни одбор у Цариграду.

Док смо се ми Срби припремали за одлучну борбу на целој територији турске царевине, коју је требало да водимо на Косову и Метохији против Арнаута, у Македонији против Бугара, у Цариграду против Турака и патријаршије, дотле је Аустро-Угарска припремала једно изненађење Турској и Србији, а донекле и Бугарској, па и Грчкој.

Још у рано пролеће те, 1912, Аустрија је спремила нов устанак у Старој Србији, који је захватио цело Косово са Метохијом и имао задатак да се као бујица сручи у Скопље, па низ Вардар све до Солуна. Арнаутски устаници, добро наоружани, под фиктивним вођством Исе Бољетинца (Бољетин је село у близини Косовске Митровице), напали су све турске гарнизоне по варошима и заузимају су, брзином бујице, вароши: Косовску Митровицу, Пећ, Ђаковицу, Ораховац, Призрен, Суву Реку, Приштину, Лаб, Урошевци и Качаник.

Кад су заузели све ове вароши, пошлели су за Скопље, а једна колона из Призрена преко Шаре ударила је на Тетово, које су освојили упркос великог отпора Хасан Тосум-беја, генералштабног пуковника, који се са својим гарнизонам извакао из Призрена преко Шар планине у Тетово. Хасан Тосум-беј је био начелник штаба оног турског корпуса који је 1911. разбио устанике Арнауте Миридите предавођене миридитским поглавцем Ђоном Марком.

Овај официр, који је припадао елитним генералштабним официрима турским, био је свестан да све ове устанке припрема Аустрија. И он је један од оних команданата који није хтео да прави никакав споразум о арнаутским устаницима нити да им преда свој гарнизон и оружје. Турци су имали само њега јединог који је стварно добро схватао интересе своје отаџбине и био спреман да их брани до последње капи крви.

Због слабости турских команданата, арнаутске руље предавођене Исмом Бољетинцем заузеле су Скопље. Ту су преузеле, као и по другим варошима, сву власт у своје руке. На првом месту отворили су скопски централни затвор, као и остале полицијске зат-

воре, и пустили све затворенике на слободу. Тако су се одједном нашли слободни нати Малић-ага из Велеса и Јанко Митровић са друговима, па и Нешо из Оморана – сви су били слободни и првим возом дошли су у Велес. Пруга Ристовац–Скопље–Солун била је потпуно слободна. Никаква штета није учињена на тој прузи, иако је она на делу Жбеван–Скопље била у рукама устаника Исе Бољетинца.

Још док је Качаник био у турским рукама, био сам позван у Велес на саветовање шта да се уреди ако Арнаути буду покушали да продуже свој поход од Скопља па кроз Велес даље ка Солуну. На ово саветовање био сам позван од стране Младотурског клуба на чијем је челу, као секретар, стајао Нешат-ефендија, капетан и командант ловачког батаљона. На првом састанку решили смо да чекамо хоће ли Арнаути поћи према Скопљу, а ако дођу, хоће ли скопски гарнизон, где је била и корпусна команда, да се преда Иси Бољетинцу, као што су се предали Приштина и Призрен (гарнизон призренски није се предао, али се повукао из Призрена и Арнаути су заузели Призрен).

Сви официри у Велесу знали су бројно стање војске у Скопљу, где је било пешадије, два коњачка пука, брдска и пољска артиљерија и где се могао дати отпор, јер и само Скопље имало је неколико сталних пољских утврђења. Међутим, Скопље се предало. Иса Бољетинац загосподарио је градом на Вардару. И није било више никакве сумње да ће свој поход продужити према Велесу. Железничка пруга Митровица–Скопље такође је била очувана и њу су арнаутске устаничке чете користиле за своје пребацивање у Скопље. Одмах, чим су заузели качаничку клисуру, било је вероватно да ће се послужити овом пругом Скопље–Солун преко Велеса.

На саветовању одржаном одмах по заузећу Скопља донета је одлука да се угледамо на Хасан Тосун-бега и да бранимо Велес. Велес је за одбрану био у много бољем положају него Призрен и Тетово. Он лежи, као што је познато, у једној клисури која почиње свега 3 км даље, где се свршава Зелениковско-пчињска клисура. Ова клисура дуга је 6 км и на њеном почетку угњездио се, са обе стране, источно и западно, град Велес. Ако се поставља артиљерија на позиције и ако се поруши један део пруге наспрам Отовичких воденица на Вардару, артиљерија постави на левој обали Вардара, иза Отовичких воденица, и на првоју измешу Башина Села и Отовичи, на путу Скопље–Велес, и ако се ту, на томе превоју постави и утврди војска, овај положај и прилаз Велесу може се бранити са 2-3 хиљаде људи против две дивизије добро организоване војске. Био сам сигуран да се тим пре може бранити и против двапут веће руље Арнаута која је ушла у Скопље, а којом заповеда Иса Бољетинац.

Пошто сам имао дугогодишње искуство у томе како једна мала, добро организована и храбра јединица, постављена на погодно место, може са успехом да одбије, па и да разбије десет, па и двадесет пута јачу снагу, изложио сам Турцима свој план за одбрану Велеса. Турци су ме пажљиво слушали јер ми је свака реч била на свом месту, уверљива и убедљива, а то су неки официри кој су били присутни и искусили и на сопственим леђима у борби са мном, – и готово без измене су прихватили мој план одбране Велеса. Пошто сам могао рачунати да се неки део турске војске може предати без борбе, а желео сам да по сваку цену тучем Арнауте код Велеса, јер сам био свестан да то није само Иса Бољетинац, и ако будем потпуно потукао и вратио руље Исе Бољетинца, тукао сам, макар и за тренутак, Аустро-Угарску монархију и вратио је с њеног пута у Солун. Да бих ову намеру потпуно осигурао, прикупио сам, без знања Турака, двадесет пет мојих четника и поставио их на 12 км северно од Велеса, у месту Гроот у близини Вардара и вардарске железничке пруге да, кад будем наредио, оштете пругу за једно 200 метара. Кад позлиниће на то место неће се моћи приметити да је пруга оштећена, јер ће се то извршити тако да шине и шпигери остану на свом месту – машина ће се сурвати у Вардар, а композиција ће закрчити целу пругу, па ће тако онемогућити долазак Арнаута возом. Бојао сам се да ће се турски официри устручавати да кваре пругу која припада једној сврслској компанији. У Скопљу су Арнаути имали у својим рукама пошту, телеграф и телефон. Требало је на неки начин сазнати кад Арнаути полазе из Скопља. Пошто су шефови станица били махом Грци, замолио сам једног угледног Грка из Велеса, Софијано, да оде шефу станице у Велесу и да га замоли да овај нађе пута и начина да га шеф станице

из Скопља извести кад Арнаути буду пошли возом из Скопља за Велес. Софијано се одазвао мојој молби, јер је и у интересу самих велешких Грка било да сазнају евентуални долазак Арнаута, да би се знали управљати.

Арнаутски устанички штаб послао је на све стране од Скопља до Солуна своје агенте да говоре Турцима како ова побуна није управљена против турске државе већ само против младотурака, који су се поћурили и сменили са престола Абдул Хамида. Они хоће да оду у Солун, да поново врате на престо Абдул Хамида, а да збацие младотурке са власти и да их казне што су пореметили ред у Турској. Ова пропаганда имала је великог успеха код турског становништва, које је са негодовањем и подзрењем гледало и на оно мало права што су хришћани уживали у Турској. Био је искључен сваки отпор турског становништва арнаутским устаницима, а то је било веома значајно како за нападаче Арнауте, тако исто и за браниоце.

Како нису знали расположење Бугара, јер је то све зависило од тога како на ту ситуацију гледа Кобушки двор у Софији, а о његову мишљењу још се ништа није знало, официјерима који су хтели да бране Велес моја сарадња је била од драгоцене користи, јер су поред мене били сигурни у држање српских села у велешком срезу и у држање српских чета. Увсравао сам их да ћемо Арнауте разбити, али ако то не будемо успели, онда ћемо пушке у руке па ћемо сви у шуму, одакле ћемо целу позadinу дићи па устанак и натерати Арнауте на одступање, па макар они дошли и до самог Солуна. У ствари сам тако и мислио и веровао да тако треба да урадим у нади да ћемо сломоти арнаутску снагу којом диригује Аустро-Угарска, и то да ћемо је сломоти пре него што се састане нека свропска конференција да ли Аустро-Угарској мандат за поседанје Албаније, која би се простирала од реке Бојанс на западу до Солунског залива на истоку. Услед таквих мојих идеја и намера, одушевљавао сам све присутне турске официјере, управо био сам и сам одушевљен за ту борбу и своје одушевљење преносио сам и на све остале који су хтели дати отпора.

Била је недеља кад нам је стигао извештај да је једна група Арнаута пошла возом из Скопља у Велес. У томе возу било их је педесетак на броју. Сви су били наоружани. То је била извидница. Јакe коњичке патроле послали смо друмом Велес-Скопље као извиднице да виде да ли се Арнаути крећу и сувим од Скопља према Велесу. Сваких пола сата јављано нам је докле су стигле наше прве патроле и редовно смо добијали извештај да на том путу још нису примећени никакви масовни покрети. Мојим четишима, који су били у Грооту под командом Николе Мартиновића, слао сам сваких пола сата извештаје о ситуацији, а овом приликом наредио сам да први воз пропусти и чекају моја даља наређења, па кад их добију да одмах онеспособе пругу према латим упутствима. Затим да се склопе далеко од пруге и чим наступи катастрофа, нека ништа не предузимају на самој прузи већ да се најхитније ловуку у Велес, где ће добити даља наређења. Ово сам урадио зато да Турцима не створим могућност да сазнају да смо ми Срби порушили пругу. Али чим се добије извештај да је пруга порушена, одмах да се нареди артиљерија, која је била лево од Вардара, да бије пругу и цео онај камењар десно од пруге, тако да заспе цео Гроот и да не дозволи Арнаутима прилаз ка Велесу.

Око 9 сати пре подне поз је стигао с арнаутском извидницом на велешку станицу. Арнаути су изишли из воза и удупили се у Велес. У том моменту, један одред војника са официјером на челу наредио је шефу станице и возовођи да воз не сме да иде даље већ има ту да чека друго наређење. Дуж целог пута од велешке станице стајао је по јендацима и на железничком насипу кордон турске војске са пушкама "на готов".

Кад су Арнаути ушли у Велес пред њих је изишао капетан Нисат-ефендија и питао их зашто су дошли у Велес. Они су му одговорили да су дошли да питају народ хоће ли да их приме у Велес без борбе. Ако то не буду хтели без борбе, Иса Бољетинић наредиће шта треба даље да се ради са Велесом. Али, као сигурно се зна да ће Велес бити спаљен ако буде дао отпора. Нисат-ефендија позвао их је да иду с њим. Кад су дошли наред вароши, околнo их је војском и рекао им да одаде, из Велеса могу да се врате железничком пругом до велешке железничке станице. Тамо их чека воз који ће их вратити у Скопље где могу саопштити Бољетинцу да ће у Велесу наићи на отпор и да се Велес не мисли предати. И нада се да ће у Велесу бити разирскана

глава арнаутском устаничком покрету. Рок за повратак на железничку станицу "одмах – сместа!", и то не кроз варош главном улицом, којом су дошли, већ све пругом, која такође иде кроз варош. Али су том приликом Арнаути могли видети да је цела пруга поседнута јаким кордоном војске. Испред Арнаута ишао је Нешат-ефендија. Кад су стигли на станицу која је била опкољена јаким одредом турске коњице, наредио им је да улазе у воз. Сваки отпор и непокорвање овој наредби значило је смрт за целу арнаутску групу која је ушла у Велес. У том моменту једна батерија од четири бродска брзометна топа почела је да баца гранате које су ниско прелетале железничку станицу. Али су на један миг те гранате могле гађати у станицу и разнети цео воз. Ово се нигде до тога часа није десило Арнаутима, те су се без речи вратили.

Војни поредак у Велесу остао је исти. Патроле, састављене махом од официра, прегледале су поседнута места, а војници су добивали храну у изобиљу. Не знам шта су рекли ови Арнаути што су били у Велесу своје шефу Иси Бољетину, само више ни један Арнаутин није дошао у Велес, а ми смо на један недвосмислен начин известили Турке и хришћане, ако би се случајно Арнаути Исо Бољетина приближили Велесу, па ако само једна пушка из позадине пукне на турску војску која брани Велес, онда ћемо прво разрушити артиљеријом и запалити квартал Дворове, где је била турска елита, а затим Којник, квартал где је било могуће да Бугари организују своје чете за напад на турску војску. И да се у том случају неће указати никаква милост никоме, без обзира на то да ли се "клања" или "крсти"...

Ова наредба можда у првом тренутку и није била схваћена озбиљно; али кад су Арнаути на онако понижавајући начин враћени из Велеса и кад је артиљерија почела да туче околину велешке станице, страх је завладао у целом Велесу, па су, без нарочите наредбе, Велешани ретко излазили из својих кућа дану, а у ноћи нико то није смео учинити.

Иса Бољетинац са својим штабом владао је у Скопљу; али младотурци који су владали у Цариграду, хитно пошаљу Ибрахим-пашу као царског опуномоћника да преговара са Арнаутима о примирју. Ибрахим-паша је понео са собом сандуке пуне злата и турског ордења и читаву ергелу најбољих азова из султанових зрова у Цариграду. Преговори су трајали неколико дана. И Арнаути напустили Скопље, а њихови прваци и вође, богато обдарени новцем, ордењем и атовима у богатим рахтовима (џахаџа опрема за коње) вратише се натраг. А турска војска опет поче поседати једну за другом све вароши и градове, и то не само оне у којима је раније била турска војска већ и оне где је није било.

Бојећи се освете, иако богато обдарен, Иса Бољетинац је побегао у Црну Гору где му је црногорски краљ одредио варош Подгорицу као место становања. Са Исом је било много арнаутских првака и баржактара са Косова и Метохије. Неиб-бег Драга, Хасан-бег Шишкових са још неколико арнаутских интелектуалаца, прешли су у Србију и настанили се привремено у Београду, али су одатле често прелазили у Земун. Шта су тамо радили и с ким су се састајали, није ми било познато, а за то се нисам ни интересовао јер сам знао добро да је целим овим устаником руководио Аустро-Угарска, а да су учесници побуне, свесно или несвесно, били само њени агенти. Кад је дошла царска амнестија, односно кад је Аустрија наредила да се емигранти врате у Турску, они су се сви вратили, али је Иса Бољетинац са још неким својим друговима, убијен у Подгорици 1916. Убио га је оштрински службеник (стражар или њихов старшина) Перо Куч.¹⁵

После овог арнаутског слома, упутио сам сам српске чете да иду на свој редован посао, задовољан потпуно што сам имао могућности да колико-толико помогнем да се у једном моменту сруши на главу Аустро-Угарске монархије један неочекивани

¹⁵ Исо Бољетини (Бољетинац) шиптарски првак из околине Косовске Митровице; један од главних вођа шиптарске побуне против турске власти на Косову почетком овог вијека (тих побуна је, иначе, било више). Погинуо је са још неколицином другова у Подгорици у јануару 1916. приликом општег расула власти, услед опште бјежаније српске војске према албанском приморју и приближавања аустроугарских трупа.

маљ од чијег се ударања Аустрија моментално онесвестила. Овај ударац задат Арнаутима, улио је нову веру српском народу на Косову и Сандаку, да га Аустрија неће моћи тако лако прогутати, јер се ипак показало да је она Његошева "Тврђа орах вођка чудновата..." увек на своме месту кад је у питању неко ко хоће да насрне на српски народ.

После тога догађаја дошао сам у Београд. Био сам уморан и хтео сам да бар неколико дана проведем мирно у Београду, да се испавам не водећи рачуна о томе да ли ће ми неко закуцати на врата било да ми затражи какву помоћ или да ми јави за какво зло које се негде у неком селу десило. Ко није преживљавао овакве тренутке, тај не може знати шта вреди само десет дана правог одмора, који се може уживати само у слободи, а за нас је слобода била у Србији и нигде на другом месту.

МОЈ САСТАНАК С ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКОМ АЛЕКСАНДРОМ У БЕОГРАДУ

После два дана по мом доласку у Београд беше дошао к мени у хотел "Балкан", где сам одсео, Сава Петровић Грмија који је у то време био командир дворске жандармерије. Саопштио ми је да ме зове престолонаследник Александар, јер жели да ме види и да се са мном поразговара. До тога дана нисам лично познавао престолонаследника Александра. Принца Ђорђа сам познавао и био сам два-три пута с њим. Али код престолонаследника Александра и код краља Петра нисам био никада. Нисам то никад ни тражио, нити сам имао амбиција или неке потребе да улазим у двор и да тражим аудијенцију. Принцу Ђорђу одлазио сам само на његов позив, а сад сам ишао у двор на позив престолонаследника Александра.

Ушао сам у двор, а одатле ме је Сава Петровић увео у дворски парк где ме је чекао престолонаследник Александар. Пријатељски ми је пружио руку и на њему својствен начин срдечно се са мном поздравио. Још у почетку разговора престолонаследник ми рече да му је познато све што сам радио у Велесу за време арнаутског устанка и каже да је потпуно задовољан мојим радом, па ме упита како су се за то време држали Бугари у Велесу. Рекао сам му да су Бугари били обични посматрачи, али да овога пута нису показивали онај страх какав су осећали за време чувсног упада арнаутског башибозука 1903, и какво осећање уопште народ у западном делу Македоније има кад се само чује реч "Долазе Арнаути!" Рекао сам да имам основа за сумњу да су бугарски комитет и арнаутски комитет, чије је седиште тада било у Паризу, врсковито направили неки споразум, па је велешко хришћанско становништво вероватно било обавештено о томе споразуму и на основу тога показало се равнодушним према свентуалном упаду Арнаута у Велес. Штавише, уочио сам да је многима било неправдо што смо извидницу Исак Бољстинца онако најурили из Велеса. Цео овај разговор вођен је у једној лаганој шетњи. Кад сам завршио, престолонаследник ми рече: "Е, сад је потребно да ваше држање према Бугарима коригујете".

Упитао сам: "А зашто то?"

И онда ми он каже: "Ово што ћу вам рећи, говорим вам у највећем поверењу, јер то што ћете управо сазнати од мене, то само један ограничен број људи у Србији зна. Ми смо склопили савез са Бугарима. Он је написан и потписан. Споразумели смо се о подели Македоније. Наша будућа граница са Бугарском полази од српско-бугарско-турске тромеће, силази до Криве реке, одатле њеним током све до њена ушћа у Пчињу, па затим реком Пчињом све до њена утока у Вардар, одатле право планинским венцем на Солунци, од Солунине правац на Крушево – с тим да Крушево припадне нама – од Крушева на Кара-Орман, одатле на Охридско језеро између Охрида и Струге, тако да Охрид припадне Бугарима, а Струга нама. По овом договору нама остају: Куманово, Скопље, Тетово, Гостивар, Крушево, Кичево, Струга и Дебар".

Ја сам га најљубије слушао, а он ме напослетку упита: "А где се тачно налази село у коме ви живите?"

Рекох да се налази у Азоту, на реци Бабуни. На то ће он рећи да све то, према уговору склопљеном с Бугарском, има да припадне Бугарима. Захваљујући сам му на по-

верењу које ми је указао, јер ми је саопштио једну ствар о којој је ретко ко у Србији знао.

Замало ме је да се јавим Милану Васићу, мајору, секретару Народне одбране. У Београду сам познавао доста велик број људи и одржавао сам сталне везе са Народном одбраном, а добро сам познавао и браћу Рибничаре, који су тада имали лист "Политику" чији су били и оснивачи. Познавао сам и Стевана Ђурчића, уредника "Београдских новина", Свету Јахшића, уредника "Штампе", браћу Савиће, власнике "Малог журнала", Јову Песторовића, уредника "Самоуправе", Павла Ранковића, уредника "Дневног листа", Љубу Јовановића Чупу, уредника "Пијемонта", који је и сам 1904. учествовао у чувеној борби на Чelopeку. Поред ових људи, који су водили јавну реч у Србији, познавао сам све партијске вође, а тако исто и велик број политичара Краљевине Србије. Са свима сам одржавао коректне и пријатељске односе јер су сви знали да сам један од српских јавних радника у Турској, а знали су да не припадам ни једној партији у Србији, као ни оној групи око "Словенског југа", која је допире добила име "црноукици".

Највише сам одлазио у Народну одбрану која је, како сам тада оценио, била ванпартијска и општенародна. Од србијанских политичара најбоље сам познавао Љубу Јовановића, који је неколико пута био министар просвете и имао велика разумевања за нашу борбу у Турској, јер је на то гледао и као политичар Србије и као историчар. Ближе познајство са Љубом Јовановићем потекло је отуда што је његов зет Драгита М. Стојадиновић раније био код мене у чети – уопште, припадао је четничким круговима и стално се интересовао за развој наших прилика у Турској. Али и сам Љуба Јовановић био је једно време председник Српског револуционарног централног комитета у Београду.

ЈЕДНА УСПЕЛА МИСИЈА У ЕРДУТУ НА ДУНАВУ

Сутрадан по разговору с престолонаследником Александром отишао сам у Народну одбрану, где сам зазвек мајора Милана Васића. Био је то веома интелигентан човек и упућен у сва питања општег развоја српског народа у свим деловима где се он налазио. Ја сам тако исто углавном припадао тој групи људи. И како сам од 1906. па све до тога момента стално био у Турској и никако нисам пристајао да се у Србији стално настанам, иако сам био неколико пута позиван онда кад је било у изгледу да сваки час могу да погинем. Давали су ми 10 хектара земље у Топлици и разне друге бенефиције, али сам све то одбио са захвалношћу, јер сам сматрао да ми је место само међу овим народом који је неколико година улазио у разне окршаје са турском државном снагом и прогинуо се свакој наредби турској, кад год сам то од њега тражио. Мислио сам да би напуштање те моје позиције било највеће издајство, а ја то нисам хтео учинити.

Овакво моје држање било је добро оцењено у Србији. Уживао сам искључиве симпатије и поверење од малог до великог, као што то народ каже "од цара до каплара".

У разговору, мајор Васић ми је напоменуо да је потребно извидети ситуацију на дунавском мосту Ердут–Богојево и видети да ли постоји могућност да се тај мост, ако дође до потребе, онеспособи. Затим ме је питао да ли имам кога у Даљу ко би ми могао дати неке ближе податке о овој ствари. Рекао сам да у Даљу имам много рођака, али да са њима нисам никакве везе јер никада ником нисам писао, нити сам се коме јављао, па би било немогуће и сасвим упадљиво да им се сада јавим и да тражим нешто што ће ми бити ако не сумњиво, а оно упадљиво.

Предложио сам да сам одем у своје родно место Бело Брдо, – па да одатле одем у Ердут где сам имао рођену тетку, материну сестру. Она је имала јединца сина Јована, који је био службеник на железничкој станици у Ердуту, мислим да је био секретар. Васић је на ово пристао, али се сада јавио питање како да пређем у Аустрију. Аустријског пасоша нисам. Са српским пасошем не бих ни хтео ни смео манипулисати. Напоследку, доконали смо да ипак пронађем неки турски пасош па да с њим пређем

преко Саве. Кад смо утврдили ово, изишао сам из просторија Народне одбране и почео сам тумарати и тражити турски пасош. Најпосле ми Никола Шуменковић понуди свој пасош, али ја одбијем ту услугу, јер је Никола као кафедија код "Независне Србије" у улици Краља Петра био добро познат, нарочито аустријским органима пограничне власти, који су често прелазили у Београд и навраћали Николи на вино и шљивовицу.

У то ме ипак послужи срећа. Дошао је у Београд Илко Селим родом из Ораолог Дола, који је хтео да иде у Руму где су његови рођаци имали циглану. Затражио сам од њега да пасош и он ми га је дао. И тако, са тим пасошем и са фесом на глави прешао сам у Земун. Тамо сам извадио карту III класе и преко Винковаца отишао у Бело Брло.

Мој млађи брат Никола био је тада на некој војној вежби. Одмах сутрадан отишао сам колима у Ердут, што није било необично, јер се увек претпостављало да је лепше ићи колима кад се имају добри коњи, него железницом. А моја браћа су увек имала добре коње, нарочито мој брат од стрица Степа Трбић, чији су коњи били чувени у целој околини.

Сео сам на кола са братом и отишао у Ердут. Тамо сам одсео код своје тетке Анке. Ту сам сачекао да дође с посла њен син, који је од мене био за неколико година старији. Био је оженjen, али без деце. Био је веома бистар сељак, а да би могао да буде нски ђаво на железници, морао је знати мађарски. Зато је још као детско, код мађарског учитеља у селу Погојева, у Бачкој, учио мађарски. И како је цело Богојево мађарско, научио је прилично добро тај језик. То му је послужило да дошњије буде примљен у железничку службу. А познато је да су на целој мађарско-хрватској територији све железнице припадале мађарској држави.

Иако је овај мој брат од тетке био добар Србин, тешко ми је било да му кажем зашто сам дошао у Ердут. У Ердуту је била једна стара кула коју сам разгледао, иако је била сва порушена. И није се имало шта видети, али испод ње је протичао Дунав, а на њему је био величанствен мост, један од највећих од Беча до Београда. Морао сам остати два дана у Ердуту. И како је другог дана мога боравка био празник цар Константин и царица Јелена – 21. мај 1912, задржао сам се ту. Тога дана брат је био слободан од службе, па сам га молио и кумио да ме преведе преко железничког моста, јер сам много радиознао да видим ону велику гвоздену конструкцију. Брат ми је говорио да је прелаз преко моста забрањен свима који немају службене потребе да прелазе преко моста и како ме он не може ни у ком случају превести, јер би нас на другој страни могли ухватити мађарски жандарми па бисмо били затворени, а он би, у најсрећнијем случају, ако би се некако оправдао, изгубио службу. Уважавао сам све те његове разлоге, али никако нисам одустајао од намере да прешем преко моста. Најпосле, мој брат пристаје да ме доведе до половине дунавског моста па да се после пратимо, али никако није хтео да прешемо на мађарску страну. Знао је време поласка возова. И тако, око једног сата после подне, кад никога није било ни у станици ни око станице, нас двојица смо одмереним кораком, као пословни људи који имају неки важан задатак, ступили на мост.

С обе стране пруге биле су постављене по две даске за службени пешачки пролаз. Загледао сам гвоздену конструкцију, загледао камене стубове, а испод нас је протичао Дунав. Иако је брат наваљивао да се вратимо, ја сам све даље ишао напред, али нисам прешао на другу страну, јер ми то и није било потребно. Вратили смо се натраг са изгледом потпуног спокојства некога који је имао нешто важно да поправи на самој прузи, да би воз могао безбедно прћи преко моста.

Вратили смо се братовљевој кући. Пошто је мој старији брат Степа отишао неким својим познаницима и пријатељима, почео сам да причам једну причу о томе како се руше мостови. Мој брат ме је гледао разрогаченим очима. И просто није могао веровати да се овакав колос, који је неколико година грађин, може за минут сурвати у Дунав. Ја сам му живо описивао целу ту радњу и како обично људе који раде тај посао нико не може да ухвати. И онда му наведем пример: "Ево, рецимо, да ја теби дам једну такву паклену машину, па ти кад идеш преко моста, сagneш се да тобоже прегледаш завртње на праговима или на саставиима шина, а ти доле, испод саме даске

гас се пролази, окренути према Дунаву, привежеш ову паклену машину. Па тако повучеш ону жицу све до краја. После, има нешто као електрична лампа, за коју је привезана ова жица, па ти само искључиш... и... тек видиш... како... мост... припо... лети у ваздух... а после... пада у воду! Али, има нешто још сигурније од тога. Рецимо, ти знаш тачно кад пролази воз. Подметнеш машину и воз, кад прође, притисне на један обрач... исто као кад пушка искључи, па истера курјум напоље. Тако и ово, запали експлозију унутра... па, опет се мост сруши!... Али, има и један трећи начин, који је потпуно безбедан. Ту сам треба бити храбар и присебан, да те нико не примети. И то се може урадити ноћу, по највећој помирци. А то се ради овако! Добијеш ти, рецимо, једну кутију која није тежа од 10-12 килограма, а није велика. У тој кутији има унутра један сат, обичан – рецимо као овај будилник. Навијеш тај сат на, рецимо, три или четири сата, или како се теби чини да је најбоље, наместиш му скалаљку на који год ти хоћеш сат или минут, и привежеш ту кутију опет на једном делу моста, отприлике тамо где се спајају главни носачи. И удесиш га тако да то нико не може приметити, па одеш својој кући, или некуд на посао. Тек... одједном, у онај одређени сат, чујеш грмљавину и осетиш тресак, па кад погледаш према Дунаву, а ти тек видиш да је мост отишао... у воду. Онда се насмејеш и кажеш у себи: Е, на здравље вам, Мађари, ваша ћуприја!

Мој брат, који ме је гледао нетремице и слушао отворених уста, одједном схвати зашто сам дошао па ме упита: "Па добро, шта тражиш ти од мене?"

"Па ето, тако... Ако би неки пут дошло до неке потребе да се овај мост поруши, ја бих теби послао једну машину. И мислим да би најбоље била таква једна са сатом... па ти њу да привежеш и наместиш да у одређени сат експлодира."

"Ја то не бих могао учинити!"

"Па добро", рекох му, "послао бих ја теби једног човека коме је то занат. А ти ћеш само да га сакријеш код своје куће и да му покажеш. . . време кад може па дође... на... мост, а да га нико не види, па ће он све то урадити и одмах отићи даље. Неће се више ни враћати у твоју кућу, а теби неће бити ништа. Јер ко ће се сетити да је један такав мајстор што руши гвоздене ћуприје на Дунаву био гост у твојој кући."

Мој брат, који је већ био сав зелен у лицу, рече ми: "Чекај мало да се одморим... па ћу ти касти".

"Па добро, брате, одмори се."

Кад се мало "одморио", тј. прилично дошао к себи, он ме упита: "Па добро, брате, где си ти то све учио?"

"Све сам то у Турској научио..."

"На зар се у Турској руше овакви мостови, има ли и тамо Дунава?"

"У Турској нема Дунава, али има Вардар, Струма и Марица, на којим рекама су саграђени исти овакви мостови, само нешто мало мањи. Али ми то бацамо у ваздух као јабуке... И не дамо ни једном мосту да "остари"!"

"Па зар вас нико не ухватио?"

"Ама", рекох, "како би нас ухватио? Јесам ли ти рекао како се то лако ради?"

Привежеш му једну кутију, па одеш у бирџу, и док ти поручиш и добијеш кригу пива, а ћуприја оде!"

Мој брат поче да маше главом уз речи: "Е, то никад нисам чуо".

Нисм га остављао да се потпуно расхлади, већ наставим: "Па добро, пити мистички: да ли је боље да ти то сам урадиш или да ти пошаљем "мајстора"?"

"Па зашто би ми овак'у једну ћуприју која је једва саграђена за толико година, уједанпут покварили?"

Онда сам почео овако објашњавати: "Кажи ти мени зашто си морао да учиш мађарски језик, па да постане последњи радник на овој железници; зар ти то нисм могао исто тако постати а да не учиш мађарски језик?"

"Па нисам могао, јер се мора знати мађарски."

"А зашто Мађари не уче српски, него ви морате да учите мађарски?"

"Па зато што је то мађарска држава", каже ми брат.

"Е, видиш ли", рекох му, "ми се боримо баш зато да овде где нема никаквих Мађара, не буде ни мађарска држава. Свакоме своје. Мађарима Мађарска, а ово је, бре, српска земља. Зато ми морамо сви од реда да се боримо и против Шваба и против Мађара и против Турака, па да Срби живе сви у једној држави. И да не морамо учити мађарски језик да би били прости радници на железници, која је подигнута и саграђена и нашим новцем, можда више него мађарским, и да не морају сваки дан да слушају некакве пијаних мађарских железничких чиновника који ти сваки час псују мајку "рашку" и сматрају те да си роб и да за парче хлеба које тешко зарађујеш, свака мађарска сивиња има право да ти псује све што ти је најмилије. Ми не можемо убити сваког Мађара који нам нешто опсује. Али, рецимо, кад пролазе возови пуни мађарских војника преко овога моста, ми можемо једном машином тешком свега десетак килограма да поубијемо одједанпут можда више од 1000 Мађара и да ми платимо одједном за оно што су нас коштали читавих 100 година. Ми Срби, где год нас има, морамо да поведемо такву борбу да добијемо своја права. Морамо изабрати таква средства за борбу која уништавају хиљаде непријатеља одједном. Ето, на пример, ја сам у Турској, у борби са Турцима, само са 15-20 људи, натерао неколико хиљада турске војске да беже испред мене. Тако сви морамо да радимо, па онда можемо за себе рећи да смо добри Срби, а не кад одемо у биргуз, па се опијемо, и онда онако пијани, хвалимо се да смо Срби. Па кад се осврнемо по биргузу и видимо да нема ни једног Швабе или Мађара, а ми онда псујемо мајку швапску. То нам не доноси никакве користи нити нам служи на част. Него ти, брате мој Јово, одлучи се хоћеш ли сам да подметнеш наплетну машину под ову ћуприју, или да ти ја пошаљем једног сигурног човека. Договоримо се да то све буде изведено. И ако се буде на све пазило и радило трезвено, неће бити никакве опасности ни за тебе, ни за твоју породицу, ни за Ердут".

После ових мојих речи, мој брат је пристао да, кад ми то будемо хтели, можемо му послати једног човека кога ће примити и урадити све што треба да се мост Ердут-Богојево дигне у ваздух. Како нисам имао нарочите уговорене знаке са Миланом Васићем, рекао сам брату да о овоме не говори никоме ништа, а нарочито да не говори мајци и жени. А за све остало уредиће тако да једнога дана мој брат Никола дође до њега и утврди све што буде било потребно за један такав посао, кад ми буде време.

Кад сам то свршио у Ердуту, сео сам на кола и вратио се у Бело Брдо. Пошто сам преноћио у кући својих родитеља, сутрадан, око 8 сати, дође ми један мој рођак и каже да га је председник општине (начелник) послао да ми јави да су добили наредбу да ме узврате и отерају у Осек, и да сваки час очекују жандарме који ће то извршити. Кад сам ово чуо, замолим другог брата да одмах спреми кола и коњс. И тако смо за 15 минута били спремни, сели у кола и дошли у Даљ, удаљен свега 8 км од мога села. А Вуковар, односно станица Вуковарска Борово, око 20 км. Требало ми је сат и по вожње да стигнем на боровску станицу пре воза који иде Сомбор-Ердут-Даљ-Винковци, и у Винковцима наставим пут у Београд.

Кад сам сео у кола, рекао сам родитељима да жандармима кажу да сам отишао у Осек, где морам да регулишем питање своје војне обавезе. И на томе нека остане.

Кад су кола кренула, онег сам метнуо шешир на главу а фес под пазухо. И прошли смо у највећем касу кроз село, тако да нас многи нису ни запазили кад смо пролазили. Тако смо ишли касом све до боровске станице, журећи се да ме воз не претекне, те бих онда морао котима спе до Винковаца, а то већ не би било много паметно.

Пред боровску станицу стигао сам десетак минута пре воза. Извадио сам карту до Земуна, сео у III класу и продужио до Винковаца. За време вожње у возу имао сам на глави "бере", а чим сам дошао на станицу у Винковце, ставио сам бере у џеп и отуда извадио фес и ставио га на главу. Стајао сам у ресторацији III класе на винковачкој станици, кад одједном угледам свога брата Николу, који је уочи

тога дана пуштен са вежбе. Чим сам га видео, ставио сам њему фес са моје главе, а његов шешир узео сам себи на главу и рекао му, ако га ма ко упита за име, нека каже да је он Василије Трбић. А доцније, ако би га одвели у полицију, тамо нека каже своје право име и нека покаже своју отпусницу из војске коју је уочи тога дана добио.

Још нисмо добро ни свршили разговор, а већ је ударило треће звоно за полазак београдског воза. Ушао сам у воз сигурнији него икада, јер сам знао ако би и ухватили мога брата Николу, док се прво објасне с њим ко је и шта је, па после док се објасне Винковци с Осеком, био сам сигуран да ћу дотле већ стићи у Београд са својим пасошем који је гласио на име Ило Селим из села Ораов Дола, велешка каза, косовски вилајет. Био сам спокојнији него иједан путник у томе возу. И већ сам се надимао од смеха што сам тако насамарио аустријску политију. Кад сам стигао у Београд, отишао сам у хотел "Башкан". И ту сам се слатко сам смејао, јер Аустријанци заиста нису били навикли на овакво македонско сапућање.¹⁶

Сутрадан сам отишао мајору Васићу и изнео му резултат свога пута у Ердут. Али о томе да сам бежао од аустријске полиције и онај случај у Винковцима том приликом нисам смео испричати ни мајору Васићу, јер сам се ипак бојао да се моме брату може десити нека непријатност – у најбољем случају могли су да га не пусте да се врати у Турску.

Васић је био потпуно задовољан оним што сам му испричао. Уопште се није надао да се може наћи један тако сигуран човек у Ердуту. Рекао ми је да ћемо доцније направити план за даљи рад, а на првом месту да ће он послати једнога човека који ће се упознати с мојим братом и даље с њим утврдити све појединости.

Одмах сутрадан онет ме је позвао престолонаследник Александар и питао ме је како сам се пролео кол мојих родитеља и браће у Белом Брду. Рекао сам му да сам прошао по оној народној која вели: "Боље сам се удала но што сам се надатила", па му испричам да су хтели да ме затворе чим су дознали да се налазим у Белом Брду. А то су дознали тек четврти дан, јер је село чисто српско; људи се баве својим пословима и мислим да ни 2% мојих сељака никад нису били ни у каквом сулу, па ни у спојој општини. Томе имам да заблагодарим што сам срећно прошао, као и добрим коњима моје браће који су се готово утркивали са лозом. Њему сам испричао и случај на винковачкој станици, па се и он слатко насмејао. А кад сам му показао турски пасош, још је више био усхићен мојом смелошћу да се таквим пасошем одем у своје родно место.

Истога дана дао сам Васићу адресу и писмо за мога брата Јову у Ердут, а у писму сам му рекао да онога човека који му доноси писмо прими као свог брата рођеног и да му учини све што од њега буде тражио, као да ја лично го тражим. У писму није било означено место, већ само број куће мога брата Јове. Тако да онај који има да носи писмо, све податке морао је знати. Али сем овога писма ништа друго написмено није смео имати код себе.

ЛИЦИТАЦИЈА ЗА ВЛАДИЛОВЦЕ

После тога вратио сам се у Турску, а нисам се добро ни одморио иако сам зато и отишао у Београд. Био сам доста невесео због сазнања о подели Македоније, по којој ће ови добри и велики Срби, који су своју област јавно звали "мала Шумадија", припасти Бугарима, а ови ће их сигурно за две-три године ископати ако не буду побегли у Србију. Тешило ме је то што ћу једанпут нероватно дочекати да ми се испуни сан и једна стална визија која ми је била пред очима кад год сам долазио

¹⁶ Кол Трбића се често може уочити један манир у писању, да један догађај који описује не доведе сасвим до краја, па тек у неком од следећих поглавља се поново враћа на њега. Тако је и овде случај. Перипетије које је имао његов брат Никола са полицијом у Винковцима, кад су га виђели са турским фесом на глави, и кад им се овај у почетку представио као Василије – објасниће тек касније, па је ово упозорење читаоцу нека врста оријентације у том смислу.

у Скопље и посматрао Душанов град са обале Вардара – како гледам српску тробојку како се лепиша на зидинама града Душана Силног, окренута према Вардару. Осим те утехе имао сам још једну – што се најзад приближује крај мукама српског народа на Косову и Метохији, и да ће настати време кад ће Срби поново бити једини господари на целом Косову и Метохији, где сваки камен подсећа на дане старог српског царства.

Кад сам се вратио у Велес, никоме нисам смео а ни хтео говорити о српско-бугарском савезу и о подели Македоније. То нисам говорио не само зато што је то још била тајна за све, већ и стога да не бих довео у очајање све Србе у Азоту и Прилепу, где смо тако сјајно победили своје непријатеље, добивши све цркве по селима и тако значајне манастире као што су Трескавац, Св. Никола, Слениче и Зрзевски манастир.

Рачунао сам овако: Бугари су несигурни као савезници. Многе ствари и раније разговоре и преговоре продавали су час Аустрији, а час Турској, кад им је како било потребно. Није искључено да још пре рата овај уговор издаду као и раније. А онда, шта остаје? Опет ће Турска остати овде. И опет ћемо морати да се боримо за свој опстанак. Али како да поново подстакнемо народ на борбу за самоодбрану и за српско име, ако их је Србија већ једнапут уступила као стоку Бугарима? Из тих разлога, пише по из ма којих других, стидео сам се и да помислим о подели Македоније, бар оваквој подели каква ми је саопштена. Решио сам се да радим све онако како сам и досад радио, водећи рачуна само о Србима, а не и о Турцима.

У другој половини јуна месеца објављена је лицитација за предају државног десетка за сва села у велешком срезу. Уредио сам са свима српским селима да њихове кошабације изиђу на лицитацију и да сама села узму свој десетак, па да га држави плаћају у ратама, како је то предвиђено, и да не лицитирају даље од почетне цене, јер сам знао да ни један Турчин не сме да закупи десетак у српским селима. Али, ако би неко покушао да лицитира, нека га одмах оставе, а Турчин, кад буде видео да је на њему остала лицитација, одмах ће молити дотичног српског кошабацију да на идућој лицитацији понуди макар пет гроша више, па да лицитација остане на селу, а не на дотичном Турчину. То је била пракса устаљена за последњих неколико година, а државни десетак купован је на овим лицитацијама са 200-300% мање него што је то било раније кад су се Турци надметали на лицитацији, па после глобили сељаке.

Да наведем само један пример тога глобљења. Један спахија (закупац десетка) дође у село које је закупио са сањашима и са српским кошабацијом стане под неки велики брест и пита: "Чије је ово дрво?" Кошабација каже име сопственика. А спахија одмах одговори: "Ова крушка има 400 ока крушака". Селаци у глас повичу: "Аман, беже, ово је брест а не крушка!" Али се бег не да ни осолити већ им каже: "Хајде, бре рајо, зар ви хоћете једном Турчину да солите памет? Па ја видим да је ово крушка а не брест". И тако остане да дотични, сопственик тога бреста мора да плати 50 или 60 ока крушака, јер се од воћа не узима десетак, већ се тај десетак плаћа у новцу. И ако је, рецимо, ока крушака у Велесу 20 или 25 пара, као што је обично по ту цену воће и продавано, државна комисија каже у своје решењу да ока крушака кошта 60 пара. И онај несрећни селак, ни крив ни лужан, мора своје спахији да плати преко свега осталог, 60-70 грона у злату да би спахија могао попунити и државну и своју кесу. Појавом нашег четиништа, таква врста зулула била је искључена. И да није било никакве друге користи од четовања, само ова корист била би довољна да оправда постојање чета и оно мало хлеба што су га четама села давала. За разлику од бугарских чета, које су у имс свих комитета, и ВМРО и врховисти, глобили сељаке стотинама златних турских лира, узимајући тобоже новац да би им купили пушке и наоружали их, српске чете ни од једног села нису узеле ни једног гроша. А осим хлеба, плаћали су све друго што су добивали на имс хране од сељака, а куповали су и сапун па га давали оним домаћинствима где су рубље прали.

Бугари су прво узимали новац за једну пушку. Пушка је плаћана два и три пута скупије него што је њена стварна вредност. Кад донесу неколико пушака и предају селацима, они обично после неколико дана узму те пушке, па их однесу у друго село. Тако за неколико месеци бугарске чете натају то оружје из села у село, а њихове

главешине у Софији, па и по неким варошима у Европи, пију и бацају на разне ствари тај новац, прсваром одузет од народа.

Село Владиловици, у коме је имао свој велики посед Вели-бег из Велеса, није могло наговорити свога коџабашију да лицитира за њихово село, јер им је Вели-бег из раније рекао да ће он узети тај десетак па ма колико га морао платити. Зато су ме сељаци молили да лицитирам за њихово село, па да им после предам да они сами плаћају десетак. Али да им не пустим Вели-бега у село. Иначе сам сваке године присуствовао овим лицитацијама да бих могао контролисати цео рад приликом лицитације и да би моје присуство охрабрило сеоске коџабашије, који су ипак зазирали помало од Турака, јер су им турски зулуми још увек били свежи у памети.

Ове године не само што сам присуствовао лицитацији већ сам и сам у њој узео учешћа, и то само за село Владиловици. Иако сам имао депонован државни бон од 2000 турских лира у злату, који издаје дотична финансијска управа на основу процене имања и редовног државног пореза, званог миријски харач (државни порез на непокретна имања, који се плаћа у новцу). На основу таквог бона сваки је могао лицититрати до 75% вредности самог бона.

Кад је село Владиловце стављено на лицитацију, први се јави Вели-бег и као прву цену понуди 100 лира. Одмах за њим јавим се ја и понудим 101 лиру. Цело то пре подне надметали смо се тако да смо тога дана дотерали до 200 лира. Лицитација је остала на Вели-бегу. После три дана опет се врши лицитација, па тек на трећој лицитацији све остане на ономе који последњи пут понуди највећу цену.

Кад смо изишли из канцеларије финансијске управе, где се иначе врши лицитација, Вели-бег изиђе преда ме па ми каже:

"Писам се надао од тебе, Васил-ефенди, да ћеш ти да ми отимаш очевину."

А ја му одговорим: "Мене је овластило село. И узеху сигурно овај десетак".

"Е, нећеш га узети, осим ако не буде ни једног Турчина у Велесу."

"Можеш ми довести још толико Турака у Велес колико их сада има у њему, али десетак у Владиловцу ја ћу узети."

"Да видимо", рече Вели-бег. Тако смо се растали.

Трећи дан поново смо отпочели лицитацију за Владиловце и надметање је почело. Бег се капризирао, па смо већ били дотерали до 250 лира. То је била сума која се тешком муком могла извадити од десетка у селу Владиловцу, јер су сељаци у стану да сакрију половину своје летине, само да опште Турке кад су сигурни у моју заштиту. Кад је видео да терам и даље, Вели-бег ми се обрати пред свим лицитантима, којих је у сали било преко 30, овим речима:

"Зашто си запово да ми отмеш очевину? Зар смо ми Турци дочекали да нам кумити, наред царског ућумата, отимају очевину?"

"Ако је ово твоја очевина, ти се жали султану у Цариград, јер се ова продаја врши по његовој наредби. И овај новац иде у његову кесу. Па ако цар призна да је то твоја очевина и да се као таква не сме продавати, ја ћу се повући. Али све докле док се десетак села Владиловци буде продавао на лицитацији као што се продају и друга села, нећу одустати."

И подигом цену још за 10 лира одједанпут. Тако је друга лицитација остала на мени. Кад смо у подне изишли напоље и унутили се малом мосту на Вардару, Вели-бег ми се окрете, пошто је ишао напред, и застане, па кад сам га сусстигао поче да ми прети овим речима:

"Слушај, Васил-ефенди, 'оћеш да ми оставиш Владиловце?"

"Нећу. Осим ако ме надлицитираш."

"Е, рече ми, да знаш да ће те Владиловци стати главе!"

"У Велесу и око Велеса нема Турчина који смо да плуца на мене."

"Е, паћи ће се један."

"Па један!"

У томе моменту паде ми на памет да му упутим претњу која би ме могла стати главе. Позовем Вели-бега мало у страну, ка самом Вардару. Вели-бег је мислио да сам се уплатио од његових претњи и да га зовем да се некако погодимо за Владиловце. Али уместо тога, кад смо обојица стали до самог Вардара, испрсим се пред Вели-бегу

и кажем му: "Слушај, Вели-беже, од данас па до Митрова дана биће овде Србија. То да знаш и упамти добро. А сад иди па размишљај добро о томе што сам ти рекао".

Мислио сам да ће Вели-бег одмах иланути на те речи и потегнути револвером на мене. И зато сам свој парабелум већ био откочио и држао десну руку на обарачу. Кад, наместо револвера, Вели-бег, који је иначе много слушао како ја из парабелума гађам без погрешке, приђе ми ближе, па ми рече мало повишеним гласом:

"Слушај, Васили-ефендија, немој мислити да се бојим што ће доћи Србија. И ако дође Србија, ја ћу да ставим крст на груди и потераћу свињу пред собом (ово су били амблеми хришћанства: крст и свиња), па опет ћу да будем Вели-бег. И опет ћу да будем јачи од тебе. И опет ћу да ти туцам со на глави."

"Е, Вели-беже, кад те будем видео да носиш крст на грудима и чуваш свиње, бићу потпуно задовољан. И тада ћеш ти сам подметнути главу да на њој туцам со. Али данас, док сте ви Турци на власти и држите у својим рукама ову земљу, не дам ти да узмеш Владиловне."

После ових речи окренуо сам се и отишао преко моста, али сам се већ покајао за овај свој испад, који ме је могао лако стати главе, јер је било довољно да Вели-бег одс кајмакаму и да му ово исприча, а ја бих, у најсрећнијем случају, морао да бежим у шуму. Али, реч је из уста изишла, и по оној народној: "Ако ти врабац побегне из руке, можда ћеш га ухватити и вратити, али кад реч изиђе из уста, она се никад не врати!"

Вели-бег није учинио никакву употребу од мојих речи. Остао је кавалер и карактер. Сматрао је за недостојно да буде достављач, па ма то било и у оваквом случају, где се прегинуо уласком једне стране државе у Турску. Тако се ипак ерсећно свршио овај испад у коме сам био главни кривац. Ипак сам узео Владиловце и дао га сељацима. То је углавном био мој последњи полулегални сукоб са велешким Турцима.

Са велешким Бугарима нисам хтео да стварам никакве пријатељске односе, јер сам се са разлогом чувао од њих. Бојао сам се да се на мени не примени: "Со лажица ти срка, а со дршка очи ти вади!" (Гвојом лажицом куса, а дршком ти вади очи). Иако су велешки Бугари покушавали да ми се приближе, позивали ме у друштво у кафани, позивали ме у њихове радње на кафу и разговор (у радњама се углавном и водила целокупна политика), све такве позиве сам па учтив начин одбијао. Обично сам одговарао: "Још није време да можемо као браћа разговарати". У ствари, то време нисам ни дочекао.

Мој брат Никола дошао је у Велес јуна месеца и испричао ми шта му се догодило оног дана у Винковцима, када сам му део мој фес. Са фесом на глави ушао је у ресторацију II разреда. Био је лепо одевен, много боље од мене, и могао је слободно ући у II разред. Иако у Винковцима није била реткост видети некога са фесом, јер су туда често пролазили муслимани из Јосне идући у Пешту и Беч, ипак је Никола изазвао радозналост публике. Сви су га посматрали. Био је млад, и што не рекли, наочит. И док се он тамо шепурио чекајући воз Винковци-Дал, ушла су два познатица и одмах га упитала како се зове. Он им је одговорио:

"Василије Трбић."

"Одакле си родом?"

"Из Белог Брда."

"Хајде одмах с нама."

Чим су га извели из ресторације незали су му руке и одвели у полицијско звање у Винковцима.

Док су се скупили сви они који су за то били позвани, прошло је више од пола сата, а прошао је и пун сат откако сам ја возом отпутовао у Земун.

Када су га поново приликом испитивања упитали како се зове, рекао је:

"Зовем се Никола Трбић".

Испитник ми је рекао:

"Ти лажеш. Ти си Василије Трбић. И то си и сам мало пре признао на железничкој станици."

Али се Никола није дао збунити, већ је имао спреман одговор: "Ви на станици чим сте ме упитали одмах сте ми рекли: Ти си Василије Трбић? А ја сам одговорио:

Ја сам брат Василија Трбића. И ви уместо да ми затражите исправе, извели сте ме из ресторације, пезали као каквог лопова, и сад још хоћете да ме убедите да ја нисам ја већ да сам ја он, мој брат. Протестујем против вашег поступка, јер ја се враћам с војне вежбе. Ја сам наставник нешадјског гађања у резерви. Ђао вам моје књижице из које ћете видети да сам до јуче у подне био на вежби у својој јединици".

Затим је полако извадио своју војну књижицу. Иследници су редом узимали књижицу и читали је и загледали у њу да није случајно неки фалсификат. Па кад то нису могли да утврде, заниташе га: "А где ти стално живиш?"

"Ја стално живим у Турској. Али чим сам добио позив на вежбу одмах сам дошао овамо, пријавио се и одслужио свој рок."

Кад им је ово изговорио, "царско-краљевски" полицајци напели су се у чуду и нису никако могли да реше ову загонетку. Упитали су Николу: "Је ли твој брат Василије био ових дана у Белом Брду?"

"Ја о томе ништа не знам. Кад сам полазио из Велеса овамо на вежбу, мој брат је остао у Велесу и није имао никакву намеру да долази овамо, где одавно није био и нема ни воље ни жеље да дође."

Овај разговор и испитивање трајали су читав један сат. Кад је видео да не знају шта ће с њим, Никола им овако предложи:

"Молим вас да ме спроведете у Оеск па ће се тамо већ наћи људи који ме познају. И ја ћу бити пуштен ако ви овде сумњате да ја нисам Никола Трбић."

После тога опет је настало неко дозирање и напослетку је Никола био пуштен да иде слободно својој кући. Истрага је утврдила да за последња два месеца нико није прешао из Србије у Земун под именом Василије Трбић. Тако је завршен мој инцидент, или, управо, мој посета Белом Брду.

Не знам како је до тога дошло, али дознао сам да је о томе писано у неком београдском листу, мислим у "Политици", којом приликом су исмејали "царско-краљевску" полицију у Винковцима. Нисам био задовољан том новинарском шалом, јер је моја породица била у Белом Брду, а ја нисам ишао у Бело Брдо и Ердут ни за рачун неке пошланице ни рекламе већ сам тамо ишао важним послом, који би ме главе стао да сам се колико-толико разметао у Белом Брду, а нарочито у Ердуту, где сам разговарао само са својим братом Јовом, а о нашем разговору нико тамо није сазнао, ни његови родитељи, ни његова жена, а ни мој брат Степа, који ме је и довео у Ердут.

ОПЕТ У БЕОГРАДУ

То лето прошло је прилично добро. Али већ у августу месецу дошао је за шефа Горског штаба Милан Ђокић, тада потпоручник, који је раније био код мене четник у чину наредника. Он ми је саопштио да се у Србији чине велике припреме за рит, који може свакога часа избити. После тога састанка Милан је преузео команду над частама и вршио испитивање путева, пролази и слично.

У другој половини августа добијем позив да одмах идем у Београд. Позиву сам се одазвао и одмах кренуо јер сам претпостављао да је нешто важно кад ме тако хитно зову. Чим сам стигао у Београд јавио сам се мајору Васићу и он ми је саопштио да треба да се јавим престолонаследнику Александру. Рекао сам му да нисам вићан томе послу пријављивања, те нека он сам ту ствар уреди; да сам одсео у хотелу "Балкан", и кад буде потребно нека дође по мене он или Сава Петровић Грмија, па ћемо одатле отићи у двор.

Чекао сам тога дана, и до подне ме нико није позвао. Али око 5 сати по подне дође мајор Васић. Пошто смо изишли из "Балкана", упутимо се не Теразијама ка двору, већ Калемегдану. Ушли смо у београдски град где нас је стража пропустила и отишли право у зграду Главног генералштаба која је била на оној градској тераси одакле се видео велики део Баната, Земун и део Срема. Ту смо затекли престолонаследника у друштву два генералштабна мајора. То су били Милан Ж. Миловановић и Милан Гр. Миловановић Илић. Престолонаследник ме је представио овој двојници,

али они рекоше да ме добро познају, на шта се престолонаследник само насмејао, а онда ми је рекао:

"Слушајте, Трбићу, Србија стоји пред великим догађајима. Дужни смо да послужимо земљи и да сваки од нас да оно што може дати. Позвао сам вас овамо да ми дате сва обавештења која вам буду тражила господи мајори. Знате да се не можемо у свему ослањати на карте, које је углавном радио аустријски генералштаб, на зато ћете ви, где год је то потребно, и уколико је вама познато давати обавештења ради исправке карата. Мислим да није потребно да нагласим колико је овде потребна дискреција, јер то и сами добро знате. Један официр чекаће вас сваки дан на одређеном месту на Калемегдану у одређено време, у 9 часова пре подне, и он ће вас сваки пут довести овамо, а у подне ћете му рећи у колико часова после подне треба опет да вас чека на истом или на другом месту."

Довели су ми тога другог официра. Био је то млад потпоручник, Милан Ковинић, који је исто тако као и Милан Ђокић био четник код мене.

После тога престолонаследник се опростио са свима нама и отишао, а ја сам сваки дан, пре и после подне, осим недеље, долазио у канцеларију. Ту су мајори, један за другим, читали генералштабне карте, а ја сам стављао примедбе и допуне. Тако сам радио до 20. септембра.¹⁷

Уочи тога дана, после подне, заправо око 7 сати увече, престолонаследник Александар је ушао у собу у којој сам радио са мајорима и рекао нам да је руски посланик у Београду добио телеграм од руског амбасадора из Цариграда да је Турска наредила мобилизацију и да је сада рат много ближе него што смо мислили и очекивали. Оба мајора подигоше се мало са столица и рекоше у један глас: "А, помози Боже!", лако се поклонилише престолонаследнику и опет седоше за сто да наставе рад.

Престолонаследник дође до мене и упита ме:

"Шта ви о томе мислите, Трбићу?"

Устао сам и стао пред наследника престола и рекао му, од речи до речи:

"Ваше краљевско височанство! Ја не знам какав је ратни план Србије. Али претпостављам да је Скопље извјини циљ. Бар у првом моменту. И ја вам кажем и молим вас да ово забележите: да од дана објаве рата па за 14 дана, ви ћете бити господар Скопља!..."

На ове моје речи престолонаследник се мало насмеши, удари ме лако по рамену, па ми каже:

"Слушајте, Трбићу, ако од објаве рата па за 6 месеци наша војска буде у Скопљу, знајте да ће то бити срећа Србије."

Кад сам чуо ове престолонаследникове речи, поново сам изнео своје раније тврђење и опет замолио престолонаследника да забележи моје речи. А онда сам му почео разлагати све оно на основу чега сам то тврдио. Рекао сам му:

"Једна од најважнијих чињеница која осигуравала брз успех, то је демобилизација турске војске која је извршена пре нешто више од месец дана. Тад је пуштено кућама око 70% испуштених војника који су били добро обучени и спремни за ратовање. На њихово место дошли су регрути, који још нису војска. Због овога што су Турци наредили мобилизацију, ако би са савезницима ућете што пре у рат, имаћете према себи ову војску која је данас као стални кадар, а с обзиром на комуникације, нарочито оне у Малој Азији, Турци не могу довући своју војску у Цариград и Солун ни за два месеца. Војска из европске Турске која се може лако мобилисати не може да издржи налет наше војске, јер је деморалисана. Арнаутски устанак од пролетос, који сам посматрао критичким очима са свих страна, дао је довољно доказа за ово моје

¹⁷ Своим својим чињеницама у животу и дјеловању, Василије Трбић показује замишљајућу досљедност у пријемни начела склала ријечи и дјела. Он се ни онда ни мало не либи да јавно и до краја искаже свој ошро интонираши критички став; чак и кад је у питању и краљевска неприкосновеност! А што се пак, тиче његове конкретне критичке операције на рачун Српске врховне команде, држимо да је она аргументована и на своје мјесту. Такав став В. Трбића, што се тиче досљедности према истини, одвише га, доста година касније, директно на вишегодишњу робују! И то као народног посланика, буквално из клупе југословенског парламента!

тврђење. Турци имају изврстан официрски кадар, тј. већину тога кадра данас представљају школовани официри, којима се не може порећи храброст. Али то је један мали број храбрих људи који не могу успешно командовати једној униформисаној руци какву ће представљати македонски редифи (резервна војска првог и другог позива). Недисциплинованост ове руке биће повећана бекством свих хришћанских војника који су данас у сталном кадру и у резерви. Панику има да изазове комора, која је 90% хришћанска. Ето, ваше краљевско височанство, све су то елементи на које рачунам да ће омогућити да ви за 14 дана уђете у Скопље."

Ове моје речи саслушали су са највећом пажњом како престолонаследник тако и оба мајора. Мајори су још у току нашег заједничког рада на исправи карата уочили да сам доста добро познавао део Турске од Ристовца па све до Битола, укључујући ту целу кумановску казу, коју су они још пре мога доласка били исправили на картама. Исто тако добро познавао сам и један део Овчег поља па све до Битола и даље до Охрида, а све до Струге, а и део северне Албаније. Зато су и рекли престолонаследнику:

"Трбић добро познаје ствари у Турској. И његова разлагања не могу се одбацити нити сматрати безначајним."

Престолонаследник ми је поново пружио руку и рекао ми:

"Хвала. Богом."

Стегао сам му руку и рекао:

"Довиђења у Скопљу!"

Одмах после одласка престолонаследника мени су почели говорити да услед ове нове ситуације морам одмах да се вратим у Турску, јер ћу либити нарочити задатак, а да бих га могао извршити, морам бити на лицу места, и то у Велесу или његовој околини. Заказали смо састанак сутра рано.

Још у 7 сати сва тројица смо се нашли на Калемегдану, заједно ушли у град и отишли у радну собу у Генералштаб. Кад смо сели, отпочели смо овакав разговор. Прво су ми поновили јучерашњу жељу да што пре одем у Турску. Рекли су ми да ће ми послати неколико голубова тако да са њима успоставим голубију пошту. Да би та пошта била корисна, имао сам дужност да у самом Велесу поставим извесне људе, добро писмене, који ће бити добро сакривени и који ће ме извештавати колико војске пролази кроз Велес, ком роду оружја припадају, број топова и кара, комора и све остало што се одикси на војну спреду, правац у коме се војска креће. Нарочита пажња да се обрати на морал војске. Све ове извештаје имао сам слати том будућом голубијом поштом. Рекао сам да ћу све извршити, тј. ако жив стигнем до првог српског села или до Велеса, или ма где у Турској.

Кад сам то савршио у Генералштабу, опростио сам се са официрима и отишао у варош да се припремим за пут. Сва спрема састојала се у томе да ништа компромитујуће не носим, сем револвера и ножа. Иако нисам имао пасона, а ни са каквим туђим пасошем нисам могао ући у Турску јер ме је погранична полиција добро познавала и пропуштала ме без пасоша из Турске у Србију и обратно, морао сам убрзати одлазак док није прекинута веза на прузи Ристовац-Скопље. Овај подлазак крио сам од свакога, а онима који су знали да ћу путовати казао сам да идем најдаље до Лесковаца и да ћу тамо остати и сачекати догађаје.

ПОВРАТАК У АЗОТ И ПОНОВНО ОДМЕТАЊЕ У ШУМУ

Исте вечери отпутовао сам и сутрадан између 8 и 9 сати био сам на граници у Ристовцу.

На моју жалост, тога дана прекинут је саобраћај између последње српске станице Ристовца и турске станице Жбевац. Воз који је ишао из Србије био је крцат лешабарима који су се враћали из свих балканских земаља, па и они из Аустро-Угарске, тако да се образовала дуга и густа поворка између Ристовца и Жбеваца. И ја сам био у тој гомили. Али чим сам са осталима из Ристовца лежице дошао на станицу Жбевац, пришао ми је Шериф-бег, звани Чакар, први комесар полиције у Скопљу,

иначе мој добар пријатељ, и рекао ми је да има наредбу да ме одмах ухапсе и спроведе у Прешево. Молио сам комесара да ме не шаље у Прешево, називајући прешевски затвор најгорим змијарником. Молио сам да ме спроведе у Скопље, јер ако већ морам лежати у затвору, онда бар да лежим у Скопљу. А ја сам сигуран да ћу за три-четири дана бити пуштен, јер немам никакве кривице, а кад би се осећао иоле кривим, не бих ни долазио из Србије већ бих остао тамо где сам уживао пуну слободу.

Шериф-бег је уважавао све моје разлоге али није смео да ме на своју руку спроведе у Скопље. Како је хтео да ми учини услугу, јавио се у Скопље и тамошњи валија је допустио да ме допрати у Скопље. Док је дошао одговор из Скопља докле су прегледани пасоши и пртљаг свих путника, те сам са Шериф-бегом seo у купе II класе, пошто сам узео карте за сва седишта у томе купеу да бисмо Шериф-бег и ја могли остати сами и разговарати.

Био сам понео из Србије неколико кутија најбољих цигарета. Кад смо сели у воз, предао сам их Шериф-бегу говорећи му да је то поклон од комесара полиције из Ристовца који га много поздравља и нада се да ће ова аустријска интрига која иде на то да разбије одлично пријатељство које влада између Турске и Србије бити ускоро разјевана и да ће се саобраћај онег успоставити, па ће као и раније српски комесар примати воз у Жбевцу, а турски у Ристовцу.

Затим сам наставио да уверавам Шериф-бегу да је апсолутна неистина да предстоји рат између Србије и Турске, тврдећи да је Србија мала и сиромашна земља, да за рат треба много пара, а ни једна земља у Европи неће да да паре за ратовање. Према томе, све оно што се сада догађа само је интрига коју уноси Аустрија, лута што је арнаутски устанак који је она припремила онако сјајно разбијен, и то турском дипломатијом. Младотурци у Цариграду нису желели ни хтели да у крви угуше устанак па да остану заувек непријатељи са Арнаутима, што би Аустрија искористила, већ је све мирним путем свршено а Цариград је дао општу амнестију за све побуњенике. И тако је успостављено јединство отоманског народа, које је највећи непријатељ аустријској политици. И сада, у своје бесу, Аустрија прави ове интриге између Србије и Турске. Турска има велике државнике који ће убрзо све ово добро схватити и прећећи ове интриге.

Овај разговор водио смо у возу од Жбевца до Куманова, а сад смо се приближавали Скопљу. Морао сам по сваку цену тога дана бити у Велесу, те ноћи у Теову, а сутра пре зоре у шуми...

Мене су ове мисли мориле, и сад сам почео уверавати Шериф-бегу како је бесмислица да лежим у Скопљу у затвору, већ би добро и корисно било да баш у овом моменту будем у Велесу, па макар и у затвору, јер ту ипак могу нешто корисно и паметно да учиним; а шта бих радио у Скопљу? Зато сам молио Шериф-бегу да чим дође до скопске станице звоне једног полицајца да ме чува у купеу, а он, Шериф-бег, одмах, сместа са станице нека телефонира валији и нека му објасни да је сасвим умесно, можда чак и неопходно да ме спроведе полицајац у затвореном купеу до Велеса и тамо на велешкој станици преда комесару велешке полиције, који ће ме одвести у затвор па ће после тога рашистити да ли има смисла да ме држи у затвору или да ме пусти на слободу. Од Куманова до Скопља успео сам убедити Шериф-бегу да учини по мојој жељи и да тражи од скопског валије да ме стражарно спроведе у Велес и да му изнесе све разлоге које сам успео да наметнем Шериф-бегу. Кад смо стигли у близину самога Скопља, загрлио сам Шериф-бегу и дао му свој златни сат и ланац за успомену на ове по мене тешке часове. Нисам хтео да му понудим новац јер сам сматрао да бих направио једну политичку грешку ако бих то учинио; али дати један овакав поклон, могло се учинити без замерке. Остао сам без сата, али сам имао наду да ћу после два часа бити слободан.

Није прошло ни десет минута а Шериф-бег је ушао у купе у коме сам седео са једним турским полицајцем и предао овоме у руке писмену наредбу да ме има спровести у Велес и тамо на станици предати на реверс комесару велешке полиције и тако потврђен реверс вратити у Скопље и предати га лично Шериф-бегу.

Кад сам чуо ове речи још више сам се покуњо, а у души било ми је дошло да из свег гласа крикнем од радости, јер сам главну препреку пребродио. А био сам

сигуран да ћу у Велесу успети у својој замисли, ако не на самој станици, онда у самом затвору.

Једва сам чекао да воз пође. Прва станица од Скопља била је Зеленихонго. Њој сам се да ту у жандармеријској станици, која је била до саме железничке станице, не дође неко наређење да ме изведу из воза. Али, кад смо дошли на станицу у Зеленихонгу, видео сам да ту нема никакве парочите спреме, да је све нормално. И сад сам, са све нећом надом да ћу ускоро бити слободан, седео у купеу.

Почео сам причати овом полицајцу о својим великим заслугама за турску царевину и говорити му како је то срамота што се са мном ради. И уместо да добијем какав велики нишан (орден) из Цариграда, мене спроводе у Велес као да сам неки испли (испарош). Просто се питам како ћу од срамоте да прођем кроз Велес у пратњи полицајце. Нарочито ми је тешко не због Турака који су ми сви пријатељи и који ће одмах тражити да будем ослобођен, већ због Бугара, који ће рећи: "Е, тако му и треба! Ко с њаволом такве сади, о главу му се лупају!"

Сад је полицајац почео да ме теши говорећи:

"Људи су увек мали, па могу да праве погрешке. А и време је мутно, па је с тим и људима памет више помућена него обично."

Али он верује да ће се погрешка брзо увидети и исправити и он ће лично казати комесару велешке полиције да сам ја веома миран и добар човек и да не би требало да ме тера везног кроз Велес... Одговорио сам му да ћу му бити веома захвалан ако ме он тако топло препоручи велешком комесару а ако будемо живи и здрави, ускоро ћемо се опет видети у Скопљу и он ће тек тада видети каква је пријатеља на овом путу стекао.

Тек смо стигли у Велес и кондуктер је прво откључао наш купе па сам изишао са полицајцем и пријавили смо се мом старом и одличном пријатељу Али-ефендији. Али-ефендија се руковао са мном, узео оно написмено и потписао реверс, а за то време скопски полицајац који ме је спроводио издекламовао је што је боље умео све оно што сам му успут говорио и моли га за препоруку код Али-ефендије. Док је он све то говорио, Али-ефендија је гледао у земљу и смешио се испод бркова слушајући овог полицијског жутокљунца.

За то време воз се празнио. Јер 95% путника силазило је у Велесу па су одатле имали да одлазе пешке једни преко Прилепа и Битоља до Костура, Охрида и Струге; други из Битоља у Кичево; многи су имали да оду у Азот, а неки у Штип и Св. Николу. Сваки путник морао је да покаже путну исправу; сваки је морао да буде лично претрпосен и свакоме је пртљаг прегледан до последње крпе. Ово је био велики посао који је имао да траје најмање два сата, па и више. Кад сам видео ову гунгулу у станици и испред ње, а све опкољено жандармеријском стражом да не би неко умакао без претреса, обратио се Али-ефендији овим речима:

"Али-ефендија, ја долазим из Београда у возу пуном људи, печалбара који се враћају својим кућама. Од синоћ, како сам ушао у воз па до Скопља нисам имао места да седнем, већ сам све време стајао. Од Скопља до Велеса мало сам седео с оним полицајцем, и пошто ви морате да ме спроведете у затвор, то овде морам да чекам три-четири сата. Молим те, допусти ми да одем у варош, у хан Александра Дрндара, па да се тамо одморим док ви овде не свршите преглед, па кад с тим будете готови, ви свратите по мене код Дрндара у хан па ћемо оданде отићи у затвор где ћете ме предати. Ти и сам знаш да ћу одмах бити пуштен из затвора, јер немам никакве кривнице, а да она постоји ти би већ за њу знао. Зато те молим, кад већ имаш толико посла, допусти ми да се мало одморим."

Али-ефендија је имао наочари, па ме погледа испод њих да види да ли ће на мом лицу приметити нешто што би му дало повода да посумња у искреност мојих речи. Ја сам се добро чувао да не одам своје мисли и у томе сам успео, те ми Али-ефендија рече:

"Иди слободно у хан, али немој нигде излазити до мог доласка да те не би видели неки државни чиновници".

Рекао сам да не брине ништа. Нико ме неће видети.

Изишао сам из станице и разгледао велешке фијакере, међу којима је био и фијакер Малићевих робака, те одмах викнем Невзата, Малићева братанца. Он дотера фијакер до мене и ја усковим у кола. Одмах запитам Невзата јесу ли му коњи одморни. Овај ми одговори да је јуче дошао из Кочана па коњи нису добро одморни. Онда му рекох:

"Ја бежим! Нећемо улазити у варош већ ухватити пут за Извор. Терај коње тако да нас нико не може стићи, па макар се фијакер излomio и коњи подркали. Платићу ти више него што вреди коњи и кола заједно."

Кад ме је Невзат чуо, он ми рече: "Не бој се, господине, побећи ћемо!"

Чим смо се докопали друма Велес-Прилеп, Невзат оприне коње и потера их у лудачком трку. Тако смо стигли до седмог километра. Ту опазим да нам у сусрет долази неки сељак на коњу. По оделу препознао сам у њему Ажанина. Кад су кола стала видим да је то Тодор Шареншанка из Богомиле. Носио је на свом коњу око 30 кг пасуља да га прода у Велесу.

Тодор се пре непуних шест дана враћо из Београда, па пошто није имао коња, оставио је сав свој пртљаг у Велесу, те је сад ишао по своје ствари, а да не би трошио готово из џепа, понео је и мало пасуља да прода.

Рекао сам му да сиђе с коња, да скине врећу с пасуљем и да заједно с врећом седне у фијакер:

"Ја бежим. Узеху твога коња и одмах се одвајам од друма. Ти продужи фијакером напрег за Теово. Ако те стигне војска, рећи ћеш да си дошао из Београда са печалбе и пошто си болестан, морао си узети фијакер до Теова. А за пасуљ ако те буду питали, рећи ћеш да је тај пасуљ још прошлога пазара твој отац донео на продају у Велес, али пошто га није продао оставио га је код ханџије. А ти га сада носиш кући. Ево ти 30 наподола да би доказао да се одиста враћаш с печалбе." – Двадесет наподола дао сам Невзету који је имао да потврди да ме је са станице довео у Велес и да сам пред Дрндаревим ханом изишао из фијакера и ушао у хан, али не – он то не зна јер није обраћао пажњу.

Цео овај разговор није трајао више од два минута. Пут се видео све до близу Велеса и Извора, који је одатле био удаљен око 18 км. Ни с једне ни с друге стране није нико долазио. Био сам сигуран да сам се спасао. Шта ће снаћи Али-ефендија, о томе писам војног рачуна. Али сам напустио да му преко Малић-аге пошљем извесну суму новца да му се нађе за бекство. Јер данас бежим ја, а знао сам као сигурно да ће после месец до два дана морати и Али-ефендија да бежи из Велеса па њему новац који му будем дао бити од веће користи него да ме је тога дана одвео у затвор.

Тодор Шареншанка је ушао у фијакер на коме је Невзат подигао кров, и тако су, сасвим полагано, пошли у правцу Извора. Ујахао сам и ударим десно од пута право у долину реке Тополке где су били велики арбаџи, а одатле сам могао лако изићи на планину између Новог Села и Криве Круше, па на моје имање Илићево, а одатле право у Теово, ако дотле Теово не буде опкољено војском. Тако сам ишао уз реку Тополку, па сам већ избио на косу између Криве Круше и Старог Града, кад сам на друму угледао облак прашине. Била је то велика коњица послата за мнош у потеру. Стигли су фијакер баш на истом месту код Врањовских ханова, где сам ја пре неколико година примао оружје и муницију. Опколили су фијакер и наредили Невзату да стане. Невзат је стао, а официр га упита: "Кога возиш?"

"Возим једног болесног сељака."

Кад је спустио кров, официр виде једног бледог сељака са дугим црним брковима који је на глави носио мастан фес а био огрун дебелом сељачким гуном. Војници бежу уперили пушке у фијакер, али је Невзат одмах устао у одбрану рекавши официру: "Зар вас није срамота да пушкама плашите болесна човека?"

"Где је Васил?"

"Па Васил је у Велесу. Ја сам га са станице одвезао у Велес. Он је тамо остао и остаће тамо да сачека свога коња..."

Претресли су Тодора, нашли му новац и оставили код њега, па су их пустили да иду даље, а коњица се упути у Стари Град. Ту су опколили село и почели вршити претрес. Док су они вршили претрес, ноћ је увелико пала, а ја сам пре поноћи стигао

у Теово. Свратио сам до рођака моје жене и упитао шта има ново у селу. Рекоше да је те вечери касно увече дошла жандармерија и да су позвали сеоског копабашију, са њим нешто разговарали и отишли копабашини на конак. Био сам сигуран да ноћу не смеју изићи из копабашинине куће, нарочито ако су добили извештај да сам ја побегао.

Оставио сам Тодорова коња код ових рођака, а сам сам отишао кући где су ми отворили, и прво што сам им рекао било је да ми брат донесе пушку и муницију, а моје војводско одело нека прикрију па ће ми га послати куд будем наредно. Кад буде попла потера и кад буду питали за мене, нека одговоре да сам у Београду и да они ништа даље о томе не знају. Од тога одговора ништа друго да не говоре и да се не упуштају ни у какве расправе с Турцима сем једног тврђења: "Васил се налази у Београду..."

Цео овај разговор није трајао више од 10 минута. Како нисам имао времена да се даље задржавам, напустио сам кућу с оружјем у руци и са оделом у коме сам се нашао у том тренутку.

Од своје куће отишао сам у кућу свог доброг четника из сеоске чете, који се звао Матеја Висески, који је учествовао у борби на Дренову. Кад сам дошао к њему позвао сам га да одмах узме пушку на раме, да узме још пет наших четника из тога села и сви да се кроз пола сата састанемо на путу за Ораов Дол. Ми бежимо, ми се одмекнемо, а рат између Србије и Турске је на прагу... а то значи и коначно ослобођење Македоније.

Одмах затим напустио сам кућу и отишао на уговорено место где сам сачекао другове. Кад смо се састали и пошли у правцу Ораовог Дола, чули смо топот турске коњице. Коњица је задоцнила само три четврти сата, а мени је толико требало да узем оружје и спремин нову чету.

Док смо ишли ка Ораовом Долу, турска коњица опколила је моју кућу у Теову. Тако опкољену кућу држали су до сванућа, а у свануће су тражили да им се отворе врата. Кад им је отворено рекли су моме брату да ме зовне да изађем. Мој брат им је одговорио да ме може звати писмом или телеграмом, јер сам у Београду а не у Теову. Турци су онда ушли у кућу и почели да врше претрес. Пошто ништа нису нашли, почели су да врше претрес и по другим кућама, тврдећи свугде да сам дошао у Велес и побегао са велешке станице; и сигурно сам ту негде. Нико сем три породице није ни знао да сам се вратио, те су се сви чудили каква бих разлога имао да дођем кући и да се кријем?

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	5
НАРОД НАС ЈЕ ЧЕКАО	15
У СРПСКОМ АЗОТУ	87
МЛАДОТУРСКА РЕВОЛУЦИЈА	161

Војвода Василије Трбић
МЕМОАРИ I

Издавач:

ГИП „КУЛТУРА“, Београд
Маршала Бирјузова 28

За издавача:

МИЛЕНКО ШУКОВИЋ, директор

Лектор:

НОВИЦА ТАДИЋ

Ликовна опрема и техничко уређење:

ЛИКО МИЛОШЕВИЋ

Коректор:

ВЕЛИМИР КОЛУНЦИЈА

Тираж:

600 примерака

Штампа:

ГИП „КУЛТУРА“, Београд, Маршала Бирјузова 28

БЕОГРАД, 1996.

СР – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

886.1-94

ТРБИЋ, Василије

Мемоари. Књ. 1, Казивања и доживљаји војводе велешког (1898–1912) / војвода Василије Трбић : [приредили Александар Драшковић, Стојанче Ристевски]. – Београд : Култура, 1996 (Београд : Култура). – 294 стр., [16] стр. с таблама : слика аутора ; 24 см.

Тираж 600. – Стр. 5–14: Предговор / Александар Драшковић.
ISBN 86-7801-013-4

а) Трбић, Василије (1881–1962) – Мемоари
ИД=49688588